

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

# **ВІСНИК**

Кам'янець-Подільського національного університету  
імені Івана Огієнка

## **ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ**

### **ВИПУСК 14**

Кам'янець-Подільський  
«Аксіома»  
2019

УДК 378.4(477.43)(082):33  
ББК 74.584(4Укр-4Хме)  
В53

Рекомендовано вченою радою  
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка  
(протокол № 4 від 25.04.2019)

#### Редакційна колегія

**Ящишина І.В.**, доктор економічних наук, професор (голова, науковий редактор), Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Мазур Н.А.**, доктор економічних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Новак Д.**, доктор економічних наук, професор, Державний економічний університет в Познані (Республіка Польща);  
**Пармаклі Д.М.**, доктор економічних наук, професор, Комратський державний університет (Республіка Молдова);  
**Баженова С.Е.**, доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Матвейчук Л.О.**, доктор наук з державного управління, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Конет І.М.**, доктор фізико-математичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Ткачук В.В.**, кандидат економічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;  
**Стрельбіцький П.А.**, кандидат економічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

#### *Відповідальний редактор:*

**Боднарчук Т.Л.**, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**В53 Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки.** Випуск 14 / за ред. Ящишиної І.В. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. – 478 с.

**ISBN 978-966-496-484-2**

Вісник містить статті, які відображають результати наукового доробку вітчизняних та іноземних вчених. Досліджено окремі аспекти сучасної економічної теорії, інноваційних перетворень економіки, обліку, аналізу, оподаткування та контролю, проаналізовано особливості управління людським капіталом, а також проблеми розвитку суб'єктів господарювання різних галузей економіки, зокрема індустрії гостинності.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами розвитку сучасної економіки.

**ISBN 978-966-496-484-2**

УДК 378.4(477.43)(082):33  
ББК 74.584(4Укр-4Хме)

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019

## ЗМІСТ

### РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: ІННОВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

**Батова Н.Н., Самцова Д.В.**

Органическое сельское хозяйство как вектор инновационного развития АПК 8

**Бондар В.С., Фурса А.В., Стрельбицкий П.А.**

Стабілізація й гармонізація розвитку бурякоцукрової галузі України 14

**Вишневский А.С.**

Институциональные проблемы инвестиционно-инновационного развития Украины 24

**Гнатюк С.Н.**

Интеллектуальный капитал и его роль в обеспечении устойчивого развития национальной экономики 31

**Городецька М.О.**

Сучасний стан пенсійної системи України: основні напрями реформування та перспективи подальшого розвитку 39

**Жигальская Л.О.**

Развитие энергетики Республики Беларусь в условиях реструктуризации 45

**Іваницька С.Б., Міняйленко І.В.**

Як досягти економічного зростання у країні? 52

**Кавуненко Л.П., Черногаєва О.Г.**

Участь України та країн СНД у міжнародних науково-технологічних організаціях та програмах 57

**Кострица Е.П., Вашуленко А.С., Попович А.С.**

Возрастная динамика публикационной активности исследователей ученых высшей школы Украины 65

**Маковоз О.С., Передерій Т.С.**

Інноваційні технології як запорука безпеки платежів 72

**Мартинюк Л.А.**

Перспективи реалізації аграрного потенціалу України 77

**Матвейчук Л.О.**

Розвиток цифрового публічного управління 85

**Попович А.С., Кострица Е.П.**

О применении метода эндогенного прогнозирования эволюции кадрового потенциала науки для оценки возможностей его наращивания 89

**Осмоловец С.С.**

Цифровая экономика и роль криптовалют в ее формировании 96

**Пухир С.Т.**

Особливості фінансової підтримки Європейського союзу для реалізації державної регіональної політики в Україні 103

<b>Саломатіна Л.М., Землянкін А.І., Хазанова Н.М.</b> Вплив децентралізації на інноваційну модернізацію промисловості регіонів	113
<b>Степаненко Д. М.</b> Особенности реализации государственной инновационной политики Республики Беларусь в современных условиях	124
<b>Трубицына Е.В.</b> Перспективы развития возобновляемой энергетики в Республике Беларусь в современных условиях	132
<b>Усс В.С.</b> Загальні підходи до характеристики управлінських інновацій	139
<b>Хандій О.О., Шамілева Л.Л.</b> Забезпечення економічного зростання на засадах сталого розвитку: державне регулювання соціально-трудовими чинниками	143
<b>Цилибина В.М.</b> Методологический инструментарий оценки уровня энергоэффективности Беларуси	149
<b>Ширяева Лада</b> Мировой опыт государственной поддержки предприятий в области инновационного развития	157
<b>Яцишина І.В.</b> Теоретичні підходи до визначення соціальної ефективності інновацій	162

## РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

### ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА

<b>Nowak Dariusz</b> Succession in family microfirms	167
<b>Бурима Л.Я.</b> Развитие и совершенствование системы экологического менеджмента промышленного предприятия в контексте глобальных и национальных тенденций	176
<b>Буторіна В.Б.</b> Періодизація формування і розвитку рекламного ринку на території України	186
<b>Голіонко Н.Г.</b> Актуальні проблеми цифрового підприємництва	192
<b>Кушнір О.К., Фасолько Т.М.</b> Управління виробничою логістикою з використанням ОРТ систем	197
<b>Логвін О.О.</b> Стратегічний аналіз як початковий етап розробки стратегії розвитку підприємств	204
<b>Недведицкий В.М.</b> Специфика государственно-частного партнерства в Республике Беларусь и перспективы применения в сфере коммунального хозяйства	208

<b>Пармакли Д.М., Тодорич Л.П., Дудогло Т.Д.</b>	
Взаимосвязь экономических показателей эффективности реализованной продукции	215
<b>Попкова А.С.</b>	
Социальное предпринимательство: проблемы и перспективы развития	220
<b>Ринкевич Н.С.</b>	
Стратегічне управління розвитком організаційної культури підприємств	227
<b>Сапільнікова О.О., Кизенко О.О., Гребешкова О.М.</b>	
Оцінка ефективності системи управління взаємовідносинами з клієнтами на підприємстві	233
<b>Сербин Ю.Г., Пресная Е.А.</b>	
Основные направления повышения устойчивости ОАО «Могилевлифтмаш» в конкурентной среде	239
<b>Ткачук В.В.</b>	
Характеристика основних проблем розвитку сучасного аграрного сектору економіки	246
<b>Трушкина Н.В.</b>	
Трансформация маркетинговой деятельности предприятий в условиях цифровой экономики	250
<b>Чевганова В.Я., Міняйленко І.В., Олійник О.С.</b>	
Особливості оцінки ефективності використання персоналу підприємства	259
<b>Ярмоленко Ю.О.</b>	
Інноваційний шлях розвитку аграрного сектору: проблеми та пріоритети	268

### РОЗДІЛ 3.

#### ОБЛІК, АНАЛІЗ, ОПОДАТКУВАННЯ ТА КОНТРОЛЬ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

<b>Андреюк Н.В., Лазебник Л.Л.</b>	
Податкове планування: баланс приватних і публічних інтересів	275
<b>Мазур Н.А.</b>	
Побудова теорій і концепцій бухгалтерського обліку: сучасні погляди та проблеми	283
<b>Панкова Т.Н., Макаревич О.Д., Грибанова А.Г.</b>	
Совершенствование методики анализа налога на недвижимость организации	290
<b>Семенець І.В.</b>	
Оподаткування доходів громадян в Україні: історія стовлення та сьогодення	296
<b>Шулейко О.Л., Кузьменкова Н.С.</b>	
Налоговые инструменты поддержки сельскохозяйственных предприятий в Республике Беларусь: состояние, проблемы, пути совершенствования	303

#### РОЗДІЛ 4.

### ПРІОРИТЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

*Андрейцева І.А.*

Тренінг як засіб діагностики стану соціально-психологічного клімату трудового колективу 310

*Воронецкая Л.Г.*

Проблемы и перспективы обеспечения эффективной занятости молодых научных работников Беларуси 319

*Гриненко А.М., Кирилюк В.В.*

Шляхи формування конструктивного соціального капіталу в Україні 326

*Комарніцька О.М.*

Аналіз компонентної структури трудового потенціалу та факторів впливу на його відтворення в сучасних умовах 334

*Лисак В.Ю., Семендяк В.М.*

Чи зможуть українські підприємства забезпечити себе висококваліфікованим персоналом? 338

*Оберемчук В.Ф., Дегтяр О.В.*

Бренд роботодавця та стратегічні орієнтири його розвитку 344

*Олійник Н.Ю.*

Фактори формування політики управління адаптацією персоналу 351

*Петренко Н.С.*

Проблеми і перспективи розвитку молодих вчених у науковому середовищі 358

*Рарок Л.А.*

Ефективні методи мотивації персоналу 363

*Рарок О.В.*

Методичні підходи до управління плинністю кадрів 369

*Рябокоть І.О., Пузенко Д.А.*

Взаємозв'язок якості трудового життя та мотивації працівників на підприємствах 376

*Сербин Ю.Г., Сафонова О.М.*

Состояние и тенденции формирования, использования трудовых ресурсов Могилевской области 382

*Стеблій Г.Я., Панковець М.П., Калинець К.С.*

Проблеми зайнятості населення і безробіття у вітчизняній економіці 387

*Чаплінський В.Р.*

Міжнародна трудова міграція та її вплив на економічну систему України 394

*Щетініна Л.В., Рудакова С.Г., Копилова І.В.*

Дискримінація в трудовому законодавстві 399

**РОЗДІЛ 5.**  
**РОЗВИТОК ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ,  
ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ**

<b>Баженова С.Е.</b> Туризм як чинник збереження національної держави в епоху глобалізації	405
<b>Боднарчук Т.Л.</b> Ярмарки у системі української гостинності: ретроспектива досвіду XIX – початку XX ст.	412
<b>Веселовська Т.Є.</b> Звичаї гостинності на Поділлі	417
<b>Ковтунік І.І.</b> Курорти Хмельницької області – бальнеологічний санаторій «Україна» і кліматичний курорт «Дністровська рів'єра»	424
<b>Опря Б.О.</b> Основні риси інноваційного туристичного продукту в кінці XX ст. – на початку XXI ст.	431
<b>Смирнов І.Г.</b> Вірменська спадщина в Україні та Польщі, як ресурс для розробки транскордонних українсько-вірменсько-польських турів	437
<b>Хоптяр А.Ю.</b> Розвиток туристичної галузі в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.: передумови, здобутки, сучасний стан	450

**РОЗДІЛ 6.**  
**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНО-  
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

<b>Паршина О.А., Паршин Ю.І.</b> Методологічні аспекти оцінки рівня економічної безпеки системи національного господарства	455
<b>Харазішвілі Ю.М.</b> Рівень життя та рівень освіти - основа існування середнього класу в Україні	462
<b>Цедрик А.В.</b> Аналіз потенціала використання некоторых місних топливно-енергетических ресурсів в Беларусі (горючие сланцы, бурые угли, торф)	470

## Розділ 1.

### Сучасний економічний розвиток: інноваційний аспект

УДК 338.43

*Н.Н. Батова, кандидат экономических наук, доцент,  
Д.В. Самцова,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

#### ОРГАНИЧЕСКОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАК ВЕКТОР ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АПК

*У статті подано класифікацію факторів (екологічних, біологічних, технологічних, соціально-економічних, правових, медичних, ідеологічних), що сприяють розвитку органічного сільського господарства. Виявлено сучасні тенденції розвитку органічного сільського господарства в світі і в Білорусі. Розкрито чотири стадії розвитку досліджень в області органічного сільського господарства, визначено значення інноваційних процесів для забезпечення його ефективності.*

***Ключові слова:** органічне сільське господарство, інновації, законодавство, сертифікація.*

Производство органической продукции получило распространение в мировых масштабах с началом постиндустриальной эпохи. На рубеже 70–80-х гг. XX века «зеленое движение» быстро набрало общественно-политический вес в развитых странах Запада. Наряду с промышленностью оно подвергало критике интенсивное сельское хозяйство за использование минеральных удобрений и пестицидов, истощение почв и загрязнение водных ресурсов. Одновременно росла озабоченность населения своим здоровьем. Так создавались предпосылки для активного внедрения органического сельского хозяйства.

Проведенные нами исследования позволили выявить и классифицировать факторы, способствующие развитию органического сельского хозяйства

*экологические* – состояние сельскохозяйственных земель; изменение климата; распространение ГМО и сокращение биоразнообразия;

*биологические* – физиологические и биохимические механизмы формирования продуктивности и устойчивости растений, адаптивные методы ведения земледелия;

*технологические* – технологии производства, транспортировки, хранения и переработки органической продукции;

*социально-экономические* – высокий уровень добавленной стоимости, проблема занятости на селе, рост затрат невозполнимой энергии на единицу продукции, необходимость затрат на предотвращение загрязнения;

*правовые* – разработка и принятие законов и нормативных актов по



развитию органического сельского хозяйства;

*медицинские* – состояние здоровья населения, в т.ч. воздействие на организм человека: пестицидов, антибиотиков, нитратов, нитритов, нитрозосоединений;

*информационные* – создание системы своевременной информации о мировом опыте и лучших практиках развития органического сельского хозяйства;

*идеологические* – уровень экологического сознания населения.

Действие перечисленных и охарактеризованных выше факторов развития органического сельского хозяйства, происходит в комплексе и непосредственной взаимосвязи и способствует его эффективному распространению.

Согласно оценкам IFOAM в 2017 г. органическое сельское хозяйство практикуется в 181 странах мира (из 227). Это самый быстрорастущий рынок в мире, общий объем составляет около 97 млрд долл. (против 17,9 млрд долл. в 2000 г.). На Европу и Северную Америку приходится 90 % рынка органической продукции, 9% на Азию, 1% на Латинскую Америку и государства Океании. Если рассматривать в страновом разрезе, то абсолютным лидером рынка являются США (46%), затем следует Германия (11 %), Франция (8 %), Китай (5 %), Канада (4 %), Италия, Великобритания, Швейцария занимают по 3 %, и все остальные страны мира – 15 % [1].

С ростом спроса на продукцию растет и потребность в землях, отводимых под органическое земледелие, площадь которых за последние пять лет в мире выросла 1,8 раза – с 37,6 до 69,8 млн га, из которых 35,6 млн га приходится на Австралию. Лидером по доле сертифицированных земель в общей площади является Лихтенштейн (около 40 %), другие девять стран-лидеров расположились в пределах показателя 10-20 %.

В структуре органических угодий преобладают пастбищные земли, так как их сертификация наиболее простая, и финансовые вложения в поддержание соответствующего качества минимальны. При этом отмечаются существенные отличия по материкам, что во многом обусловлено природно-климатическими условиями. Так, в странах Океании и Латинской Америке преобладают пастбищные земли, а около 60 % всех сертифицированных пахотных земель мира находится в Европе.

Всего в мире насчитывается около 2,9 млн производителей органической продукции (против 200 тысяч в 1999 г.). При этом в Республике Беларусь только 22 сертифицированных производителя органической продукции: 6 организаций, осуществляющих заготовку, переработку и экспорт дикорастущей продукции (березового сока, ягод и грибов) и 16 производителей органической продукции (8 крестьянских (фермерских) хозяйств, 2 личных подсобных хозяйства, 6 предприятий), сертифицированных по стандартам ЕС [2].

Площадь сертифицированных и находящихся в переходном периоде земель составляет всего лишь 1,5 тыс. га или 0,001 % от всех сельскохозяйственных угодий республики по состоянию на 1 января 2018 г

[3]. В стране зарегистрировано и осуществляет деятельность по сертификации угодий под ведение органического земледелия, а также производство органической продукции восемь организаций (Органик Стандарт, Екоагрос, Есоглобе, Kiwa BCS Öko-Garantie GmbH и др.).

Принятый 9 ноября 2018 г. в Республике Беларусь Закон № 144-З «О производстве и обращении органической продукции» [4] регулирует развитие производства органической продукции в стране, обеспечение ею населения, рациональное использование природных ресурсов в процессе ее производства. В Законе определяются государственные органы, осуществляющие регулирование в области производства органической продукции, и их полномочия; устанавливаются требования к процессам производства и обращению органической продукции, а также условия при параллельном производстве продукции. Закон предусматривает создание реестра производителей органической продукции, содержащего сведения о производителях органической продукции, имеющих сертификат соответствия Национальной системы подтверждения соответствия Республики Беларусь, выданный в отношении органической продукции и процессов ее производства при добровольной сертификации, а также о наименовании такой продукции. Порядок формирования и ведения реестра производителей органической продукции устанавливается Государственным комитетом по стандартизации Республики Беларусь.

Закон также предусматривает возможность производителей органической продукции объединяться на добровольных началах в общественные организации (объединения), ассоциации и союзы с правом установления дополнительных требований к органической продукции, процессам ее производства, обращению органической продукции и использованию знака «Органический продукт».

В 2019 г. со вступлением в силу Закона Республики Беларусь «О производстве и обращении органической продукции» будет создан реестр производителей органической продукции. Каждый производитель, который пройдет добровольную сертификацию производимой продукции в Национальной системе подтверждения соответствия, будет включен в реестр производителей органической продукции. Реестр будет размещен на сайте Госстандарта [5].

Ведутся работы по строительству первого в стране эко-рынка, где будут продаваться не только органические фермерские продукты, но и молочная, мясная, кошерная продукция, овощи и фрукты, которая подходит под определение «экологически чистая».

Как свидетельствует мировой опыт, производители органической продукции сталкиваются с теми же проблемами, что и обычные сельскохозяйственные предприятия, но при этом органическое сельское хозяйство требует более комплексного и, следовательно, более наукоемкого подхода к их решению. В то же время на развитие исследований в области органического земледелия выделяется значительно меньше частных средств, по сравнению с исследованиями в области традиционного сельского хозяйства активно финансируемыми

компаниями по производству пестицидов и семян.

Выделяют четыре стадии развития исследований в области органического сельского хозяйства, которые осуществляют:

фермеры-новаторы и единичные исследователи;

частные исследовательские институты с новаторским подходом;

кафедры университетов, специализирующиеся на вопросах органического сельского хозяйства;

государственные научно-исследовательские институты в рамках исследовательских проектов по органическому сельскому хозяйству [6].

Применительно к условиям Беларуси, как справедливо отмечает Г.И. Гануш, на начальном этапе становления новой технологической системы экологического продовольствия ее основными субъектами могут быть фермерские хозяйства как вновь создаваемые, так и переспециализированные. В силу своей организационно-управленческой гибкости, фермеры будут более заинтересованно и эффективнее осваивать новую систему хозяйствования на земле, быстрее адаптироваться к требованиям рынка. Что касается крупнотоварных хозяйств, доминирующих в обеспечении страны продовольствием, то ставить конкретную задачу вовлечения их в сферу органического сельскохозяйственного производства не только преждевременно, но и технологически нецелесообразно [7].

Учитывая ограниченность ресурсов, а также специфику органического сельского хозяйства, особое внимание необходимо уделять продвижению научных разработок и рекомендаций. Уникальной платформой для продвижения инноваций в сфере органического производства является технологическая инновационная платформа IFOAM-Organics International (TIPI), созданная в 2013 г. в целях содействия международному сотрудничеству, обмену, распространению и внедрению инноваций и научных знаний в области органического сельского хозяйства.

Платформа затрагивает следующие аспекты по трем основным направлениям: разработка технологических приемов и методов, подходящих для ведения системы органического сельского хозяйства; выстраивание партнерских отношений между фермерами, консультантами по сельскому хозяйству, учеными и потребителями; интеграция технологических, социальных и экологических аспектов инноваций [8].

Деятельность данной платформы в полной мере соответствует приоритетным направлениям достижения Целей устойчивого развития, так как направлена на развитие сельских территорий, решение экологических вопросов интенсификации сельскохозяйственного производства, повышение благосостояния и уровня жизни сельских жителей, а также качества пищевых продуктов для населения.

Аграрная наука Беларуси обладает широчайшими научно-техническими возможностями, характеризуется разветвленной сетью научных учреждений и кадровым составом. Реализацией пилотных проектов и инициатив в сфере органического сельского хозяйства занимается большое количество ведомств, научно-исследовательских и других организаций (таблица).

Таблица – Основные направления деятельности ведомств и организаций по развитию органического сельского хозяйства

Организации	Направление деятельности
Министерство сельского хозяйства и продовольствия Республики Беларусь	разработка законодательной базы и ТНПА для сферы органического производства
Министерство природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Беларусь	разработка законодательной базы и ТНПА для сферы органического производства, инициация пилотных проектов по развитию органического сельского хозяйства
РУП «Институт защиты растений НАН Беларуси»	разработка научных критериев производства и рационального применения эффективных, экологически безопасных средств защиты сельскохозяйственных культур от вредных организмов на основе использования местных сырьевых ресурсов и штаммов микроорганизмов; эколого-экономическое обоснование формирования ассортимента современных биологических средств защиты, разработка технологий их применения.
РУП «Институт микробиологии НАН Беларуси»	производство биопрепаратов по следующим основным направлениям: растениеводство (биопестициды, микробные удобрения); животноводство (пробиотики, кормовые добавки и биоконсерванты для силосования кормов); рыбоводство (пробиотик и биопрепарат для очистки воды в прудах и водоёмах)
РУП «Институт экспериментальной ботаники им. В.Ф. Купревича» НАН Беларуси	разработка адаптивных методов ведения земледелия; охрана и эффективное использование биологических ресурсов; технологии рационального природопользования, обеспечивающие воспроизводство растительных ресурсов; исследование физиологических и биохимических механизмов формирования продуктивности и устойчивости растений
Учреждение «Центр экологических решений»	организация образовательных семинаров и тренингов (программа для производителей «Органик школа») для фермеров, консультации заинтересованных; участие в разработке законодательной базы и ТНПА для сферы органического производства; издание методических пособий и руководств, организация учебных визитов в зарубежные страны; является соорганизатором научно-практических международных конференций по органическому сельскому хозяйству, участвует в разработке стратегических документов
Учреждение «Агро-Эко-Культура»	издание специализированной литературы; является соорганизатором научно-практических международных конференций по органическому сельскому хозяйству; участие в разработке стратегических документов; проведение консультаций для фермеров и других заинтересованных; организация обучающих семинаров и международных поездок; инициирование пилотных проектов по развитию органическому сельскому хозяйству

Таким образом, смещение акцентов в сторону органического земледелия является одной из современных мировых тенденций, получивших свое развитие и в Республике Беларусь. Развитие направления в значительной степени, определяется уровнем инновационного развития, позволит повысить конкурентоспособность белорусской сельскохозяйственной продукции, расширить рынки сбыта, укрепить международный имидж и улучшить инвестиционный климат за счет развития зеленой экономики. Именно исследования, направленные на поиск возможностей эффективного ведения органического сельскохозяйственного производства с учетом почвенно-климатических и экономико-географических особенностей могут стать решающим фактором, способствующим быстрому и динамичному развитию органического производства.

### **Список использованных источников**

1. The World of Organic Agriculture 2019 [Electronic resource] // FiBL. – Mode of access: <https://shop.fibl.org/CHen/mwdownloads/download/link/id/1202/?ref=1>. – Date of access: 10.04.2019.
2. Реестр земельных ресурсов Республики Беларуси (по состоянию на 1 января 2018 г.) / Государственный комитет по имуществу Республики Беларусь. – Минск, 2018. – 19 с.
3. Список производителей органической продукции в Беларуси / Центр экологических решений. – Режим доступа: <https://www.ecoidea.by/ru/content/project/3314>. – Дата доступа: 24.04.2019.
4. Закон «О производстве и обращении органической продукции» № 144-З от 09.11.2019 г. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2018/november/31324/>. – Дата доступа: 21.04.2019.
5. Реестр производителей органической продукции появится в Беларуси / Госстандарт. – Режим доступа: <https://gosstandart.gov.by/register-of-producers-of-organic-products-will-appear-in-belarus>. – Дата доступа: 20.04.2019.
6. Niggli U., Willer H. Stimulating the potential for innovation in organic farming by research/ Proceedings: Organic Food and Farming Towards Partnership and Action in Europe. – Copenhagen, Denmark. 10-11 May 2001. – Mode of access: <http://orgprints.org/1048/1/niggli-willer-2001-research.pdf>. – Date of access: 21.04.2019.
7. Гануш, Г.И. Условия и факторы развития в Республике Беларусь органического сельского хозяйства / Г.И. Гануш, В.В. Липницкая, З.Г. Близнюк // Формирование организационно-экономических условий эффективного функционирования АПК: сборник научных статей межд. науч.-практич. конф., Минск, 25-26 мая 2017 г.). – Минск: БГАТУ, 2017. – С. 121-127.
8. Building a global platform for organic farming research, innovation and technology transfer / Urs Niggli, Christian Andres, Helga Willer, Brian P. Baker // Organic Agriculture. – 2017. – September. – Volume 7/ – Issue 3. – P. 209–224.

*The article presents the classification of factors (environmental, biological, technological, socio-economic, legal, medical, ideological) contributing to the development of organic agriculture. The modern trends in the development of organic agriculture in the world and in Belarus are revealed. Four stages of research development in the field of organic agriculture are revealed, the importance of innovative processes for ensuring its efficiency is determined.*

**Keywords:** *organic agriculture, innovation, legislation, certification.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 664.1:339.13(100)**

**В.С. Бондар**, кандидат економічних наук, завідувач лабораторії,  
Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН України,  
м. Київ, Україна

**А.В. Фурса**, кандидат економічних наук, доцент,  
Національний університет біоресурсів і природокористування України,  
м. Київ, Україна

**П.А. Стрельбіцький**, кандидат економічних наук, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна

## **СТАБІЛІЗАЦІЯ Й ГАРМОНІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ БУРЯКОЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ**

*У даній статті проаналізовано сучасні тенденції й протиріччя світового та внутрішнього ринків цукру. Встановлено, що вони відзначаються значною нестабільністю і швидкими змінами цінової кон'юнктури. З'ясовано, що причинами є часті аномалії погодних умов, а також перехід країн ЄС до вільного цукрового ринку, що відчутно посилює конкуренцію за ринки збуту. Зазначено відставання ряду показників у галузі буряківництва України від показників світового рівня. Запропоновано концептуальні засади і конкретні заходи зі стабілізації й гармонізації розвитку бурякоцукрової галузі України, обґрунтовано індикатори її розвитку на період до 2025 року.*

**Ключові слова:** *бурякоцукрова галузь, економічна конкуренція, світовий ринок, ринок цукру, динаміка виробництва і споживання, врожайність, цінова кон'юнктура.*

**Постановка проблеми.** Світовий цукровий ринок традиційно відзначається значною нестабільністю. На ньому лише за останні 17 років, від 2000 до 2017 р., відбулось принаймні сім різких змін у обсягах виробництва цукру і його споживанні. Дефіцит цукру, як правило,

змінювався на його профіцит і навпаки. Відповідно змінювалась і цінова кон'юнктура. Особливо це було відчутним в 2015/16, 2016/17 МР, коли за значної нестачі цукру в обсязі відповідно -5,4 і -3,7 млн т в 2017/18 МР швидко одержано його надлишок. За даними компанії Green Pool надлишок в 2018/19 МР прогнозується на рівні 3,6 млн т. За оцінками МСГ США мало бути вироблено 185 млн т, а споживання залишиться на рівні 174 млн т. За останніми даними, фактичний надлишок цукру становитиме 5,15 млн т. Світові ціни на цукор, які у 2010-2012 рр. утримувалися на рівні 617-722 дол. США, наприкінці 2015 р. знизилися до 221 дол. США, на початку 2017 р. підвищилися до 507 дол. США, а далі знову зменшилися до 330 дол. США. Головною причиною цього стали вкрай посушливі умови в основних країнах-виробниках цукру у 2015 і 2016 рр., таких як Бразилія, Індія, Китай, Таїланд, Австралія і ЄС, та сприятливі умови для виробництва у 2017/18 МР.

З 1 жовтня 2017 р. до погодного фактору нестабільності ринку добавився ще один - лібералізація цукрового ринку у країнах ЄС, за умовами якої в ЄС скасовано важливі державні механізми регуляції ринку, такі як квота національного виробництва цукру в обсязі 13,5 млн т, ізоглюкози - 720 тис. т, експортна квота - 1,374 млн т, мінімальна ціна на буряки - 26,29 євро/т. Залишена лише схема загального субсидування виробників, імпортне мито і тарифи - 339 євро/т для цукру-сирцю і 419 євро/т для білого цукру. Введено систему преференцій для імпорту з низки країн та систему угод про вільну торгівлю з іншими країнами. Уже у 2018/19 МР країни ЄС зможуть поставити на експорт близько 3 млн т цукру, що складе неабияку конкуренцію для цукровиків України, які відчутно стабілізували власне виробництво і у 2016/17 МР успішно дебютували на світовому ринку цукру, експортувавши понад 768 тис. т у країни Азії, Африки та Європи, а у 2018 році – 586,5 тис. т.

За даних обставин для бурякоцукрової галузі України важливо й далі поступово збільшувати власне виробництво, поліпшувати якість продукції, її конкурентоспроможність, сегмент на світовому ринку і навчитися виживати в умовах посилення економічної конкуренції.

**Аналіз досліджень та публікацій з проблеми.** В останні роки в Україні практично відсутні фундаментальні дослідження і публікації з проблем цукрового ринку, які б були тотожними науковим працям перехідного до ринку періоду таких авторів, як О.С. Заєць [4, 5], М.Ю. Коденська [6], В.Я. Месель-Веселяк [7], С.А. Стасіневич [10] та ін. Здебільшого публікуються статті, статистичні зведення щодо виробництва і споживання цукру, рівня цін, обсягів експорту, імпорту і т.п.

Значний інтерес становлять матеріали III міжнародного конгресу виробників і переробників буряків цукрових, який відбувся 27 лютого 2019 р. у м. Бровари Київської області, розміщені в Інтернеті на сайті НАЦУ «Укрцукор».

Аналіз зазначених та наукових публікацій із даної проблеми у 2017-

2018 рр. свідчить про те, що їх автори в основному правильно визначають тенденції світового і внутрішнього ринків цукру в умовах посилення економічної конкуренції й лібералізації ринку [1, 3], дають ділові рекомендації щодо реструктуризації бурякоцукрової галузі України, гармонізації її розвитку щодо принципів і вимог європейського рівня. Однак окремі автори прогнозують зробити крок назад, закликають до екстенсивного шляху розвитку галузі, розширення посівних площ під буряками цукровими від 330-340 тис. га до 700 тис. га [9, с. 5], з тим, щоб водночас вирішити проблему експорту цукру, ігноруючи при цьому можливості вітчизняних переробних підприємств, неможливість збуту надлишків цукру в обсязі близько 3 млн т при значних рівнях волатильності світових і внутрішніх цін на цукор.

Бурякоцукрова галузь України відчутно набуває ознак стабільного розвитку і поступово, хоч і повільно, рухається вперед. Так, за 2011-2015 рр. урожайність буряків цукрових в Україні становила 41,1 т/га проти 30,0 т у період попередніх 2006-2010 рр.; виробництво цукру в розрахунку на 1 га посіву збільшилося від 3,46 т до 5,27 т/га, а у 2016, 2017 і 2018 рр. урожайність сягала відповідно 48,2, 47,5 і 50,9 т/га, виробництво цукру в розрахунку на 1 га посіву 6,97, 6,47 і 6,59 т/га.

Якщо декілька років тому українські цукрові заводи випускали близько 9% цукру першої категорії, то в 2018 році – 46,5%. Цей показник впевнено зростає паралельно із темпами реконструкції переробних потужностей на багатьох переробних підприємствах та ростом інвестицій. Все ж таки бурякоцукрова галузь України поки що не відповідає вимогам європейського рівня і навіть рівня цукробурякового виробництва сусідніх держав - Російської Федерації, Білорусії, Польщі. Однак за умови подальшої оптимізації, реструктуризації і диверсифікації виробництва має всі можливості посісти гідне місце на світовому ринку цукру.

**Метою статті** є обґрунтування стратегічних напрямів, індикаторів розвитку і конкретних заходів щодо вискоєфективного функціонування бурякоцукрової галузі України в умовах лібералізації цукрового ринку й загострення конкуренції на період до 2025 р.

**Виклад основного матеріалу.** *Обсяги виробництва, споживання і цінова кон'юнктура світового ринку цукру.*

Аналіз динаміки обсягів світового виробництва і споживання цукру з 2000/01 до 2017/18 МР свідчить про невпинне покращання цих показників у часі і постійне їх коливання. Так, обсяги виробництва цукру у світі у 2000/01 МР становили 131,5 млн т, а вже у сезон 2002/03 МР збільшилися до 149,5 млн т; у 2004/05 МР знизилися до 139 млн т, у 2007/08 МР знову підвищилися - до 169 млн т, надалі, у 2009/10 МР сягнули позначки 158,8 млн т, досягли рекордного значення 179,6 млн т у 2012/13 МР; значно зменшилися у 2015/16 і 2016/17 МР до 165,9 млн т; у 2017/18 МР прогнозується до 190 млн т. При рівні споживання у 2017/18 МР в обсязі за прогнозом 178 млн т очікується значний профіцит продукту і значне зниження цін (рис. 1).



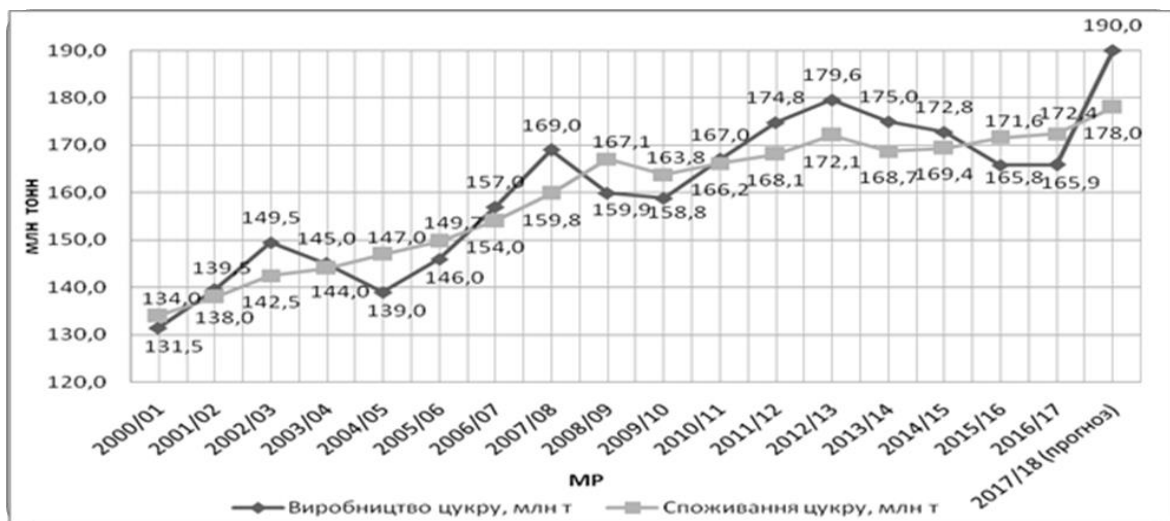


Рис. 1. Динаміка виробництва і споживання цукру у світі у період з 2000/01 МР по 2017/18 МР

Джерело: [8].

Крива динаміки обсягів споживання цукру виглядає на графіку стабільною, рівномірно зростаючою. Так, за період з 2000/01 МР по 2017/18 МР споживання цукру у світі збільшилося від 134 млн тонн до 178, у середньому по 2,53 млн т у рік. За попередніми даними, у 2017/18 МР у провідних країнах, що виробляють цукор, буде випущено його в таких обсягах, млн т: Бразилія - 38; Індія - 27,7; країни ЄС - 19; Таїланд - 12; Китай - 10,3; США - 7,8; Пакистан - 7,6; Росія - 6,4; Мексика - 6; Австрія - 4,8.

За даних умов світовий експорт цукру передбачено експертами на рівні рекордного показника 59 млн т. У зв'язку з відчутними надлишками цукру на ринку відбуваються значні зміни його ціни в основному в бік зниження і нестабільності.

Істотні відхилення в обсягах виробництва цукру впливають на індекси споживчих цін, які постійно відслідковує продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO) - рис. 2.

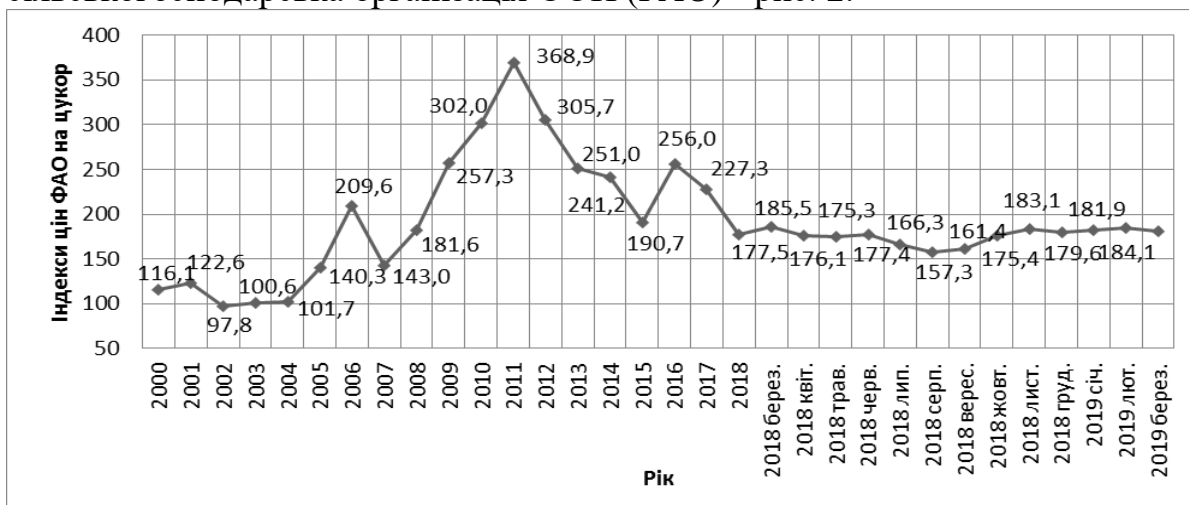


Рис. 2. Індекс цін FAO на цукор за період 2000-2018 рр.

Джерело: [11].

За базовий рівень ціни 100 взято реальні ціни, що були незмінними упродовж 2002, 2003 і 2004 рр. Як показує крива індексів цін на цукор, у 2010/11 МР вони підвищилися у 3,7 раза порівняно з базою за 2002-2004 рр. Наприкінці 2018 р. були вищі більш ніж у 1,5 раза відносно базового рівня. Тобто світовий ринок цукру має нестабільну цінову кон'юнктуру.

Аналіз розмірів посівних площ, урожайності та валових зборів основних цукровмісних культур - буряків цукрових і тростини цукрової за період 2003-2016 рр. свідчить про значні переваги виробництва цукросировини з тростини. Так, у 2016 р. площа, з якої зібрано врожай тростини, дорівнювала 26,77 млн га проти 20,55 млн га у 2003 р. Площа під буряками цукровими знизилася відповідно від 5,67 до 4,56 млн га, тобто на 1,11 млн га. Валові збори тростини в 2016 р. становили 1890,7 проти 1371,9 млн т у 2003 р., буряків цукрових відповідно 277,2 у 2016 р. проти 232,7 млн т у 2003 р. [12].

Різні країни по-різному регулюють своє цукрове виробництво. США, наприклад, дещо зменшили посівні площі під буряками цукровими від 545,4 тис. га до 455,8 тис. га при стабілізації врожайності на рівні понад 60 т/га; площі під тростиною зменшили від 401,6 до 370,5 тис. га при стабільній урожайності на рівні майже 80 т/га, а нестачу цукру в обсязі 2,4 млн т імпортують із Мексики. Рівень виробництва цукру в США у 2017/18 МР очікується 7,8 млн т, споживання - 10,2 млн т.

Важливою є стратегія організації цукрового виробництва в Бразилії, яка за останнє десятиліття стала світовим лідером його виробництва й експорту. По-перше, країна за 13 років розширила площі під цукровою тростиною від 5,37 у 2003 р. до 10,23 млн га у 2016 р., виробництво цукросировини - відповідно від 396,0 до 768,7 млн т за вже стабільної врожайністю на рівні 75 т/га  $\pm$  0,01-6,2%. По-друге, Бразилія велику кількість сировини переробляє на біоетанол, який також експортує за кордон і контролює співвідношення між обсягами його виготовлення залежно від світової ціни на нафту - при зниженні ціни збільшує виробництво цукру і навпаки, при підвищенні - біоетанолу.

Прикладом зразкового ведення цукробурякового виробництва є Німеччина і Франція. Основними його особливостями є оптимальні обсяги, стабільність і високі показники. Так, Німеччина за багато років дещо зменшила свої посівні площі від 445,6 до 334,5 тис. га, збільшила врожайність від 53,2 до 76,2 т/га, валові збори - від 23,7 до 25,5 млн т. Франція упродовж тривалого часу має посівну площу під буряками цукровими на рівні 400 тис. га  $\pm$  1,58-7,0%, валові збори зросли від 29,3 в 2003 р. до 33,8 млн т у 2016 р. за приросту врожайності за цей період від 73,4 до 83,9 т/га [12]. До речі, такий показник урожайності буряків цукрових набагато вищий за рівень урожайності тростини, а за собівартістю одиниці продукції значно нижчий. Цей факт чітко вказує на неможливість повного виведення буряків цукрових з культури і заміни його тростиною. Це тим більше не можна здійснювати в умовах ринкової нестабільності, за яких щорічні розміри посівних площ під буряками цукровими легше регулювати, ніж під багаторічною тростиною.

Слід звернути увагу на прогрес цукрового виробництва в Індії, яка довела

площі під плантаціями тростини до 5 млн га, виробляє 348 млн т цукросировини при врожайності 70,4 т/га, виробництво цукру - до 27,7 млн т; у Китаї, який швидко підвищив урожайність буряків цукрових від 24,9 до 59,7 т/га і тростини - до 73,5 т/га, а також таких країн, як Таїланд, Пакистан. Щодо Росії, то вона значно збільшила обсяги виробництва цукросировини від 19,4 до 51,4 млн тонн і виробництво цукру до 6,4 млн т за рахунок розширення посівних площ при невисоких рівнях урожайності - 37-47 т/га [12].

*Коротка характеристика сучасного стану бурякоцукрової галузі України.* На відміну від сталого стану бурякоцукрових галузей основних країн-виробників цукру з буряків цукрових дана галузь України все ще перебуває у стані мінливості й важкого виходу із затяжної кризи, викликаній непродуманими методами приватизації переробних потужностей і земельних трансформацій, внаслідок чого держава не тільки втратила провідні експортні можливості, а й на початку нульових років стала імпортером цукру. І лише з 2010 року почала більш-менш впевнено збільшувати виробництво, оптимізувати основні показники розвитку, хоч ознаки нестабільності все ще виявляються, особливо в щорічних коливаннях розмірів посівних площ, обсягів виробництва цукру і рівнях цін.

Позитивними явищами є відхід від екстенсивного розвитку галузі, концентрації виробництва, підвищення рівня врожайності, цукристості, виробництва цукру і поліпшення його якості. Надзвичайно важливим є вихід на світовий ринок цукру і посилення обсягів і темпів експорту цукру. За результатами 2017 р. Україна посіла на 9-е місце за експортом цукру. Результати розвитку бурякоцукрового виробництва за роки незалежності показано на графіках і діаграмах, розміщених нижче.

Зокрема, показники динаміки посівних площ під буряками цукровими і рівень урожайності знаходяться у «дзеркальному» відображенні один до одного. Так, зниження розмірів посівної площі обов'язково призводить (поряд з іншими факторами) до підвищення рівня врожайності. Ця закономірність прослідковується і при зіставленні розмірів посівних площ з обсягами виробництва цукру (рис. 3).

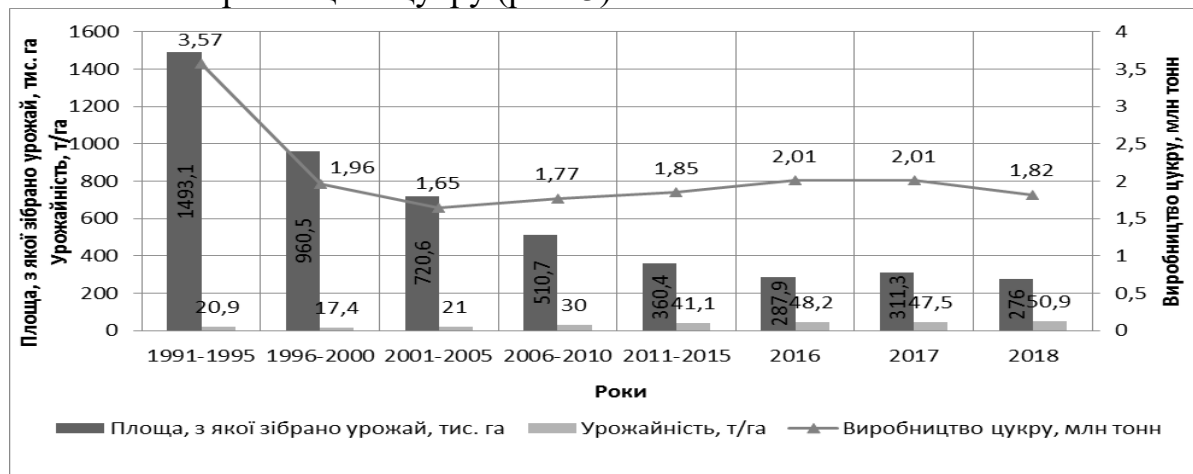


Рис. 3. Динаміка площі, з якої зібрано врожай, рівнів урожайності буряків цукрових та виробництва цукру, 1991-2018 рр.

Джерело: Сформовано за даними [2].

Так, в останні три роки (2016, 2017 і 2018) при посівних площах відповідно 287,9, 311,3 і 276 тис. га в Україні вироблено найвищі обсяги цукру за останні 20-річчя.

Згідно з даними Державної служби статистики України у 2017/2018 МР в Україні у господарствах всіх категорій виробництво буряків цукрових із зібраної площі 311,3 тис. га становило 14,88 млн т (2016 р. - 14,01 млн т), у тому числі сільськогосподарськими підприємствами вироблено 14227,2 тис. т та господарствами населення 654,4 тис. т [2]. Середня врожайність буряків цукрових сягала 47,5 т/га (у 2016 р. - 48,2 т/га, а у 2018 р. - 50,9 т/га) (рис. 4).

Навіть враховуючи негативний вплив кліматичних умов, з якими зіштовхнулись аграрії в 2017 році, середня врожайність коренеплодів у загальному результаті становить 47,5 т/га, що перевищує середню за останні п'ять років на 5,7%, але є меншою ніж у 2016 та 2018 р.

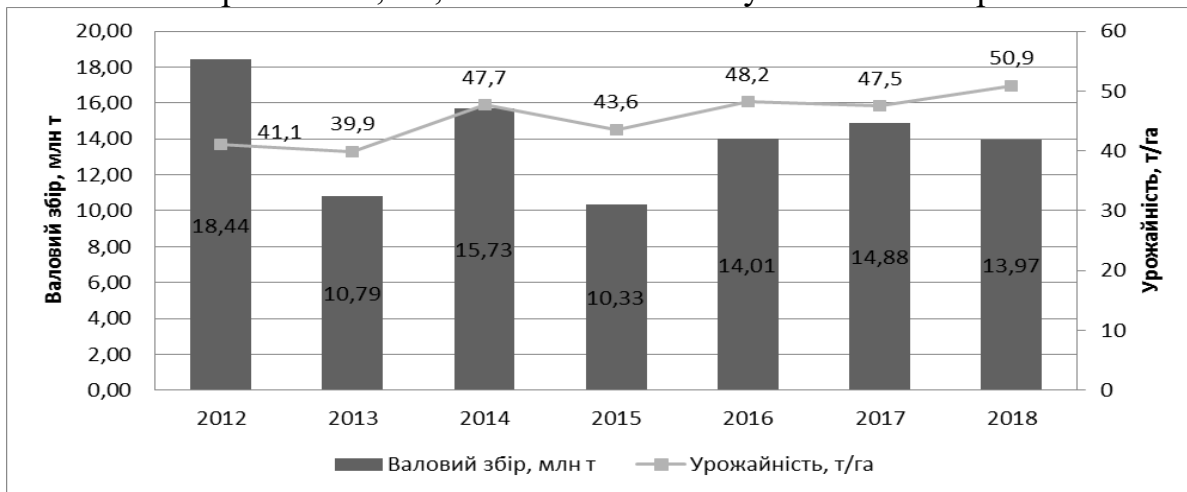


Рис. 4. Динаміка валових зборів та врожайності буряків цукрових, 2012-2018 рр.

Джерело: Сформовано за даними [2].

Найбільшими виробниками буряків цукрових і цукру, як і в попередні роки є Вінницька, Тернопільська, Полтавська, Хмельницька, Київська області, середніми - Харківська, Черкаська, Рівненська, Волинська, Львівська, Житомирська і Кіровоградська. Серед компаній - ТОВ «Фірма Астарта-Київ», яка виробляє 19,3% цукру від загального обсягу в Україні, ТзОВ «Радехівський цукор» - 18,4%, ЗАТ «Укрпромінвест Агро» - 16,0%.

Отже, стан розвитку бурякоцукрового виробництва в Україні дає змогу зробити такі висновки:

- бурякоцукровий підкомплекс України в основному подолав важку економічну кризу і значною мірою стабілізував виробництво цукросировини і цукру, що дало змогу повністю задовольнити внутрішні потреби і вийти на світовий ринок;

- суб'єкти бурякоцукрового виробництва відчутно поліпшили свої основні виробничі показники: врожайність буряків цукрових, цукристість, вихід цукру на одиницю сировини, його якість, певною мірою ведуть реконструкцію і покращання переробних потужностей, здійснюють

диверсифікацію виробництва;

- бурякоцукровий підкомплекс України все ще відстає від світових тенденцій розвинених бурякосійних країн за показниками врожайності, цукристості, якості цукру, собівартості, прибутковості і стабільності;

- в умовах швидких змін і нестабільності світового цукрового ринку і значної волатильності світових цін на цукор бурякоцукровий підкомплекс України має гармонізувати своє виробництво відповідно до західних зразків, оптимізувати виробництво, вжити відповідні організаційно-економічні, технологічні, нормативно-правові та інші заходи, щоб забезпечити стабільний розвиток галузі і посісти гідне місце на світовому ринку цукру.

*Індикатори розвитку бурякоцукрового комплексу України до 2025 року, заходи із стабілізації і гармонізації.* Виходячи із внутрішніх потреб у цукрі в обсязі близько 1,5 млн т у рік, необхідності перехідних запасів на рівні 200-300 тис. т, експортних можливостей, які залежать не тільки від рівня внутрішнього виробництва, а й від кон'юнктури світового ринку, Україна може досягти на період до 2025 р. таких показників (таблиця).

**Потенційні можливості розвитку бурякоцукрового виробництва на період до 2025 р.**

Показник	2020 р.	2025 р.
Площа посіву буряків цукрових, тис. га	324	359
Урожайність, т/га	49	54
Валовий збір, тис. т	15450	19386
Загальне виробництво цукру, тис. т	2300	2800
Виробництво цукру в розрахунку на 1 га, т	7,1	7,8
Вихід жому, тис. т	12701	15386
Вихід меляси, тис. т	635	775

Джерело: Власні розрахунки.

У зв'язку з тим, що стабілізація бурякоцукрового виробництва не може мати лінійний характер, можливі відхилення від зазначених індикаторів в ту чи іншу сторону на 10%. При значних природних катаклізмах і ринкових коливаннях, зокрема, при швидкому падінні чи підвищенні світових цін, відхилення можуть бути відчутнішими. Тому цукровиробникам України треба навчитися стабільно вести виробництво і торгівлю цукром навіть за таких нестійких умов. По-перше, проводити постійний моніторинг світового ринку цукру, прогнозувати події на кілька кроків уперед. Залежно від цього регулювати виробництво і збут, зокрема, розміри посівних площ і обсяги експорту. Як правило, до початку чергового маркетингового року вже відомі обсяги виробництва цукру попереднього і цінова кон'юнктура світового ринку. За умови очікуваного перевиробництва «зайву» частину цукросировини можна використати на виготовлення біоетанолу або біогазу, що успішно здійснюють Франція, Німеччина, особливо Бразилія.

Значним фактором стабілізації розвитку галузі є її диверсифікація не тільки на випуску цукру, а й біоетанолу, біогазу, бетаїну, «зеленої»

електроенергії, зрідженого CO<sub>2</sub> та й іншої продукції. Це не тільки відчутно збільшить кількість робочих днів на цукрових заводах, а й знизить обсяги використання викопних видів палива, покращить економіку, зменшить витрати. А використання для даних цілей жому і меляси, які планується одержати при переробці цукросировини у 2020-2025 рр., дасть змогу виробити близько 182-228 тис. тонн біоетанолу і 368-461 млн м<sup>3</sup> біогазу в рік.

На жаль, ця можливість в Україні з об'єктивних і суб'єктивних причин використовується недостатньо. Лише деякі заводи - Гнідавський, Узинський, Кожанський, Гайсинський, Радехівський, Теофіпольський, Красилівський та деякі інші змонтували установки з виробництва біоетанолу і біогазу, окремі з вироблення електроенергії, хімічних добавок, водяної пари, комбікормів.

Тому найважливішим заходом щодо стабілізації функціонування бурякоцукрового комплексу України є реконструкція його переробних потужностей з метою комплексної і більш глибокої переробки цукросировини.

Значного реформування вимагає сировинна база цукрової промисловості, яка за період ринкових трансформацій зазнала занепаду. Досить зазначити, що замість 6-7 тис. господарств, які вирощували буряки цукрові раніше, у даний час цим займається близько 800 суб'єктів. Практично призупинено виробництво у господарствах населення, швидко знизилось у виробників-фермерів, натомість збільшилось у великих агрохолдингах, переважно на орендованих, розпайованих землях. Необхідно відмітити, що лише 7 провідних агрофірм України в 2017 р. вирощували буряки цукрові на площі близько 200 тис. га або 64% загальної площі 311 тис. га. Проблема надзвичайно складна і без введення ринку земель сільськогосподарського призначення позитивно вирішена не буде. Без вільного власника земельної ділянки і володіння продукцією, одержаної на ній, жодна стабілізація ні в бурякоцукровому комплексі, ні в аграрному секторі, ні в державі в цілому не відбудеться.

Тільки за даної умови Україна зможе гармонізувати власне виробництво відповідно до європейських норм і за рівнем урожайності буряків цукрових, за якістю продукції і цінами зможе досягти європейських показників.

Ще є невирішеними такі важливі проблеми, як впровадження інновацій і залучення інвестицій у галузь, введення пільгового кредитування виробників, дотування аграрного сектору загалом, удосконалення маркетингових служб та ін.

Особливої уваги заслуговує поліпшення нормативно-правової бази галузі і приведення її у відповідність до вимог вільного ринку. Обов'язкові квоти виробництва цукру і мінімальні ціни вже є застарілим поглядом. Тому потрібен новий закон «Про цукор і ринок цукру», ряд інших удосконалень, особливо системи договорів, митних платежів і т.п.

Україна має непогані можливості для стійкого і ефективнішого функціонування бурякоцукрового виробництва в умовах посилення конкуренції і нестабільності світового ринку цукру, і вона повинна ними скористатися.

**Висновки.** 1. На світовому ринку цукру відбулися значні зміни - дефіцит цукру у 2015/16 і 2016/17 МР в обсязі 5,4 і 6,5 млн т у 2017/18 МР раптово змінився на його профіцит в обсязі 5 млн т. Відповідно рівні світових цін знизилися від 600-700 дол. США/т до 350. Посилилася конкуренція за ринки збуту, яка загострилася після 1 жовтня 2017 р. через перехід країн ЄС до вільного ринку цукру - ринок став нестабільним.

2. Бурякоцукровий підкомплекс України у період 2011-2017 рр. відчутно поліпшив свої показники: врожайність буряків цукрових збільшилася від 30 у 2006-2010 рр. до 48,2, 47,5 50,9 т/га відповідно у 2016, 2017 і 2018 рр. У 2016/17 МР експортовано в країни Азії, Африки і Європи 768 тис. т цукру, а у 2018 р. 586,5 тис. т. Однак бурякоцукрова галузь все ще знаходиться в зоні нестабільності, ознаками якої є швидкі зміни в розмірах посівних площ по роках, коливання відпускних цін, високий рівень собівартості продукції, загальне відставання від західних зразків.

3. У складних умовах мінливості світового ринку цукру і внутрішніх негативних явищ бурякоцукровий підкомплекс України повинен вжити радикальні заходи щодо своєї стабілізації і високоєфективного розвитку - оптимізувати обсяги виробництва цукросировини і цукру, завершити модернізацію переробних потужностей, диверсифікувати виробництво не тільки на випуску цукру, а й біоетанолу, біогазу, вироблення електроенергії, хімічних добавок, водяної пари, рідкого вуглекислого газу, комбікормів та твердих видів палива; удосконалити нормативно-правову базу, гармонізувати виробництво відповідно до європейських зразків.

### Список використаних джерел

1. Бондар В. С. Лібералізація ринку цукру в країнах ЄС - як виклик цукровиробникам України. *Цукрові буряки*. 2018. № 1. С. 8-10.
2. Державна служба статистики України. 2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 27 квітня 2019).
3. Загострення конкуренції на ринку цукру / Бондар В. С., Фурса А. В., Гореленко В. І. та ін. *Цукрові буряки*. 2017. № 4. С. 6-9.
4. Заець А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация. Киев : Наук. думка, 2001. 328 с.
5. Заець О. С. Ринок цукру в Україні: проблеми створення, функціонування та розвитку. Київ : Наук. думка, 1999. 388 с.
6. Коденська М. Ю. Тенденції розвитку і напрями активізації інвестування цукробурякового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. № 2. С. 74-78.
7. Месель-Веселяк В. Я., Ярчук М. М. Організаційно-економічне удосконалення роботи цукробурякового підкомплексу України. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 3-8.
8. Рынок тропических товаров 26 ноября - 26 декабря 2018. URL:

<http://bullion.ru/reports/otkritie/week/Tropics.pdf> (дата звернення: 27 квітня 2019).

9. Сінченко В. М., Пиркін В. І. Стратегія розвитку галузі буряківництва в Україні. *Цукрові буряки*. 2018. № 1. С. 4-7.

10. Стасіневич С. Світовий досвід реструктуризації цукробурякової галузі – уроки для України. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2007. № 110. Ч. 1. С. 79-84.

11. FAO Food Price Index. URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> (дата звернення: 27 квітня 2019).

12. World Data Atlas. World and regional statistics, national data, maps, rankings. URL: <https://knoema.com/atlas> (дата звернення: 20 червня 2018).

*The article analyzed the modern tendencies and contradictions of the world and internal markets of sugar. It has been established that they were marked by considerable volatility and sharp changes in price conditions. It has been identified the reasons for this – the frequent abnormalities of the weather conditions, as well as the transition of the EU countries to the free sugar market, which greatly increased the competition for the markets. It has been noted the lagging of a number of indicators in the field of beet cultivation in Ukraine behind the world-class indicators. It has been offered the conceptual foundations and the concrete measures of stabilization and harmonization of development of sugar beet industry of Ukraine. It has been substantiated the indicators of its development for the period till 2025.*

**Key words:** *sugar beet industry, economic competition, world market, sugar market, dynamics of production and consumption, productivity, price conditions.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК: 330.88:330.341.2 (477)**

*А.С. Вишневский, кандидат экономических наук,  
Институт экономики промышленности НАН Украины,  
г. Киев, Украина*

## **ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ**

*В роботі визначено інституційні переешкоди інвестиційно-інноваційного розвитку України, які пов'язані з домінуванням екстрактивних інститутів та порядків обмеженого доступу. Зміна екстрактивних інститутів на інклюзивні інститути має відбуватися через консенсус представників крупного капіталу, який можливо очікувати через 15-20 років. Це дозволить прискорити інвестиційно-інноваційні процеси та забезпечити зростання економіки України.*



*Ключові слова: нова інституційна економіка, інститути, інновації, інвестиції, Україна.*

**Постановка проблеми.** Проблеми в інноваційно-інвестиційній сфері України приводять до втрати конкурентоспособності, низькому рівню оплати праці, слабкому економічному зростанню, зриву населення та подальшій міграції мільйонів економічно активних громадян за кордон. В контексті нової інституційної економіки причиною складившоїся ситуації є якість формальних та неформальних інститутів. Тому рішення проблем в інноваційно-інвестиційній сфері необхідно шукати через дослідження сформованих в Україні інститутів та особливостей їх функціонування.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** В останні десятиліття продовжуються дослідження в області нової інституційної економіки, в межах якої всесвітньо визнані вчені (наприклад, Р. Коуз та Д. Норт лауреати Нобелівської премії з економіки 1991 та 1993 року відповідно) розглядають соціальні витрати [1] та соціальні порядки [2], обґрунтовують залежність економічного зростання та якості інститутів [3], систематизують країни світу в залежності від сутності їх інститутів [4]. Хоча ці дослідження стосуються економічно розвинутих та розвиваючихся країн в цілому, вони не враховують особливостей економічного розвитку України та її інноваційно-інвестиційної сфери. Це обумовило вибір теми та цілей дослідження.

**Цілью статті** є обґрунтування інституційних проблем інноваційно-інвестиційного розвитку України.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** З позицій економістів Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, які випустили книгу «Чому нації приходять до упадку. Походження влади, багатства та бідності», за економічне процвітання або бідність відповідає характер соціальних інститутів, які діляться на дві категорії: екстрактивні та інклюзивні. Інклюзивні економічні інститути передбачають можливість залучення більшості громадян до економічних відносин для отримання прибутку, а перешкоджають встановленню штучних монополій. Їх підтримують інклюзивні політичні інститути, що обмежують ризики захоплення влади та забезпечують максимальну участь громадян у політичному процесі, а також захист їхніх прав власності через незалежність судової системи. Відсутність надмірної політичної та економічної влади в руках однієї вузької групи осіб, знижує рівень конфліктності при боротьбі за владу, т.к. модель «переможець отримує все», не діє. Саме такі інститути домінують в економічно розвинутих країнах.

Экстрактивные экономические институты предполагают «выжимание» экономической выгоды из большей части населения в интересах меньшей части населения (правлящей элиты). Эти экономические институты поддерживаются одноимёнными политическими институтами и моделями управления. Например, рабовладение, крепостное право, всевозможные монополии и привилегии для избранных, судебная система, защищающая права собственности только тех, кто входит во властные группы и т.п. Такая система приводит к подавлению мотивов для вложения инвестиций и усердной трудовой деятельности, что ограничивает экономические возможности для создания и внедрения инноваций и роста благосостояния общества. Правящая группа не только получает большую часть выгод от экономической деятельности, но и одновременно лишает реальную или потенциальную оппозицию экономического ресурса для ведения политической борьбы с ней.

Эта модель доминирует в африканских, азиатских и латиноамериканских странах. Например, в республике Конго «правительство не обеспечивало своих граждан общественными благами и услугами, даже такими базовыми, как защищённые права собственности и поддержание законности и порядка. Но, несмотря на то, к какой ужасающей бедности приводили экстрактивные институты в Конго, они были в своём роде безукоризненно логичными: они приносили узкой группе людей, королю и его окружению, огромные богатства» [4, с.80-81]. Описание ситуации в Конго в общих чертах сопоставимо с украинскими реалиями. Положение дел в Украине во многом указывает на доминирование именно экстрактивных экономических и политических институтов над инклюзивными институтами. Это в итоге обуславливает низкий уровень инвестиций в экономику, незаинтересованность бизнеса в инновациях, низкую производительность труда, отток населения за границу, жёсткую борьбу за власть, где победитель получает всё или почти всё. Возникает вполне очевидная проблема, связанная с невозможностью с такими экстрактивными институтами достигнуть уровня экономически развитых государств.

Несмотря на очевидную необходимость менять экстрактивные институты на инклюзивные институты, делать это непросто, т.к. «верхи не хотят» (их устраивает существующая ситуация), а «низы (судя по их образу действий) не понимают, чего именно требовать от верхов» и «голосуют ногами», уезжая за границу, или отдавая на выборах свои голоса за несистемных политиков. Как следствие формируется задача усиления давления институтов гражданского общества с одной стороны на бизнес, а с другой на власть.

Схожие результаты были получены и нобелевским лауреатом по экономике Д. Норт с соавторами в работе «Насилие и социальные порядки». Они используют в качестве объекта исследования «правлящие коалиции» и оперируют понятиями «естественное государство», «порядки

открытого и ограниченного доступа». В естественных государствах, в которых проживает более 80% жителей Земли, доминируют порядки ограниченного доступа, когда власть стоит над законом и неформальные институты оказывают решающее значение. Властная коалиция ограничивает возможности для создания новых организаций (экономических, политических и т.п.) и соответственно ограничивает доступ к распределению экономической ренты. В государствах, где доминируют порядки открытого доступа, закон стоит над властной коалицией. Это, как правило, экономически развитые демократии, где создание новых организаций имеет минимум ограничений, и доступ к участию в распределении экономической ренты для новых игроков более открыт.

Украина относится к типичным естественным государствам. И рекомендации международных экономических организаций по проведению реформ в Украине по изменению институциональной среды оказываются несостоятельными. Не случайно Д. Норт указывает, что если институты «навязываются обществу под международным давлением, не соответствуют существующим представлениям об экономических, политических, социальных и культурных системах, то новые институты почти наверняка будут работать куда хуже тех институтов, которые они замещают» [2, с. 438]. Данное описание очень характерно для Украины, и касается как демократических процедур, так и ведения экономической деятельности, включая её инвестиционно-инновационную составляющую. При этом экономика тесно переплетается с политикой, т.к. «в естественных государствах все крупные экономические организации с необходимостью являются политическими» [2, с. 445]. Поэтому крупный капитал, если он желает оставаться таковым, обречён в той или иной степени участвовать в политической игре. Это мы и наблюдаем в Украине, где персоны, олицетворяющие крупный капитал последние десятилетия остаются неизменными (Р. Ахметов, И. Коломойский, Г. Боголюбов, В.Пинчук и др.), в отличие от ключевых политических фигур, которые постоянно сменяются (Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, П. Порошенко, В. Зеленский и т.д.).

В сложившихся институциональных условиях крупный капитал растёт значительно быстрее, чем малый вне зависимости от качества и размеров его инвестиционно-инновационной деятельности. Это имеет и свою объективную причину. Крупный капитал требует относительно меньших ресурсов для эффективного управления [5]. Например, если команда опытных менеджеров и юристов стоит 1 млн долл. США в год, то для капитала в 2 млн это будет 50% его стоимости, а для капитала 1 млрд – всего 0,1%. Следовательно, крупный капитал в силу своего размера уже имеет существенные преимущества для роста, который может осуществляться интенсивным или экстенсивным образом. Интенсивный рост основывается на вложении инвестиций в новые технологии,

внедрении инноваций и создании новых продуктов, что предполагает широкую кооперацию с другими бизнесами. Экстенсивный рост идёт за счёт поглощения активов других капиталистов и обуславливает борьбу и противостояние олигархов между собой. В Украине за всё время независимости доминировал экстенсивный способ увеличения состояний, во многом из-за этого не появились отечественные Google или Facebook и перспективы их появления остаются туманными. Отечественные олигархи начали формировать свои бизнес-империи в 90-е годы XX века в жёсткой конкуренции через присвоение государственной собственности и, как правило, вне правового поля. Этот процесс проходил на фоне беспрецедентного экономического спада, когда экономика Украины сжалась в 2,5 раза (за 1991–1998 гг.), и завершился кризисом 1998–1999 гг. Рост экономики Украины в начале двухтысячных годов сопровождался изменением моделей бизнеса: ведущие олигархи стали создавать юридически оформленные корпорации и финансово-промышленные группы, проводить международные аудиты, внедрять современные стандарты корпоративного управления. В это время окончательно закрепились модель: «Деньги» – «Власть» – «Деньги плюс». Олигархи вкладывают средства в предвыборные кампании и лоббируют продвижение своих ставленников в коридорах власти для обеспечения, соответствующего их интересам, приватизационного процесса и проведения государственных закупок. В результате у крупного капитала выработалась следующая модель поведения: «финансирование политического влияния» – «приватизация ниже рыночной стоимости одних государственных предприятий» – «получение кредитов под залог этих предприятий» – «приватизация других государственных предприятий» и т.д. В итоге конкуренция между отечественными олигархами сосредоточилась не в создании новых продуктов и услуг, скорости внедрения новых технологий, степени удовлетворённости клиентов, выходе на новые рынки, а в скорейшей приватизации наиболее прибыльных активов по минимальной цене раньше, чем это сделают другие олигархи. Одним из многих примеров была борьба группы «Приват» и СКМ (в лице ДТЭК) за «Днепрэнерго» в 2007–2008 гг., которая в итоге закончилась победой СКМ. Описанный образ действия украинских олигархов обусловил замораживание технологически отсталой структуры экономики Украины, т.к. современные предприятия не создавались, а только перераспределялись активы, выведенные в эксплуатацию ещё до 1991 года. Не случайно, в Украине по-прежнему доминирует третий технологический уклад, одним из ключевых элементов которого является чёрная металлургия. В экономически развитых странах уже давно основным является пятый технологический уклад, основанный на микроэлектронике, и последнее десятилетие активно увеличивается доля шестого, где используются нано-, био-, инфо- и когнитивные технологии. На этом фоне неслучайными выглядят

неудачи украинских олигархов наладить бизнес в высокотехнологичной сфере. Так, СКМ долго пытался создать прибыльное телекоммуникационное направление в своей бизнес-империи, однако основанный в 1995 году оператор цифровой сотовой связи ДСС не состоялся как самостоятельный бизнес, и в 2006 году был присоединён к оператору «Астелит» (торговая марка «life:)), а в 2015 доля СКМ в «Астелит» была выкуплена Turkcell. Приватизация «Укретелекома» тоже не принесла ожидаемых дивидендов. Главный технологичный бизнес группы «Приват» в лице Приватбанка, где активно внедрялись передовые финтех-решения, в итоге был национализирован.

Однако, несмотря на проблемы с ведением бизнеса в высокотехнологичной сфере, представители крупного капитала проявляют исключительную способность в продвижении своих экономических интересов в политической плоскости. Не случайно, все политические партии, представленные в Верховной Раде, ассоциируются с теми или иными собственниками крупного бизнеса. В то же самое время на долю малого и среднего бизнеса в Украине приходится более 60% национальной экономики (по объёмам реализованной продукции), однако политической силы, представляющей их интересы, в парламенте нет. Слабость украинского крупного капитала заключается в зависимости от политической конъюнктуры и в слабых способностях работать на конкурентных высокотехнологичных рынках, что чуть раньше или чуть позже приведёт к их поглощению глобальным капиталом.

В этом контексте общественное мнение, призывающие к простому отделению власти от бизнеса, не учитывает реальное устройство политико-экономической системы Украины. Перед тем как отделять (хотя бы частично ограничивать влияние бизнеса на власть) и проводить многочисленные реформы, необходимо обеспечить переход в Украине от «естественного государства» к модели открытого доступа. Одним из ключевых условий перехода является «верховенство права для элит» [3, с.78], а изменения «должны соответствовать интересам членов господствующей коалиции» [3, с.265]. Сам процесс проходит постепенно и занимает десятилетия, т.к. «действительный переход происходит тогда, когда к элитам приходит понимание выгод, связанных с трансформированием ряда элитных привилегий в безличные элитные права» [3, с.323], а это процесс небыстрый. Осознаёт ли в Украине «господствующая коалиция» преимущества построения государства с открытым доступом? На данный момент складывается впечатление, что нет. Главное отличие для естественных государств и государств, с порядком открытого доступа, это «издержки поражения» при борьбе за власть. Судя по наблюдаемым в последние годы событиям олигархам, проигравшим борьбу за власть, приходится жить в Швейцарии, Австрии или Израиле, а проигравшие политики оказываются в тюрьме или спасаются бегством. Верховенство закона также не наблюдается, учитывая, что крупные споры зачастую рассматриваются в Высоком суде

Лондона. Неинституционализированное население Украины может выступать только против власти, но не бороться за неё. Это было достаточно четко выражено в электоральных предпочтениях во время избирательной кампании Президента Украины в 2019 году, когда основная масса населения голосовала скорее против отдельных кандидатов, чем за конкретные программы и персоналии. Однако определённые процессы, которые могут иметь позитивный эффект в долгосрочной перспективе, уже наблюдаются. Ведь собственники крупного бизнеса тоже люди, которые стареют. Следовательно, через какое-то время (15-20 лет) у них возникнет задача передачи своих бизнес-империй наследникам. Сделать это в текущих институциональных условиях (когда победитель получает всё, а проигравший много теряет) будет непросто и придётся договариваться между собой и общественностью об установлении долгосрочных инклюзивных институтов и формировании порядков открытого доступа. Когда эти институты будут установлены, будут созданы условия ускоренного инвестиционно-инновационного развития Украины.

#### **Выводы.**

1. Сложившаяся в Украине институциональная среда препятствует инвестиционно-инновационной деятельности. Это вызвано доминированием экстрактивных институтов и порядков ограниченного доступа, которые ориентируют крупный бизнес на получение ренты, а не развитие инновационных сфер деятельности. И соответственно вместо инвестиций в инновации, крупный бизнес направляет ресурсы на сохранение текущей ситуации.

2. Неизбежная смена собственников крупного капитала в силу демографических факторов отрывает возможности для изменения институциональной среды в виде перехода от доминирования экстрактивных институтов к инклюзивным, что в свою очередь активизирует инвестиционно-инновационную деятельность в Украине.

3. Необходимой является просветительская работа со стороны ученых-экономистов, по результатам которой будет сформирован с одной стороны настоятельный запрос от гражданского общества к власти и крупному бизнесу о необходимых институциональных переменах, а с другой – понимание представителями крупного капитала преимуществ внедрения инклюзивных институтов и порядков открытого доступа в Украине.

#### **Список использованных источников**

1. Коуз Р. Проблемы социальных издержек [1960]. В: Коуз Р. Фирма, рынок, право. Нью-Йорк: Телекс, 1991, с.85–139.

2. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History (2009)] / Д. Норт, Дж. Уоллис, Б. Вайнгафт. – М.: Издательство Института Гайдара, 2011. — 480 с.

3. Douglass C. North. Institutions and Economic Growth: An Historical

Introduction // World Development, 1989, vol.17, no.9, p.1319–1332.

4. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають / Д. Аджемоглу, Дж. Робинсон. – К.: Наш Формат, 2016. – 440 с.

5. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / Т. Пикетти. – М.: Ад Маргинем, 2015. – 592 с.

*The paper identifies institutional obstacles to Ukraine's investment and innovation development, which are associated with the dominance of extractive institutions and restricted access. The change of extractive institutions to inclusive institutions is possible due to the consensus of representatives of large capital, which can be expected in 15-20 years. This will accelerate the investment and innovation processes and ensure the growth of Ukraine's economy.*

**Key words:** *new institutional economy, institutes, innovations, investments, Ukraine.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

УДК 330.1

*С.Н. Гнатюк, кандидат экономических наук, доцент,  
МО УВО «Белорусско-Российский университет»,  
г. Могилев, Республика Беларусь*

## **ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И ЕГО РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

*У статті розглянуто проблеми інтелектуального капіталу. Увага звертається на такий компонент як людський капітал. Дано оцінку розвитку людського капіталу в Білорусі.*

**Ключові слова:** *капітал, інтелектуальна капітал, людський капітал, освіта.*

На современном этапе развития общества знания являются основным фактором развития экономики. В странах, находящихся на постиндустриальной стадии развития, сформировалась экономика знаний. Это означает, что в производстве любого товара возрастает роль и значение знаний, т.е. его интеллектуальная ёмкость. Данные изменения в общественном производстве привели к формированию в экономической науке понятия «интеллектуальный капитал». Считается, что в научный оборот данный термин ввел Т. Стюарт, который определил интеллектуальный капитал как совокупность элементов, формирующих особое конкурентное преимущество компании, а именно «патенты, процессы, управленческие навыки, технологии, опыт и информация о потребителях и поставщиках» [4, с.27].

Трактовка категории «интеллектуальный капитал» в научной литературе является дискуссионной проблемой. Большинство авторов рассматривает интеллектуальный капитал как знания, навыки и производственный опыт конкретных людей (человеческий капитал) и нематериальные активы, включающие патенты, базы данных, программное обеспечение, товарные знаки и др., которые производительно используются в целях максимизации прибыли и других экономических и технических результатов. В силу разнородности элементов в интеллектуальном капитале традиционно выделяют три структурных компонента:

– человеческий капитал, который непосредственно относится к человеку (знания, практические навыки, творческие и мыслительные способности людей, их моральные ценности, культура труда). Возрастание роли человеческого фактора приводит к тому, что собственники предприятия берут на себя ряд функций, связанных с сохранением и развитием человеческого капитала: организуют программы повышения квалификации, приобретают медицинскую страховку, предоставляют дополнительные дни к отпуску и др. От сбалансированности и уровня использования человеческого капитала в значительной мере зависят не только конечные показатели хозяйственной деятельности, достигнутые конкурентные преимущества в производственной сфере, организации и управлении, но и возможности обеспечения устойчивого развития предприятий и экономики страны в целом.

– организационный капитал, который имеет отношение к организации в целом (процедуры, технологии, системы управления, техническое и программное обеспечение, организационная структура, патенты, культура организации). Он определяет организационные возможности организации ответить на требования рынка, за то, как человеческий капитал используется в организационных системах, преобразуя информацию. Организационный капитал в большей степени является собственностью компании и может быть относительно самостоятельным объектом купли-продажи.

– потребительский (или клиентский) капитал, который складывается из связей и устойчивых отношений с клиентами и потребителями. Это отношения с потребителями, поставщиками, конкурентами, местными сообществами, бренды, торговые марки, имидж организации.

В современных условиях человеческий фактор рассматривается как стратегический ресурс социально-экономического развития. Основой устойчивого экономического развития становится человек, обладающий современными знаниями и высоким уровнем профессионализма. Рост роли человека в экономике приводит к тому, что человек становится не только решающим фактором развития производства, но и развитие человека рассматривается как критерий прогрессивности социально-экономических преобразований в обществе, приводит к тому, что проблемы регулирования воспроизводства человеческого капитала ставятся в центр внимания общества и государства. Формируется новый механизм рынка



труда, который обладает рядом принципиальных черт: тенденцией к индивидуализации трудовых отношений, расширением амплитуды колебания цены рабочей силы в зависимости от спроса и предложения на труд; распространением различных нетрадиционных форм занятости, призванных не только повысить эффективность использования рабочей силы, но и удовлетворить общественную потребность в различных формах, режимах и условиях труда.

В настоящее время, по мере задач капитализации общественного производства, происходят существенные перемены в структуре занятых: растет численность новых профессий; сокращается численность высококвалифицированных конторских служащих, занятых сбором и систематизацией экономической информации, так как их заменяют ИТ-работники; растет образовательный уровень. В развитом обществе наблюдается устойчивая динамика к росту доли высококвалифицированных кадров, повышается роль и значимость работников с творческим подходом и неординарностью мышления. В странах с постиндустриальной экономикой около 30 % занятых – высококвалифицированные работники и структура занятости в дальнейшем будет изменяться в пользу высокотехнологичных секторов экономики. Исследования показывают, что в настоящее время только 15 % экономического роста обусловлено физическим капиталом, 20 % – природными ресурсами, 65 % – человеческим и социальным капиталом. В странах, находящихся на постиндустриальной стадии, около 80 % прироста ВВП обусловлено человеческим капиталом, знаниями. По прогнозам МОТ, значительная часть рабочих мест, созданных в ближайшие два десятилетия, будет обеспечиваться за счет появления новых профессий, что обуславливает необходимость опережающего переобучения и повышения квалификации работников с учетом новых направлений инновационного развития.

Разделение экономики на традиционные виды экономической деятельности и сектор производства информации и знаний привело к резкому росту доходов квалифицированных специалистов, что воплотилось в тесной связи уровня образования и уровня доходов: самый высокий уровень доходов в Беларуси приходился на информацию и связь; на втором месте находилась финансовая и страховая деятельность; на третьем – профессиональная, научная и техническая деятельность.

В Национальной стратегии социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016-2030 годы подчеркивается, что национальным богатством является человек, для которого должны быть созданы комфортные и безопасные условия проживания и труда, развитая социальная инфраструктура, условия для духовного и творческого развития личности. Поэтому в центре внимания государства – гармоничное развитие личности, накопление знаний, умений, компетенций, индивидуальных способностей, навыков бережного отношения к природе и самому человеку. Приоритетами государства в эти годы станут инвестиции в развитие человеческого капитала, формирование

класса «интеллектуальных служащих» («людей знаний») через опережающее образование, культурно-духовную сферу, новое содержание труда и здоровый образ жизни. В результате предпринимаемых усилий Беларусь должна войти в число 40 ведущих стран по уровню человеческого развития.

Таблица 1 – Численность работников по уровню образования и видам экономической деятельности на конец 2017 года, (в процентах к итогу)

	Всего работников	В том числе имеют образование				
		высшее	среднее специальное	профессионально-техническое	общее среднее	общее базовое
Всего	100	33,0	22,3	20,5	22,2	2,0
сельское, лесное и рыбное хозяйство	100	11,9	17,8	25,0	37,8	7,5
промышленность	100	25,8	20,4	27,1	24,9	1,8
строительство	100	22,1	17,9	33,7	24,4	1,9
оптовая и розничная торговля	100	29,1	24,7	25,7	19,3	1,2
транспортная деятельность, складирование, почтовая и курьерская деятельность	100	23,9	22,2	24,5	28,1	1,3
услуги по временному проживанию и питанию	100	22,9	21,4	27,7	26,8	1,2
информация и связь	100	73,3	11,6	5,6	9,3	0,2
финансовая и страховая деятельность	100	75,1	15,1	5,2	4,5	0,1
операции с недвижимым имуществом	100	40,9	18,1	18,5	21,2	1,3
профессиональная, научная и техническая деятельность	100	72,8	12,5	5,5	8,9	0,3
деятельность в сфере административных и вспомогательных услуг	100	21,8	16,8	19,5	38,9	3,0
государственное управление	100	72,4	10,9	7,4	9,1	0,2
образование	100	55,7	20,2	10,3	13,0	0,8
здравоохранение и социальные услуги	100	24,0	44,7	9,3	20,8	1,2
творчество, спорт, развлечения и отдых	100	40,2	29,3	10,7	18,8	1,0
предоставление прочих видов услуг	100	38,7	21,6	18,1	20,6	1,0

Источник [1]

В настоящее время по индексу уровня образования Республика Беларусь сопоставима с наиболее развитыми странами Европы (0,97). В экономике страны 33,0 % занятого населения имеет высшее образование, 22,3 % – среднее специальное образование (Табл.1).

Вместе с тем переход на постиндустриальную стадию развития требует повышения человеческого капитала работника на основе использования эффективных механизмов и стимулов для непрерывного профессионального образования кадров в течение всей трудовой жизни, развитие системы профессиональной ориентации населения. Поэтому система образования должна обеспечить соответствие получаемых знаний и навыков быстро меняющимся требованиям общества и экономики, техники и технологий, развитию личной инициативы и приспособляемости человека. В силу того, что основную роль в развитии человеческого капитала играет система образования, то необходимо:

- институциональное обеспечение равных стартовых возможностей через доступность и развитие качественной системы общего образования;
- стимулирование вложений в человеческий капитал как за счет роста государственных инвестиций в образование и профессиональную подготовку, так и за счет создания условий для роста частных инвестиций;
- оптимизация соотношения финансовых источников (факторных доходов и социальных трансфертов) воспроизводства человеческого капитала.

Данное обстоятельство обуславливает рост внимания не только к основному, но и к дополнительному образованию, которое охватывает в республике как детей, так и взрослых.

Дополнительное образование детей направлено на развитие личности ребенка, формирование и развитие его творческих способностей, удовлетворение индивидуальных потребностей в интеллектуальном, физическом совершенствовании, адаптацию к жизни в обществе, профессиональную ориентацию. Программы дополнительного образования детей и молодежи в Беларуси осуществляются как в учреждениях дополнительного образования детей и молодежи, так и в учреждениях общего среднего, профессионально-технического, среднего специального, высшего и специального образования.

Внимание к развитию способностей ребенка начинается уже в дошкольном возрасте. Это приводит к появлению новых форм дошкольного образования, таких как центры развития ребенка, учебно-педагогические комплексы «детский сад-школа» и т.д. Количество таких учреждений увеличивается из года в год и в 2017/2018 учебном году в дошкольных центрах развития ребенка занималось 31,6 тыс. детей или 7 % от всех обучающихся в дошкольных учреждениях. В организациях дошкольного образования создаются, в том числе на платной основе, группы кратковременного пребывания, в которых обучают детей по интересам (иностранные языки, группы эстетического, спортивного, экологического, компьютерного направления) и которые охватывают почти 50 % от всей численности детей, посещающих дошкольные

учреждения.

В 2017/2018 учебном году охват детей в возрасте 6-17 лет дополнительным образованием в центрах и детских школах искусств составил 44 % (в 2010/2011 – 46,1 %). Дети получали дополнительное образование в сфере художественных, эколого-биологических, спортивно-технических, туристско-краеведческих и других интересов. Кроме того, более 430 тыс. учащихся (почти 50 %) получали дополнительное образование в дневных учреждениях общего среднего образования [1].

Вместе с тем развитие человеческого капитала через дополнительное образование детей имеет большие резервы. Общий коэффициент охвата населения начальным образованием в соответствии с МСКО 1 (дошкольное образование) в Беларуси составляет 98,5%. В большинстве развитых стран он более 100 %: в Германии и Франции составляет 105 %, Англии – 108,5 %, а в Швеции – 123 %. Если рассматривать такой показатель, как общий коэффициент охвата населения средним образованием (МСКО 2 и 3), соответствующий общему среднему образованию в Беларуси, то различия по сравнению с развитыми странами еще больше: Беларусь – 102,9 %, Англия – 127,8 %, Дания – 130,8 %, Швеция – 140,5 %, Бельгия – 166,8 % [3, с.11-13]. Это обусловлено развитием дополнительного образования детей в этих странах, стремлением создать базу для дальнейшего успешного обучения как в школьном возрасте, так и на протяжении всей сознательной жизни.

Дополнительное образование взрослых направлено на профессиональное развитие человека и удовлетворение его познавательных потребностей. Оно является как фактором роста человеческого капитала. Правовое регулирование непрерывного профессионального обучения рабочих (служащих) осуществляется на основании Кодекса Республики Беларусь об образовании, Трудового кодекса Республики Беларусь, Положения о непрерывном профессиональном обучении по профессиям рабочих, утвержденного постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 15 июля 2011 г. № 954, иными нормативными правовыми документами.

В соответствии с Трудовым кодексом Республики Беларусь необходимость профессиональной подготовки либо переподготовки работников для собственных нужд возложена на нанимателей. Так, нанимателям предоставлено право принимать на работу лиц, не имеющих профессии и квалификации. При этом допускается проведение первоначального профессионального обучения лиц, не имеющих профессии и квалификации, на рабочем месте.

Согласно статье 220-1 Трудового кодекса наниматель обеспечивает профессиональную подготовку, повышение квалификации, переподготовку работников в случаях и порядке, предусмотренных законодательством, коллективным договором, соглашением, трудовым договором. При направлении нанимателем работника на профессиональную подготовку, повышение квалификации, переподготовку работнику предоставляются гарантии в соответствии с

постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 24 января 2008 г. № 101 «Об утверждении Положения о гарантиях работникам, направляемым нанимателем на профессиональную подготовку, переподготовку, повышение квалификации и стажировку, и признании утратившими силу некоторых постановлений Правительства Республики Беларусь».

В 2017 г. профессиональное обучение прошло 9 % занятого населения Республики Беларусь. Обучение прошло 136,2 тыс. рабочих, 219,4 тыс. служащих, из которых 61,8 тыс. являлось руководителями. Из проходивших профессиональную переподготовку 76% прошли курсы повышения квалификации.

Основная часть прошедших профессиональную переподготовку была занята в обрабатывающей промышленности и фактически каждый десятый работник данной сферы повысил свою квалификацию. В сфере образования переподготовку прошло около 70 тыс. работников или каждый седьмой занятый в данной сфере, в системе здравоохранения – 42,5 тыс. работников [2].

Главным конкурентным преимуществом экономики Беларуси должна стать подготовка образованных и высококвалифицированных людей, что позволит обеспечить благоприятные стартовые позиции для вхождения в новую глобальную экономику знаний. В силу этого стратегической целью системы образования должен стать переход к новой парадигме образования, которая предполагает процесс обучения, в основе которого развитие у обучающихся способностей, дающих возможность самостоятельно усваивать знания, творчески их перерабатывать, создавать новое, внедрять его в практику и нести ответственность за свои действия, что отвечает потребностям постиндустриальной экономики и устойчивому развитию страны. Приоритетными направлениями в развитии образования должно стать:

- обновление содержания, структуры и организации образования, в том числе внедрение электронного образования, дистанционных интерактивных форм обучения, обеспечение свободного доступа к международным образовательным и интеллектуальным ресурсам;
- организация непрерывного образования в течение всего жизненного цикла человека;
- укрепление интеграции между производством, наукой и системой профессионального образования.

Таким образом, рассматривая человеческий капитал как элемент интеллектуального капитала в качестве экономического понятия, можно выделить следующие его особенности:

- человеческий капитал существует как нематериальный актив;
- человеческий капитал возрастает за счет накопления знаний, навыков, опыта;
- процесс формирования и использования капитала требует высоких затрат, развития и непрерывного совершенствования системы образования, подготовки и переподготовки кадров;

- формирование и развитие человеческого капитала имеет первостепенное значение для устойчивого развития страны и любого субъекта экономики;

- использование человеческого капитала характеризуется высокой степенью неопределенности и риска, с одной стороны, и высокой ролью в обеспечении устойчивого развития, с другой.

Все элементы интеллектуального капитала обладают основным свойством капитала — создавать новую стоимость. Поэтому управление человеческим капиталом как элемента интеллектуального капитала должно быть направлено на сохранение и развитие его как стратегического ресурса обеспечения устойчивого развития страны. В данном процессе следует выделить два основных этапа:

а) этап формирования человеческого капитала, который охватывает как население трудоспособного возраста, так и лиц младше трудоспособного возраста. Целями данного этапа являются рост уровня и качества жизни населения, сохранение численности населения, рост уровня и качества профессионального образования населения, улучшение состояния здоровья населения. Формирование способностей, потенциала трудовых ресурсов следует рассматривать как деятельность государственных и иных субъектов управления, направленную на создание условий для обеспечения непрерывности процесса воспроизводства трудовых ресурсов. Значительные усилия органов власти, в соответствии с реакцией на процессы глобализации и технологической революции, необходимо направить на создание и развитие процесса непрерывного образования. Достижению данных целей способствует социальная политика государства как в целом в стране, так и на региональном уровне в таких аспектах, как политика распределения доходов, политика в сфере образования, охраны здоровья населения, демографическая и иммиграционная политика.

б) этап реализации потенциала человеческого капитала. Целью этого этапа является обеспечение рациональной занятости населения, развитие профессионально-квалификационного уровня работников в соответствии с требованиями экономики, рост содержательного характера трудовой деятельности. Деятельность органов власти должна быть направлена на создание условий для эффективного использования трудовых ресурсов посредством проведения политики занятости, инвестиционной, инновационной и структурной политики. При этом необходим перенос ответственности в решении проблемы развития и использования трудовых ресурсов на региональный уровень, что обуславливает активное использование льготного кредитования и налогообложения бизнеса, сохраняющего и создающего новые рабочие места; прямое финансирование субъектов малого бизнеса; поддержку самозанятости населения; поддержку инвестиционных проектов, результатом реализации которых будет создание новых рабочих мест.

#### **Список использованных источников**

1 Образование в Республике Беларусь. Статистический сборник.

[Электронный ресурс]: [http:// www.belstat.gov.by](http://www.belstat.gov.by). [Дата обращения: 10.10.2018]

2 Статистический ежегодник Республики Беларусь [Электронный ресурс]: <http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/> [Дата обращения: 10.10.2018]

3 Система образования Республики Беларусь в цифрах. – Минск: Учреждение «Главный информационно-аналитический центр Министерства образования Республики Беларусь», 2018. – С. 64.

4 Стюарт, Т.А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций / Пер. с англ. В. Ноздриной. – М.: Поколение, 2007. – 368 с.

*The article deals with some problems of intellectual capital. Attention is paid to such component as human capital. The estimation of human capital development in Belarus is given.*

*Key words: capital, intellectual capital, human capital, education.*

Дата надходження до редакції: 28.03.2019

**УДК 368.914(477)**

*М.О. Городецька, кандидат економічних наук, доцент,  
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,  
м. Ніжин, Україна*

## **СУЧАСНИЙ СТАН ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ**

*У статті аналізується сучасний стан пенсійної системи України з точки зору основних напрямків її реформування та перспектив подальшого розвитку.*

***Ключові слова:** пенсійна система, солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, система недержавного пенсійного забезпечення.*

**Постановка проблеми.** У сучасному світі реформування пенсійної системи належить до пріоритетних напрямів соціально-економічної політики. Мінливість економічного середовища, демографічне старіння населення, поступове збільшення тривалості навчання і, відповідно, пізніший вік виходу на ринок праці зумовлюють актуальність пенсійної реформи. При цьому пенсійна політика потребує постійного коригування не лише з огляду на поточну ситуацію, а й з урахуванням довгострокової

перспективи.

Як свідчить вітчизняний і зарубіжний досвід, успішність реформування пенсійної системи визначається не політичною доцільністю прийнятих рішень, а ступенем їх соціально-економічної обґрунтованості. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває науковий супровід пенсійної реформи, що має базуватися на об'єктивному аналізі її сучасного стану та перспектив із використанням комплексу макроекономічних, демографічних, соціально-економічних прогнозів різної тривалості. Лише за таких умов можливо вибудувати виважену, збалансовану і послідовну державну пенсійну політику, орієнтовану на вирішення не лише нагальних, а й довгострокових проблем вітчизняної пенсійної системи та системи соціального захисту загалом.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Різні теоретичні, методологічні та організаційні аспекти функціонування пенсійної системи України знайшли відображення у працях Авчухова А.М., Жаліло Я.А., Коваль О.П., Лібанової Е.М., Мунтіян В.І., Пищуліної О.М., Сухорукова А.І., Ткаченко Л. та ін. Окремі аспекти теоретико-методологічного обґрунтування сутності пенсійного страхування, його сучасного етапу реформування розглядаються у працях таких західних фахівців, як Барр Н., Мітчел О., Фулц Е., Шнайдер О. та ін.

**Метою статті** є аналіз сучасного стану пенсійної системи України з точки зору основних напрямків її реформування та перспектив подальшого розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** Будь-яка пенсійна система спрямована на забезпечення літніх людей від бідності, вирівнювання розподілу витрат на споживання упродовж життя шляхом перенесення певної їх частини з більш продуктивного на менш продуктивний період і забезпечення життєвих потреб людей із винятково довгим життям [40]. Ці різні завдання розв'язуються з допомогою трьох різних типів пенсій:

1) пенсії, спрямовані на забезпечення від бідності, формуються за рахунок обов'язкових внесків або податків, зазвичай на розподільних засадах і є державними;

2) пенсії, спрямовані на вирівнювання споживання упродовж життя кожної окремої особи, формуються за рахунок обов'язкових внесків на розподільних і накопичувальних засадах, можуть бути як державними, так і приватними;

3) пенсії, спрямовані на розширення можливостей індивідуального вибору, формуються за рахунок виключно добровільних внесків на накопичувальних засадах і є приватними.

Відповідно існують 4 види пенсійних систем:

- розподільна (солідарна), що фінансується із пенсійних внесків;
- розподільна (солідарна), що фінансується із податків;
- індивідуально-накопичувальна обов'язкова;
- індивідуально-накопичувальна добровільна.



Розподільна (солідарна) система, що фінансується із пенсійних внесків, передбачає виплати пенсій поколінню пенсіонерів із зібраних внесків покоління працюючих. Ті, хто сьогодні працюють, отримуватимуть пенсії з внесків наступних поколінь. У цьому і полягає принцип солідарності поколінь. Розмір пенсій у таких системах розраховується по-різному – за принципом встановлених внесків або за принципом встановлених пенсійних виплат, але у більшості випадків визначається тривалістю періоду сплати внесків (трудового, або страхового стажу) та розміром заробітної плати, з якої сплачено внески.

Розподільна (солідарна) система, що фінансується із бюджету (загальних податкових надходжень), спрямована виключно на запобігання бідності серед пенсіонерів і абсолютно не зв'язана з попередніми внесками.

Індивідуально-накопичувальні системи (II і III рівні пенсійної системи), як обов'язкова, так і добровільна, фінансуються з пенсійних внесків роботодавців та найманих працівників; її різновидами є професійні та корпоративні системи, зокрема і такі, що забезпечують дострокове (підвищене) набуття пенсійних прав певними групами працюючих. За кожною застрахованою особою закріплено спеціальний накопичувальний рахунок (подібний до депозитного), на який зараховуються всі внески. Кошти з таких рахунків не витрачаються на виплату поточних пенсій, а накопичуються до виходу на пенсію його власника. Розмір пенсії залежить лише від сплачених внесків і отриманого інвестиційного доходу, тобто кожний пенсіонер може розраховувати тільки на ту суму, що накопичена на його рахунку за період трудового життя.

Система, що діє в Україні, спирається саме на страхові внески. Дотації з бюджету забезпечують, головним чином, фінансування пенсій у розмірах, більших за визначені згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Оскільки набуття пенсійних прав у підвищених розмірах у рамках солідарної системи неможливе, їх фінансове забезпечення здійснює бюджет.

В Україні сучасна пенсійна система – це сукупність створених правових, економічних та організаційних інститутів і норм, метою яких є надання громадянам матеріального забезпечення у вигляді пенсій. Пенсійна система України в сучасному вигляді започаткована в січні 2004 року і містить у собі відносини по формуванню, призначенню і виплаті пенсій у трирівневій пенсійній системі.

З прийняттям законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення» в 2004 розпочато впровадження пенсійної реформи, сутність якої полягає в переході до трирівневої пенсійної системи:

- перший рівень – це солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, в якій усі кошти, що перераховуються підприємствами та застрахованими особами до Пенсійного фонду України, одразу ж виплачуються нинішнім пенсіонерам;

- другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Передбачалося, що вона буде введена в дію у 2007 р., але це рішення було перенесено на 2009 р., потім на 2012 р. та мораторій на впровадження пролонговано спочатку на невизначений термін. З жовтня 2017 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» №2148-VIII, спрямований на модернізацію солідарної пенсійної системи та реалізацію заходів із збалансування поточних пенсійних надходжень і видатків. Перехідними положеннями Закону №2148-VIII передбачено з 1 січня 2019 року запровадити в Україні другий рівень пенсійної системи - накопичувальну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Тому Кабінет Міністрів України 11.10.2017 р. затвердив План заходів із запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування №723-р. Але 14.11.2018 р. КМ України офіційно звернувся до Верховної Ради України з проханням відтермінувати строки введення другого пенсійного рівня пенсійної системи до 01.01.2020 р. Практичне впровадження Накопичувального фонду, буде здійснюватися на підставі окремого закону. Частина обов'язкових пенсійних відрахувань (від 2% при впровадженні, з наступним щорічним підвищенням до 7% від заробітної плати працівника) буде спрямована на персональні рахунки громадян. Ці кошти будуть інвестуватися в українську економіку, а інвестиційний дохід збільшуватиме розмір майбутніх пенсійних виплат;

- третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення. В цій системі можуть брати участь добровільно як фізичні особи, так і юридичні особи-роботодавці. Дана система почала формуватися поза законом ще у середині 90-х рр., а законодавчу базу отримала з прийняттям Закону України «Про недержавне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. №1057-IV. Тому більшість економістів та правників рахують початок впровадження системи з 01.01.2004 р., коли офіційно Закон набрав чинності.

Тенденція, яка спостерігається в Україні (так само, як і в багатьох країнах) досить сумна: скорочення питомої ваги працюючого населення та збільшення кількості пенсіонерів. Демографічний прогноз та економічні розрахунки свідчать про те, що якщо систему не змінити, то в майбутньому з'являться дуже високі ризики того, що пенсійних внесків працюючих людей не буде достатньо для того, щоб забезпечувати виплату пенсій пенсіонерам.

Другий рівень – загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення полягає в тому, що частина внесків у Пенсійний фонд України буде направлена в державний Накопичувальний пенсійний фонд України. Внески будуть мати персоніфікований характер і враховуватися на індивідуальних пенсійних рахунках.

Згідно до нині діючого закону «Про загальнообов'язкове державне

пенсійне страхування» Накопичувальний пенсійний фонд – цільовий позабюджетний фонд, який створюється відповідно до цього Закону, акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, а у випадках, передбачених цим Законом, членам їхніх сімей чи спадкоємцям та на інші цілі, передбачені цим Законом.

Кошти Накопичувального фонду будуть інвестуватися в економіку України з метою захисту їх від інфляції, одержання інвестиційного доходу, забезпечення потреб держави в джерелах фінансування довгострокових інвестиційних проектів. Все це повинне сприяти загальному економічному зростанню країни.

Керування пенсійними коштами здійснюють спеціальні компанії по управлінню активами (зараз вони вже керують активами недержавних пенсійних фондів), обрані на конкурсній основі. Ці компанії діють із дотриманням законодавчо встановлених обмежень щодо напрямків інвестування для забезпечення захисту інтересів громадян і стабільного збільшення їх коштів. Безпосереднє зберігання пенсійних активів здійснює Зберігач – банківська установа, яка буде контролювати використання цих коштів.

Кошти, які будуть враховуватися на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть їхньою власністю. Люди зможуть скористатися ними при досягненні пенсійного віку або, в окремих випадках (наприклад, у випадку інвалідності), раніше цього терміну.

Виплати з Накопичувального пенсійного фонду України будуть здійснюватися додатково до солідарної пенсії. Другий рівень пенсійної системи буде впроваджуватися після створення системи державного нагляду та регулювання, а також необхідної інфраструктури.

Законодавством, також передбачається, що, через деякий час (наразі – через 2 роки), громадянам буде надано право, у разі їх бажання, перевести їх обов'язкові пенсійні заощадження з Накопичувального фонду до обраного ними недержавного пенсійного фонду (тобто на третій рівень). Це дозволить застрахованим особам самостійно вирішувати, яка інвестиційна політика є найбільш прийнятною для інвестування їх пенсійних заощаджень, а отже в більшій мірі впливати на розмір своєї майбутньої пенсії.

Попри велику кількість ризиків та прогалин, пенсійна реформа жовтня 2017 р. дає кілька позитивних сигналів українському суспільству та міжнародній спільноті:

- пенсійна політика уперше за останні кілька років вийшла за межі консервуючих заходів; осучаснення пенсій та підвищення мінімальних гарантій зробили значний внесок в убезпечення пенсіонерів від

злиденності, а нові правила індексації мають забезпечити подальше регулярне осучаснення пенсій;

- у реформі чільне місце посідають заходи, спрямовані на підвищення ефективного пенсійного віку; запровадження коридору пенсійного віку та скасування пенсій за вислугу років підтримають пропорційність між кількістю пенсіонерів і платників внесків;

- прийнятий закон анонсує продовження реформ, зокрема пошук оптимальної страхової формули та запровадження обов'язкових накопичувальних пенсій (другого рівня пенсійної системи і професійних програм).

### **Висновки.**

Виходячи з набутого вітчизняного і зарубіжного досвіду, міжнародних зобов'язань України та з огляду на очікувані демографічні зміни, подальші реформування пенсійної системи мають передбачати такі заходи:

- прийняття законодавчого рішення про поступове підвищення пенсійного віку до 65 років; початок такого підвищення бажано відкласти на період, коли пенсійний вік жінок зрівняється з чоловічим (наприклад, з 2022 р.), і здійснювати повільнішим кроком (на 3-4 місяці щороку), але рішення необхідно ухвалити найближчим часом, щоб уникнути ефекту несподіванки;

- забезпечення рівних умов для жінок і чоловіків у доступі до мінімальних гарантій та права на призначення пенсій шляхом гендерної уніфікації критеріїв страхового стажу;

- удосконалення обліку страхового стажу, упорядкування переліку пільгових періодів, які зараховуються до стажу без сплати внесків, з частковою сплатою внесків, або на умовах субсидування внесків державою;

- удосконалення формули страхової пенсії, пошук оптимального поєднання показників заробітку і стажу, з заходами щодо переоцінки, або підвищення вартості пенсій та/або диференційованої оцінки;

- структурна реформа солідарної системи шляхом доповнення страхової пенсії універсальним базовим компонентом та/ або перетворення її на умовно-накопичувальну систему;

- запровадження обов'язкових накопичувальних пенсій зі сплатою додаткових внесків понад ЄСВ та компенсацією фіскального навантаження на працівників (перехід до прогресивної шкали оподаткування особистих доходів, скасування військового збору тощо); створення централізованої публічної інфраструктури для мінімізації адміністративних витрат накопичувальної системи.

Заходи пенсійної реформи мають супроводжуватися широкою інформаційно-роз'яснювальною кампанією, а також секторальними реформами, спрямованими на структурні зміни в економіці, посилення політики зайнятості, розвиток медико-соціальної інфраструктури тощо.

### Список використаних джерел

1. Козаренко Л. В Роль недержавних пенсійних фондів та компаній зі страхування життя в розвитку людського потенціалу // Бізнес Інформ. 2016. № 2. С. 319–328.
2. Постний А. Зарубіжний досвід інвестиційної політики недержавних пенсійних фондів: уроки для України // Економіст. 2014. № 8. С. 36–38.
3. Теслюк С. А. Розробка концептуальних підходів до формування державної політики розвитку НПФ в Україні // Причорноморські економічні студії: [наук. журн.]. Одеса, 2018. Вип. 29. С. 90–95.

*The article analyzes the current state of the pension system of Ukraine in terms of the main directions of its reform and prospects for further development.*

**Key words:** *pension system, solidarity system of compulsory state pension insurance, accumulative system of compulsory state pension insurance, system of non-state pension provision.*

Дата надходження до редакції: 21.04.2019

УДК 338.45:620.9

*Л.О. Жигальская,*

*Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

### РАЗВИТИЕ ЭНЕРГЕТИКИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В УСЛОВИЯХ РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ<sup>1</sup>

*У статті дається аналіз динаміки і структури виробництва і споживання паливно-енергетичних ресурсів в Республіці Білорусь за період 2005 – 2017 рр., що дозволило виявити диверсифікацію використовуваних енергоресурсів, підвищення ефективності функціонування білоруської енергетики та відсутність істотних зрушень в структурі споживаних енергоресурсів. Визначено, що на сучасному етапі розвиток енергетики Республіки Білорусь пов'язане з реструктуризацією галузевої структури та організаційно-управлінського апарату з метою підвищення енергетичної безпеки країни.*

**Ключові слова:** *динаміка, структура, споживання паливно-енергетичних ресурсів, енергоємність ВВП, поновлювані джерела енергії, електроенергетика.*

---

<sup>1</sup> Исследование выполнено при финансовой поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований в рамках договора №Г18М-006 от 30.05.2018.

Современный этап экономико-энергетического развития Республики Беларусь характеризуется рядом процессов, которые имеют особое значение в долгосрочной перспективе развития энергетики страны. Согласно энергетической политике Беларуси наиважнейшей целью энергетического комплекса является надежность энергоснабжения населения и отраслей экономики, обеспечение энергетической безопасности и повышение энергоэффективности [1; 2; 3; 4; 5]. Для обеспечения данной цели в современных условиях требуется решение следующих задач:

- оптимизация затрат на производство, передачу и распределение энергии;
- совершенствование тарифной политики;
- оптимизация структуры энергогенерирующих мощностей;
- рациональный выбор и потребление энергетических ресурсов в сфере преобразования (производство тепловой и электрической энергии);
- повышение эффективности функционирования энергетической системы;
- реализация мер по энергосбережению;
- формирование рыночных структур в электроэнергетике.

Решение поставленных задач будет способствовать дальнейшей реструктуризации энергетической отрасли Беларуси и сбалансированию энергетических мощностей. Однако необходимо отметить, что на данном (переходном) этапе развития энергосистемы страны важно обеспечить стабильность ее развития, которое позволит устранить существующие недостатки, задействовать экономические, технологические и организационные резервы для выработки четкой и последовательной программы действий.

Для выявления тенденций в развитии энергетического сектора Беларуси была проанализирована динамика и структура производства и потребления топливно-энергетических ресурсов (ТЭР), а также отдельные показатели характеризующие устойчивость энергетики в стране за период 2005 – 2017 гг.

Валовое потребление энергоресурсов в Беларуси имеет тенденцию к снижению. В 2017 г. значение данного показателя составило 36 851 тыс. т у.т. Структура конечного потребления ТЭР представлена в таблице 1. Лидирующие позиции в структуре конечного потребления занимают тепловая и электрическая энергия, природный газ и дизельное топливо, их суммарная доля в общей структуре в 2017 г. составила 79,6 %. За последние семь лет существенного возросла доля угля с 0,1 до 1,9 %, существенно снизилась доля керосина прочего с 0,1 до 0,01 %, удельный вес остальных видов энергоресурсов изменился незначительно либо остался на прежнем уровне.

Таблице 1 – Конечное потребление топливно-энергетических ресурсов по видам топлива и энергии (составлено по данным [6])

Виды топлива и энергии	2010 г.		2017 г.	
	тыс. т у.т.	%	тыс. т у.т.	%
газ природный, включая попутный	5 098	19,2	4 610	17,7
уголь	22	0,1	505	1,9
торф топливный	32	0,1	41	0,2
дрова	1 010	3,8	806	3,1
брикеты и полубрикеты торфяные	373	1,4	367	1,4
бензин автомобильный	1 651	6,2	1 738	6,7
топливо дизельное	3 922	14,8	4 121	15,9
мазут топочный	484	1,8	366	1,4
газы углеводородные сжиженные	353	1,3	227	0,9
газы углеводородные нефтепереработки	595	2,2	796	3,1
топливо реактивное типа керосина	136	0,5	217	0,8
керосин прочий	18	0,1	3	0,0
топливо печное бытовое	66	0,2	36	0,1
кокс, коксик и коксовая мелочь	70	0,3	43	0,2
прочие виды топлива	181	0,7	153	0,6
электрическая энергия	3 882	14,6	3 952	15,2
тепловая энергия	8 679	32,7	8 011	30,8

Отметим, что диверсификация потребляемых энергоресурсов является приоритетным направлением в обеспечении энергетической безопасности страны, что, в первую очередь, касается потребление энергоресурсов на производство тепловой и электрической энергии.

Структура производства электроэнергии в Беларуси заметно диверсифицировалась – существенными темпами в последнее время стала развиваться возобновляемая электроэнергетика. Несмотря на то, что ведущую роль в генерации электроэнергии страны продолжают играть тепловые электростанции (порядка 98 % производимой электрической энергии), совокупная доля возобновляемых источников энергии (ВИЭ) увеличилась с 0,12 % в 2005 г. до 2,17 % в 2017 г. Из таблицы 2 видно, что производство электрической энергии существенно увеличилось на гидроэлектростанциях (в 11 раз), ветроустановками, солнечными установками.

Таблица 2 – Динамика производства электроэнергии в Республике Беларусь, млн кВт·ч, 2005 – 2017 гг. (составлено по данным [6])

Производство электроэнергии	Год			
	2005	2010	2015	2017
Производство – всего	30 961	34 890	34 232	34 515
в том числе:				
тепловыми электростанциями	30 924	34 844	34 073	33 924
гидроэлектростанциями	36	45	111	405
ветроустановками	1	1	39	97
солнечными установками	–	–	9	89

За исключением увеличения производства тепловой энергии на ТЭЦ и мини-ТЭЦ в 2 раза с 3,4 млн. Гкал в 2005 г. до 7,3 млн. Гкал в 2017 г. серьезных изменений в структуре производства тепловой энергии в Беларуси в 2005 – 2017 гг. не произошло (таблица 3).

Таблица 3 – Динамика производства тепловой энергии в Республике Беларусь, тыс. Гкал, 2005 – 2017 гг. (составлено по данным [6])

Производство тепловой энергии	Год			
	2005	2010	2015	2017
Производство – всего <sup>1)</sup> , в том числе	69 021	66 716	57 954	60 693
электростанциями общего пользования	334	247	179	181
ТЭЦ общего пользования	28 642	30 851	28 660	30 340
ТЭЦ и мини-ТЭЦ организаций	3 372	5 769	6 348	7 304
районными котельными	17 434	15 516	13 002	12 777
котельными организаций	19 239	14 333	9 765	10 091

Примечание. 1) Без учета тепловых вторичных энергетических ресурсов.

Среди показателей, характеризующих уровень потребления ТЭР, нами были выделены несколько наиболее важных и репрезентативных при оценке структурных сдвигов в энергетике Беларуси:

- валовое потребление ТЭР на душу населения;
- потребление электроэнергии на душу населения;
- потребление тепловой энергии на душу населения;
- энергетическая самостоятельность (отношение объема производства первичной энергии к объему валового потребления ТЭР);
- отношение объема производства первичной энергии из ВИЭ к объему валового потребления ТЭР.



Рис. 1 – Динамика отдельных показателей, характеризующих уровень потребления ТЭР в Республике Беларусь, 2010 – 2017 гг. (составлено по данным [6])



Анализ данных показателей в динамике за последние семь лет, позволил установить общий тренд медленного роста энергетической самостоятельности страны: с 14,7 % в 2010 г. до 15,4 % в 2017 г., а также постепенное увеличение использование ВИЭ в общей структуре потребление, доля которых к настоящему моменту составляет 6,2 %. При этом валовое потребление ТЭР, электрической и тепловой энергии на душу населения оставалось достаточно стабильным на протяжении всего периода на уровне 4,0 т у.т., 4,0 тыс. кВт·ч и 6,5 Гкал на одного человека соответственно (рис. 1).

При оценке эффективности использования топлива и энергии в экономике чаще всего используется показатель энергоёмкости ВВП, который отражает уровень потребления топливно-энергетических ресурсов, приходящихся на единицу валового внутреннего продукта, динамика которого позволяет установить общую взаимосвязь между валовым потреблением топливно-энергетических ресурсов и уровнем экономического развития в стране. В Беларуси наблюдается устойчивый тренд к снижению значения данного показателя (рис. 2), так, если в 2010 г. его значение было на уровне 423,8 кг у.т. / млн руб. , то к 2017 г. снизилось до 376,4 кг у.т./млн руб.

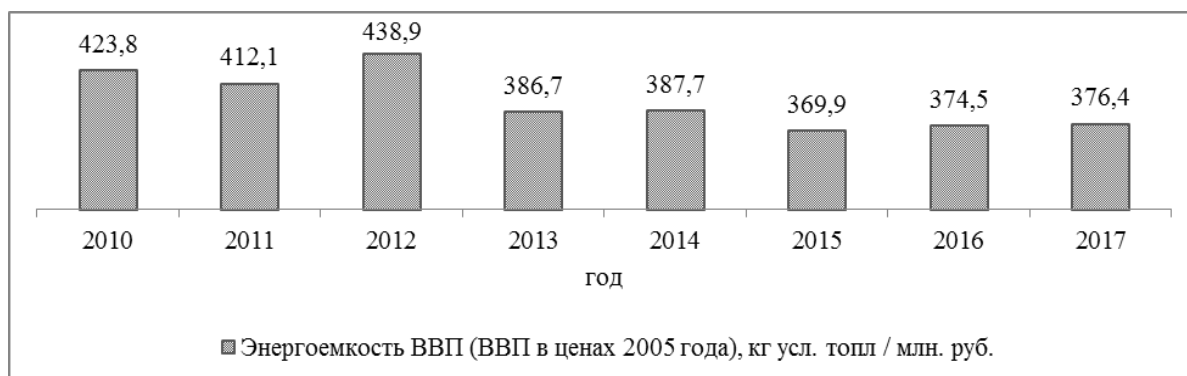


Рис. 2 – Динамика энергоёмкости ВВП Республики Беларусь, кг у.т. / млн руб., 2010 – 2017 гг. (составлено по данным [6])

Связь отдельных параметров потребления ТЭР, отражающих структурные сдвиги в энергетике Беларуси и его эффективностью была определена нами посредством корреляционного анализа (таблица 4).

В результате были выявлены прямые сильные взаимосвязи между энергоёмкостью ВВП и потреблением тепловой энергии на душу населения (0,901), между энергоёмкостью ВВП и валовым потреблением ТЭР на душу населения (0,887), и между энергоёмкостью ВВП и потреблением электроэнергии на душу населения (0,722). Средняя обратная связь наблюдается между энергоёмкостью ВВП и доли производства энергии из ВИЭ в валовом потреблении ТЭР (-0,654) и между энергоёмкостью ВВП и энергетической самостоятельностью (-0,315).

Таблица 4 – Корреляция показателей структурных сдвигов в энергетике Республики Беларусь, 2010 – 2017 гг.

Показатели	Энергоемкость ВВП (ВВП в ценах 2005 года), кг усл. топл / млн. руб.
Отношение объема производства (добычи) первичной энергии к объему валового потребления топливно-энергетических ресурсов, %	-0,315
Валовое потребление топливно-энергетических ресурсов на душу населения, кг усл. топл	0,887
Потребление электрической энергии на душу населения, кВт·ч	0,722
Потребление тепловой энергии на душу населения, Мкал	0,901
Отношение объема производства (добычи) первичной энергии из возобновляемых источников энергии к объему валового потребления топливно-энергетических ресурсов, %	-0,654

Корреляционный анализ отражает связь повышения эффективности потребления ТЭР со снижением потребления ТЭР на душу населения, что может объясняться экономией и рациональным расходованием ТЭР, сопровождающегося энергосбережением. При этом повышение эффективности использования ТЭР в меньшей степени зависит от повышения энергетической самостоятельности и увеличения производства энергии из ВИЭ.

Важной составляющей в развитии энергетики Беларуси на трансформационном этапе развития помимо изменений в отраслевой структуре, связанной с диверсификацией энергоисточников (развитие ВИЭ и планируемый ввод в эксплуатацию атомной электростанции), является организация структуры регулирующего и управленческого аппарата, способного осуществлять свою деятельность с максимальной эффективностью и адаптироваться к изменяющимся условиям развития.

Изменение структуры управления системой Минэнерго предполагается реализовать путем преобразования субъектов хозяйствования в различные организационно-правовые формы с одновременным созданием соответствующей нормативной правовой и экономической базы. Для Беларуси важно организовать поэтапную трансформацию организационно-управленческой структуры в энергетике, которая позволит разделить конкурентные и монопольные виды деятельности в отрасли. Это особенно относится к электроэнергетике, т.к. именно в этой отрасли в ближайшей перспективе будут происходить трансформации. Необходимо доработать и принять закон «Об электроэнергетике» – нормативный документ, позволяющий формализовать новые принципы функционирования белорусской энергосистемы. В соответствии с проектом закона «Об электроэнергетике» [7] в Беларуси предполагается сохранение государственной монополии на транспортировку и сбыт электроэнергии,

вместе с тем произойдет отказ от государственной монополии в генерации электрической энергии. Также предусматривается разграничение функций оптового и розничного электроэнергетического рынка, особенностями функционирования которых будут являться необходимость первоочередной покупки электроэнергии у Белорусской атомной электростанции и комбинированных источников. Таким образом, положения проекта закона Республики Беларусь «Об электроэнергетике» позволяют сделать вывод о создании рыночных механизмов в электроэнергетике для дальнейшей интеграции отрасли в рамках Евразийского экономического союза.

Таким образом, очевидно, что современный этап развития энергетики Республики Беларусь связан с реструктуризацией отраслевой структуры и организационно-управленческого аппарата, что вызвано совершенствованием технико-технологического состояния энергосистемы, повышением надежности энергоснабжения, необходимостью экономической обоснованности расходов средств и тарифов, целями международного сотрудничества в области энергетики.

#### **Список использованных источников**

1. О возобновляемых источниках энергии: Закон Респ. Беларусь, 27 дек. 2010 г., № 204-З // Министерство энергетики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: <http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/>. – Дата доступа: 23.06.2019.
2. Об энергосбережении: Закон Респ. Беларусь, 8 янв. 2015 г., №239-З // Министерство энергетики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа: <http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/>. – Дата доступа: 04.09.2019.
3. Концепция энергетической безопасности Республики Беларусь: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 23 дек. 2015 г., №1084 // Министерство энергетики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа: [http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/konceptcii\\_i\\_proframmi/](http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/konceptcii_i_proframmi/). – Дата доступа: 09.04.2019.
4. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 г. // НИЭИ Министерства экономики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа: [http://www.economy.gov.by/dadvfiles/001251\\_55175\\_NSUR.pdf](http://www.economy.gov.by/dadvfiles/001251_55175_NSUR.pdf). – Дата доступа: 19.05.2019.
5. Стратегия развития энергетического потенциала Республики Беларусь: утв. постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 9 августа 2010 г. № 1180 // Министерство энергетики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: <http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/arhiv-programmy-2010-2015/>. – Дата доступа: 18.01.2019.
6. Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by/>. – Дата доступа: 31.01.2019.

7. Проект Закона Республики Беларусь «Об электроэнергетике» // Министерство энергетики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: <http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/proekti/>. – Дата доступа: 30.01.2019.

*The article is analyzed the dynamics and structure of production and consumption of fuel and energy resources in the Republic of Belarus for the period 2005–2017? which revealed the diversification of energy resources used, increasing the efficiency of the Belarusian energy sector and the absence of significant changes in the structure of energy resources consumption. It has been determined that at the present stage the development of the energy sector of the Republic of Belarus is associated with the restructuring of the sectoral structure and organizational and administrative apparatus in order to increase the country's energy security.*

**Key words:** *dynamics, structure, consumption of fuel and energy resources, energy intensity of GDP, renewable energy sources, electric power industry.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

УДК 330.35:005.2(477)

*С.Б. Іваницька, кандидат економічних наук, доцент,  
І.В. Міняйленко, кандидат економічних наук, старший викладач,  
Полтавський національний технічний університет  
імені Юрія Кондратюка,  
м. Полтава, Україна*

## ЯК ДОСЯГТИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ У КРАЇНІ?

*У статті сформовано шляхи досягнення економічного зростання України, що ґрунтуються на принципах наукової обґрунтованості, стратегічної спрямованості, досяжності, вимірності, фінансово-інвестиційної забезпеченості, інноваційності. Визначено пріоритети економічного розвитку України відповідно визначених державних стратегій, планів, програм.*

**Ключові слова:** *економічне зростання, принципи, пріоритети, економічний розвиток.*

Формування в Україні ринкової економіки відкритого типу передбачає визначення пріоритетів економічної та соціальної політики, що дозволить забезпечити стабільне економічне зростання країни. На нашу думку, потрібно виокремити такі пріоритети економічного розвитку України, реалізація яких дозволить поліпшити інвестиційний клімат, підвищити валовий внутрішній продукт, покращити соціальну та екологічну сферу [1].

Головною метою реалізації державних та регіональних стратегій розвитку є стимулювання економічного зростання, підтримка його темпів на стабільному та оптимальному рівні, тому доцільно визначити фактори його стимулювання та механізм забезпечення. Економічне зростання, тобто приріст валового внутрішнього продукту, розглядається макроекономічною наукою як складова частина й одна з найважливіших характеристик економічного розвитку країни [2].

Таким чином, економічне зростання є однією з найважливіших суспільних проблем, до якої постійно звернута найпильніша увага економістів і політиків. Саме темпи економічного зростання визначають динаміку просторового розвитку регіонів країни, її авторитет на міжнародній арені та історичні перспективи [3].

Саме тому, на нашу думку, досягнення економічного зростання відноситься до основних цілей суспільства поряд з економічною свободою, економічною ефективністю тощо [4].

На сьогодні сутність економічного зростання визначається по-різному. Одні вчені визначають економічне зростання як збільшення ВВП на рівні держави, ВРП на рівні регіону за певний період. Інші дослідники вважають, що економічне зростання має місце тоді, коли разом із збільшенням населення відбувається аналогічне за темпами зростання національного доходу. Деякі економісти ототожнюють економічне зростання з розвитком економіки взагалі. Однак переважає думка, що економічне зростання – це такий розвиток економіки, коли протягом певного періоду кількісно і якісно зростає суспільне виробництво [5]. Тобто економічне зростання – це збільшення обсягів реального ВВП в одному періоді порівняно з іншим, а якщо мова йде про регіональну економіку, то це зростання ВРП.

Одним з перших напрямів досягнення економічного зростання є проведення структурно-інвестиційної перебудови економіки країни та регіонів.

Чому це перший пріоритет економічного та соціального розвитку?

На нашу думку, відповідь очевидна, так як проблема структурної перебудови економіки України набула особливої гостроти у зв'язку з процесами глобалізації, тобто кардинального поглиблення міжнародного поділу праці.

Глобалізація відкриває перед людством широкі можливості та одночасно несе для великої його частини істотні загрози. Особливо даний процес впливає на країни з перехідною економікою, з низькими доходами населення, гострим дефіцитом інвестиційних ресурсів і відсутністю власних транснаціональних корпорацій (ТНК).

З одного боку, глобалізація розширює можливості цих країн у використанні досягнень світової науки і техніки, а також досвіду менеджменту, формування і функціонування фондового ринку, ведення банківської та страхової справи, відкриває їм доступ до нових джерел капіталу. З іншого боку, глобалізація ставить перед країною з перехідною економікою нові, винятково складні завдання, вирішення яких може

істотно загострити труднощі перехідного періоду. Перш за все, необхідно створити сприятливі умови для переходу до інноваційно-структурного типу економічного зростання. Також Україна повинна шукати власне місце у сучасній системі господарювання, тобто розвивати ті елементи ринку, де продукція буде користуватися сталим попитом та враховувати тенденції сучасної науково-технічної революції (НТР).

Структурно-інвестиційну перебудову країни забезпечить визначення тих груп галузей, для пріоритетного розвитку яких у державі є сприятливі умови.

Необхідно виділити наступні групи галузей, які мають найширші перспективи з точки зору входження України до трансформованої системи світового господарства. Це агропромисловий комплекс (АПК), розвиток машинобудівного комплексу та видобутку нафти та газу.

Для розвитку АПК доцільно залучити іноземний капітал шляхом спрощення податкової системи, зниження фіскальних ставок. М'який фіскальний режим дозволить повернути у регіони фінансові ресурси та товарний потік. Також потрібно проводити іпотечне кредитування сільськогосподарських виробників під досить низькі відсотки. Це дозволить оновити техніку та створити потужні сільськогосподарські підприємства.

Щодо розвитку машинобудівного комплексу (МБК), то потенційні можливості важко переоцінити. Хоча у цілому стан МБК не відповідає сучасним вимогам, значних успіхів Україна досягла в авіакосмічній галузі, виробництві енергетичного устаткування, важкому і транспортному машинобудуванні. Для того, щоб продукція МБК була конкурентоспроможною, необхідно замінити затратні технології.

З цим і пов'язано визначення другого пріоритету економічного розвитку України - оцінка існуючого виробничого потенціалу та визначення стратегій його подальшого використання.

Перша і основна проблема економіки України – використання застарілих технологій та обладнання, що є фізично та морально спрацьованим. Економічне зростання повинно відбуватися на основі інноваційних технологій, це потребує істотних інвестицій. Хоча на сьогоднішній день інвестиції в інновації відсутні, що негативно впливає в цілому на економічне зростання України. Створення нових галузей машинобудування, технічна модернізація діючих підприємств передбачає формування відповідної промислової політики. З огляду на це, корисно використати досвід післявоєнної відбудови машинобудівної промисловості Німеччини, Японії, коли кошти було використано не на імпорт споживчих товарів, а на закупівлю за кордоном найсучаснішого устаткування та ліцензій на новітні технології.

І у цьому ракурсі потрібно визначити третій пріоритет розвитку України - розвиток фундаментальної та прикладної науки, освіти.

На сьогоднішній день, галузеву науку фактично зруйновано. Необхідно відновлювати проектно-конструкторську діяльність, підвищити оплату праці вчених, конструкторів і кваліфікованих працівників. Таким чином це

дозволить стимулювати їх повернення із зовнішньої або внутрішньої еміграції. Доцільно скоординувати зусилля на реформуванні підходів до навчання та викладання. Для інтегрованості у міжнародне співтовариство необхідно підвищити рівень володіння англійською мовою, комп'ютерними науками. Реформування системи освіти має на меті забезпечити висококваліфікованими кадрами інноваційний тип економічного зростання і пріоритетний розвиток високотехнологічних галузей.

Саме сфера галузевої науки потребує глибокої реструктуризації, що підвищить ефективність наукових досліджень і розробок в умовах обмежених фінансових ресурсів. Необхідно замість багатьох неефективних великих інститутів створювати тимчасові творчі колективи, підпорядковані вирішенню конкретних завдань і підвищену оплату їх праці поставити у пряму залежність від наукових результатів.

Наступним пріоритетом економічного розвитку є створення інформаційної економіки.

Саме нові інформаційні технології є стрижнем економічного розвитку. Адже вони дозволяють багаторазово прискорити доведення інформації будь-якої складності до її потенціальних користувачів, різко інтенсифікувати процес наукових досліджень і конструкторських розробок (взаємозв'язок з третім пріоритетом розвитку економіки). Майбутнє за принципово новою галуззю промисловості – індустрією інформаційно-комп'ютерних технологій і комунікацій (ІТ – індустрією). На жаль в Україні ІТ – індустрія практично відсутня, що свідчить про велике відставання української економіки від економіки розвинутих і нових індустріальних країн, а кращі спеціалісти виїжджають закордон.

Враховуючи досвід Сінгапуру, визначено найбільш важливими перспективами розвитку держави є саме впровадження інформаційних технологій [6].

Перехід до якісно нової стадії розвитку економіки передбачає розвиток нової галузі – галузі, що забезпечує удосконалення та зростання людського капіталу – тобто освіти та охорони здоров'я, оскільки розвивати науку, розвивати і використовувати високі технології можуть тільки висококваліфіковані спеціалісти.

Проблема сучасного реформування освіти в Україні полягає в тому, щоб курс на ринкові перетворення не зруйнував те, чим завжди сильна була вітчизняна освіта: високим науково-технічним та практичним рівнем. Саме тому реформи, які об'єктивно необхідні і сьогодні вже відбуваються в системі освіти, мають бути підпорядковані головній меті – збереженню та примноженню духовного багатства української держави.

Всі вище перераховані пріоритети економічного та соціального розвитку неможливо реалізувати без принципової зміни галузевої структури інвестицій. Приватний капітал буде фінансувати пріоритетні галузі лише за умови їх досить високої рентабельності. Тому, одним із найважливіших завдань держави є – створення умов для максимально

можливої прибутковості пріоритетних галузей за рахунок державних інвестицій венчурного характеру.

Механізм переливання капіталів передбачає використання таких структур, як фондовий ринок і системи комерційних банків, які повинні не тільки трансформувати заощадження в інвестиції, але й забезпечити їх направлення в пріоритетні галузі.

Тому наступним пріоритетом розвитку економіки розвиток фондового ринку, який перебуває у нашій країні в зародковому стані і не здатен виконувати основні функції. Це пов'язано з продовженням процесу розподілу та перерозподілу власності. Тому влада повинна зрозуміти, що таке подальше політичне ігнорування факторів, що сприяють економічному зростанню України призведе до того, що держава безнадійно відстане від розвинутих країн.

Наступним пріоритетом розвитку є кардинальне поліпшення банківської системи в Україні. Мова йде не лише про збільшення статутного капіталу, тобто про укрупнення комерційних банків, а й про відновлення довіри населення, підірваної «пірамідами», знищенням вкладів, досить малим розміром страхових премій. Все вищесказане говорить про те, що досить значна грошова маса не використовується у державі. Хоча за рахунок таких заощаджень можна було б кредитувати великі інноваційні проекти в пріоритетних галузях, а також венчурні малі підприємства, які в розвинених країнах відіграють досить значну роль у розвитку високих технологій.

І останнім пріоритетом розвитку економіки є, без сумніву – реальне підвищення життєвого рівня всіх верств населення, а особливо, найменш захищених. Складовими цього завдання є подальше підвищення мінімальної заробітної плати, збільшення видатків на виплату допомоги багатодітним сім'ям, молодим сім'ям, з тим, щоб заохочувати їх до покращення демографічної ситуації в Україні, зростання пенсій.

Звичайно це не всі завдання, що стоять перед Україною, необхідно побороти корупцію, можливо методом батога і пряника шляхом реформування держслужби та посилення кримінальної відповідальності за корупційні дії. На нашу думку, це головні, так як без реформування національної економіки неможливо покращити соціальну, комунальну та гуманітарну сфери.

### **Список використаних джерел**

1. Miniaylenko I. Strategic economic orientations for spatial region development / O. Komelina, I. Miniaylenko // The Advanced Science, volume 2014 issue 9, part 2. – P. 139-143.

2. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка : навчальний посібник. У 2-х книгах, кн.1 : Макроекономіка / за ред. С.Панчишина, П.Острроверха. – 4-е вид., випр., доп. – К.: Знання. –2006. – 723 с.

3. Міняйленко І.В. Просторовий розвиток: еволюція сучасних уявлень щодо сутності категорії [Електронний ресурс] / І.В. Міняйленко // Ефективна економіка». - №11. - 2013. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua>



4. Мінняйленко І.В. Механізм забезпечення економічного зростання регіонів України / І.В. Мінняйленко // Пріоритети розвитку національної економіки в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції. - Полтава: ПолтНТУ. – 20 березня 2014 р. – С. 84-85.

5. Національна економіка: підручник. / за ред. проф. П.В. Круша. – К.: Каравела. – 2008. – 416 с.

6. Мороз Є. Що треба зробити, щоб країна стала квітучою / Є. Мороз // Вечірня Полтава. – № 31 (1171). – 2015. – С.13.

*The article forms the ways of achievement of economic growth of Ukraine, which are based on the principles of scientific substantiation, strategic orientation, approachability, measurability, financial and investment security and innovativeness. The priorities of economic development of Ukraine are defined to the appropriate state strategies, plans and programs.*

**Key words:** *economic growth, principles, priorities, economic development.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 061**

*Л.П. Кавуненко, кандидат економічних наук,  
старший науковий співробітник,  
О.Г. Черногаєва, помічник директора,  
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного  
потенціалу та історії науки  
ім. Г.М.Доброва НАН України»,  
м. Київ, Україна*

## **УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА КРАЇН СНД У МІЖНАРОДНИХ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА ПРОГРАМАХ**

*Міжнародне науково-технологічне співробітництво (МНТС) є результатом природної властивості науки – її органічної єдності і розвитку. Після здобуття незалежності Україна та країни СНД розробили нові принципи міжнародного розвитку науково-технологічних контактів і взаємовигідного наукового співробітництва, спрямовані на підтримку та реалізацію пріоритетних науково-технологічних та інноваційних напрямків. В статті аналізується участь науково-дослідних організацій, університетів України та країн СНД у міжнародних науково-технологічних організаціях та програмах, що дозволить проаналізувати їх науково-технічний потенціал та виявити можливості подальшої інтеграції в світовий науковий простір. На основі звітів міжнародних наукових організацій, рамкових програм ЄС та науково-технологічних центрів, інформаційної системи з питань досліджень та розробок –*

*CORDIS, літературних джерел та даних офіційної статистики здійснено збір та обробку даних щодо участі науковців, фахівців та представників бізнесу України та країн СНД у міжнародних організаціях, програмах та проектах.*

**Ключові слова:** міжнародне науково-технологічне співробітництво, міжнародні науково-технологічні організації, зарубіжні партнери, міжнародні програми і проекти, фінансування науки, інтеграція у світовий науковий простір.

## **Вступ**

Питання дослідження процесів інтернаціоналізації і глобалізації сучасної науки є одним з напрямків досліджень ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України» (див. наприклад [1-2]).

Вирішення глобальних науково-технологічних проблем вимагає об'єднання зусиль та залучення матеріальних і інтелектуальних ресурсів різних країн світу. Ефективним засобом інтеграції країн СНД в Європейський науковий простір є розширення форм і методів міжнародного науково-технологічного співробітництва, а саме створення нових міжнародних структур (центрів, асоціацій, товариств), які сприяють формуванню стійких контактів (мереж) з зарубіжними партнерами, участі у міжнародних проектах і програмах, проведення спільних досліджень, що сприяє отриманню синергетичних ефектів в оволодінні нових знань, новітніх технологій, розробки інновацій.

**Метою статті** є дослідження участі науково-дослідних організацій, університетів, малих і середніх підприємств України та країн СНД у міжнародних науково-технологічних організаціях та програмах, що дозволить проаналізувати їх науково-технічний потенціал та виявити можливості подальшої інтеграції в світовий науковий простір. На основі звітів міжнародних наукових організацій, рамкових програм ЄС та науково-технологічних центрів, інформаційної системи з питань досліджень та розробок – CORDIS, літературних джерел та даних офіційної статистики здійснено збір та обробку даних щодо участі науковців, фахівців та представників бізнесу України та країн СНД у міжнародних організаціях, програмах та проектах.

## **Аналіз результатів дослідження**

Міжнародне науково-технологічне співробітництво (МНТС) є результатом природної властивості науки – її органічної єдності і розвитку. Після здобуття незалежності Україна<sup>2</sup> та країни СНД розробили нові принципи міжнародного розвитку науково-технологічних контактів і взаємовигідного наукового співробітництва, спрямовані на підтримку та реалізацію пріоритетних науково-технологічних та інноваційних

---

<sup>2</sup> 3 28 серпня 2018 року Україна відкрила представництва при уставних органах СНД [4]

напрямоків. Національний науково-технічний потенціал традиційно оцінюють за таким показником як частка витрат на науку у валовому внутрішньому продукті (ВВП). Розвинені країни щорічно збільшують фінансуванням досліджень в своїх країнах (табл. 1).

Таблиця 1

**Фінансування науки в топ-10 країнах світу у 2017 р.**

Країна	Частка витрат на НДР в ВВП (в%)
Ізраїль	4,25
Республіка Корея	4,23
Швейцарія	3,42
Японія	3,29
Швеція	3,28
Австрія	3,12
Тайвань	3,05
Данія	2,96
Німеччина	2,93
Фінляндія	2,90

Джерело: UNESCO Institute for Statistics, report 2017

[3].

В середньому розвинені країни фінансують науку на рівні 2% від ВВП (до цієї цифри наближаються середні показники по Євросоюзу) [3]. Однак в групі країн, що претендують на лідерство в інноваціях, цей показник істотно вище (табл.1). Найбільшу частку свого ВВП інвестують в науково-технологічний розвиток Ізраїль і Республіка Корея. Що стосується країн СНД, фінансування науки в цих країнах за останнє десятиріччя практично не збільшується. Найбільша частка витрат на науку в Росії (табл. 2) становить трохи більше 1% від ВВП.

Таблиця 2

**Фінансування науки в країнах СНД у 2016 р.**

Країна	Частка витрат на НДР у ВВП (в %)
Росія	1,1
Україна	0,6
Білорусь	0,5
Молдова	0,4
Грузія	0,3
Вірменія	0,3
Азербайджан	0,2
Казахстан	0,2
Узбекистан	0,2
Киргизстан	0,1
Таджикистан	0,09

Джерело: Сайт Інституту статистики ЮНЕСКО [3].

Інтеграція наукових систем України та країн СНД у світовий науковий простір – це перш за все створення нових структур для взаємовигідного і рівноправного співробітництва з метою досягнення поставлених цілей і

отримання синергетичних ефектів, що сприяють прискоренню інноваційного розвитку країн СНД, повноправній та ефективній участі в інтеграційних процесах, підвищенню рівня конкурентоспроможності національної науки і технологій, виходу на світовий ринок наукоємних товарів і послуг, гармонізації інфраструктури МНТС і адаптації до світової практики. Побудова ефективної взаємодії між країнами може бути реалізовано через створення міжнародних науково-технологічних структур. Рівень участі в яких залежить від відкритості суспільства (науки, культури, економіки, політики і т.д.) тобто від бажання співпрацювати з зарубіжними партнерами. Міжнародні структури створюються як на пострадянському просторі, так і поза ним. Євразійську асоціацію університетів (ЄАУ) було створено на Установчому з'їзді в 1989 році як Асоціація університетів СРСР з ініціативи Московського державного університету імені М.В. Ломоносова, підтримана двадцятьма найбільшими університетами Радянського Союзу. У 1992 році Асоціація була перетворена в Євразійську асоціацію університетів. До неї входять національні університети всіх країн СНД, провідні регіональні університети та вищі навчальні заклади країн Євразійського простору. ЄАУ було створено з метою координації і організації спільної роботи університетів в області вдосконалення навчально-методичної, науково-дослідницької, культурно-просвітницької та громадської діяльності університетів Європейсько-Азіатського регіону. ЄАУ об'єднує 139 університетів Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменії, Узбекистану і України. Асоціація розробляє рекомендації, спрямовані на розвиток університетської освіти, поліпшення якості підготовки фахівців, підвищення ефективності наукових досліджень, розвиток демократії та соціальної сфери. Асоціація проводить активну політику в сфері утвердження пріоритетів освіти, науки і культури як основних чинників всебічного розвитку сучасного суспільства, збереження традицій класичної університетської освіти [5].

Найбільшими донорами наукових систем країн СНД є Міжнародний науково-технічний центр (Москва, Росія) та Український науково-технологічний центр (Київ, Україна).

Міжнародний науково-технічний центр (МНТЦ) – міжурядова організація, яка співпрацює з вченими країн СНД та їх колегами з дослідницьких організацій в ЄС, Японії, Республіки Корея, Норвегії та США (створений в 1992 р, штаб-квартира в Москві). МНТЦ сприяє реалізації міжнародних наукових проєктів, а також допомагає глобальному науковому і діловому співтовариству знайти і задіяти інститути країн СНД, що володіють унікальними науковими ноу-хау, для спільних розробок і ведення бізнесу. МНТЦ має партнерів в 25 країнах світу [6].

Таблиця 3

## Деякі показники діяльності МНТЦ

Країна	Кількість проектів			Всього проектів, од.*	Число науковців (персон)*	Сума грантів, (дол. США)*
	2015	2016	2017			
Вірменія	5	2	3	185	3612	29,800,948.27
Білорусь	0	0	0	100	1868	15,923,194.38
Грузія	12	2	0	170	2709	21,823,886.07
Казахстан	5	1	4	211	4941	40,736,795.08
Киргизстан	0	1	0	94	1426	11,292,241.90
Росія	0	0	0	2033	60942	434,173,309.83
Таджикистан	4	0	0	51	776	8,194,360.24
Україна	0	0	0	1	-	64,296
<b>Всього проектів</b>	<b>26</b>	<b>6</b>	<b>7</b>	<b>2845</b>	<b>76274</b>	<b>561,944,735.77</b>

Джерело: Звіти діяльності МНТЦ [6]

\* дані за 1994–2017 рр.

Український науково-технологічний центр (УНТЦ) – є міжурядовою організацією (1993 г.) для підтримки вчених, що займалися військовою тематикою (розробкою і виробництвом ядерних, біологічних і хімічних активів), до переходу від військового до цивільного ринку в своїх галузях досліджень. УНТЦ був створений на підставі міжурядового договору з Україною, Канадою, США і Швецією для надання грантів та фінансування проектів, в яких працюють вчені та інженери. УНТЦ став найбільшим донором української науки (фінансування проектів склало понад 300 млн долл. США). В останні роки діяльність УНТЦ переорієнтовується на проекти з підтримки молодих вчених. У 1998 р. Європейський Союз приєднався до угоди діяльності УН та замінив Швецію як держави-донора в Угоді УНТЦ, в цьому ж році Азербайджан, Грузія, Молдова та Узбекистан приєдналися до УНТЦ як країни-учасниці [7]. На сьогоднішній день, штаб-квартира УНТЦ знаходиться в м. Києві та має регіональні представництва в м. Баку, м. Кишиневі і м. Тбілісі. УНТЦ має 178 організацій-партнерів (урядові і комерційні). Деякі показники діяльності УНТЦ у 2015–2017 рр. представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

## Деякі показники діяльності УНТЦ у 2015–2017 рр.

Країна	Кількість проектів			Число науковців (персони)*	Сума грантів, отриманих (дол. США)*
	2015	2016	2017		
Азербайджан	5	6	6	929	1017.319
Вірменія	-	2	-	251	261.518
Грузія	10	9	10	682	1499.304
Молдова	4	6	6	513	784.366
Україна	7	7	7	5438	24,394.442
<b>Всього проектів</b>	<b>26</b>	<b>29</b>	<b>29</b>	<b>7813</b>	<b>27,956.949</b>

Джерело: щорічні звіти УНТЦ за 2015–2017 рр.

\* дані за 2015–2017 рр.

З початку 80-х років ХХ століття Україна та країни СНД починають співпрацювати з ЄС у сфері досліджень, технологій та інновацій за програмами, які сприяють розвитку пріоритетних напрямів науки, технологій і інновацій. Найбільш ефективними науково-технологічними програмами з питань конкурентоздатності країн Європи, в яких брали участь країни СНД є: COST (Cooperation in Science and Technology) [8]. та EUREKA (European Research Coordination Agency) [9].

Cooperation in Science and Technology (COST) – одна з найбільш тривалих європейських програм, заснована за підтримки європейського співтовариства у 1971 р., яка підтримує співробітництво між ученими та дослідниками Європи. На сьогодні організація налічує 34 постійні країни-члени. Основною метою COST є забезпечення утримання Європою сильної позиції у сфері науки та технологій. COST координує наукову діяльність, що дозволяє удосконалювати національне фінансування наукових досліджень [8]. Україна та інші країни СНД не є членом COST та, незважаючи на це, українські організації беруть участь у її проектах. За даними 2012 року, у ній брали участь 18 українських організацій (для порівняння: з Росії — 29, зі США — 16) [8].

European Research Coordination Agency (EUREKA) була започаткована у липні 1985 року. EUREKA – це європейська програма, яка сприяє просуванню на європейський та світовий ринок науково-технічних розробок в усіх сферах новітніх технологій, посиленню конкурентоздатності, розвитку інноваційних, технологічних процесів та послуг, розвитку міжнародного співробітництва, залученню промислових та дослідних установ для виконання спільних розробок, збільшенню продуктивності праці [9]. З 1993 р. Росія стала членом європейської програми, в тому ж році Україна набула асоційованого членства програми EUREKA, а з 2006 р. стала її повноправним членом. За період з 2014–2018 рр. Україна брала участь у виконанні 4 проектів [9].

Майже всі країни СНД розпочали співпрацю з ЄС з четвертої Рамкової програми у 1994 році. З кожною наступною рамковою програмою ЄС наукові колективи країн СНД все більш активно використовують можливості реалізовувати свої ідеї та розробки в міжнародних наукових проектах (табл. 5).

Росія першою із країн СНД розпочала співпрацю з ЄС у третій рамковій програмі (1991 р.), в якій була співвиконавцем 2 міжнародних проектів. За період 1994–2018 рр. Росія брала участь у 1118 проектах ЄС, друге місце посідає Україна з загальною кількістю 383 проекти, далі йдуть Білорусь – 159, Молдова – 126, Грузія – 110, Вірменія та Казахстан – 87 проектів. В програмі «Горизонт 2020» станом на січень 2019 року лідерами за кількістю отриманих проектів були Україна – 112, Росія – 79 та Білорусь – 36.

Таблиця 5

## Участь України та країн СНД у рамкових програмах Європейського Союзу\*

Країна	Кількість проектів					
	3 РП	4 РП	5 РП	6 РП	7 РП	Горизонт 2020
Росія	2	252	131	306	348	79
Україна	-	103	58	90	160	112
Білорусь	-	50	17	23	43	36
Молдова	-	15	9	17	45	40
Грузія <sup>3</sup>	-	6	12	19	49	24
Вірменія	-	6	12	13	37	19
Казахстан	-	19	18	15	28	7
Узбекистан	-	10	10	11	11	3
Азербайджан	-	3	3	9	21	8
Киргизстан	-	3	7	8	8	6
Таджикистан	-	1	1	5	6	2

Джерело: [https://cordis.europa.eu/projects/home\\_en.html](https://cordis.europa.eu/projects/home_en.html)

\* інформація станом на січень 2019 року

З 2014 року в ЄС виконується 8 рамкова програма «Горизонт 2020», в якій беруть участь всі країни СНД. Програма «Горизонт 2020» має міждисциплінарний характер та має ряд нових рис в порівнянні з попередніми, що дозволяє їй відповідати цілям сприяння економічному розвитку та вирішувати соціальні завдання. Програма «Горизонт 2020» орієнтована на стратегічний підхід до планування досліджень та інновацій, із розробкою плану спільних дій та методів керівництва, інтеграцію досліджень та інновацій завдяки забезпеченню безперешкодного й узгодженого фінансування від ідеї до виходу на ринок, збільшення підтримки інноваційної діяльності та діяльності, що веде до прямого економічного стимулювання [9].

Таблиця 6

## Розподіл проектів країн СНД рамкової програми «Горизонт 2020» за пріоритетними напрямками, од.\*

Країна	Напрями		
	Передова наука	Лідерство у промисловості	Суспільні виклики
<b>Україна</b>	<b>44</b>	<b>19</b>	<b>49</b>
Росія	39	10	27
Білорусь	28	1	6
Молдова	13	3	18
Грузія	11	1	11
Вірменія	11	4	5
<b>Загалом</b>	<b>146</b>	<b>38</b>	<b>116</b>

Джерело: [https://cordis.europa.eu/projects/home\\_en.html](https://cordis.europa.eu/projects/home_en.html)

\* інформація станом на січень 2019 року

<sup>3</sup> 18 серпня 2009 року Грузія офіційно вийшла зі складу СНД [4]

Більшість країн СНД, в тому числі Україна, найбільш активну участь беруть у дослідженнях в програмі «Горизонт 2020» за пріоритетними напрямками «Передова наука» та «Суспільні виклики» (85,7% проектів), які орієнтовані на виконання фундаментальних та прикладних досліджень та на розробку нових технологій (табл. 6).

Як видно з таблиці 6 Україна виконує найбільшу кількість проектів – 112 за всіма трьома пріоритетними напрямками, далі йде Росія – 76 та Білорусь – 35.

#### **Висновки:**

Забезпечення високого рівня досліджень в пріоритетних галузях науки та технологій можливо лише шляхом міжнародного науково-технічного співробітництва, яке гарантує Україні та країнам СНД доступ до нових міжнародних банків даних, отриманих в результаті спільних досліджень.

Участь України та країн СНД у міжнародних науково-технологічних організаціях та програмах і проектах, сприяють вирішенню науково-технологічних проблем у оволодінні нових знань, новітніх технологій та інновацій.

#### **Список використаних джерел**

1. Кавуненко Л.П., Гончарова Т.В. Деякі аспекти міжнародної науково-технологічної співпраці України: порівняльний аналіз даних соціологічних досліджень. Матеріали Міжнародного симпозіуму «Взаємодія урядів та національних наукових товариств з міжнародними організаціями щодо розвитку і використання наукових знань», Київ, 2016, с.140-153.

2. Міжнародне науково-технологічне співробітництво Україна - ЄС: результати соціологічного дослідження / Л. П. Кавуненко, Т. В. Гончарова, Н. С. Зінченко // Наука та наукознавство. - 2014. - № 3. - С. 65-73.

3. UNESCO Institute for Statistics, report 2016.

4. Википедія

:[https://ru.wikipedia.org/wiki/Содружество\\_Независимых\\_Государств](https://ru.wikipedia.org/wiki/Содружество_Независимых_Государств)

5. Євразійська асоціація університетів, вікіпедія:  
<https://uk.wikipedia.org/wiki>

6. МНТЦ, режим доступу - <http://www.istc.int/ru>

7. УНТЦ, режим доступу – <http://www.ustc.int>

8. Raising the impact of COST trough competition // Cordis focus. 2006. № 262. P. 14.

9. Що таке «EUREKA» режим доступу -  
<https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/mizhnarodna-programa-eureka/sho-take-eureka>

10. Database Cordis ([https://cordis.europa.eu/projects/home\\_en.html](https://cordis.europa.eu/projects/home_en.html))

Дата надходження до редакції: 24.04.2019



**Е.П. Кострица,**  
**А.С. Ваиуленко,** кандидат экономических наук,  
**А.С. Попович,** доктор экономических наук,  
старший научный сотрудник,  
ГУ «Институт исследований научно-технического потенциала  
и истории науки  
им. Г.М.Доброва НАН Украины»,  
г. Киев, Украина

## ВОЗРАСТНАЯ ДИНАМИКА ПУБЛИКАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ УЧЕНЫХ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ

*На основі даних, наявних в пошуковій системі «бібліометрика української науки від Google Scholar і Scopus», досліджена залежність від віку публікаційної активності дослідників, що нині працюють у вищих навчальних закладах України. Для цього з 7 університетів були обрані доктори наук, які мають найбільший h-індекс. Показано, що на відміну від результатів, отриманих в середині минулого століття Леманом (спостерігався максимум у віці 30 ÷ 35 років), кількість наукових публікацій включених до вибірки вчених наростає аж до віку 65 ÷ 69 років (з невеликим падінням для вікового інтервалу 50 ÷ 54 роки). Найбільш вірогідне пояснення цього автори бачать у змінах в характері наукової праці і публікації наукових результатів, що відбулися за більш ніж півстоліття після робіт Лемана. В той же час для значної частини дослідників максимальна публікаційна активність спостерігається у віці 45 – 49 років.*

**Ключові слова:** продуктивність науки, максимум публікаційної активності, вікові інтервали, вчені вузів, колективна праця, фазова динаміка рольових функцій.

В считающихся классическими работах американского исследователя Харви Лемана [1, 2] приводятся данные, свидетельствующие о том, что продуктивность исследователей нарастает от 20 до 30 лет, максимум продуктивности имеет место в возрасте 30÷35 лет, к 45 годам происходит её спад примерно вдвое, а к 60 годам практически утрачивается. И хотя сам Леман неоднократно подчеркивал, что его исследования отражают возрастные изменения не столько способности к творчеству, сколько внешнего её проявления – продуктивности, его выводы стали почти каноническими. Эти выводы в основном подтверждались впоследствии другими исследователями [3, 4], но максимум продуктивности у них несколько смещался в сторону старших возрастов. Так, Пельц и Эндрюс [3] обнаружили один максимум продуктивности возрастном интервале 35÷39 лет, но после спада для возраста 40÷44 года – новый пик, соответствующий 45÷49 годам. В более поздних исследованиях, выполненных под руководством Доброва [4], также было обнаружено два пика результативности, но первый для возрастного интервала 40÷44 года, а

второй – 55÷59 лет. Заметим, что еще до Лемана в небольшой книжке И.Я.Перна [5] приводил доказательства, что пик креативности ученого, писателя и всякого другого человека наступает в возрасте 35÷40 лет, а важнейшие его достижения чаще всего осуществляются вблизи 39 лет.

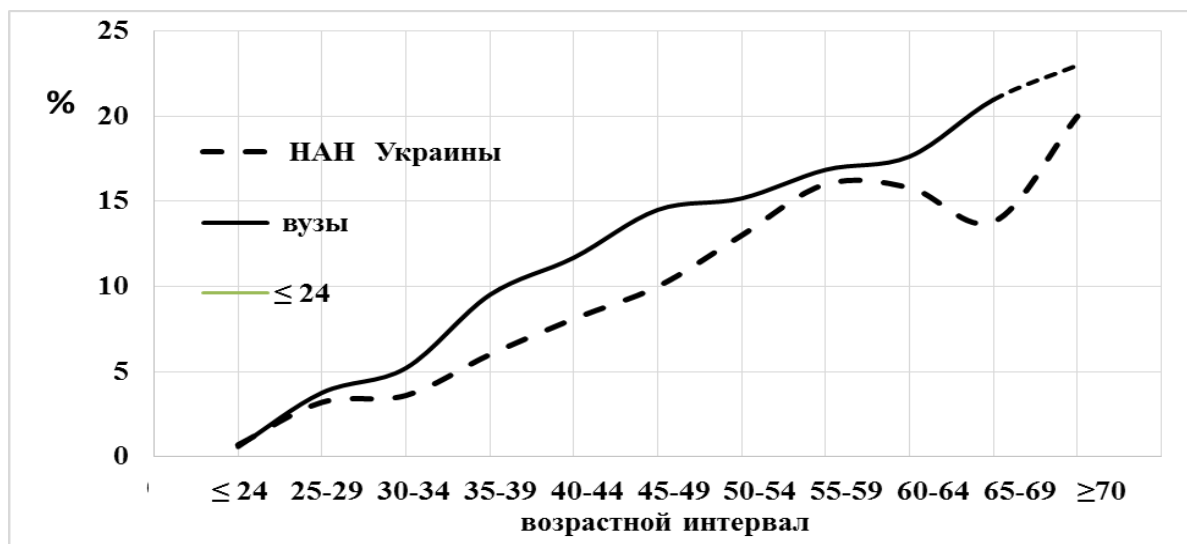
Характерно, что в большинстве случаев подобные исследования выполнялись психологами (в частности, первые работы Лемана публиковались в журнале *Psychological Bulletin*) и объяснения полученным результатам искались прежде всего в физиологических изменениях, которые происходят с возрастом в человеческом организме. Поэтому их относили не только к ученым, но и к инженерам, писателям, поэтам, художникам и т.д. Тот факт, что сами условия для самореализации творческой личности могут изменяться во времени, не принимался во внимание. В работе [6] мы на основе анализа публикационной активности членов НАН Украины и группы докторов наук, работающих в академических институтах, продемонстрировали, что максимум такой активности наблюдается на 20 – 25 лет позже, чем это зафиксировал Леман, а наиболее цитируемые работы чаще всего публикуются в учеными в возрасте 55÷59 лет.

Мы высказали предположение, что это объясняется прежде всего тем, что за прошедшее время произошли существенные изменения в самой науке – ведь Леман анализировал результаты деятельности ученых, которые жили в конце XIX и в начале XX столетий, а мы – конца XX – начала XXI, когда сам характер исследовательского процесса претерпел значительные изменения. В то же время возникает вопрос: а не является ли полученный результат специфическим именно для ученых, работающих в НАН Украины? – Поэтому в настоящей работе мы анализируем публикационную активность только тех исследователей, которые работают в высших учебных заведениях. В качестве исходных данных мы воспользовались поисковой системой «библиометрика украинской науки от Google Scholar и Scopus» [7], выбирая с её помощью ныне работающих вузовских докторов наук<sup>4</sup> работающих (специализирующихся) в области естественных наук. В исследуемую выборку включены 7 университетов Украины вошедшие в первую десятку по показателям научной деятельности по состоянию на январь 2019 года [13]: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича», Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского», Национальный университет Украины «Львовская политехника», Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт». Всего проанализирована

---

публикационная активность 90 докторов наук, работающих в перечисленных высших учебных заведениях и представляющих в основном естественные науки.

Для каждого из включенных в выборку исследователей вычислялся процент публикаций, выполненных в соответствующем возрастном интервале, от общего числа опубликованных им работ. Полученные данные усреднялись по всей выборке. Соответствующие результаты представлены на рис. 1.



**Рис. 1. Средний процент публикаций, выполненных в соответствующем возрасте, от общего числа публикаций каждого из включенных в выборку исследователей (для всей выборки).**

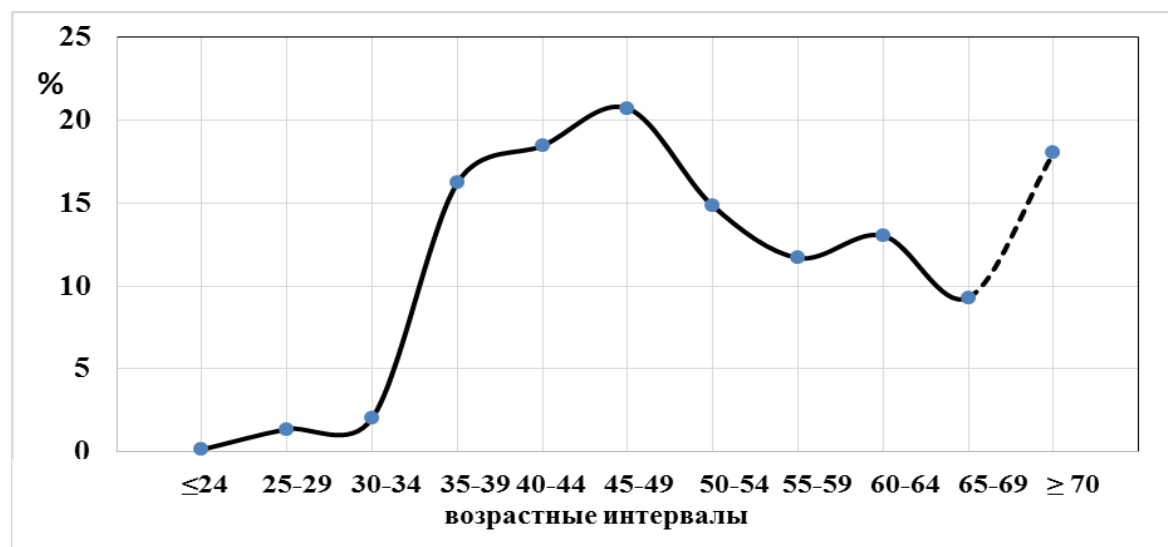
Представленная на рис. 1. кривая демонстрирует рост публикационной активности практически на протяжении всей деятельности (в данном случае до 69 лет). Самое неожиданное при этом, что самое крутое нарастание наблюдается после 60 лет. Что касается последней точки « $\geq 70$ », то ее количественному значению нельзя особенно доверять, ведь в нашу выборку вошли только ныне работающие ученые – большинство из них еще не достигли 70-летнего возраста некоторые только переступили через этот рубеж и получить достаточно надежные данные об их публикационной активности весьма трудно.

Таким образом, можно констатировать, что, как и для научных работников Национальной академии наук Украины [6], для ученых украинских вузов характерен рост публикационной активности по крайней мере до 59 лет, но дальше проявляются некоторые отличия: в академии этот рост замедляется до возрастного интервала «60÷64», а затем начинается медленный спад, вузовцы же продолжают наращивать число публикаций. Думается, что это связано с разными условиями для организации коллективной работы: в условиях последних лет, когда приток молодежи в академические институты очень упал, возможности для формирования таких коллективов стали существенно хуже, чем в вузах.

В современной науке сложилась ситуация, при которой в полной мере реализовать свои творческие замыслы и возможности ученый может только в том случае, если ему удастся создать плодотворно работающий научный коллектив. Конечно, при этом бывают случаи, когда фактически уже не работающий руководитель просто автоматически приписывается к тому, что делает коллектив. Нам представлялось, что процент таких случаев в нашей выборке не высок, т.к. в каждом вузе мы старались взять только исследователей, имеющих сравнительно высокий уровень цитирования их работ. Поэтому, можно предполагать, и они не могут оказать большого влияния на полученные результаты. Коллективная же работа действительно стала весьма характерной особенностью современной науки, особенно в естественных науках – это обусловлено и необходимостью обеспечить необходимую для оптимального развития исследовательской группы фазовую динамику ролевых функций ее членов [4, 8], и все в большей мере – нарастающей сложностью и трудоемкостью, даже можно сказать многоаспектностью исследовательского процесса.

Вместе с тем, мы обратили внимание на то, что не у всех включенных в выборку исследователей отмечается неизменный рост числа публикаций с возрастом. Их оказалось 23 из 90 человек т.е. 25,6 %. Больше всего их среди включенных в нашу выборку докторов наук Киевского национального университета им. Тараса Шевченко и ни одного – из представителей Киевского политехнического института им. Игоря Сикорского.

На рис. 2. Представлено результаты осреднения данных о публикационной активности упомянутых 23 докторов наук.

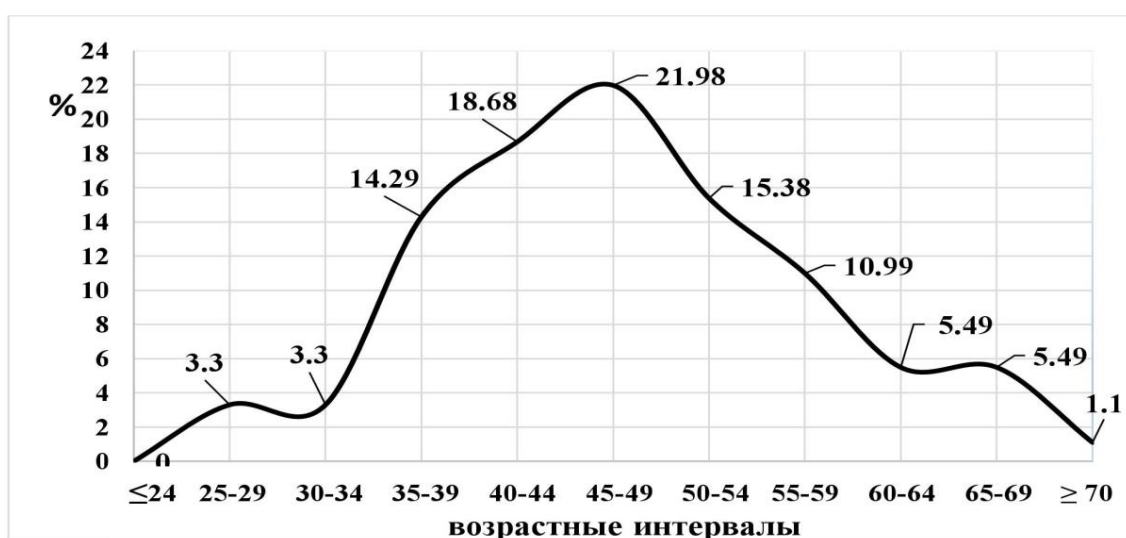


**Рис. 2. Средний процент публикаций, выполненных в соответствующем возрасте, от общего числа публикаций каждого из включенных в выборку исследователей (для выборки 23 докторов наук)**

Т.е. максимум публикационной активности для возраста 45 – 49 лет все же имеет место. И нам представляется, что этот результат в большей

степени очищен от влияния всяческих «побочных эффектов», связанных с научной этикой и академической добросовестностью, и действительно отражает действительное изменение реальных возможностей человека, работающего в науке, хотя, конечно, каждый исследователь – индивидуальность и у каждого своя судьба.

И все же просто количество публикаций – это недостаточно исчерпывающая характеристика продуктивности ученого. В какой-то мере показателем их уровня может служить то, как много ссылок на них делают другие исследователи. Мы проанализировали, сколько человек из данной выборки выполнили самую заметную (т.е. самую цитируемую из своих работ) публикацию в каждом из соответствующих возрастных интервалов и подсчитали какой процент они составляют от всех, включенных в нашу выборку (см. рис. 3.).



**Рис. 3. Доля исследователей, опубликовавших свою наиболее цитируемую работу в соответствующем возрасте**

Как видно из рис. 3., в нашей выборке не оказалось ни одного автора, который опубликовал наиболее заметную свою работу в возрасте до 25 лет, а наибольшее их число 70,3% сделали это в промежутке 35÷54 года, 56 % - в возрасте 40-54 года, причем максимум (22 %) отмечается, как и на рис. 2, для возрастного интервала 45÷49 лет. После 60 лет у большинства значимость (точнее – её «признаваемость» коллегами) работ у большинства падает. Хотя для некоторых именно в этот период наступает «звездный час» признания: в нашей выборке таких – 12,08 %. Имеется в выборке и некоторое количество исследователей, которые самые значительные свои работы опубликовали до 35 лет, их мало – всего 6,6%. Наверняка, их в шестидесятые – восьмидесятые годы было больше, но ведь тогда профессия исследователя была одна из самых престижных, и по крайней мере в течение нескольких десятилетий с большой степенью достоверности можно было утверждать, что самые способные и талантливые молодые люди шли в науку. Сегодня это, к сожалению, не так.

## **Выводы**

Таким образом, можно утверждать, что общие тенденции в возрастной динамике публикационной активности исследователей, работающих в университетах Украины, в основном такие же, как и работающих в НАН Украины: среднее число опубликованных работ до 59 лет нарастает. Наиболее вероятное объяснение этому в том, что сами условия труда в науке и производительность исследовательского труда в ней существенно изменились за последнее столетие.

Возраст максимальной креативности, который можно оценить по времени публикации наиболее цитируемой работы, для более чем половины из них наступает в возрастном интервале 40÷54 года, в то время как для небольшой выборки докторов наук, работающих в академии, – 55÷59 лет [6]. Наибольшее отличие состоит в том, что в отличие от академии для вузовских ученых не отмечается падения публикационной активности после 65 лет. Более того – отмечается даже её нарастание. Объяснение этому, по нашему мнению, в том, что это, как правило, коллективные работы, а в университетах условия для формирования исследовательских групп, в которые активно включается молодежь, более благоприятны. В академии же приток молодежи в последние годы очень ослабел [10, 11].

Полученные результаты позволяют усомниться в допустимости упрощенного подхода к «омоложению» кадрового потенциала науки – дескать, давайте уволим всех пенсионеров, и наука «помолодеет». Это было бы непростительной ошибкой, в результате которой резко упала бы продуктивность отечественной науки и осложнились бы возможности для её возрождения. Как показано в работах [10, 11, 12] и многих других, наука Украины остро нуждается в резком наращивании притока молодого пополнения исследователей, но для обеспечения её полноценного «вхождения в науку» необходимо должным образом использовать возможности старшего поколения, благодаря плодотворной деятельности которого сегодня она еще жива.

## **Список использованных источников**

1. Н.С. Lehman, The chronological ages of greatest productivity chemist, inventors? Poets et altera // Psychological Bulletin. 1935/ - V. 2 - № 9.
2. Н.С. Lehman, Age and Achievement, Princeton University Press? Princeton, New Jersey, 1953.
3. Пельц Д., Эндриус Ф. Ученые в организациях. Об оптимальных условиях для исследований и разработок. – М.: «Прогресс», 1973. – 471 с.
4. Добров Г.М. Тонкаль В.Е., Савельев А.А., Малицкий Б.А. и др. Научно-технический потенциал: структура, динамика, эффективность. – К.: Наукова думка, 1988. – 347 с.
5. Перна И.Я. Ритмы жизни и творчества. – Л.-М.: «Петроград», 1925. – 144 с.

6. Вашуленко О.С., Костриця О.П., Попович О.С. Еволюція залежності публікаційної активності вчених від віку за останні півстоліття // Вісник НАН України, 2019. - № 3. – С. 79 – 84.

7. Бібліометрика української науки. Бібліометричний профіль вченого - декларація про наукову діяльність [http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page\\_sites=poisk](http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=poisk)

8. Малицкий Б.А. Формирование возрастной структуры научных кадров на основе метода фазового баланса. К.: Ин-т кибернетики АН УССР, 1979.]

9. Костенко Л.И., Симоненко Т.В., Грачев О.А., Рыбачук В.П. Библиометрика отечественной науки: возможности и ограничения прикладного использования web-системы Google Scholar // Наука та наукознавство, 2017. - № 3(97). – С. 87 – 96.

10. Попович О.С., Костриця О.П. Відновлення наукового потенціалу української науки: необхідність і реальні перспективи // Наука та інновації. – 2017. - № 4. том 13. – С. 5 – 13.

11. Попович А.С., Костриця Е.П. Эволюция кадрового потенциала науки: прогноз и регулирование. Рига, LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2018. – 81 с.

12. Попович О.С., Костриця О.П. Оцінка можливостей відновлення кадрового потенціалу НАН України // Вісник НАН України, 2018, № 3. – С. 67 – 72.

13. Рейтинг ЗВО України за показниками наукометричної бази даних Scopus станом на 15.01.2019 <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=5930&i>

*On the basis of the data available in the search engine "biometrics of Ukrainian science in Google Scholar and Scopus", the dependence on the age of publication activity of researchers currently working in higher educational institutions of Ukraine was investigated. For this purpose, doctors of sciences with the highest h-index were selected from 6 universities. It is shown that, in contrast to the results obtained in the middle of the last century by Lehman (a maximum was observed at the age of 30 ÷ 35 years), the number of scientific publications of scientists included in the sample increases to the age of 65 ÷ 69 years (with a slight fall for the age interval of 50 ÷ 54 years). The most likely explanation for this, the authors see in the changes in the nature of scientific work and the publication of scientific results that have occurred for more than half a century after the work of Lehman.*

**Key words:** *the productiveness of science, the maximum of public activity, researchers from higher education institutions, collective practice, phase dynamics of role-playing functions.*

Дата надходження до редакції: 17.04.2019

*О.С. Маковоз, доктор економічних наук, доцент,  
завідувач кафедри економіки та фінансів факультету № 6,  
Т.С. Передерій, слухач магістратури,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
м. Харків, Україна*

## ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАПОРУКА БЕЗПЕКИ ПЛАТЕЖІВ

*Статтю присвячено теоретичним та практичним аспектам використання безконтактних технологій в банківській сфері. Проаналізовано сучасний стан використання NFC-технології. Охарактеризовано сучасні тенденції технології NFC в сфері роздрібних платежів. Обґрунтовано доцільність застосування інноваційних технологій в банківському секторі України як запоруки безпеки платежів.*

**Ключові слова:** *інноваційна технологія, NFC-технологія, NFC-гаманці, RFID-мітка, банківська сфера, платіж.*

У сучасних умовах господарювання при постійній нестачі ресурсів всі без винятку суб'єкти економічних відносин, у тому числі банківські установи, перебуває в процесі формування та впровадження інноваційних технологій. Господарські відносини потребують активізації впровадження універсальних інструментів й політики безпеки, що спрямована на збільшення попиту використання споживачами послуг і зменшення диверсифікації ризиків.

Більшість науковців вважає, що розвиток технологій банківських сервісів в Україні буде продовжуватись в двох основних напрямках:

– розширення функціональних можливостей існуючих пропозицій, впровадження перспективних сервісів;

– освоєнні нових інтерфейс-платформ. банки, які представлені як потужні інтерфейс-платформи, що мають відкриті API (Application Programming Interface (англ.) – інтерфейс прикладного програмування) і пропонують кращі продуктові рішення та мобільні додатки, є найбільш конкурентоспроможними і мають перспективи існування у найближчі десять років. API-платформа дозволяє клієнтам прямо підключатися до сервісів банку.

На основі цієї технології клієнти банку можуть переводити кошти через Twitter, торгувати криптовалютами й надавати послуги третім особам на основі банківських сервісів. У Німеччині вже існує єдиний API, користуючись яким клієнт може працювати з будь-яким банком країни. Схожа система працює й у Польщі: ідентифікувавшись в одному з банків, ви можете відкрити рахунок в іншому [1].

Одним із драйверів зростання ринку банківських послуг вважаються



платіжні моделі і сервіси переказів з мобільного телефону. Саме застосування електронних платежів є одним з основних чинників, що стимулює економічне зростання.

Електронна платіжна система – це система розрахунків між різними організаціями та Інтернет-користувачами при купівлі або продажу будь-якого товару чи послуги через Інтернет. Основними учасниками платежів та розрахунків у мережі Internet є:

1) продавець – сервер електронної комерції, на якому створено каталог товарів та приймаються замовлення покупців щодо їх купівлі;

2) покупець – користувач, який володіє доступом до мережі Internet через Web-браузер та здійснює замовлення товарів і послуг на обраному ним сайті;

3) банк-емітент – банк, у якому знаходиться розрахунковий рахунок покупця і який є гарантом виконання його фінансових зобов'язань;

4) банк-еквайєр – банк, який обслуговує продавця;

5) процесінговий центр платіжної системи – установа, що забезпечує інформаційну і технологічну взаємодію між учасниками традиційної та електронної платіжної систем;

6) розрахунковий банк – кредитна установа, яка проводить взаємозаліки між учасниками платіжної системи за дорученням процесінгового центру [2].

Сьогодні банківські установи України працюють у напрямку реалізації стратегії безконтактних платежів. За даними Національного банку України, станом на 01.10.2018р. порівняно з початком поточного року збільшилася загальна кількість: платіжних карток в обігу – на 1,3% до 60,6 млн шт.; активних платіжних карток – на 5,1% до 36,6 млн шт.; безконтактних платіжних карток – на 31,4% до 3,6 млн шт. За 9 місяців 2018р. мережа торговельних платіжних терміналів зросла на 13,6% до 263,5 тис. шт. (станом на 01 жовтня 2018 року). Водночас популяризація таких інноваційних сервісів як Apple Pay та GooglePay стимулює розвиток безконтактної платіжної інфраструктури. На сьогодні вже 78,7% пристроїв торговельної мережі країни (207,3 тис. торговельних терміналів) забезпечують можливість здійснення безконтактної оплати, що на 3 в. п. більше ніж станом на 1 липня 2018 року (75,7%) [3].

За відомостями Mastercard Europe SA, Україна посіла четверте місце в світі за кількістю безконтактних платежів з використанням мобільних телефонів, браслетів і смарт-годин в 2018 році [4].

Безконтактна технологія досить молода. Тільки на початку XXI століття провідні міжнародні платіжні системи VISA і MasterCard запустили новинки - технології PayWave (у Visa) і PayPass (у MasterCard - в даний час змінилося назву на Contactless). Принцип дії безконтактної технології полягає в обміні електромагнітними хвилями терміналу (приймача) і карти (передавача). Завдяки цьому, зчитування інформації відбувається на відстані, що виключає необхідність контакту. Банківська

карта, що підтримує стандарт RFID (від англ. «Radio Frequency Identification» в перекладі – «радіочастотна ідентифікація»). Це давно відомий спосіб автоматичної ідентифікації об'єктів, в якому за допомогою радіосигналів (випромінюваних приймачами) зчитуються або записуються дані, що зберігаються в так званих RFID-мітках. На банківській картці RFID-мітка складається з мікросхеми (для обробки даних) і коливального контуру (антени) - це так звані пасивні мітки, які не мають вбудованого джерела живлення. Електричний струм, активується (з'являється) в антені за рахунок електромагнітного сигналу зчитувача, який постійно випромінює малопотужний височастотний сигнал. Технологія, яка відповідальна за прийом даних, і застосовується на приймачах, називається NFC [5].

NFC (Near Field Communications - в перекладі означає «комунікація ближнього поля» або «ближній безконтактний зв'язок») - це технологія передачі даних за допомогою радіосигналу, вбудованого, наприклад, в смартфон або термінал в громадському транспорті. Відстань передачі даних зазвичай не перевищує 10 см [6].

Для NFC-транзакції потрібні: зчитувач - термінал з функцією безконтактних платежів, який її отримує і зараховує покупку, і джерело - це смартфон, який передає інформацію з віртуальної карти на термінал. Смартфон з NFC-чіпом генерує радіочастотне поле, через яке відправляє кодований сигнал. Алгоритм транзакції через смартфон не відрізняється від традиційного, але процес оплати стає набагато швидшим, зручнішим і простішим. За допомогою технології NFC, мобільне обладнання з підтримкою безконтактних платежів передає дані про платіжну операцію через канал, який захищений шифруванням. Дані, які необхідні для безконтактного платежу, зберігаються в пам'яті смартфона або планшета. Така модель значно знижує ймовірність симуляції NFC-платежу й перехоплення даних зловмисниками, однак, якщо користувач не розблокував смартфон і не активував мобільний додаток до якого прив'язана карта, атака з використанням ретрансляції неможлива [7].

За безпеку транзакцій відповідає Secure Element, встановлений у телефони, що підтримують технологію NFC. Secure Element - це чіп, який стійкий до злому, забезпечує захищене сховище для платіжних додатків, вчинення платіжних операцій та зберігання конфіденційних даних [8].

Однак варто враховувати, що самі носії NFC також можуть бути вразливі, а саме: смартфони й планшети не захищені від вразливості у кодів операційної системи, тому метою хакерів може стати й сам мобільний додаток для здійснення безконтактних платежів [7].

Технологія Near Field Communication (NFC) - універсальне рішення для реалізації безконтактних платежів. Різні проекти з застосуванням NFC активно розвиваються в Європі та США. Технологія NFC дозволяє емулювати на СІМ-картці банківські карти, транспортні додатки, картки лояльності, ключі доступу, що перетворює телефон на інструмент для

оплати покупок в роздробі «в один дотик», проїзний квиток на громадському транспорті, електронний пропуск і т.п. Формат мобільної оплати створює можливість підвищення лояльної клієнтської бази, а використання платежів за допомогою смартфона повертає в банк нових платоспроможних клієнтів, зацікавлених зручним технологічним сервісом. Завдяки зростаючим обсягами транзакцій, оплачуючи покупки за допомогою смартфона, людина все менше користується готівкою, що дозволяє банку сфокусуватися на нових розробках і вдосконалювати технології, замість того, щоб підтримувати складну і недешеву систему обслуговування банкоматів [8].

Існують два основні варіанти використання технології NFC в сфері роздрібних платежів. Перший спосіб - оплата за допомогою карт, що підтримують безконтактні технології (наприклад, Contactless у Mastercard і PayWave у Visa). Другий спосіб, що набирає все більшої популярності - безконтактна оплата мобільними пристроями через Pay-сервіси (Apple, Android, Samsung) [9].

Типи NFC-гаманців в смартфонах: на базі SIM карти (SIM centric); на базі мобільного телефону (Embedded Secure Elements); на базі «хмари» (Host based Card Emulation). Всі три типи підтримуються як VISA, так і Mastercard. Першими з'явилися NFC-гаманці на базі SIM-карти, які були випущені банками в партнерстві з мобільними операторами або операторами тільки з можливістю зберігати в додатку картки кількох банків. Технології на базі хмари з'явилися останніми і стали найзручнішими для користувача. Не потрібно змінювати у оператора SIM-карту або йти до провайдера послуги (наприклад, банку) прошивати телефон. Для роботи необхідна версія Android 4.4 і більше. Однак, на iPhone це все не працює, так як NFC в смартфонах Apple закритий для сторонніх розробників і працює тільки з Apple Pay [10].

Таблиця 1

**Переваги і недоліки у використанні NFC-гаманців**

Переваги у застосуванні NFC- гаманців	Недоліки у застосуванні NFC- гаманців
<ul style="list-style-type: none"> <li>- мобільність та зручність у використанні;</li> <li>- швидкість здійснення операції;</li> <li>- підвищена безпечність, тобто у NFC-гаманцях на базі технологій VISA і MasterCard зберігається не номер карти, а спеціальний цифровий ідентифікатор - токен, відповідно, номер карти та інші дані не можливо вкрасти;</li> <li>- значна економія часу.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- відсутність технологічної оснащеності для здійснення операцій;</li> <li>- ризики виникнення програмних збоїв;</li> <li>- відсутність нормативно-правової бази.</li> </ul>

Таким чином, термінового вирішення потребують питання впровадження інноваційних технологій у банківському секторі, а саме безконтактних технологій, що поступово виходять на фінансовий ринок і впливають на його подальший розвиток. Безконтактні технології платежів підвищують безпеку трансакцій, що стимулює активізацію використання NFC-платежів. Однак будь-який напрямок вимагає цілеспрямованої організації правового середовища, що регулюватиме діяльність суб'єктів господарювання у вищезазначеній сфері, крім того, окреслить права та обов'язки як фізичних, так і юридичних осіб.

### Список використаних джерел

1. Єсіна О.Г. Інтернет-банкінг : сучасний стан та перспективи розвитку/ Єсіна О.Г. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/pdf>
2. Платежі та розрахунки за товари і послуги в електронній комерції URL: [https://pidruchniki.com/10590502/informatika/platezhi\\_rozrahunki\\_tovari\\_posluga\\_elektronniy\\_komertsiyi](https://pidruchniki.com/10590502/informatika/platezhi_rozrahunki_tovari_posluga_elektronniy_komertsiyi)
3. Національний банк: темпи розвитку ринку платіжних карток відображають реальний попит населення на безготівкові розрахунки та інноваційні технології. URL: [https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=81801764&cat\\_id=55838](https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=81801764&cat_id=55838)
4. Украина оказалась среди лидеров по бесконтактным платежам. URL: <https://finance.liga.net/bank/novosti/ukraina-okazalas-sredi-liderov-po-beskontaktnym-platejam>
5. Банковская бесконтактная карта. Плюсы и минусы бесконтактной оплаты. URL: <http://www.privatbankrf.ru/karty/bankovskaya-beskontaktnaya-karta-plyusyi-i-minusyi-beskontaktnoy-oplatyi.html>
6. Откажемся ли мы от банковских карт в пользу смартфонов? Разбираемся в технологии NFC <https://informburo.kz/special/otkazhemsya-limy-ot-bankovskih-kart-v-polzu-smartfonov-razbiraemsya-v-tehnologii-nfc.html>
7. Безпека пластику. URL: [https://dt.ua/business/bezpeka-plastiku-290897\\_.html](https://dt.ua/business/bezpeka-plastiku-290897_.html)
8. Безконтактні технології розрахунків: коли бум прийде в Україну? URL: <https://www.libra.biz.ua/about/news/53-bezkontaktni-tekhnologii-rozrahunkiv-koly-bum-pryide-v-ukrainu.html>
9. Бесконтактные платежи: технология будущего или рискованный сервис? URL: <https://roskachestvo.gov.ru/press/articles/beskontaktnye-platezhi-tekhnologiya-budushchego-ili-riskovannyu-servis/>
10. Никакого пластика: как NFC упрощает жизнь украинцев. URL: <https://ain.ua/special/nfc-in-ukraine/>

*The article is sanctified to the theoretical and practical aspects of the use of noncontact technologies in a bank sphere. The modern state of the use of NFC-technology is analysed. The modern tendencies of technology of NFC are described in the sphere of retail payments. Expediency of application of innovative is reasonable technologies in the bank sector of Ukraine as mortgages of safety of payments.*

**Key words:** *innovative technology, NFC-technology, NFC-purses, RFID-mark, bank sphere, payment.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 338.431.6**

*Л.А. Мартинюк, кандидат економічних наук, доцент,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
м. Київ, Україна*

## **ПЕРСПЕКТИВИ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ**

*Досліджено особливості формування потенціалу аграрного сектора економіки України. Проаналізовано підходи до визначення потенціалу економічної системи. Сформульовано визначення поняття «аграрний потенціал». Проаналізовано кількість сільськогосподарських підприємств за різними організаційно-правовими формами. Досліджено структуру земельних ресурсів та визначено особливості землекористування в аграрному секторі. Встановлено чинники впливу на деградацію земель сільськогосподарського призначення. Описано виробничу компоненту аграрного потенціалу.*

**Ключові слова:** *аграрний сектор, аграрний потенціал, структура аграрного потенціалу, сільськогосподарські підприємства.*

Підвищення ефективності функціонування національної економіки в умовах глобалізованого світу залежить від її галузевого потенціалу, його структури, збалансованості та здатності формувати та реалізовувати стратегічні конкурентні переваги. Аграрний сектор є системоутворюючим в економіці України, оскільки саме від ефективності його функціонування залежить продовольча безпека держави та у визначених параметрах економічна, соціальна та енергетична безпека. Однак, не дивлячись, на достатньо широкі можливості аграрного сектору, сформовані завдяки родючим чорноземам, природно-кліматичним умовам, працездатності населення, його потенціал використовується не достатньо та не зовсім

ефективно. Вітчизняний аграрний сектор з потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку в недалекій перспективі може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективної інтеграції в світовий економічний простір та забезпечити мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки. Виходячи з цього, підвищення ефективності використання потенціалу аграрного сектору економіки України є важливим завданням не тільки для мікрорівня та його безпосередніх товаровиробників сільськогосподарської продукції, а і для макрорівня при розробці та реалізації аграрної політики держави.

Враховуючи значне коло проблем, пов'язаних з реалізацією конкурентних переваг аграрного сектору, на його пріоритетність у загальнодержавній політиці, проблематика потенціалу аграрного сектору знаходиться на теперішній час в центрі уваги багатьох вітчизняних вчених. Серед наукових робіт, у яких досліджуються пріоритетні напрями аграрного сектору економіки, ефективність використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, реалізація аграрного потенціалу в системі забезпечення економічної безпеки держави потрібно відзначити роботи таких науковців як Григоренко Я.О., Зубець М.В., Жураковська Л.А., Кононенко Ж.А., Мацибора В.І., Мединська Н.В., Паламарчук Н.В., Присяжнюк М.В., Русан В.М., Саблук П.Т., Хвесик М.А. та ін.

Посилення процесів глобалізації у сучасному світі, лібералізація торгівлі, поступове входження України до світового економічного простору висувають нові виклики та потребують адаптації аграрного сектору до швидкозмінюваних ринкових умов, що і визначає актуальність даної публікації.

У науковій літературі чітко сформувалось три підходи щодо визначення сутності потенціалу підприємства, галузі. Представники першого (ресурсного) підходу відносять до потенціалу сукупність наявних ресурсів, якими володіє будь-яка господарська система. Тобто, потенціал розглядається як сукупність ресурсів без врахування їх взаємозв'язків та участі у процесі виробництва. Головним недоліком такого підходу є обмеженість розуміння потенціалу економічної системи лише на рівні його ресурсної бази. Представники другого підходу потенціал трактують як сукупні можливості підприємства (суспільства), що спрямовані на задоволення потреб споживачів у товарах та послугах. В основу третього підходу (результативного) покладено визначення потенціалу як здатності комплексу ресурсів економічної системи виконувати поставлені перед нею завдання.

Враховуючи те, що ресурсна концепція є базовою щодо розуміння сутності потенціалу підприємства, галузі, регіону, країни при формуванні та реалізації потенціалу виробничо-організаційних систем потрібно брати

до уваги не тільки кількість та якість наявних ресурсів, а і їх цільову орієнтацію. Виходячи з цього, аграрний потенціал можна означити як можливість системи ресурсів та компетенцій підприємств аграрного сектору визначати та досягати цілей економічного розвитку з максимальною ефективністю.

Структура потенціалу аграрного підприємства включає три складових компоненти — виробничий, природний і соціальний потенціал. Виробнича складова потенціалу підприємства зумовлюється залученими у виробництво матеріально-технічними й нематеріальними ресурсами. Природний потенціал визначається наявними земельними ресурсами виробництва та сприятливими для ведення сільськогосподарського виробництва кліматичними умовами. Соціальний потенціал являє собою сукупність трудових ресурсів, здатність апарату управління, колективів і працівників до ефективного використання наявних ресурсів [1].

В агросекторі секторі України постійно створюються і функціонують суб'єкти господарювання різних організаційно-правових форм. Протягом останніх років частка суб'єктів господарювання у сільському господарстві складала близько 4% від загальної кількості суб'єктів; їх можна розподілити на 4 основні групи виробників: 1. Домашні господарства населення (44,9% виробництва загального обсягу с/г продукції). 2. Приватні підприємства. 3. Підприємства колективної власності. 4. Господарські товариства (табл. 1).

**Таблиця 1**

**Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання за період 2014-2017 рр.**

Період	2014		2015		2016		2017	
Господарські товариства	7750	16,8	7721	17	8700	18,2	6967	15,3
Приватні підприємства	3772	8,2	3627	8	3752	7,9	3215	7,1
Кооперативи	674	1,4	596	1,3	738	1,5	448	1
Фермерські господарства	33084	71,6	32203	71,2	33682	70,6	34137	74,9
Державні підприємства	228	0,5	241	0,5	222	0,5	199	0,4
Підприємства інших форм господарювання	691	1,5	891	2	603	1,3	592	1,3
Всього	46199	100	45379	100	47697	100	45558	100

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики [2].

Як засвідчують дані таблиці, за останні чотири роки відбувається поступове зростання кількості фермерських господарств, що однозначно можна вважати за позитивну динаміку такого показника в загальній структурі підприємств аграрного сектору, оскільки фермерські господарства можуть створюватись виключно громадянами України, а їх діяльність повинна базуватись на праці членів сім'ї фермера, хоча і допускається найм працівників. Площі ферм також можуть різнитися від декількох гектарів до 5-10 тисяч гектарів, що є фактично підприємством

середнього розміру. Більше 60% фермерських господарств мають площу від 100 до 2000 гектарів [3].

В агросекторі із 45,5 тис. підприємств близько 2500 є великими та середніми. Найбільшими агрохолдингами країни є «Кернел», «UkrlandFarming», «Нібулон», «Миронівський хлібопродукт», «Vioil». Слід зазначити, що провідні компанії займаються переважно рослинництвом, частка якої в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції складає майже 69%. Виробнича діяльність таких компаній забезпечує їм щорічно 8 млрд. дол. доходу [4].

Формування аграрного потенціалу визначальною мірою залежить від земельних ресурсів, якості сільськогосподарських угідь. Станом на 1 січня 2018 року земельний фонд України включав сільськогосподарські землі (41489,3 тис. га), ліси та лісовкриті площі (9365,46 тис. га), забудовані землі (3602,1 тис. га), водойми (2401,4 тис. га), інші землі (3421,9 тис. га) [3]. Щорічно обробляється понад 32 млн. га земель сільськогосподарського призначення. Для порівняння, у Польщі під сільгоспвиробництво задіяні вдвічі менші площі – 14 млн. га, в Німеччині – 12 млн. га, у Румунії – 9 млн. га. Кількість чорноземів в Україні є найбільшою у світі і складає 28 млн. га або майже 8% світових запасів [5].

Рівень розораності території України є надзвичайно високим і становить понад 54% (у країнах Європи – не перевищує 35%) [6]. Така велика розораність ґрунту викликає докорінні зміни в процесах ґрунтоутворення. За останні роки суттєво посились процеси дегуміфікації, тобто поступового знищення родючого шару ґрунтів. Основними чинниками впливу на деградацію земельних ресурсів є: незбалансоване застосування мінеральних добрив, ігнорування сівозмін, зведення до мінімуму вирощування бобових культур, спалювання соломи, практична відсутність органічних добрив. Фахівцями підраховано, що в Україні нараховується понад 1,1 млн. га деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. га порушених земель, які потребують рекультивації та 315, 6 тис. га малопродуктивних угідь.

За оцінками фахівців, товщина гумусового шару за останнє десятиріччя зменшилась майже на 20%, близько 40% загальної площі земельних ресурсів України належать до забруднених земель [7].

На погіршення якості ґрунтів суттєвий вплив здійснює недотримання аграрних технологій. Пояснюється це тим, що вітчизняний агробізнес, зважаючи на досить високий рівень рентабельності вирощування деяких культур (в першу чергу, технічних) з року в рік займається монокультурами. Щороку на одних і тих же землях вирощують виключно найбільш прибуткові сільськогосподарські культури – соняшник, сою, ріпак. Крім того, відбувається також і суттєве зростання площ, відведених під такі культури (табл.2.).



**Таблиця 2**

**Посівні площі сільськогосподарських культур за період 2000-2016рр.**  
**(тис. га)**

Роки	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Культури технічні у тому числі	4187	5260	7296	7441	7854	7869	8437	8350	8852
Буряк цукровий	856	652	501	532	458	280	331	237	292
Соняшник	2943	3743	4572	4739	5194	5051	5257	5105	6083
Ріпак і кольза	214	207	907	870	566	1017	882	682	455
Соя	65	438	1076	1134	1476	1370	1806	2158	1869
Льон-довгунець	23	25	1	2	2	2	2	2	2
Інші	86	195	239	164	158	149	159	166	150

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики [2].

Аналіз даних таблиці 2 засвідчує, що майже 70% посівних площ, відведених під технічні культури займає соняшник. За останні 25 років площі цієї високорентабельної культури зросли втричі і перевищують рекомендовані 2 млн. га. У 2017 році українські агровиробники збільшили виробництво соняшникової олії на 35%. На теперішній час Україна є найбільшим експортером соняшникової олії. Якщо в подальшому збережеться тенденція щодо вирощування соняшника в таких обсягах, критичні значення рівня родючості ґрунтів можуть бути досягнуті через 20-30 років.

Виробнича компонента аграрного потенціалу потребує відповідного забезпечення сільськогосподарських підприємств посівним матеріалом. Обсяги ринку насіння головних культур, що висіваються в Україні подано в таблиці 3.

**Таблиця 3**

**Забезпеченість імпортом та вітчизняним насінням під урожай 2017 року**

	Потреба тис.т	Імпорт		Внутрішнє виробництво	
		тис.т	частка	тис.т	частка
Пшениця	1528,5	1,9	0,1	1526,6	99,9
Ячмінь	551,3	0,7	0,1	550,5	99,9
Соя	279,2	1,4	0,5	277,8	99,5
Кукурудза	90,4	35,2	38,9	55,2	61,1
Соняшник	29,7	24,0	80,8	5,7	19,2
Ріпак	3,9	2,7	68,4	1,2	31,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики [2].

Як бачимо, потреба у насінні пшениці, ячменю, сої майже повністю покривається за рахунок внутрішнього виробництва. Ринок насіння кукурудзи у 2017 р. зріс на 6% порівняно з 2016 р. через збільшення

посівних площ під цю культуру на 250 тис. га. В подальшому очікується зменшення обсягів імпорту завдяки нарощенню власних виробничих потужностей з виробництва насіння кукурудзи. Протягом 2016-2017 рр. близько 80% посівного матеріалу соняшнику імпортувалося. Ринок насіння ріпаку теж характеризується високим ступенем імпортозалежності [3].

Належне забезпечення виробничої складової аграрного потенціалу передбачає використання у господарській діяльності підприємств агросектору високоякісної сільськогосподарської техніки. Однак, вітчизняна промисловість не задовольняє належним чином потреби у такій продукції. Оскільки імпортна техніка є більш технологічно досконалою, українські аграрії віддають перевагу саме їй. За підрахунками аналітиків агроринку усі самохідні обприскувачі, 98 із 100 зернозбиральних комбайнів, 95 із 100 тракторів, 89 із 100 плугів, 55 із 100 розкидачів органічних та мінеральних добрив, 46 із 100 сівалок, 25 із 100 дискових борін проданих у 2017 році в Україні, були іноземного виробництва. У 2017 році загальний обсяг імпорту сільськогосподарської техніки становив 1,5 млрд. дол. США. Це найвищий показник за останні 10 років.

Не зважаючи на вищезазначені проблеми аграрного сектору, а саме повільні темпи оновлення матеріально-технічної бази, відсутність дієвого контролю та низький рівень мотивації у виробників агропродукції щодо раціонального використання земельних ресурсів, незавершеність земельної реформи перспективи реалізації аграрного потенціалу України все-таки є досить оптимістичними.

Важливість значення розвитку аграрного сектора для економіки України визначається тим, що показники його діяльності враховуються при розрахунку індексу виробництва базових галузей. ІВБГ - це зведений індекс економічної активності, який охоплює такі види діяльності, як сільське господарство, промисловість, будівництво, торгівля та транспорт. ІВБГ слугує випереджаючим індикатором ВВП, зважаючи на покриття ним понад 50% секторів економіки.

Так, у 2018 році ІВБГ зріс на 3.5% р/р (2.1% у 2017 році) завдяки рекордному врожаю кукурудзи та олійних культур. Урожай кукурудзи та соняшнику в 2018 році був вищим від урожаю 2017 року на 43% та 15% відповідно. Індекс сільськогосподарського виробництва у 2018 році зріс на 7.8%, головним чином завдяки рослинництву (зросло на 10.7%). Також у 2018 році хоч і не значно, але збільшилися обсяги виробництва у тваринництві (на 0.3% р/р) за рахунок птахівництва. Обсяги вирощування птиці зросли на 6% р/р, виробництва яєць – на 4.1% р/р, що переважило падіння за іншими показниками тваринництва: обсяги вирощування великої рогатої худоби знизилися на 6.3% р/р, свиней – на 1.2% р/р, а виробництво молока – на 1.8% р/р. Завдяки зростанню в сільському господарстві поліпшилися показники оптової торгівлі (зростання до 3.3% порівняно з 2.8% у 2017 році) [9].

За результатами Рейтингу галузей за доходами топ-200 компаній

України у 2017 році, АПК посів третє місце – 421 млрд. грн. [8]. У січні-жовтні 2018 року відбулось збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у 22 регіонах країни. Найкращі показники (у відсотках до відповідного періоду 2017 року) у Полтавській обл. – 22,6%, Черкаській обл. – 22,5%, Київській обл. – 20,6 %, Чернігівській обл. – 18,4% [10].

Аграрний сектор економіки має потужний потенціал зростання як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. У 2018 році Україна експортувала продукції аграрного сектору на 18,8 млрд. дол., що на 5% більше, ніж за 2017 рік. Зростання виручки від експорту відбулось за рахунок таких товарних позицій, як насіння ріпаку, м'ясо та субпродукти птиці, яйця, горіхи, вершкове масло, шоколад та інші товари. Вирішальним для сумарного зростання експорту продукції АПК у 2018 році стало збільшення обсягів поставок в Азію та країни ЄС. Частка азіатських країн у 2018 році становила 42,6% у загальній структурі експорті вітчизняної сільгосппродукції; частка країн ЄС -33,5%.

Основні країни-імпортери нашої продукції: Індія, куди поставлено продукції на суму 1,8 млрд. дол.; Китай – 1,1 млрд. дол.; Нідерланди - 1,1 млрд. дол.; Іспанія – 1 млрд. дол.; Італія – 738 млн. дол.; Єгипет – 889,0 млн. дол. [11].

Не дивлячись на позитивну динаміку зростання експортного потенціалу аграрного сектору економіки, внутрішній ринок сільськогосподарської продукції та продовольства має обмежену ємність, яка обумовлена низькою купівельною спроможністю населення.

За оцінками ООН, населення Землі до 2024 року збільшиться до 8 млрд. чол., у 2038 році – до 9 млрд. чол., до 2056 року населення планети становитиме приблизно 10 млрд. чол. Враховуючи такі прогнози, завдяки застосуванню у землеробстві інноваційних підходів та дієвій державній підтримці вітчизняний аграрний сектор може стане одним з найбільш впливових гравців світового аграрного ринку.

У недалекому майбутньому, до ключових чинників, які здійснюватимуть суттєвий вплив на світове агровиробництво, слід віднести кліматичні зміни та чіткий тренд у країнах з високою купівельною спроможністю на здорове харчування. Виходячи з цього, щоб забезпечити потребу у таких продуктах, світове агровиробництво повинно посилювати свою наукоємність та збільшувати продуктивність праці. Україна є однією з небагатьох країн світу аграрний потенціал якої, за різними підрахунками, реалізовано лише на 50%. Подальша реалізація потенціалу аграрного сектору може стосуватись розвитку органічного виробництва на основі новітніх технологій, які передбачають використання дронів, супутників, роботів, GPS-зв'язку. Прогнозується, що Україна може стати світовим органічним хабом.

На нашу думку, для того, щоб вітчизняний аграрний сектор дійсно став локомотивом національної економіки необхідно ретельно проаналізувати

сильні та слабкі сторони вітчизняного землеробства та забезпечити на загальнодержавному рівні досягнення стратегічних цілей його розвитку, а саме: завершення земельної реформи; забезпечення довгострокової фінансової стійкості, підвищення інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств тощо. Дбайливе відношення до землі, довкілля повинно стати стратегічною парадигмою подальшого розвитку держави.

### **Список використаних джерел**

1. Россоха В. В. Теоретико-методичні засади формування, розвитку та оцінювання виробничого потенціалу сільськогосподарського підприємства. - Київ: Ін-т аграрної економіки, 2009. - 92 с.

2. Державна служба статистики.-[Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

3. Умови ведення агробізнесу.. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу [http://ucab.ua/ua/doing\\_agribusiness/umovi\\_vedennya\\_agrobiznesu/vidi\\_silskog\\_ospodarskikh\\_pidpriemstv\\_v\\_ukraini](http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/vidi_silskog_ospodarskikh_pidpriemstv_v_ukraini)

4. Аграрний сектор економіки України: сучасний стан та перспективи розвитку. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.vgolos.zt.ua/ahrarynyu-sektor-ekonomiky-ukrayiny-suchasnyu-stanta-perspektyvy-rozvytku/>

5. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://land.gov.ua/>

6. Павленко О. У аграрного сектору є всі можливості стати потужним планетарним гравцем у недалекій перспективі.-[Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/295557>

7. Деградація земельних ресурсів України.-[Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://nationalcorps.org/blog/degradacija-zemelnih-resursv-ukrani>

8. Рейтинг галузей за доходами топ-200 компаній 2017 року. .- [Електронний ресурс].-Режим доступу: [https://biz.censor.net.ua/resonance/3084420/200\\_nayiblishih\\_kompanyi\\_ukrani\\_2017\\_roku](https://biz.censor.net.ua/resonance/3084420/200_nayiblishih_kompanyi_ukrani_2017_roku)

9. Макроекономічний та монетарний огляд. Січень 2019 р. .- [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=87170159>

10. Стан агропромислового комплексу у січні-жовтні 2018 року.- [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/system/files/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D0%90%D0%9F%D0%9A%2010%20%D0%BC%D1%96%D1%81%202018.pdf>

11. Україна в 2018 році встановила рекорд з експорту сільгосппродукції.-[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/agro/10416159-ukrajina-v-2018-roci-vstanovila-rekord-z-eksportu-silgospprodukciji.html>

*Peculiarities of formation of agricultural potential in Ukraine are researched. The approaches to the determination of the potential of the economic system are analyzed. The definition of the "agrarian potential" is formulated. The structure of the potential of the agrarian sector is determined; it includes three components - industrial, natural and social. The structure of agricultural enterprises of different organizational and legal forms is analyzed. It was established that the largest share in the structure of enterprises in the agrarian sector is occupied by farms. The structure of land resources was explored and features of land use in the agrarian sector were determined. The key problems of implementing the agrarian potential of Ukraine are identified: incompleteness of land reform, slow temps of material and technical base renewal, lack of effective control over the rational use of agricultural land, non-compliance with technologies of cultivation of many cultures.*

**Key words:** *agricultural sector, agricultural potential, structure of agricultural potential, agricultural enterprises.*

Дата надходження до редакції: 01.05.2019

**УДК 351.71:004**

***Л.О. Матвейчук,***

*доктор наук з державного управління, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **РОЗВИТОК ЦИФРОВОГО ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ**

*Стаття присвячена дослідженню цифрового публічного управління, виділено стратегічні документи та напрямки розвитку, розкрито практичну площину реалізації цифрових технологій у сфері публічного управління, аргументовано створення єдиної державної інформаційної платформи публічних органів.*

**Ключові слова:** *цифрове публічне управління, інформаційно-комунікаційні технології, електронне урядування, електронна взаємодія.*

На сьогодні в українському суспільстві розвиваються електронні стосунки, формується інформаційний простір бізнесу, громадян та державних органів (B2G, C2G, G2G). Невипадково Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», Стратегією реформування державного управління України на 2016-2020 роки, Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року передбачені завдання щодо застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в системі державних органів з метою побудови ефективної, прозорої,

відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації. Також, обравши євроінтеграційний шлях, Україна взяла на себе зобов'язання поліпшувати бізнес-клімат, зробити адміністративні процедури для бізнесу загальнодоступними, що на сьогодні неможливо без використання ІКТ.

Знаковим для розвитку цифрового публічного управління стало схвалення урядом у 2017 році Концепції розвитку електронного урядування в Україні [2], де розвиток електронного урядування визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. У Концепції виокремлено напрями розвитку:

1) модернізація публічних послуг та розвиток взаємодії влади, громадян і бізнесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (розвиток електронних послуг, розвиток відкритих даних, розвиток електронних інструментів залучення громадян, розвиток електронної ідентифікації та довірчих послуг);

2) модернізація державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (розвиток електронної взаємодії, розвиток електронного документообігу, електронне урядування базовими галузями та підтримка пріоритетних реформ);

3) управління розвитком електронного урядування (формування базової інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури електронного урядування, підвищення ефективності управління розвитком електронного урядування).

Наступним важливим кроком уряду стало схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки (2018 р.) та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Основною метою Концепції є реалізація ініціатив «Цифрового порядку денного України 2020» для усунення бар'єрів на шляху цифрової трансформації України у найбільш перспективних сферах, шляхом стимулювання економіки та залучення інвестицій, подолання цифрової нерівності, поглиблення співпраці є ЄС у цифровій сфері та розбудови інноваційної інфраструктури країни та цифрових перетворень. Основними напрямами реалізації даної Концепції визначено :

- нормативне, організаційне та методичне забезпечення;
- розвиток пріоритетних напрямів цифрової економіки;
- розвиток експорту цифрових технологій;
- цифровий розвиток пріоритетних сфер життєдіяльності;
- розвиток цифрових компетенцій та навичок громадян;
- розвиток цифрових інфраструктур [2].

Прийняття таких стратегічних документів свідчить про підтримку вітчизняного уряду цифрових трансформацій, а схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства започаткувало і окреслило власне бачення уряду щодо розвитку цифрової України.

У листопаді 2018 року набув чинності закон України «Про електронні довірчі послуги», а його попередник – закон України «Про електронний

цифровий підпис» втратив чинність. Цей Закон визначає правові та організаційні засади надання електронних довірчих послуг, у тому числі транскордонних, права та обов'язки суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг, порядок здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг, а також правові та організаційні засади здійснення електронної ідентифікації [4].

Щодо практичної сторони цифровізації сфери публічного управління в Україні, протягом останніх років (з 2016 р.) впроваджено такі державні цифрові платформи як:

1) єдиний державний веб-портал відкритих даних (<http://data.gov.ua/>) – публікація пріоритетних наборів державних даних у формі відкритих даних, розвиток сервісів на базі відкритих даних;

2) єдиний державний портал адміністративних послуг (<https://poslugu.gov.ua/>) – надання пріоритетних адміністративних послуг в електронній формі та розширення їх спектру.

3) урядовий контактний центр (<https://ukc.gov.ua/>) – забезпечення оперативного реагування органів виконавчої влади на звернення громадян, підприємств, установ та організацій, суб'єктів підприємницької діяльності, органів місцевого самоврядування та їх взаємодії під час розгляду таких звернень;

4) сервіс електронних петицій до: Кабінету Міністрів України (<http://petition.kmu.gov.ua/>), Президента (<https://petition.president.gov.ua/>), Верховної Ради України (<https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions/>), органів місцевого самоврядування (<http://e-dem.in.ua/>) – можливість громадянам участі у вирішенні важливих суспільних питань, обговоренні законопроектів. Впровадження даного сервісу надає можливість громадянам участі у вирішенні важливих суспільних питань і є тестом е-демократії для України загалом;

5) офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України (<https://prozorro.gov.ua/>) – систему електронних закупівель «ProZorro», відкритий доступ до всієї інформації з центральної бази даних про електронні тендерні торги (електронні закупівлі є обов'язкові для всіх органів влади);

6) офіційний портал публічних фінансів України (<http://spending.gov.ua/>) – реалізований з метою забезпечення прозорості державних фінансів та відповідно до прав громадськості на доступ до інформації;

7) портал е-ідентифікації (<https://id.gov.ua/>) – інтегрована система електронної ідентифікації, яка об'єднує всіх надавачів послуг електронної ідентифікації: електронний підпис, BankID, MobileID;

8) державний інфо-сервіс Start Business Challenge (<https://sbc.regulation.gov.ua/>) – платформа ефективного державного

регулювання, що надає покрокові інструкції з детальною інформацією про дозвільні документи, що необхідні для реєстрації бізнесу.

Окрім вищезазначених веб-ресурсів, в Україні функціонують державні портали міністерств, відомств, органів місцевого самоврядування, де представлено спектр відомчих адміністративних послуг. Цифрові трансформації, які відбуваються у сфері державного управління є позитивним явищем для суспільства, відбувається переформатування взаємовідносин державних інститутів з бізнесом та громадянами в он-лайн формат. Але наявність значної кількості державних веб-порталів негативно відображається на ефективності використання цифрових ресурсів. Тому наступним етапом повинно бути об'єднання державних інформаційних ресурсів, надання комплексних електронних послуг. Потрібний системний підхід щодо побудови єдиної державної інформаційної платформи, що забезпечить єдину точку доступу для громадян і бізнес структур до державних інформаційних ресурсів. Для об'єднання баз даних та перехід на єдину державну інформаційну платформу одним із першочергових завдань на початковій стадії є оцінка існуючих інформаційних систем органів влади.

У 2018 році в межах проекту EGOV4UKRAINE («Підтримка процесу децентралізації електронного урядування в Україні»), який є частиною програми підтримки децентралізації в Україні «U-LEAD з Європою», що триває від 2016 р. до 2020 р. було здійснено аудит інформаційних систем вітчизняних органів виконавчої влади. Протягом червня-жовтня 2018 року було перевірено інформаційні системи: 573 ІТ-систем 66 державних установ і 24 регіональних адміністрацій. Результати перевірки інформаційних систем органів виконавчої влади були опубліковані на сайті Державної аудиторської служби України [1] на початку 2019 року у вигляді рекомендацій щодо, розвитку інформаційних систем та інфраструктури в Україні. Відповідно до рекомендацій кожному органу державної влади необхідно буде виконати відповідні вимоги для успішної інтеграції бази даних і реєстрів у загальну систему обміну даними «Трембіта. Щодо вітчизняної системи «Трембіта», то слід зазначити, що основу даної системи становить удосконалена естонська платформа обміну даними X-ROAD, яка є фундаментом естонського цифрового суспільства. Впровадження даної системи забезпечить інформаційні міжвідомчі взаємодії державним органам та органам місцевого самоврядування через Інтернет шляхом захищеного обміну електронними повідомленнями між їх інформаційними системами.

На сьогодні для України вкрай важливо в процесі створення сучасної системи публічного управління забезпечити використання досвіду кращої практики функціонування електронної державно-управлінської сфери країн – лідерів електронного урядування. При цьому формування державної політики розвитку, прийняття рішень у сфері публічного управління мають базуватися на ґрунтовному вивченні передової практики цих країн.



### Список використаних джерел

1. Державна аудиторська служба. URL: <http://audit.gov.ua/> (дата звернення: 12.03.2019).
2. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (дата звернення: 11.03.2019).
3. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (дата звернення: 11.03.2019).
4. Про електронні довірчі послуги : закон України Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19> (дата звернення: 11.03.2019).

*The article is devoted to the research of digital public administration. Strategic documents and directions of development are determined. The practical plane of digital technologies implementation in the field of public administration is revealed. The creation of a unified state information platform of public bodies is grounded.*

**Key words:** *digital public administration, information and communication technologies, electronic governance, electronic interaction.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

*А.С. Попович, доктор економічних наук,  
старший науковий співробітник,*

*Е.П. Кострица,*

*ГУ «Институт исследований научно-технического потенциала  
и истории науки*

*им. Г.М.Доброва НАН Украины»,*

*г. Киев, Украина*

### **О ПРИМЕНЕНИИ МЕТОДА ЭНДОГЕННОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ЭВОЛЮЦИИ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА НАУКИ ДЛЯ ОЦЕНКИ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЕГО НАРАЩИВАНИЯ**

*На основе разработанного авторами метода эндогенного прогнозирования эволюции кадрового потенциала науки показано, что присущая этому потенциалу естественная инерционность не позволяет быстро его наращивать. Это продемонстрировано на примере Украины: для того, чтобы выйти на средневропейский уровень научной*

обеспеченности инновационного развития ей понадобится более 20 лет при условии, что ежегодно приток молодежи в науку будет увеличиваться на 15%. Метод позволяет рассчитать также вероятное изменение возрастной структуры научных работников для разных типов политики государства по отношению к науке, а также параметры внешних воздействий на научную систему, к которым надо стремиться как для того, чтобы стабилизировать возрастной профиль исследователей и численность исследователей или наращивать его в заданном темпе.

**Ключевые слова:** эндогенное прогнозирование, кадры науки, научное обеспечение инновационного развития.

Численность исследователей, приходящаяся на миллион населения страны, в современном мире все чаще рассматривается как показатель, оценивающий уровень научного обеспечения её инновационного развития. Этот показатель регулярно рассчитывается ЮНЕСКО и приводится в его докладах. К примеру, в среднем по странам-членам ЭС в 2013 году на один миллион населения приходилось 3388,3 исследователей, в Германии – 4355,4, в США – 3984,4, в Израиле – 8337,1 [1]. Государства, стремящиеся к инновационному развитию своей экономики, активно наращивают кадровый потенциал своей науки. Это иллюстрирует, в частности, таблица 1.

Таблица 1.

**Прирост численности исследователей, приходящихся на миллион населения с 2007 по 2015 годы в некоторых странах и регионах (по данным [1]).**

	страны	2015 г.	Прирост с 2007 г.
1.	Франция	4124,6	15,7 %
2.	Германия	4355,4	25,2 %
3.	Европейский Союз	3388,3	16,4 %
4.	Республика Корея	6533,2	40 %
5.	Турция	1188,7	66,3 %
6.	Африка	168,8	7,6 %
7.	Азия	785,8	24,6 %

Как видим, наиболее активно среди этих стран увеличивают кадровый потенциал своей науки Турция и Республика Корея. Но и даже Германия, имеющая рекордный для Европы показатель уровня научного обеспечения инновационного развития, продолжает его активно наращивать, что соответствует официальной политике ЕС, лидеры которого считают, что для обеспечения конкурентоспособности Евросоюза имеющегося количества исследователей недостаточно и планируют привлечь в науку Европы дополнительно несколько миллионов человек (в том числе и из наших стран).

К сожалению, в большинстве постсоветских стран наблюдается противоположная тенденция. В частности, в Украине численность исследователей сократилась в 5 раз. В период, 1990 – 1995 гг., названный Аллахвердяном [2] «этапом радикального кадрового спада», произошло значительное падение численности научных кадров во всех постсоветских странах. Это происходило потому, что многие почему-то считали: в трудные кризисные времена наиболее безболезненной для страны экономией является экономия на науке. Но таким образом, с большой остротой возник вопрос о необходимости восстановления кадрового потенциала науки для каждой из них. Некоторые из этих стран (Азербайджан, Казахстан, Киргизия, Таджикистан) после 2010 года начали этот процесс, но проблему надо решать всем.

«Вот станем побогаче и быстро нарастим свой научный потенциал!» - говорят сторонники такой экономии. Нами разработан метод эндогенного прогнозирования эволюции кадрового потенциала науки [3, 4, 5], который позволяет оценить, насколько «быстро» это можно сделать.

Сущность метода состоит в том, что, рассматривая науку как замкнутую систему, все старшие возрастные группы работников которой формируются за счет того, что в их состав со временем переходят члены более младшей группы, рассчитывается их численность по формуле:

$$Dn_{20} = D(n-1)_{15} - P(n-1)_{15} - N(n-1)_{15} \quad (1)$$

где:

$Dn_{20}$  – численность исследователей возрастной группы с номером  $n$  в 2020 году<sup>5</sup>;

$D(n-1)_{15}$  – численность исследователей возрастной группы с номером  $(n-1)$  в 2015 году;

$P(n-1)_{15}$  – та часть исследователей из возрастной группы с номером  $(n-1)$  в 2015 году, которая покинула науку и перешла в другие сферы деятельности или оставили науку после выхода на пенсию;

$N(n-1)_{15}$  – та часть исследователей из возрастной группы с номером  $(n-1)$  в 2015 году, которая будет потеряна за 5 лет в результате естественной смертности.

Номер возрастной группы  $n$  определяется из таблицы 1.

*Таблица 1. Нумерация возрастных групп*

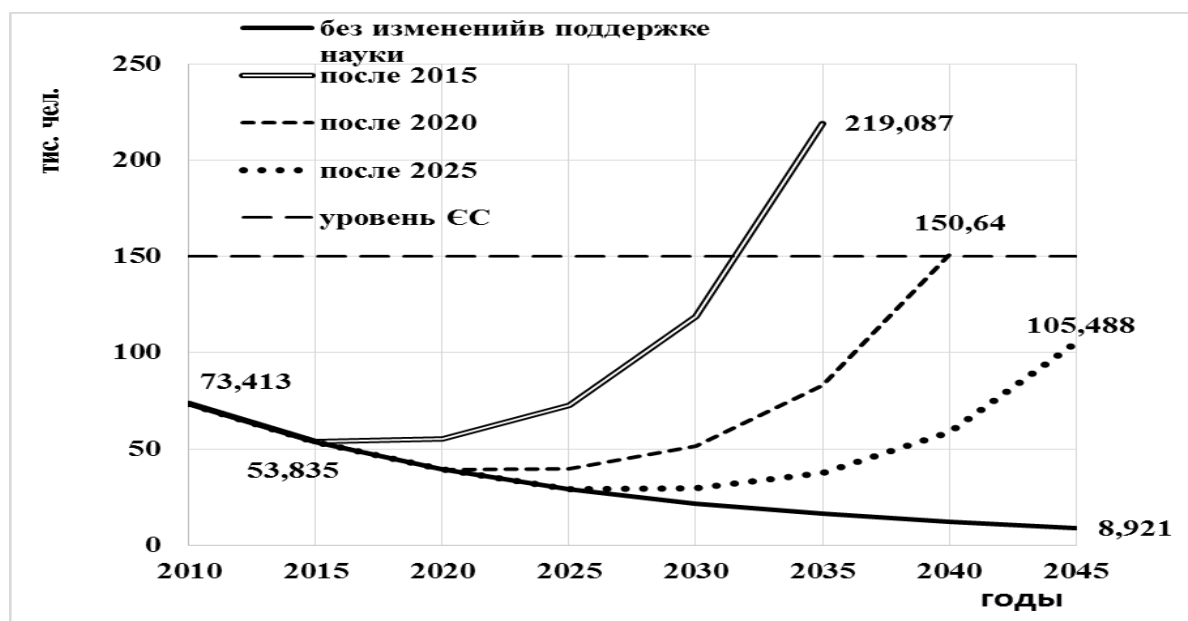
$n$	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Возрастн группы (годы)	$\leq$ 24	25– 29	30– 34	35– 39	40– 44	45– 49	50– 54	55– 59	60– 64	65– 69	$\geq$ 70

Фактически формула (1) выражает ту хорошо известную ученым истину, что пополнение наук молодежью – это вопрос её жизни или смерти. Ведь фактически пополняются только две первые возрастные группы, случаи прихода в науку людей старше 30 лет крайне редки. В то

<sup>5</sup> 2020 и 2015 гг. выбраны как пример

же время полноценно работающий научный коллектив должен содержать исследователей всех возрастов, которые в соответствии с законами фазовой динамики [6] их ролевых функций взаимно дополняют друг друга, постепенно проходя все стадии развития от ученика до учителя, стоящего во главе научной школы.

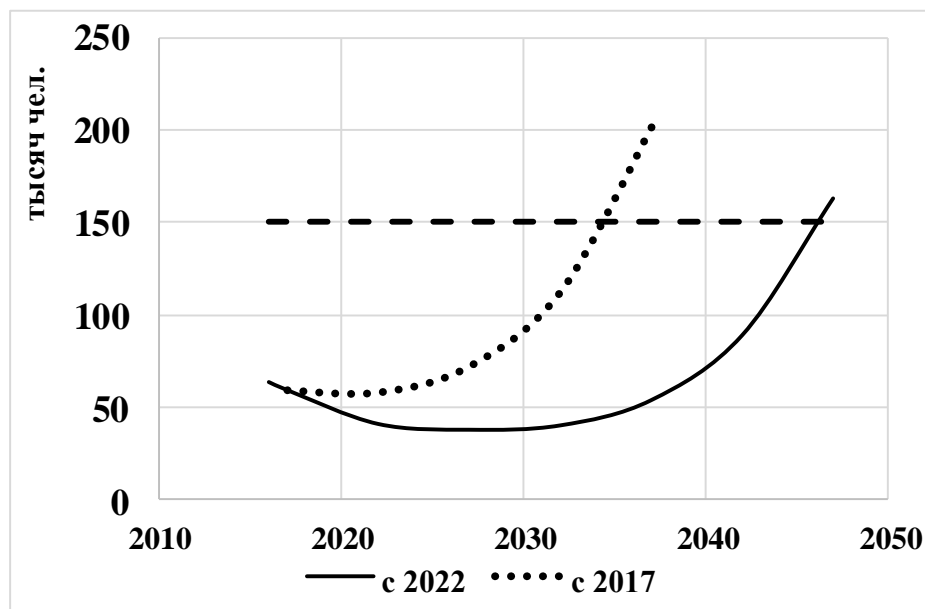
На рис.1. показаны результаты расчетов по формуле (1) для случаев, если активные меры по усилению поддержки науки приведут к тому, что ежегодное пополнение науки молодежью нарастало бы ежегодно на 15%, начиная с 2015, 2020 или 2025 года.



**Рис. 1. Прогноз динамики численности исследователей Украины в зависимости от того, когда начнется реализация мер, направленных на восстановление научного потенциала страны (прежняя статистика).**

Чтобы сопоставить полученные прогнозы с показателями для стран Европы, на рисунке пунктирной линией отмечен уровень 150 тысяч – численность исследователей Украины, при которой на один миллион ее населения приходилось бы их примерно столько же, как в среднем по странам ЭС. Как видим, в первом случае (этот вариант, к сожалению, уже упущен) можно было рассчитывать достигнуть такого уровня примерно в 2032 году. Если же эффективные меры начнут действовать с 2020 года, то не ранее 2040 года. Но если повременить с ними до 2025 года, то ожидаемый результат вероятнее всего наступит после 2050 г. Однако это сопоставление можно считать не совсем корректным, т.к. до 2015 года украинская статистика по-другому учитывала численность ученых (фактически не учитывались работающие по совместительству). Начиная с 2016 года Госстат Украины перешел по данному показателю на европейский вариант учета [8], и это дает возможность более точного сопоставления. Но численность исследователей при этом оказывается примерно на 40% выше, чем это давала прежняя статистика.

К сожалению, имеющийся ряд данных о возрастной структуре – только за 2 года – слишком короток для строго использования метода эндогенного прогнозирования, но предположив, что изменения в динамике возрастных групп, произошедшие с 2016 по 2017 год, можно экстраполировать на пятилетие мы все же произвели соответствующие расчеты.



**Рис. 2. Прогноз динамики численности исследователей Украины в зависимости от того, когда начнется реализация мер, направленных на восстановление научного потенциала страны (новая статистика).**

Как видим, прогноз отнюдь не стал намного более оптимистичным. За последние годы ситуация в украинской науке настолько ухудшилась, что даже существенная «прибавка совместителей» не позволяет надеяться даже при форсированном приращении молодежи (15% ежегодно) достигнуть близкого к Европе уровня ранее чем через 20 лет.

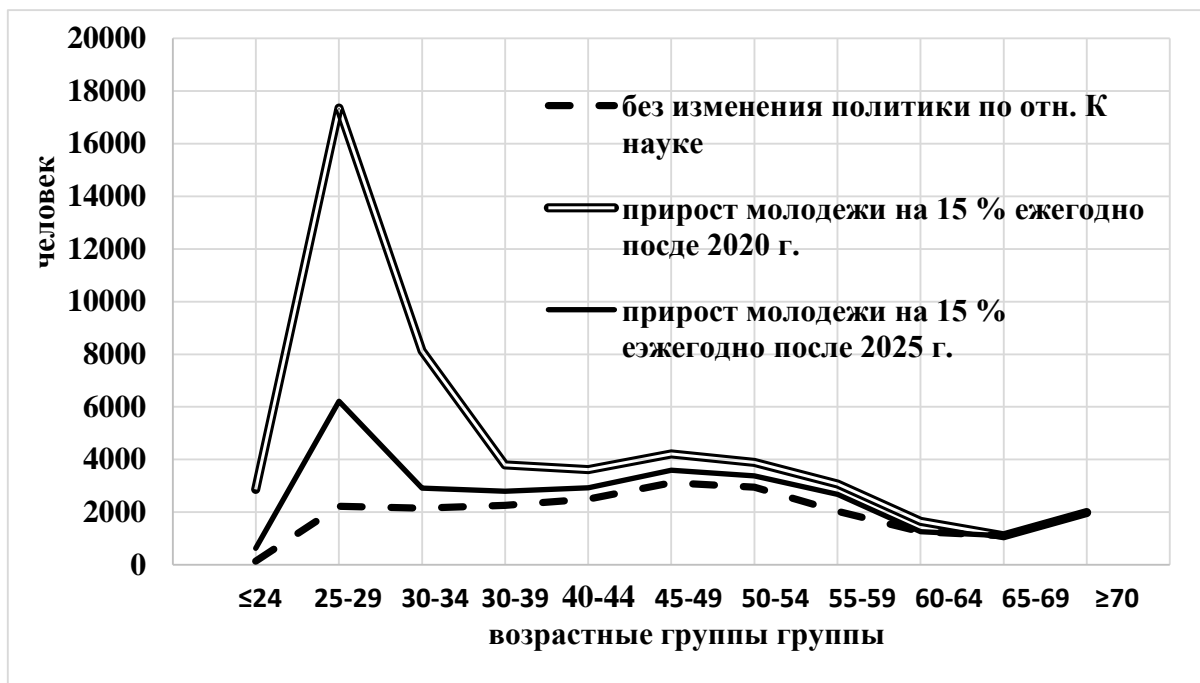
Т.е. естественная инерционность кадровой составляющей науки (чтобы стать полноценным исследователем научный работник «вызревает» в течении десятков лет!) не позволит быстро нарастить её, и чем больше будут откладываться «на потом» решительные меры по усилению поддержки науки, тем больше времени и средств понадобится для восстановления потенциала отечественной науки. Нельзя не обратить внимание на тот факт, что если форсированное привлечение молодежи к науке будет отложено до 2022 года, то падение численности исследователей будет продолжать уменьшаться еще не менее пяти лет, а для того, чтобы вернуться хотя бы до уровня 2016 года потребуется почти 20 лет! Т.е. кадровый потенциал украинской науки находится в очень затажном кризисе.

В то же время в современном мире перспективы социально-экономического развития и благополучия любой страны определяющим образом зависят от её научного обеспечения. В современном мире все чаще случается, что страны, не имеющие собственной науки, испытывают

большие трудности с освоением даже с освоением технологий, разработанных за рубежом. В такие страны опасаются делать инвестиции высокотехнологические фирмы, в них неизбежно падает уровень подготовки специалистов и образования в целом.

Аналогичные расчеты были выполнены для Беларуси и России [4, 5], где ситуация с наукой несколько более благополучна, но это не снимает проблемы инерционности кадрового потенциала науки, как и необходимости его наращивания. Их можно произвести и для научного потенциала любой страны при условии получения данных о возрастной структуре научных работников хотя бы за последние 5 лет.

Следует отметить, что описанный метод позволяет рассчитать также вероятное изменение возрастной структуры научных работников для разных типов политики государства по отношению к науке, а также параметры внешних воздействий на научную систему, к которым надо стремиться как для того, чтобы стабилизировать возрастной профиль исследователей и численность исследователей или наращивать его в заданном темпе. Но для его применения и использования в качестве одного из инструментов политики государства по отношению к науке необходимо иметь статистические данные об их возрастной структуре по крайней мере за 5 лет. В качестве примера на рис. 3. представлены результаты расчета возрастного профиля исследователей Украины прогнозируемого на 2030 год, для случаев, когда ежегодный 15-процентный прирост молодежи начнется с 2020 г. или с 2025 г. (в сравнении со случаем, если никаких мер для его наращивания не будет предпринято).



**Рис. 3. Прогноз, каким может быть возрастной профиль исследователей Украины для трёх вариантов политики по отношению к науке.**

А если учесть, что в качестве этого «желанного уровня» выбрано

значение, соответствующее 2013 году, а к тому времени Европа, вне всякого сомнения существенно нарастит свою науку, то для особого оптимизма нет оснований. Вывод о том, что это потребует длительного времени остается в силе.

Таким образом, представленные результаты демонстрируют большую инерционность кадрового потенциала науки, обусловленную его внутренней природой и спецификой становления ученого в современной науке, а тем самым принципиальную невозможность «быстро наверстать его потери». Подтверждают, что чем дольше мы будем откладывать восстановление научного потенциала страны, тем больше времени и средств на это потребуется.

### Список использованных источников

1. Доклад ЮНЕСКО по науке: на пути к 2030 г. // электронный ресурс: [http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/2354\\_07r.pdf](http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/2354_07r.pdf).

2. Аллахвердян А.Г. Динамика научных кадров в советской и постсоветской России: сравнительно-научковедческий анализ // Наук та наукознавство. 2015. - № 2. – С. 58 – 65.

3. Попович О.С., Костриця О.П. Відновлення наукового потенціалу української науки: необхідність і реальні перспективи // Наука та інновації. – 2017. - № 4. том 13. - С. 5 – 13/

4. Попович А.С., Костриця Е.П. Прогнозирование эволюции кадрового потенциала науки и оценка перспектив его наращивания в Украине, России и Беларуси. // Наука и инновации (Минск). – 2018. - № 1(179). – С. 27 – 30.

5. Попович А.С., Костриця Е.П. Эволюция кадрового потенциала науки: прогноз и регулирование. – изд. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. – 92 с.

6. Малицкий Б. А. Принцип фазового развития деятельности ученого и его применение в организации труда научной молодежи // Б. А. Малицкий. – Тез. докл. II Респ. конф. молодых ученых-медиков УССР. – Львов, 1979.

7. Малицкий Б. А. Формирование возрастной структуры научных кадров на основе метода фазового баланса / Б. А. Малицкий. – Киев : Ин-т кибернетики АН УССР, 1979. – 28 с.

8. Frascati Manual 2015 Guidelines For ColleCtinG And rePorTinG dATA on reseArCh And exPeriMenTAl development // <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264239012-en.pdf?expires=1554810378&id=id&accname=guest&checksum=8A50E1FEB44EF8D5D752D70E2101A572>

*On the basis of the method developed by the authors for endogenous forecasting of the evolution of the cadre potential of science, it is shown that the natural inertia inherent in this potential does not allow it to be rapidly increased. This is demonstrated by the example of Ukraine: in order to reach the*

*average European level of scientific provision of innovative development, it will need more than 20 years, provided that the annual influx of young people into science will increase by 15%. The method also makes it possible to calculate the likely change in the age structure of scientists for different types of state policy in relation to science, as well as parameters of external influences on the scientific system, to which we must strive both to stabilize the age profile of researchers and the number of researchers or increase it in a given tempo.*

**Keywords:** *endogenous forecasting, science personnel, scientific support for innovative development.*

Дата надходження до редакції: 17.04.2019

**УДК 336.76**

**С.С. Осмоловец**, кандидат экономических наук, доцент,  
УО «Белорусский государственный экономический университет»,  
г. Минск, Беларусь

## **ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА И РОЛЬ КРИПТОВАЛЮТ В ЕЕ ФОРМИРОВАНИИ**

*Статья посвящена анализу предумов формування цифрової економіки. Визначено сутність поняття «цифрова економіка», вивчена роль цифрових технологій в підвищенні значення інформації як економічного ресурсу. Визначена роль криптовалют і криптоактивів в цифровізації економічних відносин.*

**Ключові слова:** *цифрова економіка, індустрія 4.0, інформаційна економіка, блокчейн, фінтех, криптовалюта, біткоїн.*

В 2011 году, в Германии был введен в обращение термин Industrie 4.0, обозначающий будущее развитие экономики [1], а в 2016 г. Всемирный экономический форум в Давосе главной темой провозгласил четвертую промышленную революцию. Термин «цифровая экономика» в последнее время встречается во многих научных публикациях в сфере финансов.

В современной экономической литературе понятие цифровой экономики восходит к концепции постиндустриального общества, возникшей в 1973 году с исследования Д. Белла «Грядущее постиндустриальное общество». Концепция постиндустриального общества возникла как реакция на значительные достижения в экономиках промышленных стран в 1960-е годы в Западной Европе и США, обусловленные ростом объемов промышленного производства в этих странах, развитием электроники, масштабными научными исследованиями в военной сфере, начатыми в период второй мировой войны.



В конце 1940-х гг. в работах К. Кларка «Экономика в 1960 году» и Ж. Фурастье «Великая надежда XX века» был сформулирован основной методологический принцип концепции постиндустриального общества — разделение общественного производства на первичный (сельское хозяйство), вторичный (промышленность) и третичный (сфера услуг) сектора. Так сформировалась вторая фундаментальная составляющая концепции постиндустриального общества — принцип доминирования технологических аспектов организации общественного производства над оценкой классовой структуры [2, с. 32].

Постиндустриальная экономика в своем развитии противопоставляется индустриальной и доиндустриальной экономике по таким определяющим параметрам, как:

- ресурсы производства (в постиндустриальной экономике основным ресурсом является информация, в индустриальной экономике — энергия, в доиндустриальной экономике — сырье);

- типы производства (для постиндустриальной экономики они образуют последовательные цепочки технологической обработки, а на ранних этапах развития их противоположностью были изготовление продукции и добыча сырья);

- базовые технологии производства (для постиндустриальной экономики это наукоемкие технологии, для индустриальной экономики — капиталоемкие, а для доиндустриальной экономики — трудоемкие) [3, с. 307].

Несмотря на устойчивость, которую приобрела характеристика «постиндустриальный» относительно экономики, общества периода после 1970-х годов, в разных исследованиях встречаются диаметрально противоположные взгляды на сущность данного понятия. Выделяются такие характеристики постиндустриального общества, как массовое распространение интеллектуального труда, значительный рост научного знания и информации, применяемой в производстве, преобладание в структуре экономики сферы услуг, науки, образования над промышленностью и сельским хозяйством по доле в ВВП и числу занятых [4, с. 567].

В экономической литературе ввиду большого значения информации как ресурса в обществе параллельно с понятием постиндустриального общества стали появляться термины информационное общество, информационная экономика. Основным постулатом информационной экономики становится трактовка информации как специфического ресурса, не обладающего большинством характеристик, свойственных традиционным факторам производства. Поэтому наиболее близкой к пониманию цифровой экономики является понятие новой экономики, широко обсуждаемой в экономической литературе.

Так, по мнению Садыкова Т.У., новая экономика в качестве постиндустриальной экономики представляет собой органическое

единство информационной экономики, экономики, основанной на знаниях, сетевой экономики и социальной экономики [5, с. 35].

Характеристиками новой экономики Авдокушин Е.Ф. называет существенное возрастание доли интеллектуальных услуг в ВВП; участие нематериальных факторов (бренд, гудвилл, организационный капитал) в формировании стоимости продуктов, работ, услуг; опережающий рост затрат, связанный с обработкой информационных ресурсов, по сравнению с затратами на физическое изготовление товаров; интернационализация производства, торговли, финансов, потребления, НИОКР и др.; усиление роли финансовых рынков; сетевые формы производства [6, с. 9].

По мнению И.Б. Полюбиной основу новой экономики составляют информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), а также образование; наука (как фундаментальная, так и производство инноваций); интеллектуальные услуги (информационное посредничество, консультирование, маркетинговые услуги, аналитика); микроэлектроника; робототехника; биотехнология. Отрасли, относящиеся к новой экономике, характеризуются высокой долей инноваций, преобладанием интеллектуального капитала, уникальностью нематериальных активов [7, с. 16]. Применение цифровых технологий расширило возможности информационной экономики, улучшило обработку, хранение информации, облегчило информационный выбор за счет снижения транзакционных издержек принимаемых решений [8, с. 7].

В докладе Всемирного банка за 2016 г. отмечается, что цифровизация экономики — это явление, которое глубоко трансформирует всю экономическую систему и проявляется в: расширении географии торговли; повышении производительности труда за счет снижения издержек практически во всех секторах экономики; развитии конкуренции; увеличении рабочих мест; повышении качества услуг, в том числе государственных. Благодаря цифровым технологиям расширяются возможности по трудоустройству разных категорий населения ввиду широкого распространения удаленных способов работы [9, с. 5].

Таким образом, цифровая экономика является логическим продолжением новой экономики, дополненной новыми технологиями: технологиями анализа данных (big data analytics), блокчейн и криптовалюта, машинным интеллектом, интернет вещей [10, с. 14]. Цифровая экономика содержит все характерные признаки новой экономики, отличительной чертой ее является технологическая составляющая.

Появление новых информационных технологий привело к перестройке финансового сектора и возникновению цифровых финансовых инноваций. За последние десятилетия на финансовых рынках сформировалась современная инфраструктура, представляющая собой сочетание информационных технологий и традиционных способов взаимодействия финансовых институтов. Благодаря развитию информационных

технологий на финансовых рынках значительно увеличились объемы торговли, стираются границы между рынками разных стран, автоматизируются бизнес-процессы финансовых учреждений. Широкое распространение получило удаленное оказание финансовых услуг. Так, первый интернет банк появился еще в 1995 г.: американский банк Security First Network Bank стал предлагать клиентам банковские услуги через Интернет, после чего банки стали повсеместно внедрять услуги интернет-банкинга [11, с. 35].

Создана новая область в информационном секторе экономики, включающая поставщиков финансовых услуг (криптовалютные обменные биржи, компании обеспечивающие платежи криптовалютами, компании, обеспечивающие анонимность платежей и т.п.) и новые высокорисковые инструменты (паи фондов ETF, основные на криптовалютах, биржевые ноты ETN, инструменты срочного рынка, в основе которых лежат криптовалюты (в основном биткоин). Эти компании принято называть термином «финтех». Финтех (FinTech) – это компания, предлагающая на основе ведущих информационных технологий традиционные финансовые услуги с меньшими издержками для клиентов, либо разрабатывающая новые технические решения и платежные инструменты [12, с. 17]. В мире объем инвестиций в сферу «финтех» за период с 2012 по 2017 год увеличился в 4,3 раза с 8,9 до 38,1 млрд долларов, а уже в 2 квартале 2018 года составил 111,8 млрд долларов США [13, с. 18].

Согласно прогнозу аналитического агентства Technavio, объем инвестиций в мировой финтех-рынок будет расти в среднем на 56% в год до 2020 года [14, с. 13]. Развитие сектора «финтех» обусловлено как активным развитием электронной торговли, так появлением и совершенствованием технологии блокчейн. Наибольшее развитие получило направление блокчейн: платежные системы, майнинг, развитие банковской инфраструктуры и бирж [15].

Таким образом, технологической предпосылкой формирования цифровой экономики можно считать появление блокчейн и криптовалют, как новой технологии хранения и обработки данных, и как цифровых финансовых активов для накопления и инвестирования капитала. Криптовалюты оказались востребованными для финансирования инноваций, связанных с развитием цифровых технологий.

Высокий интерес инвесторов к криптовалютам, на сегодняшний день, обусловлен, как спекулятивными настроениями, так и интенсивными колебаниями их курсов. По данным сайта [www.coinmarketcap.com](http://www.coinmarketcap.com) на 22 апреля 2019 года насчитывается 2129 различных криптовалют, общая капитализация которых составляет 178 трлн долларов США. Объем рынка криптовалют на сегодняшний день все еще менее 1% совокупной общемировой денежной массы, и не оказывает серьезного влияния на денежное обращение. Одной из наиболее популярных криптовалют остается, по-прежнему, биткоин, распространившийся в основном в США и в Европе, где используется как средство платежа, основной инструмент

обмена на иные криптовалюты, и как инструмент для инвестирования.

Появление блокчейн как новой технологии хранения и передачи финансовой информации сопровождалось стремительным ростом цифровых криптоактивов, предназначенных для спекулятивных операций. Так, объектом для спекуляций стали сами криптовалюты, в частности биткоин. Его курс за период с 2013 по 2019 гг. колебался в пределах от 0,1 до 20,0 тысяч долларов США. Появились криптовалютные инвестиционные фонды, позволившие частным инвесторам вкладывать свои средства в портфель криптоактивов. Возникли деривативы на базе криптовалют – токенизированные активы. Токенизированный актив – это цифровой двойник реального актива (акции, облигации, валюты, недвижимости), точно воспроизводящий его стоимость. Выпуск таких токенов может осуществляться и без ведома владельца реального актива. Поэтому широкое распространение токенизированных активов привело к отрыву финансового капитала от реального, к широким возможностям торговли такими цифровыми активами на криптовалютных биржах с целью спекуляции на изменении их курса.

В настоящее время отсутствует мировое признание криптовалют в качестве законного платежного средства, несмотря на то, что их обращение легализовано в 99 странах мира. Существуют проблемы с правовым регулированием их оборота, поскольку зачастую, как например, в США, сделки с криптовалютами регулируются законодательством о ценных бумагах. В разных странах существуют диаметрально противоположные точки зрения по поводу определения правовой сущности криптовалют. Так, наиболее распространенными подходами к определению криптовалют являются признание их товаром, собственностью (Сингапур), платежным средством (США, Швеция, Германия), или ограничение их оборота (Китай) [16, с. 20-29]. Инвестиции в криптовалюты сопряжены с высокими рисками, такими, как: утрата приватного ключа, который предоставляет доступ к виртуальному кошельку; потеря денежных средств из-за ошибок в работе систем операторов криптоплатформ и операторов обмена криптовалют; кража; потеря стоимости; совершение мошеннических действий по отмыванию денег, хищения, коррупции и иные. Поэтому в странах, где осуществляется легальная торговля криптоактивами (США, Канада, страны Евросоюза, Южная Корея), вводятся требования обеспечения прозрачности сделок (лицензирование криптобирж, идентификация участников сделок).

Новые финансовые инструменты возникают не только для обеспечения потребностей в финансировании новых технологий и отраслей, но и служат в периоды в экономике смены технологического уклада катализатором накопления излишнего свободного капитала, что приводит к образованию пузырей на финансовых рынках [17, с. 181]. Поэтому криптовалюты, как цифровые финансовые активы, в текущий момент выполняют роль «финансового пузыря», отвлекая свободные капиталы на финансовом рынке, обогащая отдельных инвесторов,

владеющих данной технологией. Появление фьючерсов на биткоин, в частности на Чикагской срочной бирже (СВОЕ), свидетельствует о признании криптовалют высокорисковым цифровым финансовым активом, поскольку торговля этими фьючерсами связана с высокой маржой, взимаемой биржей при открытии позиции.

Выводы: цифровая экономика – это эволюционный этап развития информационной экономики, основанный на технологических предпосылках внедрения в экономические отношения новых цифровых способов хранения, обработки и передачи информации на основе принципа блокчейн. Появление технологии блокчейн и криптовалют способствовало созданию цифровых финансовых инноваций на основе криптовалют, которые частично были направлены на финансирование инфраструктуры цифровой экономики. Криптовалюты, как цифровые финансовые активы, в текущий момент выполняют роль «финансового пузыря», отвлекая свободные капиталы на финансовом рынке от реальных инвестиций. Будущее криптовалют на сегодняшний день, представляется в следующих сферах: (управление данными и бизнес-процессами) формирование баз данных, платежные системы на основе криптовалют, системы управления исполнением договоров, хранение информации о транзакциях; (2) инвестиции и спекулятивные операции с криптовалютами и связанными с ними цифровыми криптоактивами (токены, выпускаемые в процессе ICO, паи криптовалютных инвестиционных фондов, токенизированные активы); (3) формирование систем частных денег.

#### **Список использованных источников**

1. Эксперт: Индустрия 4.0 – это революция интеллектуальных машин [Электронный ресурс]. – Deutsche Welle. – 2018. – Режим доступа: <https://www.dw.com/ru/эксперт-индустрия-40-это-революция-интеллектуальных-машин/a-19213628>. – Дата доступа: 05.11.2018.
2. Красавина, Т.В. Содержание, формы, особенности постиндустриального общества / Т.В. Красавина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 5 (186). – С. 30–39.
3. Ларин, С.Н., Соколов, Н.А. Постиндустриальная экономика: концептуальные особенности развития и стратегии экономического роста стран–лидеров / С.Н.Ларин, Н.А. Соколов // Бюллетень науки и практики. – 2018. – Т. 4. – № 4. – С. 305–321.
4. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл // Пер.с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
5. Садыков, Т.У. Методологические проблемы новой информационной экономики / Т.У. Садыков // Вопросы новой экономики. – 2010. – № 2 (14). – С. 35–40
6. Авдокушин, Е.Ф. О сущности и особенностях новой экономики / Е.Ф. Авдокушин // Вопросы новой экономики. – 2011. – № 1 (17) – С. 9–15
7. Полюбина, И.Б. Новая экономика: теория и практика /

- И.Б. Полюбина // Дайджест–финансы. – 2005. – №2 (122). – С. 14–25
8. Попов, Е.В., Сухарев, О.С. Цифровая экономика: "иррациональный оптимизм" управления и финансирования / Е.В.Попов, О.С. Сухарев // Экономика. Налоги. Право. – 2018. – №2. – с. 6–17.
9. World Development Report 2016: Digital Dividends. [Electronic resource]. – World Bank Group. – 2016. – Mode of access: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/9781464806711.pdf?sequence=32&isAllowed=y>. – Date of access: 20.04.2019.
10. Дравица, В. Курбацкий, А. Промышленная революция Industrie 4.0 / В. Дравица, А. Курбацкий // Наука и инновации. – 2016. – №3 (157). – С. 13–16.
11. Лаухин, И. Финтех для розничного инвестора / И. Лаухин // Депозитарium. – 2017. – № 2 (147). – С. 35–36
12. Усоскин, В.М., Белоусова, В.Ю., Козырь, И.О. Финансовое посредничество в условиях развития новых технологий / В.М. Усоскин, В.Ю. Белоусова, И.О. Козырь // Деньги и кредит. – 2017. – № 5. – С. 14–21
13. The Pulse of Fintech 2018 H2' – Infographics [Electronic resource]. – KPMG International Cooperative. – 2018. – Mode of access: <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2019/01/the-pulse-of-fintech-2018-h2-infographics.html>. – Date of access: 20.04.2019.
14. Курс на финтех: перспективы развития рынка в России [Электронный ресурс]. – ЕУ. – 2018. – Режим доступа: [https://www.eu.com/Publication/vwLUAssets/EY-focus-on-fintech-russian-market-growth-prospects-rus/\\$File/EY-focus-on-fintech-russian-market-growth-prospects-rus.pdf](https://www.eu.com/Publication/vwLUAssets/EY-focus-on-fintech-russian-market-growth-prospects-rus/$File/EY-focus-on-fintech-russian-market-growth-prospects-rus.pdf). – Дата доступа: 14.10.2018.
15. Investment into Blockchain Start-ups set to hit \$3bn in 2017 [Electronic resource]. – 2018. – Mode of access: <https://www.fintech.finance/01-news/investment-into-blockchain-start-ups-set-to-hit-3bn-in-2017/>. – Date of access: 14.10.2018.
16. Кузнецов, В.А. О подходах в международном регулировании криптовалют (Bitcoin) в отдельных иностранных юрисдикциях // Деньги и кредит. – 2016. – № 3. – С. 20-29.
17. Перес, К. Технологические революции и финансовый капитал. Динамика пузырей и периодов процветания / Карлота Перес; пер. с англ. Ф.В.Маевского. – М.: Изд-во «Дело» АНХ, 2011 – 232 с.

*The article is dedicated to the analysis of factors for the formation of the digital economy. The essence of the concept of "digital economy" is defined, the role of digital technologies in increasing the value of information as an economic resource is studied. The role of cryptocurrencies and cryptoassets in the digitalization of economic relations is defined.*

**Keywords:** *digital economy, industry 4.0, information economy, blockchain, fintech, cryptocurrency, bitcoin.*

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

УДК:336(4):332.14:352

*С.Т. Пухир*, кандидат економічних наук, доцент,  
доцент кафедри економіки та інформаційних технологій,  
Львівський інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»,  
м. Львів, Україна

## ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

*Розкрито сутність, завдання та призначення фінансової підтримки ЄС для реалізації державної регіональної політики в Україні. Розглянуто теоретичні та перші практичні аспекти функціонування фінансового механізму, ресурсом якого є бюджетна підтримка ЄС. Проаналізовано основні проекти регіонального розвитку у рамках п'яти програм. Встановлено, що для здійснення заходів щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприяння децентралізації влади, фінансова підтримка ЄС стає вагомим додатковим бюджетним ресурсом.*

**Ключові слова:** фінансова підтримка ЄС, державна регіональна політика, фінансові механізми.

**Постановка проблеми.** Кризові явища у світовій економіці, проблеми зниження економічної активності, зростання диференціації регіонального розвитку, децентралізація влади та управління, реформування міжбюджетних відносин, створення об'єднаних територіальних громад у державі актуалізували питання спроможності регіонів протистояти зовнішнім і внутрішнім ризикам, зумовили необхідність вироблення нової парадигми фінансового забезпечення реалізації державної політики регіонального розвитку.

**Аналіз останніх досліджень.** Науково-практичну проблему функціонування фінансового механізму, у тих чи інших аспектах, досліджували провідні вітчизняні та зарубіжні вчені. Так, М. Пессель, В.Сенгачов, П. Никопольський, В. Федосов, Л. Буряк, Д. Бутаков, В. Опарін, І. Сало, О. Ковалюк, М. Коваленко, О. Кириленко, М. Козоріз, В. Базилевич, І. Сторонянська є найбільш відомими дослідниками сутності фінансового механізму. Теоретичні та практичні аспекти використання бюджетних коштів, формування системи міжбюджетних відносин, впровадження бюджетної децентралізації стали предметом наукових пошуків Ц.Огонь, Т.Єфименко, О. Демківа, Ю.Пасічник, О. Василика, Г.Возняк, І. Волохової, К. Павлика, М. Кульчицького, С. Слухая, В. Кравченка, Д. Серебрянської. Проте сучасна дійсність постійно ставить нові завдання перед дослідниками. Зокрема потребують детального

обґрунтування особливості фінансового механізму реалізації державної регіональної політики, бюджетним ресурсом якого є фінансова підтримка ЄС.

**Мета наукової статті** полягає у дослідженні сутності, завдань та призначення бюджетної підтримки ЄС для реалізації заходів щодо підтримки впровадження реформ у сфері регіонального розвитку в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Новим фінансовим механізмом реалізації державної регіональної політики, зокрема для здійснення заходів відповідно до завдань Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року [1] та плану заходів на 2018-2020 роки з її реалізації [2] є механізм використання передбачених у спеціальному фонді державного бюджету коштів, що отримані від ЄС у рамках виконання Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України (далі Угода).

Сторонами Угоди є Уряд України («Бенефіціар») та Європейська комісія Європейського Союзу. Сутність Угоди полягає у здійсненні фінансування з бюджету ЄС в обсязі 55 млн. євро. З них на заходи бюджетної підтримки регіональної політики в Україні 50 млн. євро і на довгострокову підтримку 5 млн. євро. Термін виконання Угоди передбачає етап реалізації – 4 роки та завершальний етап – 2 роки. Методом допомоги визначено бюджетну підтримку та додаткову підтримку, режимом управління – безпосереднє управління Комісією, уповноваженого органу ЄС, типом фінансування для бюджетної підтримки встановлено Контракт на реформу сектора та для додаткової підтримки – гранти (twinning конкурси, закупівлі послуг). [3]

Згідно з Угодою метою Контракту на реформу сектору є підтримка соціальної, економічної та територіальної згуртованості України та підвищення добробуту громадян по всій країні. Контракт підтримує стратегічні цілі Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, а саме; підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів; територіальну соціально-економічну інтеграцію і просторовий розвиток; ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку, шляхом додаткового фінансування для провадження реформ у сфері регіонального розвитку та децентралізації.

Реалізація Контракту спрямовується на удосконалення нормативно-правової бази регіональної політики; забезпечення стабільного фінансування регіонального розвитку і зміцнення фінансової автономії місцевого самоврядування; зміцнення конкурентоспроможності регіонів, а також покращення територіальної соціальної і економічної згуртованості. Дуже важливим у контексті досягнення зазначених стратегічних цілей є запровадження ефективної системи моніторингу і оцінки ефективності реалізації державної регіональної політики. Водночас додаткова підтримка має сприяти зміцненню потенціалу публічних органів влади всіх рівнів щодо розробки, реалізації, моніторингу та оцінки регіональної стратегії



розвитку та операційних програм, що підвищуватиме рівень конкурентоспроможності регіонів та зменшуватиме регіональні диспропорції, тобто виконанню важливих завдань реалізації державної регіональної політики, а також, щодо розробки, реалізації та моніторингу адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Слід зазначити, окрім переказу 50 млн. євро, серед основних видів діяльності в рамках реалізації бюджетної підтримки передбачається продовження стратегічно-секторального діалогу з особливим акцентом на регіональній політиці та політичного діалогу з Урядом України.

Механізм використання передбачених у спеціальному фонді державного бюджету коштів, що отримані від ЄС у рамках виконання зазначеної Угоди встановлений Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки регіональної політики (постанова КМУ «Деякі питання фінансування програм і проектів регіонального розвитку» від 16 листопада 2016 року №827 із змінами від 01.12.2017 №955, від 29.08.2018 №701, від 12.09.2018, від 07.11.2018 №921) [4]. Згідно з цим порядком, бюджетні кошти використовуються для здійснення заходів щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприяння децентралізації влади, а саме:

- реалізації проектів регіонального розвитку, в т.ч. проектів, що спрямовані на розвиток інфраструктури ОТГ, виготовлення проектної документації для об'єктів будівництва;
- розроблення і вдосконалення методики та порядку обчислення індексу конкурентоспроможності регіонів згідно із стандартами ЄС та індексу їх прогнозних значень на період до 2020 року;
- створення геоінформаційної системи регіонального розвитку;
- підвищення ефективності управління регіональним розвитком;
- забезпечення участі представників України у заходах, комітетах та інших робочих органах, утворених в рамках реалізації Стратегії Європейського Союзу для Дунайського регіону;
- удосконалення системи моніторингу і оцінки регіональної політики відповідно до завдань, визначених Угодою про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України.

Також бюджетні кошти можуть спрямовуватись на погашення кредиторської заборгованості, яка зареєстрована в органах Казначейства України, що виникла за попередні роки за проектами регіонального розвитку, які реалізуються за рахунок бюджетних коштів, отриманих від ЄС.У межах бюджетних призначень головний розпорядник бюджетних коштів та відповідальний виконавець бюджетної програми, а саме Мінрегіонбуд, здійснює розподіл бюджетних коштів за заходами щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприяння децентралізації влади та подає відповідні пропозиції для затвердження Кабінету Міністрів України.

Угода про фінансування набрала чинності в кінці 2014 року. Проте, лише у 2016 році Уряд України отримав перший транш в сумі 23 млн. євро [3] для здійснення відібраних на конкурсній основі проектів регіонального розвитку в рамках п'яти програм: «Інноваційна економіка та інвестиції», «Сільський розвиток», «Розвиток людського потенціалу», «Розвиток туризму», «Загальноукраїнська солідарність». Зазначені програми були схвалені Урядом у рамках Плану заходів з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [2].

У 2017 році – першому році реалізації Угоди за пропозиціями Міністерства освіти і науки і Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, а також Миколаївської, Сумської, Львівської, Кіровоградської, Хмельницької, Закарпатської, Черкаської, Одеської, Луганської обласних державних адміністрацій було сформовано перелік проектів-переможців конкурсного відбору до якого увійшло 25 проектів (табл.1) з очікуваним обсягом фінансування з державного бюджету (секторальної підтримки) 236,69 млн. грн. [5], що орієнтовно складає третину першого траншу.

**Таблиця 1**

Перелік проектів-переможців конкурсного відбору, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного бюджету (секторальна підтримка), отриманих від ЄС від 27.12.2017\*

№ п/п	Назва проекту	Очік. обсяг фінанс. з держ. бюджету, (тис.грн.)	Очік. обсяг фінанс. з ін.джерел (тис.грн.)	Загальний бюджет проекту (тис.грн.)	Ініціатор проекту
<b>За програмою регіонального розвитку "Інноваційна економіка та інвестиції"</b>					
1	Інноваційний кластер "Регіональний інноваційний HUB" (RIInnoHUB)	4 217,1	1 303,1	5 520,2	Миколаївська ОДА
2	Розвиток інноваційної інфраструктури та вдосконалення інноваційної політики регіонів України на основі «розумної спеціалізації»	4 930,3	273,6	5 203,9	МОН
3	Створення проектно-освітнього центру розвитку інновацій та інвестицій в регіоні	7 904,4	3 681,0	11 585,4	МОН
4	Сучасний ХАБ за-для підтримки розвитку малого бізнесу	7 748,6	868,1	8 616,7	Сумська ОДА
5	Інструменти розвитку бізнесу Львівської області	3 600,0	2 000,0	5 600,0	Львівська ОДА
6	Інформаційно-аналітична підтримка підвищення енергоефективності та інвестиційно-інноваційного розвитку господарського комплексу Львівської області	2 400,0	600,0	3 000,1	Львівська ОДА

<b>За програмою регіонального розвитку "Сільський розвиток"</b>					
7	Забезпечення сучасними інформаційно-комунікативними системами сільських територіальних громад Кіровоградської області	12 000,0	26 852,1	38 852,1	Кіровоградська ОДА
<b>За програмою регіонального розвитку "Розвиток людського потенціалу"</b>					
8	Розвиток освітнього потенціалу в авіаційній галузі	12 000,0		12 000,0	Кіровоградська ОДА
9	Забезпечення потреб ринку продукції закритих ґрунтів кваліфікованими робітниками	3 720,0	1 000,0	4 720,0	Хмельницька ОДА
10	Термомодернізація приміщення та придбання сучасного ІТ-обладнання комунальному позашкільному закладу Шосткинський міській малій академії наук учнівської молоді Шосткинської міської ради Сумської області	1 590,0		1 590,0	Сумська ОДА
11	Модернізація системи професіно-технічної освіти для потреб регіонального ринку праці	11 565,7		11 565,7	МОН
12	Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випусників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону:соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення	3 600,0		3 600,0	Львівська ОДА
<b>За програмою регіонального розвитку "Розвиток туризму"</b>					
13	Розвиток туристичної інфраструктури Закарпатської області через покращення навігаційних елементів та встановлення туристичних стоянок	4 237,6	470,8	4 708,4	Закарпатська ОДА
14	Розбудова та облаштування туристичного об'єкту "Тясминський каньйон" в м. Кам'янка, Черкаської області	7 345,0		7345,0	Черкаська ОДА
15	розвиток інфраструктури у сфері туризму і рекреації Закарпаття шляхом реставрації пам'ятки архітектури національного значення - Невицького замку (перша черга невідкладних робіт)	10 748,3	500,0	11 248,3	Закарпатська ОДА
16	Історико-культурний парк "Древній Звенигород"	11 999,8		11 999,8	Львівська ОДА
17	Створення інноваційних об'єктів туристичної інфраструктури Хмельницького регіону із туристично-логістичним центром в місті Хмельницькому, закупівля 15	9 400,0	500,0	9 900,0	Хмельницька ОДА

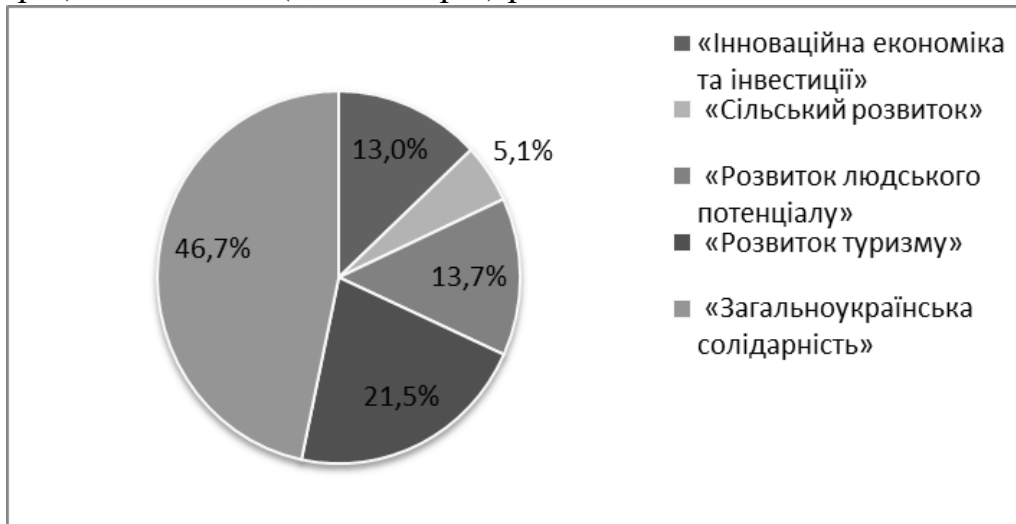
	сенсорних інформаційних кіосків, розробка Інтернет-порталу, контенту, благоустрій території навколо кіосків, встановлення модульного туристичного інфоцентру, кавчання кадрів				
18	Створення та просування на вітчизняний і світовий туристичний ринок комплексного туристичного продукту міста Білгород-Дністровський Одеської області"	2 803,3	400,0	3 203,3	Одеська ОДА
19	Створення туристично-інформаційного центру на території курортної зони селища Сатанів Городоцького району Хмельницької області	1 226,8		1 226,8	Хмельницька ОДА
20	Створення туристично-рекреаційної зони "Сквер Потоцьких" у смт Антоніни Красилівського району Хмельницької області, рекламна кампанія, проведення культурних заходів, створення нової рекреаційної зони, розвиток туристичних локацій, ремонтно-реставраційні роботи	3 064,6		3 064,6	Хмельницька ОДА
<b>За програмою регіонального розвитку "Загальноукраїнська солідарність"</b>					
21	Карпатська мережа регіонального розвитку	44 140,2	4 740,0	48 880,2	Мінрегіонбуд
22	Схід і Захід разом: будуємо довіру зі шкільної парти	11 839,2	1 315,5	13 154,7	МОН
23	Будівництво радіотелевізійної передаючої станції в Попаснянському районі Луганської області	23 248,9	500,0	23 748,9	Луганська ОДА
24	Нові точки зростання для сталого розвитку гірських територій Львівської області	25 778,4		25 778,4	Львівська ОДА
25	Розробка інтегрованої стратегії просторового розвитку територій уздовж державного кордону України та Польщі	5 580,6		5 580,6	Львівська ОДА

**\*Складено автором за даними [5]**

За обсягом найбільші кошти спрямовуються за програмою регіонального розвитку «Загальноукраїнська солідарність», на п'ять проектів – 110,58 млн. грн., за програмами «Інноваційна економіка та інвестиції» (шість проектів) та «Розвиток туризму» (вісім проектів) по 50,8 млн. грн. за кожною програмою, «Розвиток людського потенціалу» (п'ять проектів) – 32,48 млн. грн., «Сільський розвиток» (один проект) – 12,0 млн.

грн. (рис. 1.1.).

Серед регіонів, які подали пропозиції та їх проекти були включені до Переліку проектів-переможців відбору були: Львівський – 6 проектів, загальним обсягом фінансування з державного бюджету майже 52 млн. грн., Хмельницький – 4 проекти (обсяг фінансування 17,35 млн. грн.), Кіровоградський, Закарпатський, Сумський – по 2 проекти (обсяг фінансування, відповідно, 24,0 млн. грн., 15,0 млн. грн., 9,3 млн. грн.), по одному проекту від Луганського (23,25 млн. грн.), Миколаївського (4,22 млн. грн.) і Одеського (2,8 млн. грн.) регіонів.



**Рис. 1.1. Структура розподілу коштів бюджетної підтримки ЄС за програми регіонального розвитку у 2017 році\***

**\*Складено автором за даними Мінрегіонбуду [5]**

За пропозицією Мінрегіонбуду за програмою регіонального розвитку «Загальноукраїнська солідарність» до переліку увійшов проект «Карпатська мережа регіонального розвитку» із загальним бюджетом майже 49 млн. грн., з яких 44,14 млн. грн. це кошти державного бюджету (секторальної підтримки). З ініціативи МОН до Переліку увійшли чотири проекти, а саме: «Розвиток інноваційної інфраструктури та вдосконалення інноваційної політики регіонів України на основі «розумної спеціалізації», «Створення проектно-освітнього центру розвитку інновацій та інвестицій в регіоні», «Модернізація системи професійно-технічної освіти для потреб регіонального ринку праці», «Схід і Захід разом: будемо довіру зі шкільної парти» загальним обсягом секторальної підтримки понад 36,2 млн. грн.

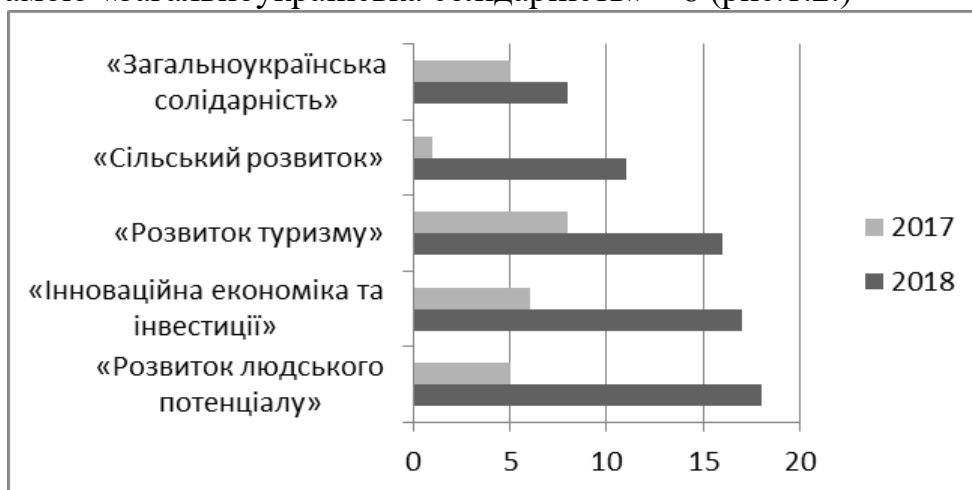
У 2018 році Перелік проектів-переможців, які можуть реалізуватися за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від Європейського Союзу збільшився до 70 проектів.

По лінії МОН кількість проектів зросла до 10. До зазначених програм додалися програми «Створення авіаційного кластера як «точки зростання» економіки Кіровоградського регіону», «Інтеграція освіти, науки і

виробництва – інноваційна модель регіонального розвитку», «Розвиток міжрегіональної мережі трансферту технологій», «Університетська телерадіостудія як засіб формування українського молодіжного медіа простору регіону» та ін.. За пропозицією Мінагрополітики до Переліку увійшов проект «Створення Всеукраїнського мережевого бізнес-інкубатора для диверсифікації сільськогосподарського виробництва і розвитку кооперації у сільській місцевості». Отже, за два роки до Переліку проектів увійшли пропозиції лише трьох міністерств, що відповідають заходам щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприянню децентралізації влади за рахунок бюджетних коштів (секторальної підтримки).

Більш активну позицію зайняли обласні державні адміністрації, пропозиції яких увійшли до переліку на одержання коштів секторальної підтримки у 2017 році. Так, у 2018 році у Львівській області кількість проектів збільшилась до 12, у Хмельницької до 10, у Сумської – до 7, Закарпатської – до 6, Одеської – до 5. До переліку проектів додані проекти-переможці за пропозиціями Дніпропетровської (4 проекти), Тернопільської (2 проекти), по одному: Вінницької, Донецької, Запорізької, Житомирської, Рівненської областей, тобто з 25 регіонів (без тимчасово окупованих АР Крим і м. Севастополя) у 2017-2018 роках фінансова підтримка передбачалася для 16 регіонів.

Найбільше проектів передбачено до фінансування за програмою регіонального розвитку «Розвиток людського потенціалу» – 18, за програмою «Інноваційна економіка та інвестиції» - 17, за програмою «Розвиток туризму» – 16, за програмою «Сільський розвиток» – 11 і за програмою «Загальноукраїнська солідарність» – 8 (рис.1.2.)



**Рис. 1.2. Динаміка кількісного збільшення проектів, можуть реалізовуватись за кошти ЄС за регіональними програмами у 2017-2018 роках\***

**\*Складено автором за даними Мінрегіонбуду [5]**

використанням бюджетної підтримки ЄС можемо зробити наступні висновки.

Новий серед фінансових механізмів реалізації державної регіональної політики механізм використання передбачених у спеціальному фонді державного бюджету коштів, що отримані від ЄС у рамках виконання Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України, є дуже важливим, адже за умови обмеженості фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів для здійснення заходів щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприяння децентралізації влади відповідно до завдань Державної стратегії на період до 2020 року [1], Плану заходів на 2018-2020 роки з реалізації цієї стратегії [2] та програм регіонального розвитку залучається 55 млн. євро на їх фінансування.

Проте, терміни реальної реалізації Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України не відповідають термінам визначеним Угодою. Так, Угода набрала чинності з 31.12.2014 року, перший транш в обсязі 23 млн. євро надійшов у 2016 році, початковий Перелік проектів-переможців конкурсного відбору за результатами засідань конкурсної Комісії з відбору проектів регіонального розвитку, які можуть реалізовуватись за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від ЄС був сформований станом на 27.12.2017 року.

Слід зауважити, що оновлений Перелік проектів-переможців (станом на 22.03.2018 року), підготовлений Мінрегіонбудом не включає очікувані обсяги фінансування з державного бюджету (секторальна підтримка) визначених проектів, не встановлено і терміни реалізації проекту і що не менш важливо – очікувані результати за якими можна оцінити досягнення щодо підтримки регіональної політики України та ефективність використання передбачених у спеціальному фонді державного бюджету коштів, що отримані від ЄС.

Водночас у зазначеному Переліку проектів-переможців відсутні проекти регіонального розвитку Волинської, Івано-Франківської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської областей та м. Києва, а також проекти важливі для реалізації державної регіональної політики міністерств: економічного розвитку і торгівлі; охорони здоров'я, культури, соціальної політики, екології, інфраструктури та Державної служби статистики, сфера відповідальності і політика яких має територіальну спрямованість і вплив на розвиток окремих областей, районів та міст.

### **Висновки**

Важливим новим фінансовим механізмом реалізації державної регіональної політики є механізм використання, передбачених у спеціальному фонді державного бюджету коштів, що отримані від ЄС у

рамках виконання Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України: реалізація проектів регіонального розвитку, в тому числі проектів, що спрямовані на розвиток інфраструктури ОТГ. Підвищення ефективності управління регіональним розвитком, створення геоінформаційної системи регіонального розвитку, удосконалення системи моніторингу і оцінки регіональної політики. За умови обмеженості фінансових ресурсів держаного і місцевих бюджетів для здійснення заходів щодо підтримки реалізації реформ у сфері регіонального розвитку і сприяння децентралізації влади, фінансова підтримка, отримана від ЄС, стає вагомим додатковим ресурсом.

### Список використаних джерел

1. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 за № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%DO%BF>.

2. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації у 2018-2020 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 12.09.2018 року №733, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2018-п>

3. УГОДА про фінансування Програми підтримки секторальної політики - Підтримка регіональної політики України (Контракт на реформу сектора), [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984\\_019](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_019)

4. Постанова КМУ «Деякі питання фінансування програм і проектів регіонального розвитку» від 16 листопада 2016 року №827 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2016-п>

5. Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Режим доступу: <http://www.minre.gov.ua>

*The essence, tasks and appointment of EU financial support for realization of the state regional policy in Ukraine are revealed. The theoretical and first practical aspects of the functioning of the financial mechanism, the resource of which is the EU budget support, is considered. The main projects of regional development under five programs are analyzed. It has been established that for the implementation of measures to support the implementation of reforms in the field of regional development and promote decentralization of power, EU financial support becomes a significant additional budget resource.*

**Key words:** EU financial support, state regional policy, financial mechanisms.

Дата надходження до редакції: 18.04.2019



УДК 330.341.1:330ю341.46:332.122

*Л.М. Саломатіна, доктор економічних наук, професор,*

*А.І. Землянкін, старший науковий співробітник,*

*кандидат економічних наук,*

*Н.М. Хазанова, головний економіст,*

*Інститут економіки промисловості НАН України,*

*м.Київ, Україна*

## **ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ІННОВАЦІЙНУ МОДЕРНІЗАЦІЮ ПРОМИСЛОВОСТІ РЕГІОНІВ**

*У статті визначено вплив децентралізації на інноваційну модернізацію промисловості регіонів та шляхи вирішення виникаючих проблем.*

*Ключові слова: інноваційна діяльність, децентралізація, модернізація промисловості, регіони.*

**Постановка проблеми.** Децентралізація є основною реформою місцевого самоврядування та територіальної організації, концептуальні засади якої були схвалені у 2014 році, а практична реалізація розпочалась у 2015 році. Вона виявилася однією з найрезультативніших та найпомітніших серед проголошених стратегічних реформ.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питанням децентралізації та інноваційної діяльності регіонів присвячено праці багатьох учених, зокрема, Ю. Бажала, В. Гейця, Н. Гончарової, Я. Жаліла, О. Жилінської, В. Зянька, М. Крупки, О. Лапко, Н. Рудь, А. Соколовської, В. Семиноженка, В. Сизоненка, В. Соловйова, Л. Федулової, А. Чухна та ін.

**Невирішені раніше частини загальної проблеми.** Дослідження, досвід та рекомендації вітчизняних та зарубіжних вчених є беззаперечним, однак недостатньо з'ясованими є питання впливу децентралізації на інноваційну модернізацію промисловості регіонів .

**Мета статті** - визначення впливу децентралізації на інноваційну модернізацію промисловості регіонів та шляхів вирішення даних проблем.

**Виклад основного матеріалу.** Від успішного здійснення децентралізації залежить регіональний розвиток. У 2016 році відбулося збільшення обсягів валової доданої вартості у цінах попереднього року на 12,1%, що зумовлене позитивними зрушеннями в певних видах економічної діяльності, а саме: будівництво, сільське господарство, мисливство, лісове господарство, сфера торгівлі, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність транспорту та зв'язку, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги.

Індекс фізичного обсягу валового регіонального продукту в Україні за 2017 рік у цінах 2016 року дорівнював 102,5% (табл. 1).

Індекс фізичного обсягу валового регіонального продукту вище середнього ніж в Україні мають 10 областей, нижче середнього – 14 областей.

Процес об'єднання територіальних громад у 2017 році планувався бути завершальним етапом на підставі підвищення інституційної спроможності місцевого самоврядування, яке було визначено одним з пріоритетів розвитку держави на 2017 рік згідно з новою редакцією плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [1].

Але зараз об'єднання громад поки що просувається дуже повільно. Основними причинами такого стану є [2]:

- недостатньо системна інформаційна політика уряду – більшість жителів місцевих громад не зовсім розуміють, навіщо їм об'єднуватися, і що вони можуть отримати;
- відсутність «низової» ініціативи, звичка покладатися на центральні органи влади у вирішенні місцевих проблем;
- низький рівень довіри, в тому числі до жителів сусідніх населених пунктів – найбільша частина вважає, що вони не отримають бажаного, і після об'єднання їх життя погіршиться.

Таблиця 1. Індекси фізичного обсягу валового регіонального продукту<sup>1</sup>

(у цінах попереднього року, %)

Регіон	2013	2014	2015	2016	2017
<b>Україна</b>	<b>100,0</b>	<b>93,4</b>	<b>90,2</b>	<b>102,3</b>	102,5
Хмельницька	96,9	102,3	92,2	101,3	109,0
м.Київ	106,4	96,1	93,3	103,3	107,4
Одеська	105,7	98,3	95,8	106,2	106,6
Івано-Франківська	97,7	97,6	92,0	101,2	106,3
Київська	93,4	99,4	94,0	101,8	105,2
Запорізька	99,3	100,4	94,7	98,1	104,7
Сумська	102,7	100,4	96,7	97,1	103,7
Тернопільська	96,6	108,0	93,7	97,1	103,6
Волинська	99,3	101,1	95,3	109,0	103,3
Дніпропетровська	99,3	95,1	90,3	99,5	103,1
Львівська	98,8	100,9	95,2	99,3	101,5
Вінницька	104,8	104,6	97,1	104,9	101,2
Херсонська	101,1	99,7	98,7	100,3	100,5
Рівненська	96,9	102,6	93,4	98,5	100,5
Чернівецька	101,5	98,3	94,7	100,3	100,3
Харківська	98,8	97,9	90,9	103,7	99,8
Чернігівська	95,8	100,5	93,4	103,0	99,7
Закарпатська	100,6	102,8	93,5	96,1	99,4
Миколаївська	104,4	98,4	95,3	104,0	98,6
Черкаська	100,7	98,9	95,0	103,6	98,0
Полтавська	94,4	96,0	93,8	100,3	95,8
Кіровоградська	109,5	100,6	91,7	108,7	95,2
Донецька	94,7	67,1	61,3	101,8	92,5
Луганська	92,2	61,0	47,7	125,4	86,4

<sup>1</sup>Експрес-випуск. – Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/07/103.pdf>

При проведенні соціологічного дослідження було опитано дві тисячі осіб. Воно свідчить, що близько 40% опитаних респондентів підтримують процес об'єднання, 22% не змогли визначитися з вибором, 38% – «проти»[3].

Вирішення цих проблем здійснюється за двома напрямками. Перший – нормативні зміни в секторальному законодавстві (охорона здоров'я, освіта, соціальний захист, земельна сфера). Другий – посилення просвітницької роботи, спрямованої на боротьбу з негативними міфами, які сформувалися у населення навколо об'єднання територіальних громад.

Повноваження, якими в різні роки наділялися органи місцевого самоврядування, не підкріплювалися в повній мірі фінансовими ресурсами. І тільки у 2015-2016 роках були внесені корінні зміни в процес наповнення місцевих бюджетів. Особливо це відчули міста обласного призначення. Вони отримали достатній фінансовий ресурс, який сприяв розвитку. Також реформа торкнулася сільських і селищних рад, які вперше усвідомили, що вони мають ресурси на розвиток, благоустрій та реалізацію повноважень. Саме децентралізація надала можливість місцевому самоврядуванню зміцнитися, мати новий рівень розвитку [4].

У 2017 році місцеві бюджети об'єднаних громад Дніпропетровщини отримали майже 1,3 млрд грн. Порівняно з 2016 роком доходи територіальних об'єднань збільшилися на 32%, повідомив голова ДніпроОДА Валентин Резніченко [5].

Запорізька область займає одну з лідируючих позицій з впровадження децентралізації в Україні. Індeksi фізичного обсягу валового регіонального продукту переробної промисловості в 2017 році виявилися більшими ніж в Україні (табл. 2).

Таблиця 2. Індeksi фізичного обсягу валового регіонального продукту у 2017 році  
(відсотків, у цінах попереднього року)

	Сільське, лісове та рибне господарство	Переробна промисловість
Україна	97,5	105,1
Запорізька область	96,7	105,5

На сьогодні ще існують проблеми, які заслуговують на увагу.

По-перше, місцева влада, як і раніше не здатна ефективно розпоряджатися фінансовими ресурсами. За даними Мінфіну, на кінець 2016 року залишки коштів на рахунках місцевих бюджетів дорівнювали 47 млрд грн або \$ 1,8 млрд (на 62% більше, ніж на кінець 2015 року). А обсяги коштів місцевих бюджетів, розміщених на депозитах в минулому році, досягли майже 16 млрд (\$ 620 млн) Таким чином, замість того, щоб інвестувати в нові проекти і розвивати інфраструктуру, місцева влада тримає гроші в банківських установах і розміщує депозити на десятки і сотні мільйонів доларів.

По-друге, вже зараз в регіонах збільшується заборгованість місцевих бюджетів перед підприємствами транспорту по компенсації пільгового проїзду окремих категорій громадян, недофінансування закладів охорони здоров'я. Найбільша частина коштів в регіонах витрачається на соціальний захист і забезпечення – 30% всіх витрат. Витрати у сфері освіти дорівнюють 27%, охорони здоров'я –18%. А ось капітальні витрати дорівнюють лише 15% від усіх витрат на місцях.

По-третє, зростання доходів місцевих бюджетів не пов'язано з економічним зростанням в країні. Незважаючи на тенденцію зростання внутрішнього валового продукту, в першому півріччі 2017 року обсяги промислового виробництва зменшилися в 9 областях, серед яких Сумська, Полтавська, Чернігівська, Дніпропетровська [6].

Децентралізація поряд з плюсами має і проблеми. Перша – законодавча. Реформа набуває сили, а закони, які дозволили б вирішувати завдання на місцях, не прийняті. Особливо гострим є земельне питання, а точніше – порядок користування земельною ділянкою, яка перебуває за межами населеного пункту.

Існує ще одна проблема. Коли створюються громади, держава надає допомогу тільки тим з них, які створюються в сільській місцевості. Якщо об'єднуються селища міського типу, вони позбавлені фінансування.

Тому має бути врегульовано питання щодо «субвенції для регіональної єдності держави», а саме: Державним фондом регіонального розвитку (ДФРР) згідно з Законом «Про засади державної регіональної політики» та статтею 24-1 Бюджетного кодексу України (БКУ).

Сума коштів ДФРР має бути не менше 1% від загального фонду бюджету (в 2017 році така сума дорівнювала близько 7,3 млрд грн). Розподіляються ці кошти згідно з формулою, яка визначена статтею 24-1 БКУ, і на такий розподіл не мають впливу ні міністри, ні депутати.

З ДФРР доцільно фінансувати проекти регіонального розвитку згідно зі стратегією розвитку регіонів, які, в свою чергу, відповідатимуть Державній стратегії регіонального розвитку Україна-2020. Частина цих проектів дійсно є проектами від об'єднаних територіальних громад, які сприяють їх економічному зростанню. Але в бюджеті-2017 Державному фонду регіонального розвитку було виділено не 7,3 млрд грн, а тільки 3,5 млрд, з яких із загального фонду бюджету – лише 1 млрд.

Фахівцями наголошується ще два приписи: в першому передбачено, що не менше 10% коштів, які отримує регіон з ДФРР, доцільно використовувати на спортивні споруди та енергоефективність; у другому – що в комісії Мінрегіонбуду, яка формально розглядає відповідність представлених регіонами проектів щодо фінансування з ДФРР, більше 50% мають бути народні депутати України, члени бюджетного комітету. Виникає питання: навіщо тоді розробляти стратегію розвитку регіону, визначати пріоритети та план реалізації стратегії, якщо вже зверху визначені пріоритети і введені квоти відразу по усіх регіонах, та ще й

остаточне рішення за народними депутатами [7].

Перед початком Всесвітнього економічного форуму у Давосі було опубліковано рейтинг інноваційних економік світу – Innovation Index. Порівняно з 2017 роком Україна опустилася в цьому рейтингу з 42-го на 46-те місце (усього 127 країн). Під час проведення Давоського форуму було опубліковано звіт «Готовність до майбутнього виробництва – 2018», в якому надається оцінка готовності держав до нової індустріальної революції. У цьому звіті наша країна посіла 74-те місце зі 100 [8].

За офіційною статистикою інформація щодо інноваційної активності підприємств, які безпосередньо знаходяться в підпорядкуванні органів місцевого самоврядування, не виокремлюється. Це, як правило, середні і малі підприємства. Проаналізувати їх інноваційну діяльність можна за допомогою непрямого шляху з урахуванням великих, середніх і малих підприємств.

Кількість великих промислових підприємств за даними статистики налічує не більше одного відсотка, тому виконаний аналіз значною мірою відображає інноваційні процеси середніх і малих промислових підприємств, функціонування і розвиток яких залежить від місцевого самоврядування, а також від процесів децентралізації. Такий підхід забезпечує можливість достатньо обґрунтовано виявити роль децентралізації в прискоренні інноваційних процесів в регіонах.

Це свідчить, що децентралізація разом із зростанням фінансових можливостей не сприятиме збільшенню інноваційно-активних підприємств. У той же час децентралізація має бути спрямована на сприяння внутрішнім інноваціям. Це надасть можливість розвитку нових виробництв, продукція яких має бути конкурентоспроможною в сучасній світовій економіці, а також мати значну частку доданої вартості.

В даний час вітчизняна промисловість почала демонструвати ознаки пожвавлення. Простежуються три тенденції. Перша – відновлюються і формуються наново галузеві кластери. Друга – підприємства активно шукають нових партнерів і нові ринки збуту. Це пов'язано з переорієнтацією на нові ринки збуту. Третя - виробнича і промислова культура України більшою мірою інтегрується в глобальні правила торгівлі, переходить на світові стандарти якості управління та логістики, приймає закони щодо діяльності на ринках позикового капіталу.

Підприємства, продукція яких раніше на 70-80% поставлялася в РФ, освоюють нові ринки.

Нестабільність соціально-економічного розвитку призвела до необхідності пошуку нових ринків збуту товарів на зовнішніх ринках, освоєння нових видів продукції та перепрофілювання виробництв. Відбувається зміна галузевої спеціалізації регіональної економіки, зокрема напрямів експортоорієнтованого виробництва. Це є необхідним чинником задля зміцнення регіональних господарських комплексів та надання їм нових стимулів до розвитку [9].

Регіональний аспект інноваційного розвитку пояснюється тим, що на місцях найбільш чітко простежуються труднощі і проблеми активізації інноваційної діяльності. На місцевому рівні легше виявити конкретні чинники впровадження інновацій, тому державну промислову політику, безпосередньо пов'язану з інноваційною діяльністю, доцільно будувати на основі тенденцій децентралізації, яка є одним з ключових механізмів саморозвитку територій. Актуальність такого становища зумовлена тим, що, з одного боку, розвиток підприємств спирається на ресурсний, виробничий і споживчий потенціали регіону, а з іншого – за сприятливих умов і адекватних заходів державної підтримки вони здатні зробити істотний внесок в подальше нарощування загального потенціалу регіону, модернізацію регіональної ланки економіки в цілому.

Децентралізація передбачає залучення іноземних інвестицій в регіони. Так, у Вінницьку область прямих іноземних інвестицій було залучено на 3,5 млн дол. Обсяг акціонерних інвестицій дорівнював 130 млн дол. П'ятірка головних інвесторів Вінницької області: Кіпр, Австрія, Франція, Німеччина, Польща.

У 2017 році до топ-трійки досягнень регіону можна віднести залучення в область потужних інвесторів – іноземних компаній, які разом забезпечать створення понад 4 тисяч робочих місць. Що стосується інвестиційних проектів, у регіон «заходять» три потужні компанії. Так, на базі вінницького «45-го заводу» вже започаткований проект американської компанії «Делфі», де має бути створено 2100 робочих місць. Японська компанія «Фуджікура» започатковує виробництво в місті Немирів – це ще 700 робочих місць на першому етапі. У Вінниці свої виробничі потужності розмістить японська корпорація «Сумітомо» зі створенням на першому етапі 500 робочих місць, а за реалізації інвестиційного проекту в повному обсязі – 1600 [10].

В табл. 4 наведено індекси промислової продукції Вінницької області за основними видами діяльності у 2013-2017 роках. Заслужує на увагу зростання індексу машинобудування у 2016 р. на 52,7%. Інвестиції в основному спрямовані на переробну промисловість і дорівнюють 65% від загальної суми капіталів.

Харківська область завжди входить в п'ятірку головних донорів країни. Цьому сприяє промисловий потенціал області. Так, зі зростанням виробництва спрацювали 8 з 11 основних галузей промисловості області, насамперед, це такі провідні галузі, як машинобудування (на 19,2%), добувна промисловість і розроблення кар'єрів (на 5,5%), виробництво гумових і пластмасових виробів, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції (на 12,2%), виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (на 2,8%). На ці галузі припадає майже 60% обсягів реалізації промисловості області.

Таблиця 4. Індеси промислової продукції за основними видами діяльності Вінницької області у 2013-2016 роках [11]

(відсотків до попереднього року)

	2013	2014	2015	2016	2017
Промисловість	110,4	105,4	104,0	105,3	108,1
Добувна та переробна промисловість	107,7	109,5	105,8	110,9	105,4
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	106,2	129,0	79,9	84,1	79,3
Переробна промисловість	107,8	108,9	106,9	112,0	106,2
з неї					
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	110,7	121,6	98,6	112,9	103,3
текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	95,9	91,2	100,5	103,7	106,8
виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	100,9	110,6	103,3	106,3	110,3
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	–	–	–	–	–
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	123,5	98,8	76,9	75,0	88,3
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	139,9	85,6	214,3	109,6	129,4
виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	92,0	97,7	95,0	113,9	96,7
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	103,8	86,5	97,2	97,3	115,7
Машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	92,5	84,3	87,1	152,7	128,7
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	118,6	91,5	97,3	85,6	119,3

Зростання промислового виробництва забезпечили машинобудівні підприємства: ПАТ «Турбоатом», ДП «Завод імені В.О. Малишева», ПАТ «Котельно-механічний завод», ПАТ «Харківський машинобудівний завод «Світло шахтаря», ТОВ «Лозівський ковальсько-механічний завод», ДП завод «Електроважмаш», ДП «Харківський бронетанковий завод», ПАТ «НВП «Теплоавтомат» [12].

В Івано-Франківській області найбільш важливішою подією безумовно є відкриття заводу LEONI у Коломиї. Підприємство зі 100-відсотковим іноземним капіталом з Німеччини є для прикарпатського містечка найбільшою іноземною інвестицією за останні 25 років. До 2020 року внесок LEONI у розвиток заводу має зрости до 46 млн євро. Наразі тут створено близько 800 робочих місць. Новий завод відкрив зовсім інший етап в економічному розвитку Прикарпаття, коли кількість пропозицій на ринку праці чи не вперше перевищив попит. Однозначним є лише факт, що у 2018 році роботи для прикарпатців не бракуватиме [10].

Машинобудівні підприємства Полтавської області побудовані в останній період радянського часу. Однак всі вони зберегли працездатність

і є запорукою успішної економіки області. Рейтингове агентство «Євро-Рейтинг» оновило рейтинг інвестиційної ефективності областей України за I квартал 2017 року. За даними аналітиків, перше місце отримала Полтавщина з рекордним результатом у 246 балів. (табл. 5).

Таблиця 5. Рейтинг інвестиційної ефективності областей України в першому кварталі 2017 року

Рівень рейтингу	Область	Кількість набраних балів за 1-ий квартал 2017 р.	Місце у рейтингу за 1-ий квартал 2017 р.	Кількість набраних балів за 4-ий квартал 2016 р.	Зміна місця у рейтингу за перший квартал
іneA макс. (вище 200 балів)	Полтавська	246	1	182	+7
	Дніпропетровська	203	2	197	+3
іneB високий (від 181 до 200 балів)	Одеська	196	3	210	0
	Львівська	183	4	210	-2
іneC вище серед. (від 161 до 180 балів)	Закарпатська	179	5	128	+12
	Київська	179	6	216	-5
	Харківська	175	7	202	-3
	Черкаська	173	8	185	-2
	Сумська	170	9	138	+7
	Запорізька	168	10	148	+5
	Волинська	166	11	154	+3
іneD серед. (від 141 до 160 балів)	Вінницька	158	12	180	-3
	Рівненська	156	13	94	+9
	Миколаївська	148	14	166	-1
	Хмельницька	147	15	172	-4
	Тернопільська	145	16	107	+3
	Івано-Франківська	142	17	177	-7
	Кіровоградська	142	18	166	-6
іneE нижче серед. (від 121 до 140 балів)	–	–	–	–	–
	–	–	–	–	–
іneF низький (від 101 до 120 балів)	Чернівецька	118	20	95	+1
	Житомирська	114	21	121	-3
іneG мін. (менше 101 балів)	Херсонська	93	22	107	-2

Одеська та Львівська області опустилися на одну категорію порівняно з четвертим кварталом 2016 року. Результат «вище середнього» мають сім регіонів (Закарпатська, Київська, Сумська, Харківська, Черкаська, Волинська і Запорізька області). Серйозно погіршили свої результати Київська та Харківська області (просіли на дві категорії), тоді як Сумська



та Закарпатська поліпшили свої позиції.

Регіони, які опинилися в нижній частині рейтингу, знаходяться там не менше двох кварталів, і їх відставання є значним. Більш того, Житомирська і Херсонська області в першому кварталі навіть погіршили свої показники [13].

Проведений аналіз розвитку регіонів свідчить про важливу роль децентралізації, яка здійснюється паралельно з інноваційними процесами, а саме створенням нових підприємств, нових робочих місць. Великих успіхів досягли ті регіони, де здійснюється інноваційна модернізація промисловості з метою поліпшення основних техніко-економічних показників промислових підприємств.

В даному дослідженні інноваційна модернізація розглядається як збільшення частини високотехнологічних виробництв в регіоні при безпосередній участі регіональних органів управління.

Прикладом реалізації тандему «децентралізація – інноваційна модернізація» є Стратегія розвитку Дніпропетровської області до 2020 року.

У табл. 6 наведено заходи, реалізація яких сприятиме інноваційній модернізації.

Таблиця 6. Заходи з інноваційної модернізації промисловості

Завдання	Сфери реалізації проектів
Створення умов для комерціалізації інновацій	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Розвиток освітньої інфраструктури.</li> <li>• Створення інноваційних наукових лабораторій для молоді.</li> <li>• Розробка та впровадження регіональної програми участі у міжнародних наукових конференціях та підтримка програм обмінів.</li> <li>• Впровадження системи стимулювання наукових досліджень.</li> <li>• Матеріальне стимулювання наукових працівників, підтримка програм обмінів.</li> <li>• Створення Центру комерціалізації інновацій для забезпечення інформаційно-консультативного супроводу інноваторів, зацікавлених комерціалізувати свої розробки.</li> </ul>
Покращення умов для розвитку ІТ сфери	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Створення ІТ містечок навколо міста Дніпро.</li> <li>• Створення ІТ бізнес-інкубаторів.</li> <li>• Розширення можливостей навчальних закладів у сфері підготовки ІТ фахівців.</li> <li>• Покращення підготовки ІТ фахівців.</li> <li>• Проведення форумів, конференцій, міжнародних програм обміну.</li> </ul>
Покращення умов для розвитку наукоємного машинобудування	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Створення умов для розвитку інноваційного наукоємного приладобудування.</li> <li>• Створення умов для підготовки та реалізації інвестиційних проектів точного приладобудування.</li> <li>• Підтримка проектів машинобудування у співпраці зі світовими лідерами галузі.</li> <li>• Створення умов для входження в економіку області виробників машинобудівної галузі – світових брендів.</li> <li>• Підтримка розвитку інженерних розробок у сфері екологічно безпечних технологій.</li> </ul>

Реалізація Стратегії розвитку області має допомогти перетворити економіку області з досить повільно зростаючої, базованої на великих енергозатратах та виснаженні навколишнього природного середовища економіки з великою асиметрією розвитку окремих територій області у більш модерну, базовану на інноваціях, активності підприємців економіку, що ґрунтується на оптимальному розміщенні економічних суб'єктів та ощадливому використанні природних ресурсів регіону [14].

**Висновки і пропозиції.** Формування спроможних територіальних громад є одним з головних напрямів реформи децентралізації. Але об'єднання громад поки що просувається дуже повільно. Доцільним є усунення причин такого стану, а саме налагодження інформаційної політики; активізація «низової» ініціативи у вирішенні місцевих проблем; підвищення рівня довіри, в тому числі до жителів сусідніх населених пунктів.

Доцільно органам місцевого самоврядування при отриманні реальних ресурсів вирішувати нагальні питання соціально-економічного розвитку. Зараз місцева влада, як і раніше не здатна ефективно розпоряджатися фінансовими ресурсами. Найбільша частина коштів в регіонах витрачається на соціальний захист і забезпечення. А ось капітальні витрати є недостатніми. Зростання доходів місцевих бюджетів не пов'язано з економічним зростанням в країні.

Реформа набуває сили, а закони, які дозволили б вирішувати завдання на місцях, не прийняті. Особливо гострим є земельне питання, а точніше – порядок користування земельною ділянкою, яка перебуває за межами населеного пункту.

Існує проблема, коли створюються громади, держава надає допомогу тільки тим з них, які створюються в сільській місцевості. Якщо об'єднуються селища міського типу, вони позбавлені фінансування.

Не врегульовано питання щодо «субвенції для регіональної єдності держави», а саме: Державним фондом регіонального розвитку згідно з Законом «Про засади державної регіональної політики» та статтею 24-1 Бюджетного кодексу України. Закон передбачає фінансувати проекти регіонального розвитку згідно зі стратегією розвитку регіонів, але коштів для цього недостатньо.

Децентралізація разом із зростанням фінансових можливостей сприятиме збільшенню інноваційно-активних підприємств. У той же час децентралізація має бути спрямована на сприяння внутрішнім інноваціям. Це надасть можливість розвитку нових виробництв, продукція яких буде конкурентоспроможною в сучасній світовій економіці, та матиме високу частку доданої вартості.

Проведений аналіз розвитку регіонів свідчить про важливу роль децентралізації, яка здійснюється паралельно з інноваційними процесами, а саме створенням нових підприємств, нових робочих місць. Великих успіхів досягли ті регіони, де здійснюється інноваційна модернізація промисловості з метою поліпшення основних техніко-економічних показників промислових підприємств.

Інноваційну модернізацію доцільно здійснювати через призму екологічної безпеки.

### Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про першочергові заходи з розвитку місцевого самоврядування в Україні на 2017 рік» від 7 грудня 2016 р. №545/2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/545/2016>
2. Украина сегодня: основные тенденции / Под ред. Г. Чижова. URL: <http://www.eedialog.org/wp-content/uploads/2017/10/Ukraine-segodnya.-Vypusk-1.pdf>
3. Балаян А. Аспекты децентрализации [Электронный ресурс]. 2016. 16 ноября. URL: <http://pozitciya.com.ua/55501-aspekty-decentralizacii.html>
4. Валик О. Децентрализация и местное самоуправление. 2016. 07 декабря. – URL: <http://pozitciya.com.ua/56135-decentralizaciya-i-mestnoe-samoupravlenie.html>
5. У 2017-му до бюджетів об'єднаних громад Дніпропетровщини надійшло майже 1,3 млрд грн. 2018. 18 січня. URL: <http://gorod.dp.ua/news/141071>
6. Войтков В. Экономические итоги развития регионов страны за последние три года. 2017. URL: <http://www.eedialog.org/wp-content/uploads/2017/10/Ukraine-segodnya.-Vypusk-1.pdf>
7. Ткачук В. О децентрализации, успехах, рисках и роли парламента // Зеркало недели [Электронный ресурс]. 2017. 13 янв. URL: <https://zn.ua/internal/o-decentralizacii-uspehah-riskah-i-rol-parlamenta-.html>
8. Данилишин Б. Чому Україна опускається у рейтингах інноваційних економік світу [Електронний ресурс]. 2018. 30 січня. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/chomu-ukraina-zaimaie-ostanni-mistsia-u-reitynhakh-innovatsiinykh-ekonomik-svitu-430958.html>
9. Шевченко О.В. Соціально-економічний розвиток регіонів України: тенденції першої половини 2017 року. URL: [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/region\\_Ukr-d43fd.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/region_Ukr-d43fd.pdf)
10. Досягнення в 2017 році, якими можуть пишатися регіони України [Електронний ресурс]. 2017. 30 грудня. URL: <http://www.divannaya-sotnya.com/dostizheniya-v-2017-godu-kotorymi-mogut-gorditsya-regiony-ukrainy/>
11. Индексы промышленной продукции за основными видами діяльності Вінницької області у 2013-2016 роках. URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information.html>
12. У Харківській області зростає промислове виробництво. 2017. 23 серпня. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/88160>
13. Полтавську область визнано кращою за інвестиційною ефективністю за перший квартал цього року. 2017. 12 липня. URL: <https://poltava.to/project/2539/>
14. План реалізації Стратегії розвитку Дніпропетровської області на період до 2020 року. URL: [http://dfr.minregion.gov.ua/foto/projt\\_reg\\_info\\_norm/2015/06/Plan-realizatsiyi-Strategiyi-rozvitku-nipropetrovskoyi-oblasti-na-period-do-2020-roku.doc](http://dfr.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2015/06/Plan-realizatsiyi-Strategiyi-rozvitku-nipropetrovskoyi-oblasti-na-period-do-2020-roku.doc)

*The article defines the influence of decentralization on the innovation modernization of the regional industry and ways to solve emerging problems.*

*Key words: innovative activity, decentralization, modernization of industry, regions.*

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

УДК 338

*Д. М. Степаненко, кандидат экономических наук, доцент,  
Белорусско-Российский университет,  
г. Могилев, Республика Беларусь*

### **ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

*У статті досліджується поточний стан державної інноваційної політики Республіки Білорусь. На основі проведеного аналізу автором сформульовано ряд рекомендацій щодо вдосконалення інноваційної політики Білоруської держави.*

*Ключові слова: інновація, інноваційна діяльність, державна інноваційна політика, податок, амортизація, програма, інноваційна інфраструктура.*

Государственная инновационная политика Республики Беларусь охватывает собой множество мероприятий, предпринимаемых органами государственной власти и управления в рамках реализации инновационной функции Белорусского государства. Учитывая системность, присущую инновационной политике государства, в Беларуси в настоящий момент комплексным образом реализуются различные составляющие указанной политики. Законодательное обеспечение инновационной политики Беларуси, налоговое и амортизационное стимулирование новаторской деятельности на ее территории, защита в республике прав на интеллектуальную собственность, развитие национальной инновационной инфраструктуры, государственная поддержка инновационно ориентированного малого предпринимательства, иные элементы инновационной политики Белорусского государства находятся в тесном взаимодействии между собой.

В рамках развития законодательного обеспечения инновационной политики в Республике Беларусь в последние годы был принят ряд специальных нормативных правовых актов, ориентированных на стимулирование инновационной деятельности в стране. Основным из такого рода актов является принятый в 2012 году Закон Республики Беларусь “О государственной инновационной политике и инновационной деятельности в Республике Беларусь”, определяющий правовые и

организационные основы государственной инновационной политики и инновационной деятельности в Республике Беларусь. [1]

Налоговое стимулирование инновационной деятельности реализуется в Беларуси посредством установления государством особых условий исчисления и уплаты налогов, взимаемых в бюджет республики, в зависимости от характера и масштабов осуществления физическими и юридическими лицами новаторской деятельности.

В контексте осуществления государственной инновационной политики немаловажное значение имеют существующие в государстве особенности налогообложения прибыли субъектов хозяйствования. Это связано с тем, что прибыль выступает в роли цели, финансового результата хозяйственной деятельности предприятий, и одного из основных источников ее финансирования.

В настоящий момент в Республике Беларусь применительно к обложению налогом на прибыль действует комплекс налоговых льгот в отношении прибыли предприятий, полученной от реализации высокотехнологичных товаров собственного производства, а также в отношении прибыли научно-технологических парков, центров трансфера технологий и резидентов научно-технологических парков. [2]

Давая положительную оценку указанным выше налоговым льготам, призванным стимулировать инновационную деятельность в республике, следует в то же время отметить, что в действующем налоговом законодательстве Беларуси в данный момент отсутствуют какие-либо льготы по налогу на прибыль:

1) предприятиям, производящим инновационную продукцию (исходя из самого факта ее производства);

2) субъектам хозяйствования, использующим инновационные технологии (исходя из самого факта внедрения в производство и последующего использования таких технологий);

3) предприятиям, осуществляющим организационные и экономические нововведения, направленные на повышение эффективности их деятельности;

4) субъектам хозяйствования, осуществляющим проведение научно-исследовательских, опытно-конструкторских и опытно-технологических работ;

5) банкам, иным финансово-кредитным учреждениям, по прибыли от осуществления кредитования инновационно активных предприятий.

Налоговый кодекс Республики Беларусь устанавливает, что освобождаются от налога на добавленную стоимость обороты по реализации на территории Беларуси научно-исследовательских, опытно-конструкторских, опытно-технологических работ, зарегистрированных в государственном реестре, а также имущественных прав на объекты промышленной собственности и имущественных прав на результаты научной и научно-технической деятельности, сведения о которых содержатся в государственном реестре прав на результаты научной и научно-технической деятельности. [2]

Норма об освобождении от обложения налогом на добавленную стоимость научно-исследовательских, опытно-конструкторских, опытно-технологических работ влияет позитивным образом на масштабы инновационной активности в республике, что связано с относительно более высокими возможностями приобретения потенциальными потребителями результатов указанных работ вследствие их некоторого удешевления по сравнению с ситуацией, если бы было необходимо платить данный налог. В то же время отмеченная норма носит ограниченный характер, поскольку от налога на добавленную стоимость освобождаются не все научно-исследовательские, опытно-конструкторские и опытно-технологические работы, а лишь те из них, которые зарегистрированы в государственном реестре.

Аналогичным образом нормы об освобождении от обложения налогом на добавленную стоимость имущественных прав на объекты промышленной собственности и на результаты научной и научно-технической деятельности способствуют удешевлению для потенциальных потребителей указанных объектов и результатов, что в конечном итоге способствует распространению инноваций в белорусском обществе.

Существующая в Республике Беларусь система обложения подходным налогом предусматривает налоговые льготы в отношении работников резидентов Парка высоких технологий, индивидуальных предпринимателей, являющихся резидентами Парка высоких технологий, физических лиц, участвующих в реализации зарегистрированных в установленном порядке бизнес-проектов в сфере новых и высоких технологий. [2]

Вместе с тем, необходимо обратить внимание на то, что налоговое законодательство Беларуси в настоящий момент не устанавливает каких-либо льгот по подходному налогу в отношении физических лиц, занимающихся научными исследованиями, инвестированием собственных денежных средств в инновационные проекты, изобретательством и рационализаторством.

Статья 186 Налогового кодекса Республики Беларусь устанавливает единственную имеющуюся в Беларуси на данный момент времени налоговую льготу по налогу на недвижимость, ориентированную на стимулирование инновационной активности в республике. Суть указанной налоговой льготы заключается в том, что в Беларуси до 1 января 2020 года освобождаются от налога на недвижимость капитальные строения (здания, сооружения), их части научных организаций и научно-технологических парков. [2]

В контексте реализации инновационной политики Белорусского государства в качестве наиболее существенных недостатков существующего в Республике Беларусь механизма обложения налогом на недвижимость представляется целесообразным отметить следующие:

1) отсутствие какого-либо льготного порядка обложения налогом на недвижимость для предприятий, использующих инновационное оборудование. Напротив, такого рода субъекты хозяйствования

фактически вынуждены платить обозначенный налог в больших размерах, так как новое оборудование является, как правило, наиболее дорогостоящим;

2) отсутствие какого-либо стимулирования белорусских предприятий к замене полностью амортизированного старого оборудования, заведомо непригодного для производства конкурентоспособной продукции;

3) отсутствие какого-либо льготного порядка обложения налогом на недвижимость применительно к оборудованию, приборам, испытательным стендам, предназначенным для проведения научно-исследовательских, опытно-конструкторских и опытно-технологических работ.

В соответствии с Постановлением Министерства экономики Республики Беларусь, Министерства финансов Республики Беларусь и Министерства архитектуры и строительства Республики Беларусь “Об утверждении Инструкции о порядке начисления амортизации основных средств и нематериальных активов” в Республике Беларусь предусматривается наряду с линейным нелинейный способ начисления амортизационных отчислений. Нелинейный способ начисления амортизации заключается в неравномерном (по годам) начислении организацией амортизации в течение срока полезного использования объекта основных средств, нематериальных активов. При нелинейном способе начисления амортизации годовая сумма амортизационных отчислений рассчитывается прямым методом суммы чисел лет, обратным методом суммы чисел лет либо методом уменьшаемого остатка с коэффициентом ускорения от 1 до 2,5 раза. [3]

Тем самым в рамках амортизационного стимулирования новаторской активности в республике допускается практика применения ускоренной амортизации, что способствует обновлению оборудования, иных объектов активной части основных средств на белорусских предприятиях.

В то же время в Беларуси, в отличие от ряда зарубежных государств, не допускается применение субъектами хозяйствования так называемой “свободной” амортизации, предполагающей возможность одномоментного списания стоимости машин и оборудования на издержки производства в первый год службы соответствующих объектов основных средств.

В Программе социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016 – 2020 годы в качестве приоритетных для развития национальной экономики обозначены следующие высокотехнологичные сферы хозяйственной деятельности [4]:

- 1) индустрия информационно-коммуникационных технологий;
- 2) атомная и возобновляемая энергетика;
- 3) сфера биотехнологий;
- 4) сфера нанотехнологий;
- 5) фармацевтическая промышленность;
- 6) приборостроение;
- 7) электронная промышленность.

В рамках осуществления инновационной политики Белорусского государства утверждена и реализуется Государственная программа

инновационного развития Республики Беларусь на 2016 – 2020 годы, целью которой является обеспечение качественного роста и конкурентоспособности национальной экономики с концентрацией ресурсов на формировании ее высокотехнологичных секторов, базирующихся на производствах пятого и шестого технологических укладов. [5]

В течение периода времени 2016 – 2020 годов в Беларуси предполагается реализация комплекса инновационных проектов в различных областях жизнедеятельности белорусского общества. В частности, в сфере энергетики речь идет об интеграции Белорусской атомной электростанции в баланс энергосистемы страны, внедрении биогазовых установок на очистных сооружениях, в агропромышленной сфере – о реализации ряда инновационных проектов по таким направлениям, как растениеводство и животноводство, переработка сельскохозяйственной продукции, контроль безопасности сельскохозяйственной продукции. [5]

Государственной программой инновационного развития Республики Беларусь на 2016 – 2020 годы предусматривается обеспечение развития сетевых технологий и технологий радиочастотной идентификации в соответствии с концепцией “Интернет вещей”, услуг на основе технологий облачных вычислений, технологий цифрового моделирования и проектирования, синтеза и применения нанопорошков, нановолокон и нанопленок. [5]

Реализуемая Белорусским государством Концепция формирования и развития инновационно-промышленных кластеров в Республике Беларусь ориентирована на создание условий для повышения уровня конкурентоспособности отечественного народного хозяйства посредством внедрения кластерной модели развития. [6]

Инновационная инфраструктура, существующая в Республике Беларусь в настоящий момент, включает в себя 10 технопарков, 7 центров трансфера технологий, Белорусский инновационный фонд, Российско-Белорусский фонд венчурных инвестиций, Национальный центр интеллектуальной собственности, Парк высоких технологий, Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований, Белорусский фонд финансовой поддержки предпринимателей, инновационные центры, научно-производственные (научно-практические) центры, центры поддержки предпринимательства, инкубаторы малого предпринимательства.

Белорусский инновационный фонд, будучи субъектом инновационной инфраструктуры, осуществляя в соответствии с Указом Президента Республики Беларусь “О совершенствовании деятельности Белорусского инновационного фонда” в том числе и финансирование венчурных проектов, является в данный момент крупнейшим из существующих в стране венчурных фондов. [7]

В целом, венчурное финансирование в Республике Беларусь, в отличие от



зарубежных государств, по состоянию на сегодняшний день развито достаточно слабо. Кроме Белорусского инновационного фонда и Российско-Белорусского фонда венчурных инвестиций, в Беларуси в настоящий момент не функционирует больше ни одного венчурного фонда, в то время как в странах Запада инвестированием средств в инновационные проекты занимаются, как правило, сотни венчурных фондов.

Закон Республики Беларусь “О поддержке малого и среднего предпринимательства” устанавливает комплекс мер по государственной поддержке инновационно ориентированного малого и среднего предпринимательства. В частности, для субъектов указанного типа предпринимательства могут быть предусмотрены меры имущественной поддержки в виде [8]:

1) передачи в безвозмездное пользование находящихся в государственной собственности капитальных строений (зданий, сооружений), изолированных помещений, их частей, в том числе с правом приобретения их в собственность после окончания срока безвозмездного пользования;

2) применения понижающих коэффициентов к базовым ставкам арендной платы при аренде находящихся в государственной собственности капитальных строений (зданий, сооружений), изолированных помещений, их частей;

3) отчуждения находящихся в государственной собственности капитальных строений (зданий, сооружений), изолированных помещений, их частей субъектам инновационно ориентированного малого или среднего предпринимательства, осуществляющим деятельность в сфере производства товаров (выполнения работ, оказания услуг) и арендуящим данное имущество не менее пяти лет.

По результатам проведенного исследования инновационной политики Республики Беларусь и особенностей ее реализации в концентрированном виде могут быть сформулированы следующие рекомендации по совершенствованию указанной политики [9; 10; 11; 12]:

1) разработка, принятие и последующая комплексная реализация на практике целостной Концепции развития инновационного законодательства в Республике Беларусь;

2) установление в Беларуси целевых льгот по налогу на прибыль в отношении предприятий, производящих инновационную продукцию (исходя из самого факта ее производства) и (или) использующих инновационные технологии (исходя из самого факта внедрения в производство и последующего использования таких технологий);

3) установление в Республике Беларусь целевых льгот по налогу на прибыль в отношении субъектов хозяйствования, осуществляющих организационные и экономические нововведения, направленные на повышение эффективности их деятельности, проведение научно-исследовательских, опытно-конструкторских и опытно-технологических

работ;

4) установление в Беларуси целевых льгот по подоходному налогу в отношении физических лиц, занимающихся научными исследованиями, инвестированием собственных денежных средств в инновационные проекты, изобретательством и рационализаторством;

5) установление в Республике Беларусь целевых льгот по налогу на недвижимость в отношении предприятий, использующих инновационное оборудование;

6) установление в Беларуси возможности применения субъектами хозяйствования “свободной” амортизации в отношении используемых ими машин, оборудования, компьютерной и иной вычислительной техники;

7) принятие комплекса мер, направленных на усиление вовлеченности банковской системы Республики Беларусь в финансовое обеспечение инновационной деятельности в стране (создание в банковской системе специализированного банка, осуществляющего кредитование под низкую процентную ставку инновационных проектов и физических и юридических лиц, проявляющих инновационную активность; установление целевых льгот по налогу на прибыль в отношении банков, осуществляющих кредитование инновационно активных предприятий; установление льготного режима доступа на рынок банковских услуг Беларуси иностранных банков в случае кредитования ими инновационных проектов, реализуемых в республике);

8) принятие комплекса мер, направленных на развитие в Республике Беларусь венчурного финансирования (закрепление в законодательной базе Беларуси такого вида юридического лица, как “венчурный фонд”, в качестве самостоятельной организационно-правовой формы юридических лиц; создание в республике сети венчурных фондов для поддержки инновационно активных предприятий и инновационных проектов; привлечение банков и страховых компаний к участию в формировании ресурсов венчурных фондов).

#### **Список использованных источников**

1. О государственной инновационной политике и инновационной деятельности в Республике Беларусь: Закон Республики Беларусь, 10.07.2012 г., № 425–3 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

2. Налоговый кодекс Республики Беларусь (особенная часть): Закон Республики Беларусь, 29.12.2009 г., № 71–3 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

3. Об утверждении Инструкции о порядке начисления амортизации основных средств и нематериальных активов: Постановление Министерства экономики Республики Беларусь, Министерства финансов Республики Беларусь и Министерства архитектуры и строительства Республики Беларусь, 27.02.2009 г., № 37/18/6 // Консультант Плюс:

Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

4. Об утверждении Программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016 – 2020 годы: Указ Президента Республики Беларусь, 15.12.2016 г., № 466 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

5. Об утверждении Государственной программы инновационного развития Республики Беларусь на 2016 – 2020 годы: Указ Президента Республики Беларусь, 31.01.2017 г., № 31 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

6. Об утверждении Концепции формирования и развития инновационно-промышленных кластеров в Республике Беларусь и мероприятий по ее реализации: Постановление Совета Министров Республики Беларусь, 16.01.2014 г., № 27 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

7. О совершенствовании деятельности Белорусского инновационного фонда: Указ Президента Республики Беларусь, 25.03.2008 г., № 174 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

8. О поддержке малого и среднего предпринимательства: Закон Республики Беларусь, 01.07.2010 г., № 148–З // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2019.

9. Степаненко, Д. М. Инновационное развитие Республики Беларусь: законодательное регулирование и направления активизации / Д. М. Степаненко. – Могилев: Белорусско-Российский университет, 2013. – 230 с.

10. Степаненко, Д. М. Концептуальные подходы к развитию венчурного финансирования в Республике Беларусь / Д. М. Степаненко // Вестник экономической интеграции. – 2014. – № 4. – С. 56 – 71.

11. Степаненко, Д. М. Концепция налогового стимулирования инновационной деятельности в Республике Беларусь / Д. М. Степаненко // Вестник экономической интеграции. – 2015. – № 5 – 6. – С. 80 – 88.

12. Степаненко, Д. М. Инновационная деятельность в Республике Беларусь и ее государственная поддержка / Д. М. Степаненко // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2018. – № 3. – С. 39 – 50.

*In article the current condition of the state innovation policy of the Republic of Belarus is investigated. On the basis of the carried-out analysis the author formulated the number of recommendations about improvement of the innovation policy of the Belarusian state.*

**Keywords:** *innovation, innovation activity, state innovation policy, tax, depreciation, program, innovation infrastructure.*

Дата надходження до редакції: 04.02.2019

УДК 620.9 (476)

**Е.В. Трубицына,**

*Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

## **ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

*У статті розглянуті питання перспектив розвитку відновлюваної енергетики в Республіці Білорусь в сучасних умовах, механізми реалізації державної політики розвитку ВДЕ та необхідність реформування даного виду генерації.*

**Ключові слова:** *енергетична система, відновлювальна енергетика, генеруючі джерела, державна політика розвитку ВДЕ, інструменти регулювання.*

Надежная работа энергетической системы любого государства заключается в быстром реагировании на внезапные изменения в топливно-энергетическом балансе, связанные с ограничением доступа к энергоресурсам, неконкурентными или излишне волатильными ценами на энергетическое сырье и т.д.

Еще в 2016 году мировое энергопотребление опиралось преимущественно на ископаемое топливо. Вместе с тем большинство стран мира последовательно диверсифицируют используемые энергоресурсы с целью укрепления энергетической безопасности и учитывают это направление в государственном стратегическом планировании. В Германии, импортирующей около 70% углеводородов из всего объема первичного потребления энергии, в 2010 году была принята государственная программа, направленная на повышение к 2050 году доли ВИЭ в суммарном конечном энергопотреблении с 10 до 60% (в выработке электроэнергии – до 80%). В настоящее время в Германии за счет ВИЭ уже производится около 32% электроэнергии [1].

Развивая возобновляемую энергетику, страны ставят перед собой определенные задачи. Одни решают вопросы энергетической бедности, покрытия дефицита электрических мощностей в условиях отсутствия традиционных видов топлива или высоких цен на них, другие – энергообеспечение труднодоступных регионов, где нет сетевой инфраструктуры. Роль играют также климатические вопросы, выполнение Парижского соглашения и т.д. Даже страны-экспортеры углеводородов активно инвестируют в развитие ВИЭ. В частности, в Саудовской Аравии принята долгосрочная программа по обеспечению лидерства в солнечной и ветровой энергетике с целью перехода к 2040 году от экспорта ископаемых энергоносителей к экспорту электроэнергии.

Если говорить о Беларуси, то основной задачей страны, согласно принятым программным документам [2; 3], является диверсификация топливно-энергетического баланса путем сокращения объемов использования ископаемых видов топлива. Стратегическая задача – снижение доли доминирующего ресурса (природного газа).

Национальной стратегией устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь (НСУР-2030) [4] определены основные ориентиры развития топливно-энергетического комплекса (ТЭК) с учетом удовлетворения потребностей экономики и населения страны в энергоносителях на основе их максимально эффективного использования при снижении нагрузки на окружающую среду. Критериями достижения ориентиров выступают:

- снижение доли доминирующего вида топлива (природного газа) в валовом потреблении топливно-энергетических ресурсов (ТЭР) с 60% в 2013 году до 52% в 2030 году;
- уменьшение доли доминирующего поставщика энергоресурсов (России) в общем импорте ТЭР с 98% в 2013 году до 75% в 2030 году;
- замещение в топливном балансе 5 млрд куб. м импортируемого природного газа и снижение уровня выбросов парниковых газов на 7-10 млн тонн в год после ввода в эксплуатацию Белорусской АЭС;
- повышение уровня энергетической самостоятельности страны (отношение объема производства (добычи) первичной энергии к валовому потреблению ТЭР) с 14,5% в 2013 году до 18% в 2030 году.

Республика Беларусь уже предприняла ряд важных шагов для повышения эффективности производства энергии и диверсификации используемых видов топлива. В энергетической системе проведена масштабная работа по модернизации и строительству основных генерирующих мощностей.

Это позволило в 2017 году по сравнению с 2013 годом:

- 1) снизить удельный расход топлива на производство 1 кВт·ч электроэнергии на 24 грамма условного топлива (с 256,1 до 232,1 грамма условного топлива на 1 кВт·ч) и выйти по этому показателю на передовые позиции среди стран СНГ (рис. 1).

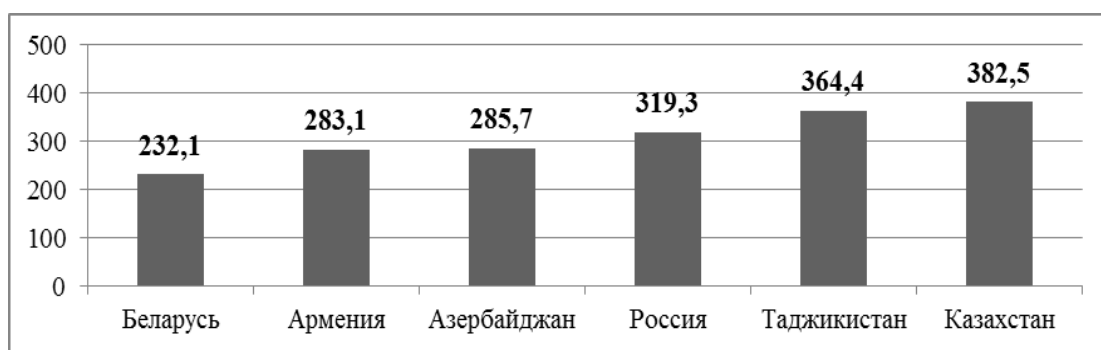


Рис. 1 Удельный расход топлива на производство электроэнергии в странах СНГ, 2017, г у. т./кВт ч

Источник: Минэнерго РБ

Удельный расход топлива на производство 1 кВт·ч электроэнергии является основным показателем, характеризующим эффективность работы энергетической отрасли. Топливная составляющая в структуре себестоимости производства электроэнергии энергообеспечивающих организаций в Республике Беларусь занимает порядка 75%;

2) уменьшить технологический расход энергии в электрических сетях на 1,03 процентных пункта (с 9,88% до 8,85%);

3) увеличить собственное производство электроэнергии на 2,1 млрд. кВт·ч или на 7,3%, в том числе на 682 млн. кВт·ч за счет использования местных и возобновляемых топливно-энергетических ресурсов;

4) снизить импорт электрической энергии на 4,0 млрд. кВт·ч или на 59,6% и отказаться от ее поставок из-за пределов республики в 2018 году;

5) снизить потребление импортируемого топлива за период 2013 – 2017гг. на 3,4 млн тонн условного топлива, что эквивалентно 3,0 млрд куб. метров природного газа и соответствует уменьшению нагрузки на валютный рынок страны на 566 млн. долларов США.

Намечающийся ввод в эксплуатацию ядерного энергетического источника мощностью 2300 – 2400 МВт также позволит вывести из топливного цикла значительные объемы органического топлива, обеспечить диверсификацию энергетических источников, улучшить экологическую обстановку в Республике Беларусь, так как при производстве электроэнергии резко уменьшится химическая нагрузка на окружающую среду. Белорусская атомная электростанция позволит заместить 5 млрд куб. м природного газа и, как следствие, снизить долю использования его в производстве электроэнергии с 95% до 60%.

В целом, ввод в эксплуатацию АЭС окажет значительное влияние на стратегию развития всей системы энергообеспечения страны и на формирование структуры генерирующих мощностей. В условиях отсутствия в республике высоких темпов роста потребления электроэнергии (рис. 2), ввод атомной электростанции приведет к значительному сокращению выработки электроэнергии на энергоисточниках ГПО «Белэнерго» и к необходимости регулирования покупки энергии от установок ВИЭ, электрическая мощность которых в последние годы прирастает значительными темпами. В 2016 году суммарная мощность ВИЭ

увеличилась в 1,6 раза к 2015 году, в 2017-м – в 1,8 раза к 2016-му, при этом объем зеленой генерации превысил 900 млн кВт·ч. В 2018 году в сравнении с 2016-м установленная электрическая мощность блок-станций, использующих ВИЭ, приросла более чем на 140 МВт и на 1 января 2019 года составила 391 МВт. Выработка зеленой электроэнергии за эти два года увеличилась на 390 млн кВт·ч и достигла 753 млн кВт·ч. К 2020 году, согласно прогнозам, этот показатель превысит 1 млрд кВт·ч. Ни один вид генерации так интенсивно не развивается в Беларуси в последние годы.

Индикатор энергетической безопасности «отношение объема производства (добычи) первичной энергии из возобновляемых источников энергии к валовому потреблению ТЭР», определенный Концепцией энергетической безопасности в размере 6% в 2020 году[5] достигнут по результатам 2017 года.

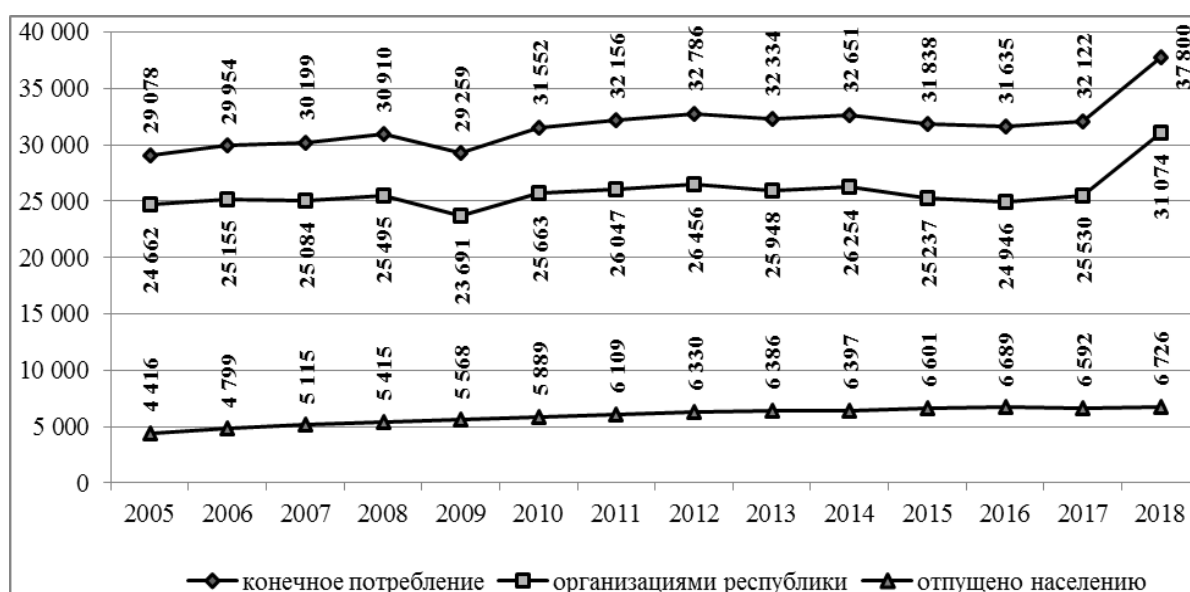


Рис. 2 Динамика конечного потребления электроэнергии, млн кВт ч  
Источник: по данным Белстата

Опыт стран Евросоюза показывает, что рост альтернативной генерации вынуждает применять ограничительные меры как в области строительства таких энергоисточников, так и в области экономического стимулирования их развития. В Чехии, например, отменено экономическое стимулирование всех установок с использованием ВИЭ (за исключением мини-ГЭС), введенных в эксплуатацию после 2013 года, а для остальных установлены дополнительные налоги на выручку и утилизацию оборудования. Германия также переходит от стимулирования и государственной поддержки ВИЭ к их интеграции в рыночные условия.

Что касается белорусской энергетической системы, то параллельно с ней в настоящее время работают порядка 150 блок-станций с использованием возобновляемых источников энергии. Темпы создания таких установок порой превышают прогнозируемые показатели по приобретению электроэнергии из ВИЭ в сеть энергосистемы. По мнению специалистов-энергетиков [6] с вовлечением в топливно-

энергетический баланс атомной энергии, блок-станции, использующие ВИЭ, будут оказывать значительное влияние на режимы работы белорусской энергосистемы, что потребует реализации дополнительных режимных и технических мероприятий на энергоисточниках ГПО «Белэнерго». Взаимодействие всех генерирующих источников с энергосистемой является общепринятой мировой практикой. В Беларуси режимное взаимодействие с оперативными диспетчерскими управлениями обязательно для всех источников генерации, независимо от их вида. Это предусмотрено Концепцией энергетической безопасности Республики Беларусь.

В мировой практике при формировании государственной политики развития ВИЭ, а также механизма ее реализации используются следующие инструменты регулирования:

**фискальное регулирование** – субсидии, дотации, налоговые вычеты, налоговые преференции, уменьшение налогов;

**регулирование объемов производства электроэнергии из ВИЭ** – портфельные стандарты (система квотирования), тендеры, «зеленые» сертификаты;

**государственное финансирование** – государственные инвестиции, ссуды, гранты;

**тарифное (ценовое) регулирование** – фиксированные тарифы, тарифы с надбавкой к рыночной цене;

**регулирование доступа к сети** – гарантированное подключение к сети, приоритетная покупка электроэнергии из ВИЭ, система «чистого измерения».

В Республике Беларусь экономический механизм стимулирования использования ВИЭ является гибридным. В качестве инструментов данного механизма выступают система тарифов с применением коэффициентов, тендерная система с использованием квотирования, налоговое регулирование и государственное финансирование. Основным инструментом стимулирования использования возобновляемых источников энергии являются тарифы с применением коэффициентов, размер которых зависит от вида ВИЭ, мощности установки, фактического срока службы ВИЭ-установок на день их ввода в эксплуатацию.

Таким образом, каждое государство в вопросах развития и стимулирования ВИЭ руководствуется, прежде всего, экономической целесообразностью. Очевидно, что темпы развития ВИЭ в Республике Беларусь также необходимо регулировать для обеспечения максимальной загрузки атомной электростанции и недопущения роста финансовой нагрузки на потребителей в связи с высокими тарифами на энергию от ВИЭ. Стоимость 1 кВт·ч электроэнергии, генерируемой с использованием ВИЭ, в 5 раз превышает затраты государственных энергоснабжающих организаций на производство того же количества электроэнергии. Высокие тарифы на покупку зеленой электроэнергии фактически являются скрытым видом перекрестного субсидирования.

Такая ситуация по развитию ВИЭ может привести:



к вытеснению из энергетического баланса электрических мощностей ТЭЦ, которые одновременно в комбинированном режиме осуществляют производство электрической и тепловой энергии;

к необходимости ограничения базового режима работы атомной электростанции в межтопительный период;

к замещению дешевой электроэнергии от электростанций ГПО «Белэнерго» на дорогую от возобновляемых источников энергии (18,6 цента США/кВт·ч) и, как следствие, – к росту себестоимости 1 кВт·ч на 0,59 цента США/кВт·ч и увеличению тарифов на электроэнергию для потребителей реального сектора экономики на 0,78 цента США/кВт·ч.

Учитывая мировое развитие технологий по использованию ВИЭ, снижение стоимости оборудования для установок ВИЭ и повышение эффективности его работы, обуславливают в Республике Беларусь необходимость перехода развития ВИЭ от государственной поддержки на условия рыночных отношений.

Уже предприняты следующие меры:

- установлено квотирование мощностей создания установок ВИЭ (*Указ Президента Республики Беларусь от 18 мая 2015 г. № 209*);

- определен порядок установления и распределения квот (*постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 августа 2015 г. № 662*);

- приняты меры по поступательному снижению повышающих коэффициентов к тарифам на покупку энергии (*постановление МАРТ от 20 июля 2017 г. № 41*).

Вместе с тем, принятых мер недостаточно для интеграции установок ВИЭ в работу энергосистемы и снижения ценовой нагрузки в тарифах на электроэнергию для потребителей республики.

В целях сбалансированного развития всех видов генерации, минимизации воздействия на энергетические источники государственных энергоснабжающих организаций и для обеспечения потребителей доступными энергоресурсами с учетом ввода в эксплуатацию Белорусской АЭС, Министерством энергетики Республики Беларусь отрабатываются новые подходы к развитию ВИЭ, направленные на совершенствование законодательства в этой области. В частности, предусматривается:

в пределах квот, распределяемых с 1 декабря 2018 г., создание новых, модернизацию, реконструкцию действующих установок ВИЭ осуществлять только с использованием нового оборудования с покупкой электроэнергии от таких установок по стимулирующим коэффициентам;

привлечение установок ВИЭ мощностью от 1 МВт к участию в регулировании суточного графика покрытия электрической нагрузки энергосистемы и режимное взаимодействие собственников установок ВИЭ с энергоснабжающей организацией путем представления почасовых графиков объемов выработки электроэнергии на предстоящие сутки и ее отпуска в электрическую сеть этой организации;

возможность передачи по сетям государственных энергоснабжающих организаций электроэнергии от установок ВИЭ;

уменьшение периода применения повышающего коэффициента при

покупке электроэнергии от установок ВИЭ, если инвестиционный договор реализован с нарушением срока ввода в эксплуатацию этих установок;

возможность создания юридическими лицами и индивидуальными предпринимателями установок ВИЭ без квот в целях энергетического обеспечения своей хозяйственной деятельности.

Таким образом, проводимая государственная политика в области развития зеленой энергетики, ни в коей мере не сужают и не сдерживают ее развитие. Развитие возобновляемой энергетики является одним из направлений диверсификации топливно-энергетического баланса. Это предусмотрено Концепцией энергетической безопасности Республики Беларусь. К тому же в 2015 году Республика Беларусь присоединилась к процессу реализации Целей устойчивого развития, определенных Организацией Объединенных Наций. Одной из основных целей является обеспечение доступа к недорогим, надежным, устойчивым и современным источникам энергии для всех. Беларусь присоединилась также к Парижскому соглашению по борьбе с изменением климата, которое налагает обязательства по сокращению потребления углеводородов и снижению экологической нагрузки, связанной, в том числе с функционированием энергетических объектов. Следует отметить, что темпы развития ВИЭ в стране во многом будут зависеть от роста электропотребления. Если темпы роста будут на соответствующем уровне, то со временем возобновляемая энергетика гармонично впишется в топливно-энергетический баланс республики.

#### **Список использованных источников**

1. Международное энергетическое агентство [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: <https://www.iea.org/>. – Дата доступа: 01.04.2019;

Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016-2020 годы [Электронный ресурс]. – 2019 – Режим доступа: [http://www.pravo.by/upload/docs/op/D917o0083491\\_1497042000.pdf](http://www.pravo.by/upload/docs/op/D917o0083491_1497042000.pdf) – Дата доступа: 28.03.2019;

2. Государственная программа ”Энергосбережение“ на 2016–2020 годы, утвержденная постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 28 марта 2016 г. № 248 [Электронный ресурс]. – 2019 – Режим доступа: <http://www.government.by/ru/solutions/2448> – Дата доступа: 01.04.2019;

3. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года [Электронный ресурс]. – 2019 – Режим доступа: [http://scienceportal.org.by/upload/2015/August/National\\_Strategy\\_of\\_Social\\_and\\_Economic\\_Development\\_2030.pdf](http://scienceportal.org.by/upload/2015/August/National_Strategy_of_Social_and_Economic_Development_2030.pdf) – Дата доступа: 28.03.2019;

4. Концепция энергетической безопасности Республики Беларусь, утвержденная Постановлением Совета Министров Республики Беларусь, 23 декабря 2015 г., № 1084 [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: [http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/koncepcii\\_i\\_proframmi/](http://minenergo.gov.by/zakonodatelstvo/koncepcii_i_proframmi/). – Дата доступа: 01.03.2019;

5. Прудникова, О. Возобновляемую энергетику в Беларуси ждет

реформа / О. Прудникова // Энергетика Беларуси [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: <http://www.energo.by/upload/iblock/077/077732d380ad2817e6e734809c3d1a4b.pdf> – Дата доступа: 02.04. 2019.

*The article deals with the prospects of the renewable energy development in the Republic of Belarus in modern conditions, the mechanisms of implementing the state policy of the renewable energy sector development and the need for reform in this type of generation.*

**Key words:** *energy system, renewable energy, generating sources, state policy of renewable energy development, regulatory tools.*

Дата надходження до редакції: 23.04.2019

**УДК 340.341**

**В.С. Усс, аспірант,**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ УПРАВЛІНСЬКИХ ІННОВАЦІЙ**

*У статті визначено сутність управлінських інновацій, досліджено їх різновиди. Надано пропозиції щодо їх використання, що сприятиме подальшому розвитку підприємств в умовах сьогодення.*

**Ключові слова:** *управлінські інновації, управління підприємством, інноваційні методи управління.*

Більшість дослідників розглядає управлінські інновації як спосіб покращення організаційної структури, стилю і методів прийняття рішень, використання нових засобів обробки інформації. Вони займають важливе місце в інноваційній діяльності підприємств. Хоча прийнято вважати, що основою розвитку будь-якого підприємства є застосування продуктивних інновацій, але за значущістю слід вважати головними управлінські інновації. Саме вони забезпечують підприємству отримання довготривалих конкурентних переваг, які не можуть бути скопійованими конкурентами, вирішення стратегічних завдань тощо. Роль управлінських інновацій полягає у підвищенні ефективності виробництва з точки зору трьох різних аспектів: умов реалізації технічних (технологічних) нововведень; впливу на темп матеріалізації технічного прогресу; впливу на темп розповсюдження нововведень. Управлінські інновації розкривають нові форми й методи планування, організування, регламентування праці та виробництва, а також у сферах ціноутворення, мотивації й оцінки результатів діяльності[1, 629]. Підставою для впровадження управлінських

інновацій є зміна завдань, які розв'язує підприємство, що викликано об'єктивними причинами, які відбуваються в зовнішньому середовищі.

Але, на відміну від інновацій інших типів, управлінські інновації здійснюють опосередкований вплив на ефективність діяльності підприємств. У 2006 р. дослідники Лондонської школи бізнесу Дж. Біркіншоу та М. Мол [2] визначили генезис найважливіших управлінських новацій ХХ століття. В основі вибору управлінських інновацій лежали такі критерії:

- абсолютна новизна;
- відповідність сучасним умовам ведення бізнесу;
- використання інновацій сучасними підприємствами;
- отримання конкурентної переваги (переваг) першими підприємствами, що її використовували.

На основі цих критеріїв було сформовано 12 найбільш значимих управлінських інновацій ХХ століття, до яких віднесено:

1. Наукові методи управління.
2. Системи обліку собівартості та відхилень.
3. Комерційні дослідницькі лабораторії.
4. Аналіз рентабельності та бюджетування капіталовкладень.
5. Бренд-менеджмент.
6. Проектний менеджмент.
7. Дивізіональна структура управління.
8. Підготовка керівників.
9. Галузеві консорціуми.
10. Децентралізація (самоорганізація) управління.
11. Стратегічний аналіз.
12. Рішення проблем за ініціативою співробітників.

Управління замовленнями, реінжиніринг бізнес-процесів і програма передачі співробітникам акцій їх компаній та інші значні інновації не потрапили у вищенаведений перелік, тому що на той час (2006 р.) їхній вплив на управлінську діяльність був незначним.

На сьогодні широко застосовуються такі інноваційні управлінські концепції:

1. Модель безперервного процесу вдосконалення (KAIZEN), яка включає такі компоненти, як обґрунтування методів та інструментів переорієнтації управлінської діяльності, орієнтацію на бездефектне управління й детальне узгодження всього процесу управління.

2. Концепція радикального вдосконалення процесів (КАЙРІО) – об'єднує такі підходи, як бенчмаркінг (дієвий інструмент для визначення становища компанії порівняно з іншими), реінжиніринг, цілеспрямовані радикальні інноваційні проекти та системні інноваційні процеси.

3. Концепція загального менеджменту якості (TQM) – спрямована на реалізацію інноваційних змін у системі управління, в основу якої покладене підвищення результативності й ефективності управлінських процесів [3]. Розроблено і більш нові та доволі перспективні нововведення – управління знаннями, створення програм з відкритим кодом, внутрішні ринки тощо.

Для спрощення розуміння сутності управлінських інновацій і визначення сфер їх реалізації на підприємстві, виходячи зі значної кількості їх різновидів та з урахуванням системного підходу, управлінські інновації З. Шацька розподіляє за сферою здійснення [4]:

- в суб'єкті управління – на рівні менеджменту підприємства;
- в об'єкті управління – на рівні виробничих підрозділів підприємства.

Суб'єкт управління (менеджмент підприємства) здійснює свою діяльність за допомогою певної методології управління. На сьогодні в її основу повинні бути закладені такі управлінські інновації:

- стратегічний менеджмент – сукупність специфічних процесів прийняття управлінських рішень щодо формування місії та визначення цілей організації, вибору стратегії її діяльності й використання ресурсів у ринковому середовищі, що забезпечує реалізацію цих стратегій [5, 6];

- безперервний процес удосконалення – процес безперервного та поступового удосконалення, який стає можливим завдяки активній участі всіх співробітників підприємства [7];

- концепція радикального вдосконалення процесів – об'єднує такі підходи, як бенчмаркінг (дієвий інструмент для визначення становища компанії порівняно з іншими), реінжиніринг, цілеспрямовані радикальні інноваційні проекти та системні інноваційні процеси. Реалізація цієї методології забезпечує швидке зростання необхідних показників ефективності управління у кілька разів;

- менеджмент якості – концепція, що пов'язує в єдину систему всі види діяльності, які необхідні для того, щоб споживач був максимально задоволений товарами, що отримує, та обслуговуванням, і щоб ця задоволеність зростала й гарантувала зміцнення конкурентних позицій підприємства [3].

Управлінську діяльність суб'єкта управління слід розглядати як процес, оскільки робота для досягнення мети підприємства за допомогою іншої – це не якась одноразова дія, а серія взаємопов'язаних між собою дій [8, 221]. Всі ці дії є дуже важливими для подальшого розвитку підприємства. Виходячи з того, що сучасні умови діяльності підприємств характеризуються невизначеністю та високою швидкістю змін у зовнішньому оточенні, то за цих умов посилюється інтерес до розробки адаптивних систем управління. Ці системи ґрунтуються на теорії хаосу й самоорганізації. Управління підприємством як системою має базуватися на її здатності до самоорганізації, під якою розуміється здатність системи підтримувати просторову, часову та функціональну структури без специфічного впливу. У процесі самоорганізації підприємство самостійно адаптується до змін у зовнішньому середовищі, формує відповідну стратегію.

З урахуванням здатності підприємства до самоорганізації в сучасних умовах відбувається перехід від управління підприємством за його окремими функціональними складовими до управління процесами самоорганізації.

Прагнучи підвищити гнучкість і пристосуватись до динамічних змін у зовнішньому середовищі, сучасні підприємства почали виділяти зі свого складу виробничі відділення з наданням їм певної самостійності в здійсненні

оперативного управління. При цьому всі найважливіші загально корпоративні питання вирішуються центральним апаратом, що розробляє стратегію розвитку підприємства, вирішує проблеми інвестування, наукових досліджень і розробок [9, 289]. Таким чином, відбулися інноваційні зміни в побудові структури управління шляхом переходу до дивізійних структур.

Об'єкт управління (виробнича система підприємства) здійснює свою діяльність через певні підсистеми – підрозділи підприємства, кількість яких залежить від розміру й організаційної структури підприємства. В сучасних умовах функціонування об'єкта управління відбувається з використанням таких управлінських інновацій:

- процес постачання на підприємстві здійснюється шляхом управління замовленнями, який називається логістикою;
- в процесі виробництва обов'язково використовуються системи обліку собівартості продукції, здійснюється аналіз рентабельності, бюджетування капіталовкладень, безперервно контролюється якість продукції або послуг за допомогою менеджменту якості;
- процес збуту готової продукції або послуг здійснюється на основі концепції управління відносинами з клієнтами (Customers Relationship Management – CRM). CRM – це інноваційна управлінська концепція, яка спрямована на побудову взаємовигідних відносин підприємства зі своїми клієнтами і заснована на використанні передових управлінських та інформаційних технологій. Метою впровадження CRM-систем є залучення нових і утримання найбільш цінних існуючих клієнтів, зниження витрат, підвищення продуктивності праці і, як результат, збільшення обсягів продажу й прибутку.
- в процесі управління персоналом аналізується робочий час і трудовий рух, за ініціативи співробітників вирішуються проблеми підприємства, впроваджується програма передачі співробітникам акцій компанії, що, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня кваліфікації та мотивації персоналу. Таким чином, управлінські інновації займають важливе місце у подальшому розвитку підприємств в умовах сьогодення.

Висновки. Аналізуючи вищевикладене, слід відмітити, що проблема використання інновацій на підприємстві є однією з найбільш актуальних. Розглянуті в статті основні види управлінських інновацій, що можуть бути використані в різних підсистемах підприємства залежно від необхідності вирішення проблем, які виникають, та напряму інноваційного розвитку підприємства. Виходячи з того, що в системі підприємства вищерозглянуті основні управлінські інновації використовуються локально, подальші дослідження можуть бути спрямовані на відбір найбільш ефективних видів інновацій на основі світового досвіду.

### **Список використаних джерел**

1. Прокопишин Л.П. Управлінські інновації та особливості їх використання на машинобудівних підприємствах в сучасних умовах. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. №628. С. 628–633.

2. Birkinshaw J., Mol M., How Management Innovation Happens. *MIT Sloan Management Review*. 2006. July 1. С 23-29.
3. Менеджмент качества: разрушая стереотипы URL: [www.management.com.ua](http://www.management.com.ua).
4. Шацька З.Я. Управлінські інновації в системі підприємства. Київський національний університет технологій та дизайну, К.: 2012. С 176-182.
5. Ігнат'єва І.А. Стратегічний менеджмент: Підручник. К.: Каравелла, 2008. 480 с.
6. Солов'ян І.О. Управлінські інновації на підприємствах в умовах сьогодення URL: [www.rusnauka.com](http://www.rusnauka.com)
7. Практическая психология. Стратегия Кайзен URL: [www.sunhome.ru](http://www.sunhome.ru).
8. Осовська Г.В., Осовський О.А. Основи менеджменту: Підручник. К.: Кондор, 2006. Вид. 3-є, перероб. і доп. 664 с.
9. Ковшун Н.Е. Аналіз та планування проектів: Навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2008. 344 с.

*The article defines the essence of managerial innovations, researchers of their various levels. Proposals on their use are offered, which promote further development of enterprises in the present.*

**Key words:** *managerial innovations, management, innovative management methods.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 351.83**

*О.О. Хандій, кандидат економічних наук, доцент,  
докторант відділу економічних проблем соціальної політики,  
Л.Л. Шамілева, кандидат економічних наук, доцент,  
провідний науковий співробітник  
відділу економічних проблем соціальної політики,  
Інститут економіки промисловості НАН України,  
м. Київ, Україна*

### **ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИМИ ЧИННИКАМИ**

*В роботі обґрунтовано вплив соціально-трудоових чинників на макроекономічні показники. Розраховано аналітичні залежності визначення втрат та резервів зміни соціального і трудового потенціалів в забезпеченні економічного зростання.*

**Ключові слова:** *економічне зростання, соціальний потенціал, трудовий потенціал, резерви зростання, соціально-трудоові чинники, структурна змінна*

Теоретико-методологічні засади активізації соціального та трудового потенціалу економічного зростання на засадах сталого розвитку базуються на узагальненому підході врахування соціальної компоненти в забезпеченні такого зростання (рис. 1).

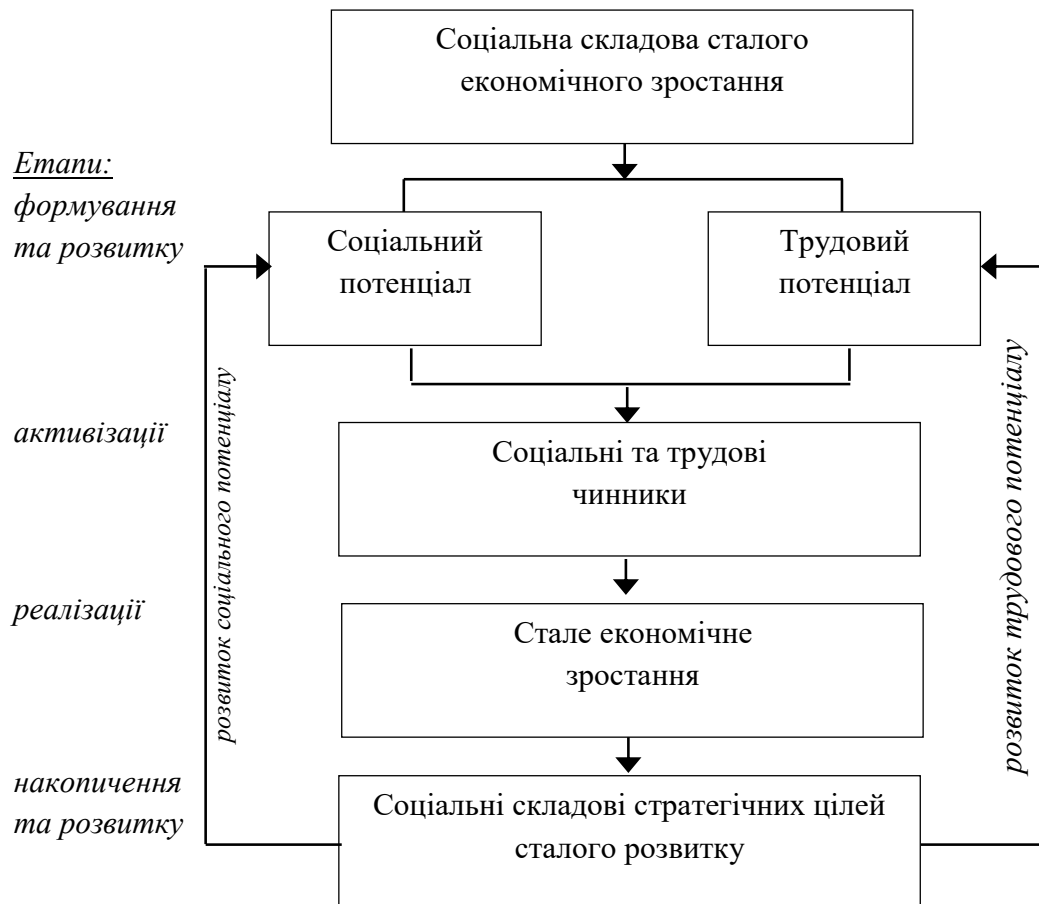


Рис. 1 – Соціальний вектор забезпечення економічного зростання на засадах сталого розвитку

За змістом цього підходу соціальна складова включає основні елементи соціального та трудового потенціалів, які при аналізі їх впливу на можливості економічного зростання визначаються як основні фактори такого розвитку.

Оцінка впливу досягнутого рівня соціального та трудового потенціалу ( $I_{СП}$ ) на зміну параметрів макроекономічних показників економічного розвитку (ВВП) базується на сполученні економетричних моделей взаємозв'язку та аналізу емпіричних коефіцієнтів еластичності.

Обсяги ВВП за 2007-2017 рр. визначені в співставних з 2007 р. цінах, – цей вибір одиниць виміру пов'язаний з тим, що обсяги ВВП в фактичних цінах в значній мірі обумовлені зміною цінової складової, а також різкою зміною валютного курсу за 2014-2015 рр. В той же час, в структурі показників виміру соціального та трудового потенціалу більшість з них не залежить від вартісних одиниць виміру.



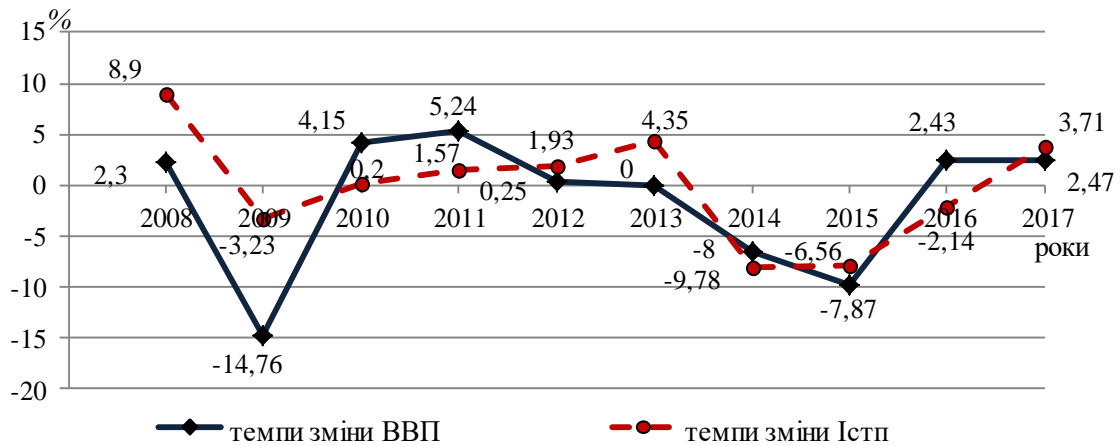


Рис. 2 – Темпи зміни ВВП (в цінах 2007 р.) та  $I_{стп}$  за 2007-2017 рр., % до попереднього року

Таблиця 1 – Співставлення темпів зміни ВВП та інтегрального показника соціального і трудового потенціалів ( $I_{стп}$ ) та коефіцієнту еластичності

Роки	Темпи зміни, % до попереднього року		Коефіцієнт еластичності зміни ВВП від зміни $I_{стп}$ , %
	$ВВП$ (за ПКС)	$I_{стп}$	
2008	2,3	8,9	0,25
2009	-14,76	-3,23	4,6
2010	4,15	0,2	20,75
2011	5,24	1,57	3,34
2012	0,25	1,93	0,13
2013	0,0	4,35	0,0
2014	-6,56	-8,0	0,82
2015	-9,78	-7,87	1,24
2016	2,43	-2,14	-1,13
2017	2,47	3,71	0,67

Співставлення темпів приросту (зниження) ВВП та  $I_{стп}$ , а також тенденція зміни коефіцієнтів еластичності свідчать про співпадіння коливань відповідних показників (табл. 1, рис. 2.), що підтверджує наявність прямого помірною зв'язку поміж ними.

Зростання інтегрального показника соціального та трудового потенціалів супроводжується зростанням і ВВП, – така закономірність склалася протягом усього терміну дослідження.

Визначення кількісної міри взаємозв'язку поміж параметрами економічного зростання та рівнем соціального та трудового потенціалів базується на ідентифікації економетричних моделей, які побудовані за алгоритмами кореляційно-регресійного аналізу. З урахуванням того, що змінні, поміж якими визначається щільність зв'язку, представлені рядами динаміки, то для забезпечення незалежності поміж об'єктами спостереження додатково в множину факторних змінних включається

фактор часу або незалежна змінна як вектор  $t: \{1, 2, \dots, 11\}$ . З іншого боку, з 2014-го року в зв'язку з подіями в Криму та на частині Донбасу суттєво зменшилися умови для формування та можливості розвитку трудового потенціалу. Для оцінки впливу безпосередньо цього чинника в рівнянні регресії вводиться структурна змінна  $u_t$ , яка визначається наступним чином [1, с. 108-112; 2]:

$$u_t = \begin{cases} 0, \text{ для } 2007-2013 \text{ рр.} \\ 1, \text{ для } 2014-2017 \text{ рр.} \end{cases}$$

В ідентифікованому рівнянні регресії параметри при цій змінній  $a_{u_t}$  дають можливість оцінити, які втрати обсягу ВВП мали місце внаслідок анексії Крим та окупації частини Донбасу.

Оптимальна апроксимація зміни ВВП (в цінах 2007 р.) від визначених чинників склалася за наступними регресійними моделями:

$$\bar{y}_{1,x_1} = e^{7,107} \cdot x_1^{0,762} \cdot t^{-0,06}; \quad (1)$$

$$D_{y_1, x_1} = 0,802; \varepsilon_{\text{відн.}} = 0,4\%; F_p = 16,2;$$

$$F_\alpha = \begin{cases} \alpha = 0,05 \\ m_1 = 2 \\ m_2 = 8 \end{cases} = 4,46; F_p > F_\alpha,$$

$$\bar{y}_{1,x_1} = 459,7 + 438,84 \cdot X_1 - 60,33 \cdot u_t; \quad (2)$$

$$D_{y_1, x_1} = 0,632; \varepsilon_{\text{відн.}} = 3,4\%; F_p = 6,9; F_p > F_\alpha$$

де  $y_1$  – ВВП<sub>1</sub>, млн. грн (в цінах 2007 р.) за 2007-2017 рр. [3-12]

$x_1$  – інтегральний показник рівня соціального та трудового потенціалів за 2007-2017 рр.

$t$  – фактор часу;  $t = \overline{1,11}$ ;

$u_t$  – структурна змінна.

Множинний коефіцієнт детермінації за рівнянням степеневі регресії (1) свідчить, що зміна обсягів ВВП в середньому за 2007-2017 рр. на 80,2% обумовлена зміною рівня соціально-трудоного потенціалу та тенденцією змін факторів, які склалися протягом одинадцяти років. Виходячи з того, що рівняння регресії відповідає критеріям статистичної достовірності ( $F_p > F_\alpha$ ) та статистичної точності ( $\varepsilon_{\text{відн.}} < 15,0\%$ ), визначені міри залежності носять об'єктивний характер та можуть бути екстрапольовані на короткі терміни упередження. Параметр  $a_1 = 0,762$  в степеневих моделях є частковим коефіцієнтом еластичності. За змістом він дає змогу для наступного висновку залежностей: протягом всього періоду склалася пряма залежність поміж зміною  $I_{СП}$  та ВВП, при цьому кожний відсоток приросту рівня інтегрального показника супроводжується приростом ВВП на 0,762%, за умови, що одночасно мала місце і негативна тенденція зміни ВВП, адже середньорічні темпи його падіння за одинадцять років склали -

1,64%.

Параметри лінійної регресійної залежності (2) визначають міри зв'язку, які склалися в середньому протягом періоду, що досліджується, в натуральному вигляді. Наприклад,  $a_1 = 438,84$  свідчить, що збільшення  $I_{СТП}$  на 0,1 коефіцієнтного пункту супроводжується приростом ВВП (в співставних у 2007 р. цінах) на 43,9 млрд грн. Але з урахуванням структурної змінної  $u_t$  така залежність мала лише з 2007 до 2013 року. Починаючи з 2014 року в середньому внаслідок подій на сході України та АР Крим втрати ВВП склали близько 60,33 млрд грн. Визначена на підґрунті наведених регресійних моделей залежність ВВП від зміни рівня соціально-трудового потенціалу підтверджує, що останній об'єктивно є чинником забезпечення економічного зростання.

На підґрунті моделей (1-2) можна розрахувати можливі обсяги ВВП, які можуть бути лише за рахунок мобілізації резервів збільшення рівня соціально-трудового потенціалу.

Мобілізація резервів, які склалися протягом 2017 р., визначається на підґрунті нівелювання негативного впливу окремих чинників за виключенням обсягів резервів, які сформовані за суб'єктивними оцінками респондентів, – станом на 2017 р. вони становили 9,5 %.

З урахуванням мобілізації резервів зростання  $I_{СТП}$  рівень інтегрального показника міг би досягти 0,52 ( $0,472 \cdot 1,095 = 0,520$ ), а розрахункові обсяги ВВП – 627,5 млрд. грн або 2,7% приросту по відношенню до фактичного обсягу на 2017 р. ( $\frac{627,5}{611,1} \cdot 100 = 102,7\%$ ). З іншого боку внаслідок подій 2014-

2017 рр. середньостатистичні втрати ВВП складають близько 60,33 млрд грн. Ці обсяги втрат формують додаткові резерви зростання ВВП. Одночасно необхідно звернути увагу, що навіть з урахуванням мобілізації визначених резервів зростання  $I_{СТП}$ , його рівень залишається досить помірним, тому активізація чинників розвитку соціально-трудового потенціалу в забезпеченні економічного зростання повинна бути зосереджена за трьома напрямками:

- нівелювання негативного впливу чинників, які гальмують розвиток соціально-трудового потенціалу;
- забезпечення розвитку тих чинників, які протягом всього терміну є факторами зростання рівня соціально-трудового потенціалу;
- зменшення негативних наслідків, обумовлених подіями 2014-2017 рр.

Аналітичні можливості визначення резервів зростання рівня соціального і трудового потенціалів як за кожною внутрішньою складовою, так і за окремими чинниками їх зміни дають можливість визначити пріоритетність чинників, за якими повинні бути мобілізовані резерви для забезпечення економічного зростання на засадах сталого розвитку. Більшість чинників носять системний характер та одночасно відносяться до декількох складових. Наприклад, можливості збільшення як людського, так і трудового потенціалів, пов'язані зі збільшенням як

загальної чисельності населення, в тому числі в працездатному віці, так і з тривалістю життя. Одночасно зменшення рівня постаріння населення супроводжується зростанням його трудового потенціалу. Зростання доходів від підприємницької діяльності, зайнятості на малих підприємствах та фізичних осіб-підприємців одночасно супроводжується формуванням середнього класу, збільшенням середньодушових еквівалентних загальних доходів і, як наслідок, більш прогресивною структурою витрат домогосподарств.

За кожним визначеним чинником для мобілізації резервів розробляються напрямки та механізми активізації соціальних та трудових чинників для забезпечення економічного зростання на засадах сталого розвитку.

### Список використаних джерел

1. Єріна А.М. Статистичне моделювання та прогнозування: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2001. 170 с.
2. Шамилева Л.Л. Статистическое моделирование и прогнозирование: учеб. пособие. Донецк: Каштан, 2008. 310 с.
3. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України. Київ, 2009. 567 с.
4. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України. Київ, 2010. 567 с.
5. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2011. 560 с.
6. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2012. 559 с.
7. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2013. 552 с.
8. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 534 с.
9. Статистичний щорічник України за 2014 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2015. 586 с.
10. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2016. 575 с.
11. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 611 с.
12. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 541 с.

*The impact of social and labor factors on macroeconomic indicators was substantiated in the article. Analytical dependencies of the definition of losses and reserves of changes in social and labor potential in ensuring economic growth were calculated.*

**Key words:** *economic growth, social potential, labor potential, growth reserves, socio-labor factors, structural variable.*

Дата надходження до редакції: 23.04.2019

## МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ БЕЛАРУСИ

*У роботі пропонується методологічний інструментарій, що дозволяє дати однозначну і об'єктивну оцінку рівня енергоефективності використання ПЕР в Білорусі з позиції триєдності: людина - економіка - навколишнє природне середовище.*

*Ключові слова: паливно-енергетичні ресурси, енергоефективність, Республіка Білорусь.*

Повышение энергоэффективности входит в число важнейших стратегических направлений приоритетного технологического развития экономик большинства стран мира. Поэтому страны мира, и в первую очередь экономически развитые страны, активно проводят энергоэффективную политику, ускоряя тем самым наступление новой эры высоких технологий, нового технологического уклада, повышая конкурентоспособность своих экономик. В полной мере это относится и к Республике Беларусь, где энергоэффективность является приоритетной задачей, одним из важнейших факторов удовлетворения постоянного роста потребностей в топливе, тепловой и электрической энергии, обеспечения энергетической безопасности, улучшения экологической обстановки, повышения качества жизни населения, обеспечения должного уровня конкурентоспособности производимой продукции, как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Одновременно повышается энерговооруженность домашнего хозяйства, создаются новые рабочие места и привлекаются инвестиции в энергетику. В то же время неэффективное использование топливно-энергетических ресурсов приводит к значительным потерям в экономике, ухудшает экологическую обстановку на местном, региональном и глобальном уровнях.

В мировой практике уровень энергоэффективности национальной экономики государства может определяться как одним, так и совокупностью показателей. В основном качестве характеристики энергоэффективности используется показатель энергоёмкость ВВП. При этом традиционно считается, что чем ниже энергоёмкость ВВП, тем выше энергоэффективность экономики. Однако, по нашему мнению, один показатель – энергоёмкость ВВП – не может объективно отразить, насколько эффективно в экономике страны обеспечиваются экономические, экологические и социальные аспекты энергопотребления. В силу своей специфики энергоёмкость ВВП не отражает уровень качества жизни населения страны, степень загрязнения окружающей среды, уровень научно-технического прогресса. Кроме того, необходимо понимать, что

энергоёмкость ВВП не может снижаться беспредельно. На определенном этапе отрицательные последствия дефицита энергии могут перекрыть выгоду от ее экономии, стать тормозом для развития научно-технического прогресса и роста экономики. В данном контексте очевидно, что страна с низкой энергоёмкостью совсем не обязательно имеет высокую энергоэффективность. Например, небольшая страна с экономикой, основанной на услугах, и с мягким климатом заведомо будет иметь меньшую энергоёмкость, чем большая промышленная страна с очень холодным климатом, даже если в этой стране энергия потребляется более эффективно, чем в первой. Как показывают многочисленные межстрановые сопоставления, проводимые авторитетными международными организациями (например, Международное энергетическое агентство – МЭА), страны с высоким уровнем развития экономики, как правило, характеризуются низкой энергоёмкостью. В тоже время ряд стран (например, Южный Судан, Йемен, Гана, Намибия, Мьянма и другие) с достаточно низкой энергоёмкостью не относятся к числу высокоразвитых стран. В этих странах низкая энергоёмкость обусловлена не внедрением инновационных технологий, модернизацией производства, ростом ВВП, а в результате снижения расходов ТЭР в ущерб качеству жизни населения и экологии. Немаловажное значение имеют и климатические условия.

Таким образом, снижение энергоёмкости несомненно является необходимым, но не достаточным условием повышения энергоэффективности экономики.

В Республике Беларусь в официальной статистике используются следующие показатели, характеризующие уровень потребления ТЭР:

– Отдельные показатели Цели 7 «Обеспечение доступа к недорогим, надежным, устойчивым и современным источникам энергии для всех» Национальной системы показателей достижения Целей устойчивого развития: 7.1.1 Доля населения, имеющего доступ к электроэнергии, процентов; 7.2.1.1 Отношение объема производства (добычи) первичной энергии из возобновляемых источников энергии к объему валового потребления топливно-энергетических ресурсов, процентов; 7.3.1.1 Энергоёмкость ВВП (ВВП в ценах 2005 года), кг у. т. / млн. руб.

Показатели, характеризующие уровень потребления топливно-энергетических ресурсов и влияние потребления топлива на окружающую среду: отношение объема производства (добычи) первичной энергии к объему валового потребления ТЭР (энергетическая самостоятельность), процентов; электроёмкость ВВП (ВВП в ценах 2005 г.), кВт·ч / млн. руб.; теплоёмкость ВВП (ВВП в ценах 2005 года), Мкал / млн. руб.; валовое потребление топливно-энергетических ресурсов на душу населения, кг у. т.; потребление электрической энергии на душу населения, кВт·ч; потребление тепловой энергии на душу населения, Мкал; выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух от сжигания топлива на производство тепловой и электрической энергии, тыс. т, в том числе на душу населения, кг на человека и на единицу территории, кг / км<sup>2</sup>;

выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух от мобильных источников, тыс. т, в том числе на душу населения, кг на человека и на единицу территории, кг / км<sup>2</sup>; выбросы парниковых газов в энергетике, млн. т CO<sub>2</sub> – эквивалента в год, из них CO<sub>2</sub>.

В официальной статистике Беларуси пока не существует единого «истинного» показателя эффективности использования ТЭР, и каждый из приведенных выше показателей лишь в той или иной мере характеризует уровень энергоэффективности. В этой связи для определения места Республики Беларусь в рейтинге стран мира по критерию энергоэффективности нами был предложен [1 – 4] методологический подход, позволяющий дать однозначную и объективную оценку уровня энергоэффективности использования ТЭР с позиции триединства «человек – экономика – окружающая природная среда». Такой подход согласуется с Национальной стратегией устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030г. [5].

Аналогичный методологический инструментарий предлагается использовать для проведения мониторинга уровня энергоэффективности экономики в нашей стране с целью принятия научно-обоснованных управленческих решений по вопросам рационального и эффективного использования топливно-энергетических ресурсов в Республике Беларусь.

С учетом анализа разработок отечественных и зарубежных специалистов для оценки энергоэффективности нами [1 – 4] разработана модель энергоэффективности с учетом экономического, экологического и социального аспектов.

Для оценки энергоэффективности предложено использовать единый показатель, который характеризовал бы уровень энергоэффективности исходя из разнонаправленных тенденций перечисленных выше показателей. Для этого введена категория интегральный индекс энергоэффективности. В основу расчета интегрального индекса эффективности использования ТЭР положен метод многомерного анализа. Суть метода состоит в проведении анализа оценки уровня эффективности ТЭР по совокупности выбранных и обоснованных показателей. Исходными данными служат так называемые «частные показатели» энергоэффективности, сгруппированные в 3 блока: экономический, экологический и социальный.

Поскольку конкретным измерителем критерия, делающим его доступным для измерения и наблюдения, является показатель или группа показателей, то в отношении энергоэффективности сущность экономического критерия предложено представить следующими показателями: энергоемкость валового внутреннего продукта, электроемкость ВВП, а также энерговооруженность и электровооруженность экономики; содержание экологического критерия характеризуют выбросы углекислого газа при использовании топливно-энергетических ресурсов на душу населения, углеродоемкость ВВП и углеродная интенсивность ТЭР; социальный критерий выражается через показатели удельного потребления топливно-энергетических ресурсов и тепло- и электроэнергии на душу населения:

Годы	Экономический блок			
	Энергоемкость ВВП, кг у.т./долл. США	Электроёмкость ВВП, кВт·ч/долл. США	Энерговооруженность экономики, т у.т./ на одного занятого в экономике	Электровооруженность экономики, кВт·ч/ на одного занятого в экономике
2005	1,226	1,158	8,393	7928
2006	1,056	0,978	8,734	8091
2007	0,852	0,799	8,533	8006
2008	0,636	0,607	8,389	8002
2009	0,730	0,687	7,983	7510
2010	0,689	0,661	8,335	7993
2011	0,660	0,621	8,571	8055
2012	0,665	0,586	9,443	8325
2013	0,515	0,503	8,465	8271
2014	0,503	0,484	8,682	8362
2015	0,638	0,649	8,067	8197
2016	0,744	0,760	8,126	8305
2017	0,677	0,682	8,464	8521
Годы	Экологический блок			
	Углеродоемкость ВВП, кг CO <sub>2</sub> /долл. США	Углеродная интенсивность, кг CO <sub>2</sub> /кг у.т.	Выбросы CO <sub>2</sub> на душу населения, кг CO <sub>2</sub> /чел.	
2005	1,830	1,493	5723	
2006	1,561	1,478	6008	
2007	1,255	1,473	5941	
2008	0,965	1,518	6161	
2009	1,080	1,478	5764	
2010	0,991	1,439	5943	
2011	0,944	1,430	6070	
2012	0,890	1,339	6160	
2013	0,787	1,528	6254	
2014	0,738	1,468	6121	
2015	0,950	1,489	5691	
2016	1,164	1,564	5894	
2017	1,029	1,520	5896	
Годы	Социальный блок			
	Потребление ТЭР на душу населения, кг у.т./чел.	Потребление электроэнергии на душу населения, кВт·ч/чел.	Потребление теплоэнергии на душу населения, Гкал/чел.	
2005	3833,9	3621,6	3621,6	
2006	4065,1	3765,9	3765,9	
2007	4032,6	3783,6	3783,6	
2008	4059,5	3872,1	3872,1	
2009	3899,7	3668,5	3668,5	
2010	4130,2	3960,8	3960,8	
2011	4244,2	3989,0	3989,0	
2012	4601,7	4056,7	4056,7	
2013	4093,7	3999,9	3999,9	
2014	4170,3	4016,4	4016,4	
2015	3822,1	3883,7	3883,7	
2016	3768,4	3851,3	3851,3	
2017	3879,7	3905,9	3905,9	



Как видно из рис. 1, сделать однозначный вывод о том, в какой период времени экономика страны была наиболее энергоэффективной, не представляется возможным, так как каждый из выбранных показателей по-разному характеризует уровень энергоэффективности, т.е. показатели имеют разнонаправленные тенденции, и каждый по отдельности не однозначно характеризует уровень энергоэффективности экономики государства.

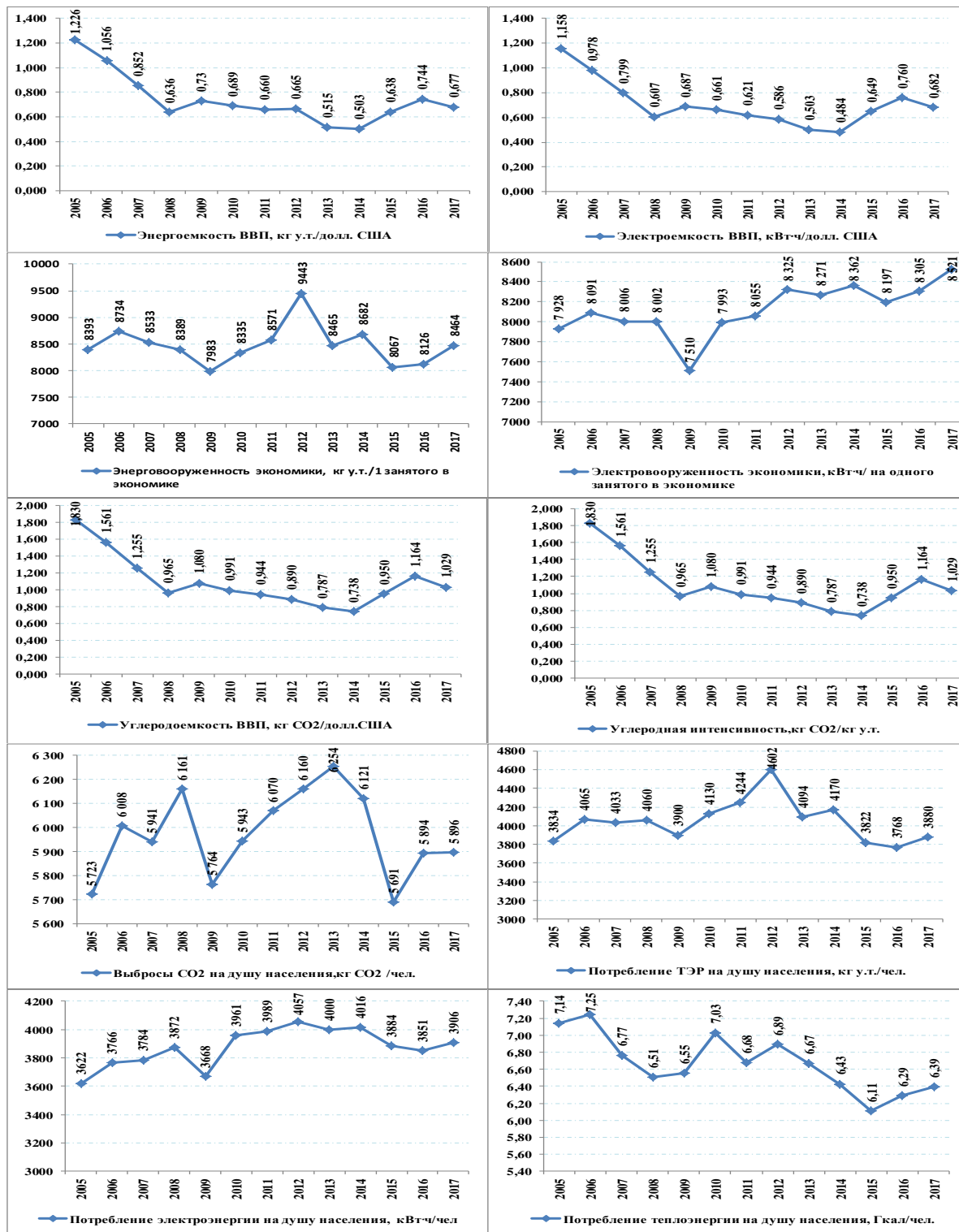


Рис. 1 Динамика показателей, характеризующих энергоэффективность Беларуси за период 2005-2017 гг.

Так уровень энергоэффективности будет тем выше, чем меньше значения энергоемкости ВВП, электроемкости и углеродоемкости ВВП, а также выбросов углекислого газа на душу населения и углеродной интенсивности. И, наоборот, уровень энергоэффективности повышается при росте показателей энерго- и электровооруженности, а также удельных показателей потребления ТЭР и электроэнергии на душу населения. Заметим, что неправильным будет говорить, что один из показателей «лучше» других. Исследования показали, что их сочетание наиболее объективно отражает уровень энергоэффективности экономики на макроуровне.

Алгоритм определения уровня энергоэффективности на основе динамики интегрального индекса энергоэффективности подробно описан в работах [1 – 4].

В общем виде интегральный индекс энергоэффективности  $IЭ$  может быть представлен в виде (1):

$$IЭ = f(Эн\_ВВП, Эл\_ВВП, Эн\_вооруж, Эл\_вооруж, CO_2\_чел, У\_ВВП, У\_ТЭР, ТЭР\_чел, Эл\_чел, Тэн\_чел) \quad (1),$$

где

Эн\\_ВВП – энергоемкость ВВП;

Эл\\_ВВП – электроемкость ВВП;

Эн\\_вооруж – энерговооруженность экономики;

Эл\\_вооруж – электровооруженность экономики;

У\\_ВВП – углеродоемкость ВВП;

У\\_ТЭР – углеродная интенсивность ТЭР;

CO<sub>2</sub>\_чел – выбросы углекислого газа на душу населения.

ТЭР\\_чел. – удельное потребление ТЭР на душу населения;

Эл\\_чел – удельное потребление электроэнергии на душу населения.

Тэн\\_чел – удельное потребление теплоэнергии на душу населения.

Все перечисленные показатели либо публикуются в официальной статистике, либо могут быть получены расчетным путем с использованием официальных статистических данных.

Алгоритм расчета интегрального индекса энергоэффективности содержит следующие шаги:

1) Для каждого из десяти показателей рассчитывается соответствующий индекс по следующим формулам (2, 3):

$$I = 0,999 \cdot \frac{\text{макс. знач.} - \text{факт. знач.}}{\text{макс. знач.} - \text{мин. знач.}} + 0,001 \quad (2),$$

если  $I \in \{I_{Эн\_ВВП}, I_{Эл\_ВВП}, I_{CO_2\_чел}, I_{У\_ВВП}, I_{У\_ТЭР}\}$ ;

$$I = 0,999 \cdot \frac{\text{факт. знач.} - \text{мин. знач.}}{\text{макс. знач.} - \text{мин. знач.}} + 0,001 \quad (3),$$

если  $I \in \{I_{ТЭР\_чел}, I_{Эл\_чел}, I_{Тэн\_чел}, I_{Эн\_вооруж}, I_{Эл\_вооруж}\}$ .

В формулах (2, 3) *факт. знач.* – значение оцениваемого показателя за анализируемый период, *мин. знач.* соответствует наименьшему значению оцениваемого показателя за анализируемый период; *макс. знач.* – наибольшее значения оцениваемого показателя за анализируемый период.

Как видно из формул (2, 3) эти десять «измерений» стандартизируются в виде числовых значений от 0 до 1.

2) Интегральный индекс энергоэффективности рассчитывается как среднее геометрическое индексов частных показателей по формуле (4):

$$IЭ = (I_{Эн\_ВВП} \cdot I_{Эл\_ВВП} \cdot I_{Эн\_вооруж} \cdot I_{Эл\_вооруж} \cdot I_{CO2\_чел} \cdot I_{У\_ВВП} \cdot I_{У\_ТЭР} \cdot I_{ТЭР\_чел} \cdot I_{Эл\_чел} \cdot I_{ТЭн\_чел})^{1/10} \quad (4)$$

Алгоритмом расчета предусмотрено, что бóльшему значению интегрального индекса энергоэффективности соответствует более высокий уровень энергоэффективности экономики.

Нами выполнены расчеты индексов частных показателей, а также интегрального показателя энергоэффективности (рис. 2).

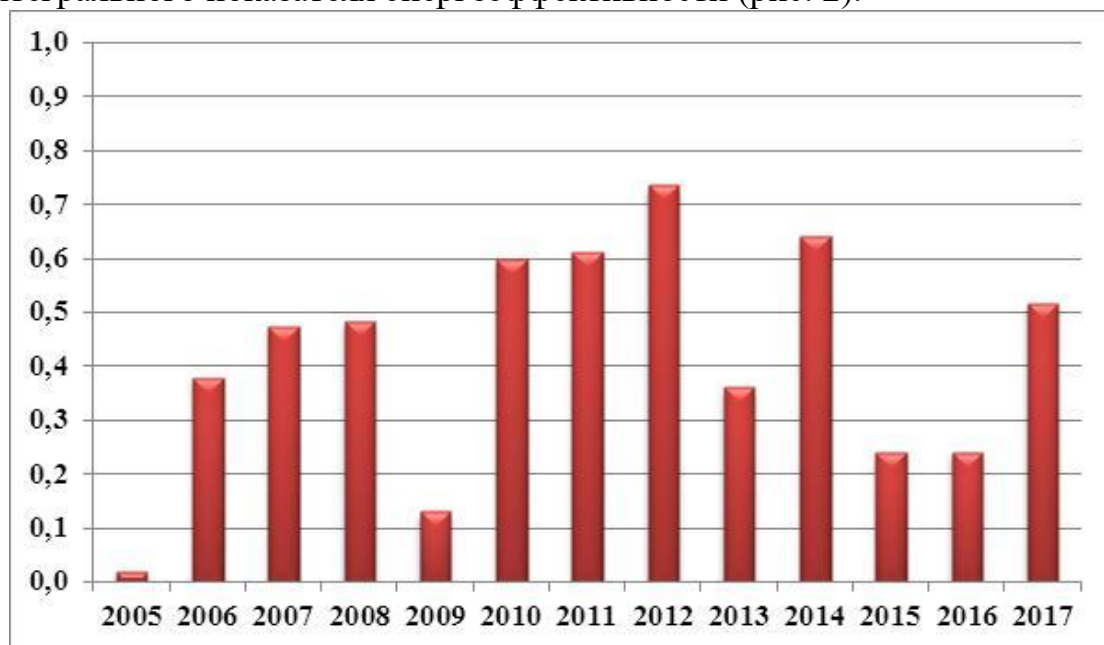


Рис. 2 Динамика интегрального показателя энергоэффективности Беларуси за период 2005 – 2017 гг.

В 2005 г. наблюдалось наиболее низкое значение интегрального показателя энергоэффективности. Наиболее эффективно использовались ТЭР в Беларуси в 2012 г. По сравнению с 2012 г. в 2017 г. уровень энергоэффективности значительно снизился.

Таким образом, предложенный методологический инструментарий к оценке уровня энергоэффективности, основанный на принципе триединства системы «человек-экономика-окружающая природная среда», позволил определять энергоэффективность экономики как по отдельным составляющим, так и по интегральному индексу энергоэффективности.

В основу методики расчета интегрального индекса энергоэффективности положены не субъективные оценки экспертов, а реальные числовые значения показателей, взятые из официальных статистических источников, что свидетельствует об относительной объективности расчетов и возможности верификации алгоритма.

Предложенный методологический подход позволяет:

- выявить основные направления государственной политики в энергетической сфере с целью повышения ее эффективности;
- определять уровень энергоэффективности экономики государства исходя из экономического, социального и экологического императива с учетом экономической, социальной и экологической составляющих, что является более объективным, чем оценка по показателю энергоемкости ВВП;
- проводить мониторинг как по отдельным составляющим энергоэффективности, так и на основе динамики интегрального индекса энергоэффективности;
- принимать взвешенные управленческие решения по повышению энергоэффективности экономики на государственном уровне.

Государственная политика в данном контексте должна быть направлена на повышение энерго- и электровооруженности экономики, снижение удельных выбросов CO<sub>2</sub> на душу населения и углеродоемкости ВВП. Что касается снижения энергоемкости ВВП, то государственной политикой является не только снижение объемов потребления ТЭР, но и наращивание объемов ВВП.

#### **Список использованных источников**

1. Методические рекомендации по оценке уровня энергоэффективности экономики Республики Беларусь / А. Е. Дайнеко, В. М. Цилибина; под науч. ред. А. Е. Дайнеко; НАН Беларуси, Ин-т экономики – Минск : Право и экономика, 2015. – 43 с. – (Серия «Высшая школа бизнеса»).
2. Энергоэффективность экономики Беларуси / А.Е. Дайнеко, Л.П. Падалко, В.М. Цилибина; науч. ред. А. Е. Дайнеко; Нац. акад. наук Беларуси, И-т экономики. – Минск : Беларуская навука, 2016. – 363 с. – (Белорусская экономическая школа).
3. Цилибина, В. Интегральная оценка энергоэффективности экономик Украины и Беларуси, Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки», Том I, Частина I, Одеса, 12 - 15 вересня 2016 р. / Національна академія наук України, ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України», Київ-Одеса: 2016. – С. 117-121.
4. Цилибина, В. Энергетическая безопасность Беларуси как составляющая экономической безопасности / В.М. Цилибина / Вістник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Економічні науки. Випуск 11. – 2016. – С. 398 – 407.
5. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030г. /Экономический бюллетень НИЭИ Министерства экономики Республики Беларусь, №4, 2015. – 99с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.economy.gov.by/dadvfiles/001251\\_55175\\_NSUR.pdf](http://www.economy.gov.by/dadvfiles/001251_55175_NSUR.pdf) – Дата доступа: 8.07.2016.

*The paper proposes a methodological tools that makes it possible to give an unambiguous and objective assessment of energy efficiency level of fuel and energy resources use in Belarus from the position of the triune: human - economy - the natural environment.*

**Key words:** *fuel and energy resources, energy efficiency, Republic of Belarus.*

Дата надходження до редакції: 23.04.2019

**Лада Ширяева,**  
*магістр економічних наук, студент докторант БМА,  
Програма: «Региональная экономика и экономическая политика»,  
г. Рига, Латвия*

## **МИРОВОЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИЯТИЙ В ОБЛАСТИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ**

*Инновационный потенциал малых и средних предприятий является ключевым аспектом конкурентоспособности роста в Европе и мире. Вклад бизнеса в инновации играет решающую роль в развитии экономики, динамичный бизнес-сектор является главным источником инноваций. Чтобы экономический рост происходил на национальном уровне, необходимо наладить партнерские отношения между двумя основными заинтересованными сторонами: правительством и малыми и средними предприятиями.*

*В данной статье рассматривается опыт поддержки государством малых и средних предприятий в области инновационно развития.*

**Ключевые слова:** *инновационное развитие, малые и средние предприятия, государственная поддержка, программы поддержки инноваций*

Для любого государства, поддержка инновационного развития является стратегической целью. Ведь инновации не только положительно влияют на экономику, но и могут повлиять на имидж страны.

В пятерку Глобального инновационного индекса входят такие страны как Швейцария, Нидерланды, Швеция, Великобритания и Сингапур.

Это указывает на то, что в этих странах наиболее эффективные механизмы стимулирования инноваций, которые способствуют экономическому росту страны и как следствие развитию человеческого потенциала.

За последние 28 лет Европа активно занимается развитием инноваций. Возможно катализатором послужил выпуск «Зеленой книги инноваций» в 1995 году, которая выявила положительные и отрицательные факторы, от

которых зависит развитие инноваций в Европе, и разработка предложений, которые позволят увеличить инновационный потенциал. За это время Европа сумела снизить выбросы углекислого газа в атмосферу, создать множество научно-исследовательских центров, которые активно поддерживает государство. Финансирование выделяется на поддержку стартапов, не только от государства но и от множество бизнес инкубаторов и бизнес ангелов. Созданы документы, по регулированию инноваций и инновационных технологий, ведется контроль качества.

Например, в США, основой для развития инноваций являются малые и средние предприятия. Количество инноваций на одного научного сотрудника в четыре раза выше чем в больших организациях. США оказывает поддержку данным предприятием, использует их в реализации научно-исследовательских и опытно конструкторских работах на государственном уровне. Существуют государственные программы по привлечению специалистов из зарубежных стран. В США существует множество федеральных программ в поддержку инноваций таких как: как «Программа Инновационных исследований в малом бизнесе» (The Small Business Innovation Research). Целью программы является содействие передаче технологии, разработанной исследовательским учреждением, через предприятие малого бизнеса. и «Программа Трансферта технологий малого бизнеса» (The Small Business Technology Transfer Program). Обе эти программы координируются отделом технологий «Администрации Малого Бизнеса» [5].

В Японии государство так же активно поддерживает малый и средний бизнес. Например Small and Medium Enterprise Agency и организация поддержки малых и средних предприятий и инновационного развития регионов Японии» (Organization for SME and Regional Innovation of Japan). Так же образован и поддерживается государством «Национальный стартовый форум венчурного бизнеса» (Start-up Venture National Forum), данный форум проводит мероприятия и делится опытом по всей стране. Так же вышло множество законов о поддержке инновационной деятельности и творческой активности. [7].

Индия также активно развивается в области внедрения и развития новой инновационной системы, где главенствующую роль занимает государство. В 2007 году была создана программа поддержки малых и средних предприятий в области инновационного развития.

Китай давно, еще в 1982г. принял программу в области инновационного развития и поддержки малых и средних предприятий. Государство содействует в организации венчурных фондов и бизнес инкубаторов. Государство оказывает поддержку малым и средним предприятиям, по минимизации рисков и взаимодействуя их с крупными предприятиями, так же государство само является заказчиком. [5].

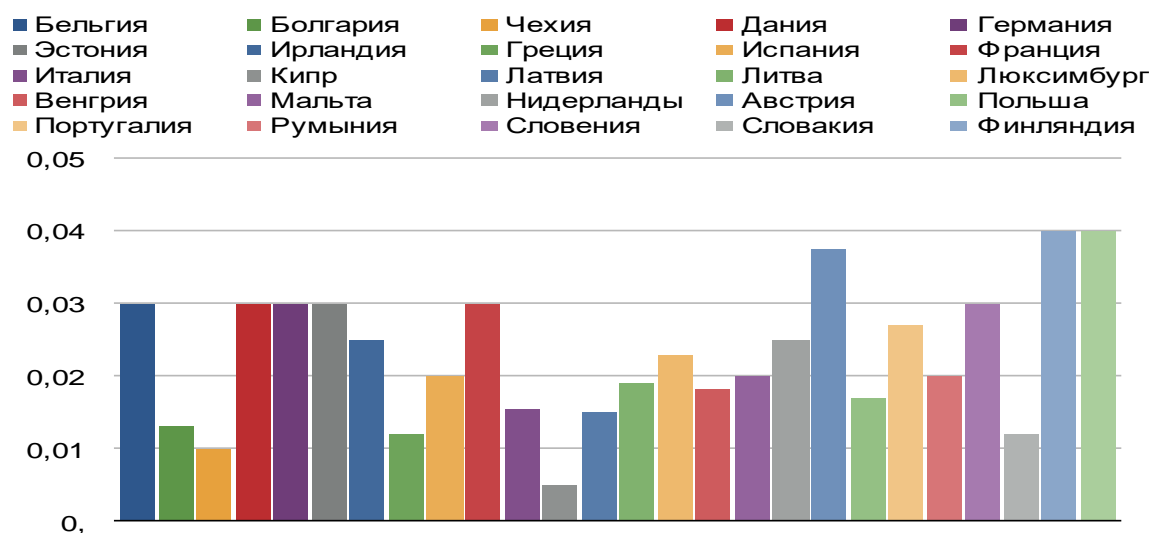


Рис. 1 Вклад стран Европы в инновации в %

Следует отметить также, что Латвия предлагает широкий спектр льгот для инвесторов, включая помощь от Структурных фондов ЕС и среду благоприятную для развития бизнеса, а также налоговые льготы. Бизнес на территории Латвии может извлечь выгоду из ее привилегий членства в ЕС, что обеспечивает свободное перемещение товаров, услуг, капитала и рабочей силы, а также расположение в еврозоне. [3].

Правительство Латвии продолжает работу над созданием благоприятного климата для иностранных инвестиций, улучшая экономическую обстановку. Юридические и административные требования упрощают, что содействует сотрудничеству между иностранными и местными неправительственными партнерами. [2].

Так же существует программа государственной поддержки 2014/2020 гг. Общая сумма государственного финансирования и финансирования Структурных фондов ЕС, предоставления для программ государственной поддержки до 2020 года, равняется примерно 818,95 млн евро. Программы государственной поддержки уделяют основное внимание трем сферам:

- Исследовательская работа, разработка технологий и инноваций;
- Повышение конкурентоспособности малых и средних предприятий включая бизнес инкубаторы, законодательные инициативы, предоставляющие финансирование, развитие промышленных зон и парков, поддержка стимулирующая туризм и экспорт конкурентоспособности и программы обучения сотрудников;
- Переход к экономике с меньшим количеством выбросов углерода во всех отраслях, энергоэффективность и более эффективные системы централизованного теплоснабжения [7].

В среднем эффективность инноваций в ЕС увеличилась на 5,8 процентных пункта с 2010 года. Показатели производительности увеличились больше всего в Литве, Мальте, Нидерландах и Великобритании, а также снизились больше всего на Кипре и в Румынии.



Развитые страны по-прежнему сохраняют свои конкурентные преимущества в инновационных и быстрорастущих отраслях будущего. Гибкость, мобильность и возможность трудоустройства являются ключевыми активами для работников и самозанятых в предпринимательской экономике. Внедрение технологий в контексте МСП является растущей областью интереса в развивающихся странах.

Государство может помочь в организации и субсидировании сетей, конференций и других мероприятий по сотрудничеству, а также торговых выставок, в которых малые и средние предприятия могут участвовать по низкой цене. Такие финансируемые правительством платформы, будь то отраслевые или общественные, очень эффективны для оказания помощи малым и средним предприятиям в привлечении клиентов и деловых партнеров. Данный вид государственной поддержки распространен в Скандинавских странах.

Другая область, из которой малые и средние предприятия, как правило, исключаются, это экспорт. Все больше стран предпринимают шаги, чтобы помочь малым и средним предприятиям выходить на экспортные рынки для расширения и диверсификации. В некоторых странах помощь предлагается, в частности, малым и средним предприятиям которые имеют экспортный потенциал. Это включает в себя предоставление возможностей для международного присутствия, позволяя предприятиям выходить на другие рынки и расширять свою деятельность.

Быть конкурентоспособным - это самая сложная задача, это требует инноваций, исследований, разработок и защиты интеллектуальной собственности, такой как выдача патентов. В интересах государства предлагать гранты на исследования и разработки, связанные с технологиями и продукты с экспортным потенциалом.

В Израиле «Инновационное управление» создало различные программы для обновления «традиционных отраслей», таких как текстильная промышленность. Эти отрасли также должны оставаться конкурентоспособными, чтобы их доля на рынке не падала. Это может быть сделано путем внедрения новых продуктов или технологических процессов. Например, альтернативные источники топлива могут значительно снизить затраты на электроэнергию, но первоначальные инвестиции, например, для перехода на природный газ, довольно высоки. Государство может помочь с первоначальными инвестициями, что позволит малым и средним предприятиям улучшить свое финансовое положение [4].

Обычно проблемы, которые наиболее чувствуются при создании и развитии малых и средних предприятиях, являются финансовыми. Например, им очень сложно получить кредиты, поскольку малые и средние предприятия представляют финансовый риск для финансирующих учреждений. Такие страны как Германия и Дания оказывают помощь



различными способами, включая предоставление залогов, создание и поддержку конкретных займов. Ведь развитие инноваций требует больших капиталовложений.

Существует также проблема человеческих ресурсов, с которой сталкиваются малые и средние предприятия. Часто бывает трудно найти и обучить нужных людей. Государство может предоставить субсидированное обучение населения, чтобы повысить их производительность и облегчить инвестиции, требуемые малым и средним предприятиям после найма нового персонала.

Плюсы инноваций очевидны они приводят к появлению новых продуктов и услуг, способствуют росту предприятий и создают ценность для клиентов. Инновации улучшают существующие продукты и процессы, способствуя тем самым повышению производительности, снижению затрат, увеличению прибыли и занятости. Компании, занимающиеся инновациями, имеют более высокую долю на мировом рынке, более высокие темпы роста, высокую рентабельность и рыночную оценку. Клиенты инновационных продуктов получают преимущества в плане большего выбора, лучшего обслуживания, более низких цен и повышения производительности. По мере принятия и распространения новшеств накапливается запас знаний нации, что создает основу для роста производительности, долгосрочного создания богатства и повышения уровня жизни. Но без помощи государства, прогресс не будет осуществлен в полной мере. Государства с низким уровнем инновационного развития могут использовать опыт разных стран, что бы пересмотреть свою инновационную политику. Так как малые и средние предприятия является ключевым аспектом конкурентоспособности и роста в Европе и мире прежде всего надо развивать и поддерживать именно их.

#### **Список использованных источников**

1. Helping companies innovate and grow internationally // <https://een.ec.europa.eu>
2. Entrepreneurship and Small and medium-sized enterprises // [https://ec.europa.eu/growth/smes\\_en](https://ec.europa.eu/growth/smes_en)
3. COSME financial instruments // [https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/cosme-financial-instruments\\_en](https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/cosme-financial-instruments_en)
4. Access to markets // [https://ec.europa.eu/growth/smes/cosme/access-to-markets\\_en](https://ec.europa.eu/growth/smes/cosme/access-to-markets_en)
5. Green Action Plan for SMEs // [https://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/green-action-plan\\_en](https://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/green-action-plan_en)
6. COSME financial instruments // [https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/cosme-financial-instruments\\_en](https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/cosme-financial-instruments_en)
7. SMEs' access to markets // [https://ec.europa.eu/growth/smes/access-to-markets\\_en](https://ec.europa.eu/growth/smes/access-to-markets_en)

*The innovative potential of small and medium enterprises is a key issue of growth competitiveness in Europe and the world. The contribution of business to innovation is crucial for the development of the economy, a dynamic business sector is a key source of innovation. For economic growth to take place at the national level, it is necessary to build partnerships between two main stakeholders: the government and small and medium enterprises.*

*This article discusses the experience of state support for small and medium enterprises in the field of intonational development.*

**Keywords:** *innovation development, small and medium enterprises, government support, innovation support programs.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 330.341.1**

***І.В. Яцишина**, доктор економічних наук, професор,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ІННОВАЦІЙ**

*Стаття присвячена аналізу основних напрямків сучасної економічної теорії щодо визначення суті та індикаторів соціальної ефективності інновацій.*

**Ключові слова:** *інновації, соціальна ефективність інновацій, сучасна економічна теорія.*

Посилення ролі інноваційних процесів в економіці актуалізує проблему визначення і оцінки їх соціально-економічних результатів.

Теоретичною базою дослідження стали праці таких вчених, як Блауг М., Мешко І., Васильєва Р, Корнійчук Л, Юхименко П, Білоконенко О, Костюк В, Галушко З., в яких проведено ґрунтовний аналіз теоретичного доробку зарубіжних авторів щодо визначення методологічних засад соціальної ефективності. Соціальна ефективність науково-технічного прогресу була об'єктом дослідження низки авторів соціалістичної доби: Л.І.Якобсона, В.С.Вечканова, Т.С.Хачатурова, С.І.Голосовського, В.А.Покреського, В.А.Віленського, С.В.Осіпова та ін. В наш час соціальні аспекти інновацій досліджуються лише фрагментарно, в контексті з окремими проблемами соціально-економічного розвитку суспільства.

Протягом минулих технологічних устроїв система показників ефективності фокусувалася власне на виробничому процесі, оскільки основні витрати здійснювалися саме на виробництві і запорукою успіху

було ефективне виробництво великих обсягів продукції. В умовах становлення інноваційного характеру економіки ситуація міняється, і багато компаній отримують перевагу над конкурентами, зосереджуючи значні зусилля на впровадженні нових продуктів і послуг у рамках інноваційної діяльності. Тому в умовах інтенсифікації НТП і зростаючої складності, властивої сучасній стадії розвитку економічних систем, проблема визначення соціально-економічної ефективності інноваційної діяльності стає ще гострішою. Відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії В. Леонтьєв, ще в 1976 р. вказував на відсутність прийнятної теорії рентабельності наукових досліджень в цілому, і що все ще не знайдений беззаперечний вимірник визначення рівня, а значить і приросту науково-технічного прогресу на макроекономічному рівні, а вигоди, що отримує суспільство в результаті наукових досліджень, взагалі не піддаються кількісній оцінці. Ці положення повністю є чинними і сьогодні.

З-поміж наявних підходів до визначення соціальної ефективності безпосередньо інновацій варто виокремити декілька, які незважаючи на різновекторність окремих досліджень, можна звести до таких основних позицій:

- 1) економічна ефективність є проявом соціальної ефективності;
- 2) соціальна ефективність інновацій є самостійною і мало пов'язана з економічною;
- 3) суттю соціальної ефективності є досягнення максимального добробуту та всестороннього розвитку людини;
- 4) соціальна ефективність інновацій проявляється у вдосконаленні трудових відносин;
- 5) економія робочого часу і зростання вільного часу людини забезпечують соціальну ефективність інновацій.

*Перша точка зору* має свою логіку. Як відомо, здійснення інноваційних процесів є капіталомістким заходом, що спрямований на інтенсифікацію виробництва і на підвищення його ефективності, тобто процес, що призводить зрештою не лише до якісної зміни характеру виробництва, але і до отримання прибутку, а у рамках економіки в цілому – приросту національного доходу. Технологічні інновації, засновані на останніх досягненнях НТП, збільшують середню норму виробництва валової доданої вартості на одиницю витрат живої праці. Цей процес має позитивне значення, оскільки він знижує витрати праці на одиницю валового випуску і, таким чином, робить процес інтенсифікації виробництва результативнішим.

Підвищуючи факторну продуктивність, інновації збільшують розмір отриманого прибутку. За умови ж, що продуктивність праці росте темпами, що випереджають зростання реальної заробітної плати, зростання прибутку цілком сумісне із зростанням заробітної плати працівників, що виступає найдієвішим стимулом до подальшого підвищення продуктивності праці. Нарешті, зростання реальної заробітної плати

означає зростання відрахувань до бюджету, що сприяє розширенню обсягу державних витрат, у тому числі і інвестицій, а також – нарощування платоспроможного попиту – важливого макроекономічного чинника зростання виробництва. Тому категорію ефективності необхідно розглядати не лише як чисто економічний, але і як важливий соціальний результат інновацій, що має пряму дію на такі параметри, як добробут і рівень життя суспільства.

*Друга точка зору* частково опирається на погляди маржиналістів [1], за якими:

- соціальний аспект визначається як явище, що не входить до числа економічних;
- соціальна ефективність здебільшого розглядається як задоволення потреб в товарах або послугах на індивідуальному рівні;
- соціальні результати розглядаються як побічні витрати (вигоди) певної діяльності.

Тому соціальну ефективність інновацій пов'язують із максимізацією задоволення потреб споживачів. Часто самі інновації породжують нові потреби у споживача, при чому під споживачем тут ми маємо на увазі як окремих людей і домогосподарства, так і виробників. Одночасно інновації виступають важливим і мабуть єдиним засобом вирішення протиріччя між зростаючими потребами та обмеженими ресурсами суспільства [2]. Максимальне задоволення потреб людини є досить важливим, однак визначати його основною ціллю діяльності – достатньо поверхнево. Задоволення потреб є лише передумовою для вирішення іншого, більш важливого завдання – усестороннього розвитку людини. В даному аспекті справедливим бачиться наступне зауваження: «Без зазначення того, що зростання потреб спрямоване на розвиток людини, принцип максимального задоволення потреб може бути розтлумачений в дусі споживацького відношення до життя» [5].

За *третьою точкою зору* суть категорії «соціально-економічна ефективність» в тому що людина, її потреби та інтереси є цілком соціальних та економічних перетворень, оскільки людина є основним елементом продуктивних сил та носієм усіх виробничих відносин. Тому соціально-економічна ефективність інноваційної діяльності не вичерпується найкращим використанням економічних ресурсів, а передбачає досягнення такої форми організації соціально-економічних відносин, котра дозволила би забезпечити зростання добробуту і вільний усесторонній розвиток кожного члена суспільства [6].

*Четвертий підхід* щодо соціальної ефективності інновацій пов'язаний із змінами у трудових відносинах. Дослідники відзначають значні зміни у самій праці, яка в інноваційній економіці все більше наповнюється інтелектуальним змістом. Зміни у змісті та характері праці приводять до перебудови всієї системи професійно-технічного поділу праці. При цьому міняється сама діяльність людини у процесі виробництва, з'являються нові професії і зникають старі, висококваліфікована праця витісняє малокваліфіковану та некваліфіковану. Крім того, відбувається і

подальший поділ складної висококваліфікованої і навіть інтелектуальної праці, іде процес поступового стирання граней між окремими соціальними групами і створюються умови для формування соціальної однорідності населення. Відбувається трансформація самого поняття кваліфікація, яке має включати в себе в умовах інноваційної економіки не тільки набір нових знань в певній галузі, а й такий новий і важливий елемент як ініціативність, вміння проявляти відчуття відповідальності в управлінні своїм власним робочим місцем в будь-якій сфері діяльності.

*П'ятий напрямок* пов'язаний із визначенням соціальної ефективності інноваційної діяльності через зміну фонду робочого та вільного часу. При чому такий підхід визнається спрямованим на якісний вимірник соціальної ефективності інновацій. Зміну фонду робочого часу визначається через:

- економію робочого часу внаслідок зростання кваліфікації та якості освіти;

- економію живої та уречевленої праці від впровадження у виробництво нової техніки, технології та методів управління;

- усунення втрат робочого часу внаслідок: зменшення захворюваності та смертності викликаних несприятливими умовами праці і екології; покращення системи зв'язку та комунікацій; укріплення здоров'я людей внаслідок оптимізації організації відпочинку та спорту; зростання забезпеченості дошкільними установами; розвитком побутового обслуговування тощо [9, С.45-47].

Зміну фонду вільного часу та його структури пов'язує із інноваційним розвитком соціальної сфери (систем освіти та охорони здоров'я, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, комунального господарства, пасажирського транспорту, зв'язку, спорту і туризму, культури, мистецтва), а також індустріалізацією домашнього господарства [11, С.48 ]. Тенденція скорочення річного фонду робочого часу в розрахунку на одного працівника спостерігається в розвинутих економіках на протязі останніх 30-40 років. Так, з 1970 по 2000 роки середня тривалість робочого часу на одного працівника зменшилась в Німеччині на 500, Японії – 400, Франції – 290, Великобританії – 260, США – 110, Італії – 110, Канаді – 100 годин відповідно [10].

Отже проблема соціальної ефективності інновацій є достатньо складною, комплексною, вона торкається багатьох аспектів як соціальної так і економічної складової суспільного розвитку. Актуальність її дослідження обумовлена як зростаючою динамікою соціальних перетворень сьогодення, так і формуванням інноваційної економіки.

### **Список використаних джерел**

1. Австрийская школа в политической экономии: К.Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.Визер. М.: Наука, 1992. С. 128.

- 2.Канапухин П.А.Система экономических интересов и закономерность ее развития. *Проблемы современной экономики*. 2008. № 3(27). URL: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=24295> (дата звернення 12.12.2018).

3. Методологические одологические основы планирования социального

развития. М: Наука, 1974. С.78.

4. Алимбаев А.А. Социально-экономические проблемы технического прогресса: методология исследования. Алма-Ата: КАЗНаука, 1983. – С.37.

5. Осипов С.В. Социальная эффективность научно-технического прогресса. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1991. 147с.

6. Куфтырев И.Г. Инновационная экономика: сущность и проблемы формирования. Автореф. Дисс. ...канд. экон. наук: 08.00.01, 08.00.05. – Н.Новгород., 2014. 24с.

7. Золотов А. Диалектика свободного времени работника. Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 2011. С.35.

*The article is devoted to the analysis of the main directions of modern economic theory concerning the definition of the essence and indicators of social efficiency of innovations.*

**Key words:** *innovations, social efficiency of innovations, modern economic theory.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

## Розділ 2. Проблеми та перспективи функціонування підприємства і підприємництва

*dr hab. Dariusz Nowak, prof. nadzw. UEP  
Department of Management and Corporate Resources Analysis  
Poznan University of Economics, Poland*

### SUCCESSION IN FAMILY MICROFIRMS

*The aim of the paper was to present the results of a survey based on a questionnaire regarding problems and perspectives related to the succession in micro family businesses. The nature of the research problem determined applying as a basis for quantitative research, in which the comparative analysis was done, the structure indicators and significance ranking. The elements of the qualitative research were also used. They were presented in the form of opinions and views of entrepreneurs regarding succession and problems related to it. The analysis was based on research conducted as part of wider observations related to the entrepreneurship of family businesses which were carried out in 2018, on a sample of 77 enterprises.*

**Keywords:** *family business, management succession, inheritance, entrepreneurship.*

#### **Introduction**

In all countries, family business plays a very important role, contributing on the one hand to economic recovery and on the other hand to creating value [1]. Their main advantage is generating relatively large inflows to the budget, reducing unemployment, especially on local markets, undertaking innovative challenges as well as implementing new products, services and production techniques. In their activity they encounter many problems of an internal and external nature. As part of external aspects there are legal, legislative, tax or financial problems. The internal ones are low competitiveness, problems with hiring professionals, limited productive potential, access to scarce resources, etc. Among many internal issues the continuity problem is particularly important. Most Polish family businesses were founded in the 90s of the 20th century and were the response of enterprising people to rising unemployment and restructuring processes. Some of these companies have achieved a certain success, working out a satisfactory income, employing employees or actively competing. However, it should be emphasized that after 30 years of activity, a significant number of entrepreneurs who founded their companies in the last century, reached or will reach in the near future an age that will prevent them from effective running of a business. This means that they will have to take actions on the future of their business.

Starting from the above considerations, the aim of the paper was to present the results of the research on the problems and prospects associated with a succession in micro family businesses. The basis of the study there were

quantitative and qualitative researches carried out as part of wider analyzes related to the entrepreneurship of family businesses which were carried out in 2018 on a sample of 77 enterprises.

### **Theoretical aspects of succession**

Succession is one of the most important factors determining the longevity and durability of the family enterprises while deciding on their future. In addition, it significantly affects family relationships and also enables the development of future generations involved in the current work of the company. In practice it is conditioned by two aspects that is the succession of power and property succession which can be carried out in four ways. The first one concerns the donation, the second one is related to the acquisition of the company by way of inheritance, the third way of ownership succession is related to its purchase by family members or employees, and the last one to the sale to third parties. Each of the presented forms of succession is characterized by specific advantages and disadvantages which should be taken into consideration before starting the process [2].

It is a critical moment for every company as well as the main challenge in the management of the family business [3, p. 315] in which the owner approaches the retirement age or such that prevents him from conducting effective activities. In addition, the succession affects the company's performance, its value and indirectly its survival and durability [4]. Thus, particularly important is the smooth transfer of power that will ensure the continuation and development of the family business. Therefore the choice of a successor means reaching an agreement on the time of inheritance and distribution of income before and after succession.

In practice, however, it is associated with high uncertainty and risk and a drop in productivity, especially in the case of transferring the company to members of the closest family [5]. In addition, it is a long and complex process requiring the involvement of both the successor and the current owner. Apart from economic aspects, the analysis should also include the relationships that occur between individual family members.

The effective succession can significantly contribute to the increase in the efficiency of business management [6, p. 1088]. The authors indicate that successive generations can bring their own values, experiences, ideas or solutions to the company. The bibliography emphasizes that it is both an element of entrepreneurial entry in the case of new owners and exit in the case of existing owners [7]. This process is particularly important when looking for new business opportunities. The lack of succession usually implies conflicts in the circles of the closest family, it also contributes to the increase in problems and obstacles in the effective management of the company.

Succession in the family businesses is not an easy process as it is emphasized that the successor assumes a lot of responsibility, both for the actions and obligations of the current owner and must ensure the continuity of the company's development while simultaneously maintaining appropriate, harmonious relations among individual family members [8, p. 4]. In the case of family businesses the succession is not only about passing the leadership for the



next generation but it also covers issues of management and control rights, management structure and ownership, family interests and the future direction of the company [9, p. 2]. In other words, the succession of a family business is characterized by a high degree of complexity and its effects are difficult to estimate, especially in the initial stages of the process.

Success should be treated as a complicated process, influenced by many factors, including: the type of business, ambitions and personal goals of the owners, family structure and size, potential and aspirations of potential successors as well as legal regulations and financial issues [10]. An important problem is also family relations related to feeling and trust as well as accepted obligations between the acquirer and the current owner. At the same time, it should be emphasized that succession is not homogeneous. It consists of several phases including: pre-accession phase, planning and management of succession and post-accession phase [6, pp. 1092-1106]. A slightly different approach is presented by Churchill and Hatten [11, p. 55] who identify the stages of succession with the life cycle, indicating that the first phase is the owner's management stage, the second one is the successor's training and development, the third one is reciprocity based partnership and the last one is related to consulting and help. A similar four-stage succession process is presented by Racek et al. [2]. The authors emphasize that it is a complex and long-lasting process and includes: planning, searching for a successor, transferring the company and activity after succession. This model can be enriched with a phase before succession. The four-stage model was also presented by Sułkowski and Marjański [12, p. 39], according to whom it consists of planning succession, defining the time frame, implementing the successor and handing power over. This model was elaborated by Marjański [13, p. 44] who indicated seven phases:

1. The pre-business phase,
2. The phase of introducing the successor into business,
3. The introductory functional phase,
4. Functional phase,
5. Advanced functional phase,
6. The phase of early succession,
7. The phase of mature succession.

Oudach et al. [8] indicate that the success of succession is determined by several factors that deserve particular attention: adequate early planning of succession, adoption and implementation of the appropriate strategy, management process and location of power, succession sequel, adoption of strictly defined values, family capital and consulting. Marcinkowski and Sobolewski [14] emphasize that success in business depends on the type of inter-organizational relations. Korab and Murinova [15, p. 196] additionally indicate that this relationship may occur between the current owner and his successor. In a situation where the relationship is poor, the process of succession may fail. In addition, the critical factor is also the motivation of the successor to continue and develop the family business [16].

### Research problem and methodological characteristic of the study

According to the Central Statistical Office [17], the number of business entities in Poland is estimated at around 4 155 000 companies. However, there are approximately 2,320,000 entities active of which 99.8% are classified in the sector of micro, small and medium-sized enterprises. The share of micro-enterprises whose share in the structure of enterprises in Poland is 95%, is dominant. These companies based their business on the registry in the Central Registration and Information on Business, however, they are characterized by lower productivity in comparison to enterprises from other EU countries. According to the PARP – the Polish Agency for Enterprise Development report [18], they generate around 30% of GDP, they also do not create enough new jobs. Most often they carry out service activity (48.0%), commercial activity (28.1%), construction activity (12.6%) and industrial activity (10.4%).

Micro enterprises focus mainly on short-term goals. This is not due to the strategy of their operation but to many barriers that limited and still limit the possibilities of their development. It is indicated that the basic barriers may take the form of:

- Economic barriers which are manifested mainly in excessive fiscalism and shortages in equity which in turn contributes to low creditworthiness and consequently inability to obtain foreign capital.
- Educational barriers that manifest themselves in imperfections in education, especially in the areas of marketing, finance and management.
- Legal barriers that involve complicated and unstable legal provisions. These elements contribute to preventing the establishment of own business by people entering the labor market as well as large enterprises operating outside our borders.
- Management barriers which are related to the expectations of entrepreneurs towards the state to provide them with a market.
- Social barriers are associated with a negative image of the entrepreneur who is often treated as a dishonest and incompetent entity.

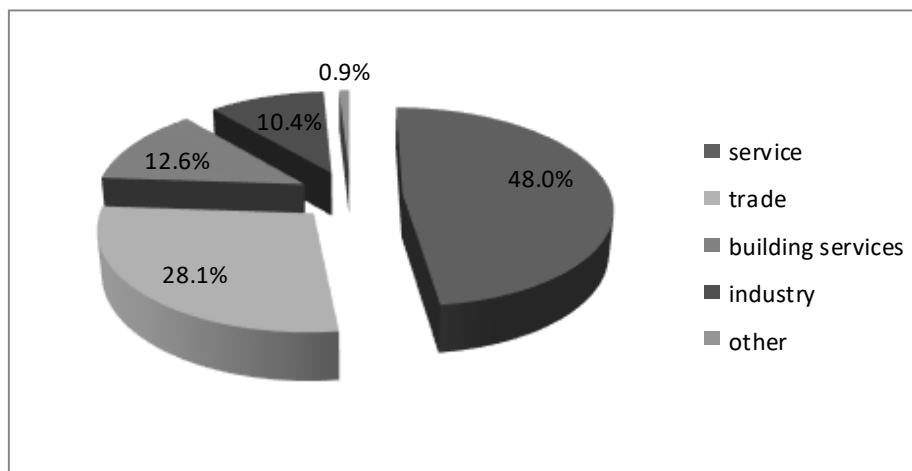


Chart 1. The structure of micro-enterprises in Poland [16]

An important problem that micro-enterprises face, is also the problem concerning their future. Most of them were founded in the 90s of the twentieth century as a response to the ongoing restructuring processes which consisted mainly in the reduction of employment. This means that after 30 years of activity, the micro entrepreneurs are approaching the retirement age or such an age that prevent them from operating effectively. They must therefore make a decision regarding the future and continuity of their own enterprise.

Starting from the above assumptions, the aim of the paper was to present the basic problems related to the succession processes in micro-enterprises. The inheritance survey was conducted as part of a wider research related to the entrepreneurial spirit of this group of companies. Due to the specificity of the research issues undertaken, it was decided to use both quantitative and qualitative research methods. The quantitative survey was conducted in the form of a questionnaire, a qualitative study in the form of the direct interviews.

Difficulties in conducting empirical research caused that the selection of the sample was purposeful, non-random, typical units, i.e. those characterized by standard properties in the domain of activity, generated revenues, markets served, etc. A special criterion for classifying the entities for research, was functioning on the market of industrial goods.

The study, which was carried out in 2019, included 77 enterprises from the Wielkopolska Region. Regarding the characteristics of the sample, it can be noted that the analyzed enterprises were evaluated with the use of many criteria, both for the enterprise and for the person running the business. In the case of an entrepreneur such aspects as age, place of residence, education, experience, etc., were taken into account. In the case of an enterprise the following criteria were used: business domains, number of employees, period of operation, type of serviced market. The selected characteristics are presented in tables 1 and 2.

**Table 1. Characteristics of entrepreneurs according to the adopted criteria**

No.	Entrepreneur's characteristics	No. of indications N=77	Share [in %]
Sex of the owner			
1.	Woman	12	
2.	Man	65	
Entrepreneur's age			
1.	below 40	4	
2.	41-50	15	
3.	51-60	28	
4.	61-70	22	
5.	over 70	8	
Entrepreneur's education			
1.	Higher education	18	
2.	Secondary education	40	
3.	Vocational education	19	

Source: own study based on the results of empirical research.

Analyzing the data obtained, it should be emphasized that the average age of the entrepreneurs was almost 57 years and most of the respondents gained professional experience in state-owned enterprises in the 1980s and 1990s. Noteworthy is the fact that only 18 people hold higher education.

**Table 2. Characteristics of the surveyed enterprises according to the adopted criteria**

No.	Characteristic	No. of indications N=77	Share [in %]
Activity domain			
1.	Production	17	
2.	Production services	24	
3.	Perioproductio services	28	
4.	Distribution	10	
5.	Transport	15	
No. of employees			
1.	1 person	27	
2.	2 people	35	
3.	3-5 people	11	
4.	6-9 people	4	
Number of strategic passive partners			
1.	Up to 5 companies	54	
2.	6-15 companies	18	
3.	over 15 companies	5	
Number of people employed from the family			
1.	1 person	31	
2.	2 people	9	
3.	3-5 people	0	
4.	6-9 people	0	
Type of served market			
1.	Regional market	31	
2.	Local market	24	
3.	National market	16	
4.	International market	6	
5.	Global market	0	
Type of base strategy used			
1.	Quality strategy	26	
2.	Price strategy	34	
3.	Diversified strategy	0	
4.	Niche strategy	12	
5.	Mixed strategy	0	
6.	No clear strategy	5	
7.	Follower strategy	0	
Location according to the size of the town			
1.	Up to 50 thousand of inhabitants	35	
2.	from 50 thousand to 100 thousand of inhabitants	13	
3.	from 100 thousand to 200 thousand of inhabitants	6	
4.	over 200 thousand of inhabitants	23	

Source: own study based on the results of empirical research.

All business entities under study run economic activity on the basis of an registry in the Central Registration and Information on Business. Their dominating area of activity are production and production services which, according to respondents, do not require high capital expenditures. They usually cooperate with local or at most regional enterprises from which they generate their revenues. The activities are based on the skills, competences and experience they have gained in the past, often in the enterprises with which they cooperate. Their basic advantage is the relatively low cost of their operations which means that they can successfully use the pricing strategy (34 indications) and qualitative strategy (26 indications). All surveyed enterprises are of family nature, relatively often the company employs a member of the immediate family, in many cases for social reasons.

### **The results of the empirical study**

Regarding the interpretation of results, it should be emphasized that in 66 cases (85.7%) the business is managed by people who initiated the business and are its owners. This means that in 11 cases (14.3%) the succession process has already taken place. It should be emphasized that 7 people inherited the company from the dead ancestor (9.0%). These people were previously associated with the company, mainly by providing work.

However, succession is planned for 21 companies (27.3%) while in the case of 6 respondents (7.8%), the entrepreneur indicated that the company will be transferred to the already selected candidate. The others have not yet considered the problem concerning the future of the company. They pointed out, however, that there are several conditions underlying the lack of plans for inheritance. The main one was related to the small scale of operations, its domain and the lack of successor who would be interested in further leading of the business. It should be emphasized that micro-entrepreneurs base their business on simple principles, focusing on providing small production or production services which in their opinion are not of a forward-looking nature. A characteristic feature of such a business is the relatively low demand for capital, an uncomplicated management structure, a relatively small market share and very high flexibility that allows to withdraw from leading a business at any time. In direct interviews the respondents emphasized that potential successors are interested in a more ambitious future, including obtaining higher education, working in corporations, global companies, and in some cases their own non-inherited economic activity. In the surveyed group, 17 entrepreneurs indicated that in a situation that would prevent them from continuing their business activity, the company would be closed and its assets would be liquidated as far as possible.

Regarding the interpretation of the results of the survey on entrepreneurs interested and planning succession, it should be noted that this process is planned in companies that have a relatively well-established position and revenues are generated by a few or a dozen contractors. They mainly deal with the production or provision of production services for buyers with whom they have been cooperating for over a dozen years and the relationship is based on commitment, trust and reciprocity. At the same time, it should be emphasized that the succession is planned only towards the closest family, i.e. children or

grandchildren and the process plans have already been discussed with both the potential successor and members of the immediate family. However, it should be emphasized that in none of the analyzed cases an appropriate document was prepared which would regulate the issues and stages of the succession. All assumptions are based on the declaration and will of the current owner. None of the entrepreneurs also declared their will to prepare a document.

One of the shortcomings of succession in micro-enterprises is both the lack of successor and the relatively low interest of members of the immediate family, in running and developing the company. In such situations 24 entrepreneurs are considering other options, including selling the company (9 indications), transferring (or selling) the company to members of a distant family (4 indications) or liquidation (11 indications) which usually involves the sale of assets.

Considering the planned succession period, it should be emphasized that in 6 cases (7.8%) the transfer will take place within the next few years, in 2 cases (2.6%) within 5-6 years, the others have not indicated a specific date, noting at the same time that potential successors do not have the right skills and experience yet and their physical condition will enable them to continue doing business. It should be emphasized that succession is planned by entrepreneurs who have reached or will reach the retirement age (65 years) in the coming years.

The respondents were also asked about the interest of potential successors in running a business. From among 21 companies intending to conduct succession, 14 of them indicated that the successor is interested in further running the company and undertakes activities that will help him in efficient management. In particular, he actively familiarizes with the business profile, establishes relationships with contractors as well as with economic and legal problems. However, it should be emphasized that none of the successors have been assigned a specific position which may result from the scale of leading activity. None of them had a specific scope of duties, usually performing tasks that resulted from the organization of the working day. In several cases the successors are educated in secondary and higher schools.

Another investigated problem was the role of the company's founder after succession and his remuneration. Considering the first aspect, all respondents agreed that their role would be to support the substantive new owner as well as to provide him with advice and experience. It should be emphasized, however, that none of the respondents intends to actively participate in the daily life of the company, although neither of them intends to completely withdraw from its activities. In addition, it is worth noting that existing owners do not expect any remuneration for their help.

The last issue concerned the future of the company in the event of a failure of the successor or his resignation. In 12 cases it was indicated that it would mean the liquidation of the company while in 6 cases it would attempt to sell. None of the respondents considered the possibility of transferring the company to a professional manager.

## Summing up

Succession is a problem that most Polish family businesses will have to face in the near future. Although both in practice and in the scientific discourse it is emphasized that a properly planned inheritance process will ensure business continuity and development, entrepreneurs, especially those representing the micro-enterprise sector, are not aware that succession should be properly prepared. They also lack proper knowledge of the problems they may encounter as well as the methods and tools that would enable them to effectively fight the emerging difficulties. Significant problems also include the lack of successor and the lack of interest of a potential successor in the acquisition of the company. This approach causes that succession, understood as transferring the company to members of the immediate family, is a relatively unlikely scenario for the development of micro-enterprises. Many entrepreneurs believe that the best solution will be to sell or, in the absence of a buyer, liquidate the company. This means that the majority of micro-family enterprises run in Poland are of a single generation character.

## Bibliography

[1] Van der Merwe, S. P. (2011). An Investigation into the Suitability of Younger Generation Successors in Small and Medium-Sized Family Businesses. *South African Journal of Business Management*, 42(1), 31–44.

[2] Racek E., Zywert A., Dewicka A., (2018), Planowanie sukcesji w firmach rodzinnych, [w] *Firmy Rodzinne, rozwój teorii i praktyki zarządzania*, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź.

[3] Koropp C., Grichnik D., Gyax A.F. (2013), *Succession financing in family firms*, “Small Business Economics”, vol. 41, no. 2, pp. 315-334.

[4] Diwisch D., Voithofer P., Weiss C. (2009), *Succession and firm growth: Results from a non-parametric matching approach*, “Small Business Economics”, vol. 32 no. 1, pp. 45-56.

[5] Cucculelli M., Micucci G. (2008), *Family succession and firm performance: Evidence from Italian family firms*, “Journal of Corporate Finance”, 14(1), 17–31.

[6] Nordqvist M., Wneeberg K., Bau` M., Hellerstedt K. (2013), *An entrepreneurial process perspective on succession in family firms*, “Small Business Economics”, vol. 40, no. 4, pp. 1087-1122.

[7] Nordqvist M., Melin L. (2010), *Entrepreneurial families and family firms*, “Entrepreneurship & Regional Development”, vol. 22, no. 3, pp. 221-239.

[8] Oudah M., Jabeen F., Dixon, C. (2018), *Determinants Linked to Family Business Sustainability in the UAE: An AHP Approach*, “Sustainability”, vol. 10, no. 1, pp. 1-21.

[9] Liu J.Y. (2018), *An integrative conceptual Framework for sustainable successions in family businesses: the case of Taiwan*, “Sustainability”, vol. 10, no. 10, pp. 1-23.

[10] De Massis A., Chua J., Chrisman J. (2008), *Preventing intra-family succession*, “Family Business Review”, vol. 2, no. 2, pp. 183-199.

[11] Churchill N.C., Hatten K.J. (1997), *Non-market-based transfers of wealth and power: a research framework for family businesses*, “Family Business Review”, vl. 10, no. 1, pp. 53–67.

[12] Sułkowski Ł., Marjański A. (2009), *Firmy rodzinne, jak osiągnąć sukces w sztafecie pokoleń*, Poltext, Warszawa.

[13] Marjański A. (2014), *Planowanie sukcesji* [w:] M. Adamska (red.), *Przewodnik po sukcesji w firmach rodzinnych. Kompendium wiedzy*, PARP, Kraków.

[14] Marcinkowski B., Sobolewski H. (2018), *Specyfika międzyorganizacyjnych relacji kooperacyjnych*, “Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” nr 1, ss. 353–363.

[15] Koráb V., Murinova A. (2018), *Family Business: Experiences from the Czech Republic* [in:] *Entrepreneurship – development: tendencies and empirical approach*, IntechOpen, pp. 185-203.

[16] Griffeth RW, Allen DG, Barrett R. (2002), *Integration of family-owned business succession with turnover and life cycle models: Development of a successor retention process model*, “Human Resource Management Review”, vol. 16, no. 4, pp. 490-507.

[17] GUS (2019), *Działalność przedsiębiorstw w Polsce o liczbie pracujących do 9 osób w 2017 roku*, Warszawa.

[18] Hernik D. (2015), *Badania PARP: Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Puls Biznesu.

Дата надходження до редакції: 15.04.2019

УДК 502:005.51 + 332.142.6 502.174

**Л.Я. Бурима,**  
старший научный сотрудник,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь

## **РАЗВИТИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ**

*В умовах ринкової економіки особливого значення і актуальності набувають питання, пов'язані з розвитком промислового підприємства при динамічному зміні зовнішнього середовища. Відсутність раціональної виробничої системи і методології екологічного управління не тільки здатне перешкодити розвитку підприємства, але і привести до втрати завойованих на ринку позицій. У статті з позицій відбуваються глобальних і національних змін розглядається розвиток і вдосконалення системи екологічного менеджменту підприємства, що передбачає*



*формування екологічно безпечного господарювання і забезпечує оптимальне співвідношення екологічних та економічних показників. Ефективний менеджмент стає ключовою передумовою успішного функціонування промислового підприємства.*

**Ключові слова:** *екологічний менеджмент, стандарти ISO 14000, процесний підхід, методи запобігання забруднення.*

Функционирование экономики Республики Беларусь происходит в сложных экономических условиях при динамичном изменении внешней среды. В таких условиях особую значимость и актуальность приобретают вопросы, связанные с поддержанием на относительно устойчивом уровне развития промышленной сферы и отдельных предприятий. Производственная структура предприятия в условиях глобализации должна обеспечить высокие финансовые и производственные результаты и затраты, сопоставимые или ниже, чем у конкурентов. Продукция и производство на таких предприятиях должны соответствовать не только высоким техническим показателям, но и самое главное, соответствовать требованиям рынка по качеству, в том числе экологическим стандартам ISO 14000. Начавшийся процесс реструктуризации производства и внедрение новых экономических отношений по-новому ставят вопросы совершенствования системы менеджмента на предприятиях, определяя необходимость создания соответствующих структур. Для определения возможности создания и внедрения системы экологического менеджмента на предприятии, необходима оценка существующего положения дел в организации и управлении производством с позиции экологических составляющих. На промышленных предприятиях традиционно ведется учет предельно-допустимых выбросов и сбросов загрязняющих веществ на стадиях технологической подготовки и производства изделий, но требования к экологизации производства в настоящее время значительно повышаются. Выживание предприятия в современных условиях, когда мировая общественность уделяет большое внимание оздоровлению окружающей среды, созданию экологически безопасной продукции, невозможно без создания системы экологического менеджмента.

Анализ практики применения действующего механизма и прежних методов оценки природоохранной деятельности предприятий республики показывает, что требуется его совершенствование на основе разработки эффективных экономических и организационных мер, которые позволят достичь согласование экономических и экологических интересов и потребностей общества. Учитывая, что многие вопросы теории и практики эколого-экономической деятельности в производственной сфере в республике не решены – разработка направлений снижения негативных воздействий ведения бизнеса на состояние окружающей природной среды является весьма важной.

Рассмотрим взаимоотношение производство – окружающая среда для оценки преимущества системы экологического менеджмента (СЭМ) с

точки зрения минимизации воздействия на окружающую среду и более рационального использования энергии, сырья и материалов.

Модель системы экологического менеджмента построена на процессном подходе. Процессный подход и, соответственно, методология СЭМ построены на включении соответствующих положений в требования к производственным процессам, учета их при планировании и организации деятельности. При процессном подходе выделяются и контролируются аспекты деятельности, связанные с взаимодействием с окружающей средой. Стандарты ISO серии 14000 вводят специальный термин – экологический аспект. При этом СЭМ предназначена для обеспечения контроля экологических аспектов организации. При внедрении процессного подхода в управлении экологической деятельностью существенно повышаются возможности контроля и предотвращения вредного воздействия, интеграции природоохранных, производственных и экономических целей предприятия.

Остановимся подробнее на особенностях СЭМ, связанных с процессным подходом. Меры по охране окружающей среды, с точки зрения руководителей, обычно имеют более низкий приоритет по сравнению с производственными. Нередко с этим связано и возникновение у предприятий проблем соответствия природоохранному законодательству. Ведь традиционные меры по очистке отходящих газов или сточных вод, ограничению попадания загрязняющих веществ в окружающую среду (подходы «на конце трубы») во многих случаях способны обеспечить соответствие нормативным требованиям только за счет существенных затрат и чрезвычайно высокого потребления ресурсов на саму очистку. В результате руководители приходят к мнению, что экологическая деятельность является затратной, навязывается под давлением контролирующих органов. При этом серьезные финансовые вложения в средозащитную технику рассматриваются как основной и единственный способ природоохранной деятельности, а коэффициент очистки – единственный показатель ее результативности.

Другая важная составляющая экономической эффективности природоохранной деятельности, усиливающаяся с внедрением СЭМ, связана с применением принципа предотвращения загрязнения [1]. Суть его в том, что гораздо более эффективно снизить негативное воздействие какой-либо деятельности на окружающую среду за счет влияния на процессы, его вызывающие, т.е. первопричину воздействия. Процессный подход и методы предотвращения загрязнения направлены на устранение причины вредного воздействия, изменяя производственные процессы организации и оперируя такими методами, как:

- изменение подходов управления и организации производства;
- вторичное и многократное использование и / или переработка материалов;
- изменение сырьевых и вспомогательных материалов;

- изменение технологии (переход на более экологически безопасную или ресурсосберегающую технологию);
- изменение продукции (переход на более экологически безопасную или ресурсосберегающую продукцию).

Достаточно часто методы предотвращения загрязнения оказываются результативными и экономически эффективными. Это относится и к методам, связанным с изменением технологических решений (требующим значительных затрат), но в первую очередь – к *организационным мерам*, связанным с контролем процесса производства, выбором сырьевых материалов, вторичным использованием или переработкой материалов, логистикой производства и т.п. Именно эти методы становятся основным инструментом СЭМ по снижению воздействия на окружающую среду. Более того, СЭМ играет роль структуры, в которой поиск и применение подходов предотвращения загрязнения принимают регулярный и систематический характер, а организационные и управленческие решения реализуются наиболее успешно. Даже малозатратные методы позволяют значительно сократить нерациональное использование сырья и ресурсов, облегчить вторичное использование материалов и т. п.

*Так, в ходе реализации некоммерческого проекта на предприятии пищевой промышленности были выявлены возможности по снижению потребления воды. При требуемых инвестициях в размере 1,5 тыс. долл. США ожидаемая годовая экономия составила 19 тыс. долл. США.*

При оптимизации использования сырья и ресурсов, помимо прямой выгоды за счет снижения себестоимости, важным результатом для многих предприятий будет и увеличение обеспеченности сырьем – особенно в тех случаях, когда используется местное сырье, запасы которого ограничены.

Кроме перечисленных выше *ресурсных* преимуществ деятельность по оценке и минимизации воздействия производственного процесса и продукции на окружающую среду, особенно на стадии проектирования позволяет разрабатывать более экологически безопасные продукты, что дает возможность предприятию выходить с ними на соответствующие активно развивающиеся рынки.

Взаимодействие с поставщиками и субподрядчиками в рамках реализации принципа предотвращения загрязнения хотя и достаточно сложно с организационной точки зрения, также приносит дополнительные выгоды. Эти действия способствуют минимизации существенных рисков, связанных с зависимостью производства от поставок сырья и возможностью несоблюдения требований подрядчиками.

В качестве одного из преимуществ внедрения природоохранных мер традиционно рассматривают снижение платежей и предотвращение штрафов за загрязнение окружающей среды. Хотя зачастую такие результаты не очень значительны в связи с относительно низкими ставками платежей, в отдельных случаях и они могут давать заметный эффект, в частности, при устранении так называемых «технически

обусловленных» нарушений природоохранного законодательства, например, сброса загрязненных вод на рельеф местности.

Заметную, но не всегда правильно оцениваемую экономически, положительную роль играет для организации снижение воздействия на окружающую среду. Обычно для оценки его роли на основе некоторых коэффициентов рассчитывают «предотвращенный экономический ущерб», используя «универсальную» [2] или отраслевые методики. Хотя этот подход является общепринятым, он скорее маскирует реальные преимущества снижения воздействия на окружающую среду.

Реальные результаты экологической деятельности проявляются в повышении трудоспособности и снижении заболеваемости (т. е. снижении выплат по больничным листам и потерь вследствие отсутствия на рабочем месте) работников и членов их семей. Не стоит забывать и о будущих сотрудниках предприятия – юных жителях прилегающих районов, наиболее чувствительных к загрязнению окружающей среды.

Конечно, не все приведенные факторы имеют одинаковую значимость для организаций. Хотя многие из описанных преимуществ непросто оценить в денежных единицах, их влияние на состояние и перспективы развития предприятия несомненно. В табл. 1 описаны основные эффекты внедрения СЭМ по категориям.

Одним из возможных подходов к оценке экономических результатов внедрения СЭМ является учет только прямых затрат и непосредственных преимуществ. В качестве затрат необходимо учитывать прямые расходы на консультантов и затраты времени персонала, расходы на внедрение методов предотвращения загрязнения и традиционных методов снижения воздействия на окружающую среду. В качестве преимуществ в этом случае можно рассматривать уменьшение платежей и штрафов за загрязнение окружающей среды, а также экономические эффекты внедрения подходов предотвращения загрязнения: снижение использования ресурсов и материалов, затрат на обращение с сырьевыми и другими материалами, а также отходами. При этом необходимо учитывать экономию в рамках всей системы логистики предприятия (включая расходы на транспортировку, хранение, обращение с отходами и т. п.). К сожалению, подробные данные такого типа в отношении отечественных предприятий недоступны, можно привести только обобщенные цифры и некоторые примеры. Так, обычные расходы на внедрение СЭМ для средних предприятий находятся в диапазоне 12-20 тыс., для малых – около 10 тыс. евро, причем размеры затрат определяются в значительной степени ролью консультантов. Результаты внедрения СЭМ для разных компаний существенно различаются. Многие крупные предприятия тратят существенные средства на традиционные методы снижения выбросов и сбросов загрязняющих веществ в окружающую среду (средозащитную технику, очистные сооружения и т. п.), получая в результате снижение платежей за загрязнение окружающей среды в 10 – 20 раз меньше затрат. Стоит

отметить, что даже в этом случае при вполне вероятном повышении ставок платежей за загрязнение окружающей среды в среднем в 5 –10 раз вложенные средства окупятся за несколько лет. В то же время многие средние предприятия активно внедряют подходы предотвращения загрязнения, получая гораздо более заметные экономические преимущества.

Так, на предприятии по производству дизельных двигателей в ходе внедрения СЭМ было достигнуто улучшение практики обращения с отходами (раздельный сбор металла) позволило увеличить доход от продажи отходов металла в 2,6 раза.

Таблица 1 – Положительные эффекты внедрения СЭМ

Эффекты	Результаты	Сроки и применимость
<i>Структурные</i>		
Развитие системы стратегического и тактического управления	Повышение устойчивости (в том числе гибкости) компании Повышение эффективности управления Упрощение внедрения изменений	Средне- и долгосрочные Универсальные
Развитие взаимодействия между подразделениями и функциональными направлениями	Устранение дублирования функций и повышение эффективности взаимодействия Повышение эффективности управления Упрощение внедрения изменений	Кратко- и среднесрочные Универсальные
Развитие системы мотивации и обучения персонала	Обеспеченность квалифицированным персоналом Повышение эффективности управления Повышение устойчивости (в том числе гибкости) компании	Среднесрочные Универсальные
<i>Рыночные</i>		
Приоритет при взаимодействии с крупными международными компаниями	Возможность взаимовыгодного и долгосрочного сотрудничества	Кратко- и среднесрочные Коммерческие организации, особенно промышленные
Уменьшение рисков платежей при взаимодействии с финансовыми организациями	Снижение расходов по кредитам и страхованию Возможность получения кредитов международных инвестиционных банков	Кратко- и среднесрочные Коммерческие организации, особенно промышленные
Преимущества при участии в	Возможность получения либо размещения выгодного заказа	Кратко- и среднесрочные

международных тендерах		Универсальные
Преимущества на рынках «экологичной» продукции и услуг	Возможность получения либо размещения выгодного заказа	Средне- и долгосрочные Производственные / сервисные компании
Развитие систем менеджмента и взаимодействия с заинтересованными сторонами	Рост рыночной капитализации	Кратко- и долгосрочные Компании, акции которых размещены на фондовых биржах
<i>Рисковые</i>		
Уменьшение вероятности и последствий нештатных и аварийных ситуаций (в том числе для имиджа компании)	Меньшие выплаты за нанесение ущерба окружающей среде и населению, отложенные выгоды в виде кредита доверия к организации со стороны населения, потенциальных работников и государственных органов. Уменьшение непроизводственных издержек	Среднесрочные
Уменьшение вероятности и ожидаемых последствий нарушения законодательства	Улучшение взаимодействия с государственными контролирующими органами, уменьшение сумм штрафов и платежей за негативное воздействие, исключение возможности приостановки производства по экологическим требованиям	Кратко- и среднесрочные Производственные / сервисные компании
<i>Ресурсные</i>		
Снижение себестоимости за счет рационального использования сырья и ресурсов и т.п.	Увеличение прибыли Повышение стабильности производства	Кратко- и среднесрочные Универсальные
<i>Природоохранные</i>		
Снижение потерь вследствие заболевания и повышение трудоспособности персонала за счет улучшения состояния окружающей среды	Снижение выплат по профзаболеваниям и судебных издержек Использование опытного и квалифицированного персонала	Средне- и долгосрочные Производственные / сервисные компании
Снижение платежей и штрафов за загрязнение окружающей среды	Увеличение прибыли	Кратко- и среднесрочные Производственные / сервисные компании

Таким образом, систематическое применение малозатратных методов предотвращения воздействия способно окупить вложения в развитие СЭМ за короткие сроки. Следует отметить, что по оценкам экспертов [3], возможности оптимизации использования ресурсов на отечественных предприятиях по-прежнему существенно превышают западные, и, соответственно, потенциальные возможности экономически эффективных мер снижения воздействия очень высоки.

Внедрение СЭМ на отечественных предприятиях не нарастало лавинообразно, как это происходило и происходит во многих странах. Белорусские предприятия сталкивались на этом пути с целым рядом непредвиденных трудностей. Одной из них была сложность в понимании самого предмета предлагаемых изменений: во-первых, многие руководители в то время еще не рассматривали систему управления как ключевой элемент любой деятельности, тем более природоохранной. Во-вторых, традиционно стандарты рассматривались как технические требования, а стандарт систем экологического менеджмента, пришедший в Беларусь в различных (по большей части неудачных) вариантах перевода, не был техническим. Отсутствовали конкретные требования в части средозащитной техники, выбросов, сбросов, отходов и т. п. Это вызвало непонимание руководителей и специалистов, пытавшихся выделить «технические» требования и ими ограничиться, подобно тому, как они подходили к требованиям стандартов ISO серии 9000 редакции 1994 г.

Результаты внедрения систем экологического менеджмента в организациях отражают те цели, которые были поставлены руководством.

В большинстве случаев, цели руководителей сводились к обретению сертификата соответствия требованиям ISO 14001 – т. е. к достижению формального соответствия, необходимого для укрепления позиции компании на международном рынке, взаимодействия с зарубежными партнерами и т.п. Если никаких других целей не ставилось, обычно предприятия следовали описанным ниже моделям поведения.

#### *Модель 1: «Сертификат»*

Предприятие объявляет тендер на внедрение СЭМ, причем условием является гарантия получения сертификата, сроки ставятся максимально короткие, работа должна быть выполнена с минимальным привлечением специалистов предприятия, а основной критерий тендера – низкая стоимость услуг.

Если консалтинговая компания не захочет или не сможет убедить руководство в необходимости участия специалистов самого предприятия, изменений на высших уровнях управления, результаты работы будут, с небольшими вариациями, следующими:

- формальное присвоение техническому директору ответственности за СЭМ без реального вовлечения руководства в создание и развитие системы;
- красиво оформленная, но безликая и не отражающая реальных обязательств предприятия и принципов его работы экологическая политика;
- универсальное (подходящее практически всем, но редко кому

полезное) руководство по экологическому менеджменту (документ) и такое же универсально-формальное обучение персонала;

- шаблонные процедуры, требуемые стандартом, но не применяемые на практике;

- сертификат соответствия, подтверждение которого при ежегодных инспекционных проверках выливается в новый цикл интенсивной работы: приглашение консультантов, переписывание документов и формальная деятельность, подменяющая реальные результаты;

- недоумевающий персонал, под вовлечением в экологическую деятельность понимающий либо блажь руководителей, либо дополнительную и бесполезную нагрузку над получением и поддержанием сертификата;

- отсутствие инициативы со стороны сотрудников предприятия и, следовательно, каких-либо позитивных изменений в деятельности, которые могли бы обеспечить возврат инвестиций.

#### *Модель 2: «Внедрение»*

Серьезная работа по подготовке системы при значительной и постоянной поддержке руководства, выделение необходимых ресурсов (в том числе рабочего времени сотрудников предприятия), разработка собственных процедур, документов, системы распределения ответственности существенным образом меняют ситуацию. Но такое случается, когда руководитель предприятия ставит цель поэтапного внедрения системы и ее последующей сертификации.

Обычно при этом консалтинговая фирма выбирается уже после начального обучения нескольких сотрудников, основными критериями являются опыт (включая и отраслевой), рекомендации коллег. Руководители готовы к серьезному вкладу организации в создание СЭМ и не ждут выполнения всей работы в кратчайшие сроки.

Соответственно, и результаты внедрения системы экологического менеджмента в этом случае значительно отличаются от первой модели. По свидетельству специалистов ряда белорусских предприятий:

- СЭМ способствует укреплению СМК и системы менеджмента организации в целом;

- последовательное улучшение достигается путем формулирования тактических задач, их решения и сопоставления достигнутых результатов с запланированными; этот подход способствует развитию процесса планирования в компании;

- нередко уже на начальном этапе удается сократить удельные затраты сырья и энергии, хотя в отчетах (в том числе открытых) основное внимание по-прежнему уделяется снижению выбросов и сбросов и регулярному выделению средств на природоохранные мероприятия;

- взгляд «третьей стороны» при внедрении СЭМ помогает выявить проблемы, которым раньше не уделялось должного внимания, найти оригинальные пути решения наболевших вопросов;

- внедрение СЭМ положительно сказывается на статусе экологической



деятельности в целом, и она постепенно начинает восприниматься персоналом как неотъемлемая часть повседневной работы;

- СЭМ инициирует улучшение производительной среды, а в ряде случаев способствует успешному прохождению аттестации рабочих мест по условиям труда;

- развивается «горизонтальное» взаимодействие между функциональными подразделениями, на предприятии совершенствуется обмен информацией;

- распространение информации об экологических показателях деятельности предприятия создает дополнительные маркетинговые возможности.

Развитие и совершенствование системы экологического менеджмента (СЭМ) в контексте глобальных и национальных тенденций – современный подход к учету приоритетов охраны окружающей среды при планировании и осуществлении деятельности организации, неотъемлемая составная часть прогрессивной системы управления ею.

### Список использованных источников

1. Епифанцев, М.А. Предотвращение загрязнения окружающей среды: экономический подход к решению экологических проблем / В сб.: Экологический менеджмент и аудит в России, Беларуси и на Украине: Сборник трудов экспертного семинара, Москва, 3-4 апреля 2000 г. – М.: СоЭС, 2001. – С. 96-99.

2. Временная методика определения предотвращенного экологического ущерба. Утв. 09.03.1999. – М.: Госкомэкологии РФ, 1999. [<http://envi.narod.ru/doc36.htm>]

3. World Business Council for Sustainable Development. Eco-efficiency: Creating More Value with Less Impact. – N.Y.: WBCSD, 2000. [[http://www.wbcsd.ch/DocRoot/02w8IK14V8E3HMiFYue/eco\\_efficiency\\_creating\\_more\\_value.pdf](http://www.wbcsd.ch/DocRoot/02w8IK14V8E3HMiFYue/eco_efficiency_creating_more_value.pdf)]

*In a market economy, of particular importance and relevance of the issues associated with the development of industrial enterprises in dynamic changes in the external environment. The absence of sound production system and methodology of environmental management not only can prevent development of the enterprise, but also lead to the loss of their market positions. In the article from the perspective of global and national developments is the development and improvement of the environmental management system of the enterprise with the formation of environmentally sound management and ensuring optimal environmental and economic indicators. Effective management is a key prerequisite for the successful operation of an industrial enterprise.*

**Key words:** ecological management, ISO 14000 standards, process approach, methods of prevention of pollution.

Дата надходження до редакції: 23.04.2019

*В.Б. Буторіна, кандидат економічних наук,  
старший викладач,  
Кам'янець-Подільський національний  
університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ПЕРІОДИЗАЦІЯ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ РЕКЛАМНОГО РИНКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

*У статті коротко описано сім етапів розвитку рекламного ринку на території України. Систематизовано періодизацію формування рекламного ринку сучасної України і запропоновано авторські 5 стадій.*

**Ключові слова:** *реклама, періодизація, зв'язки з громадськістю, засоби рекламного інформування, комунікація, рекламний ринок, протореклама, комерційна реклама.*

**Актуальність теми дослідження.** Таке цікаве і суперечливе явище як реклама стало невідомою частиною економічного, соціального та політичного життя. В свою чергу, реклама не є продуктом сьогодення. На території України комерційної реклами можна знайти у залишках протореклами наших пращурів. складна історія наших земель поклала відбиток на формування рекламної сфери, особливості рекламних продуктів які виробляють вітчизняні підприємства у період незалежності. Визначення періодизації формування рекламного ринку в нашій країні є невідомою складовою дослідження основних передумов, тенденцій і прогнозів його подальшого розвитку.

**Аналіз досліджень з даної теми.** Вітчизняні вчені Яцко Н. Б., Обрисько Б. А. і Шишка О. Р. у своїх працях акцентують увагу на проторекламі як перших зародків рекламного інформування. Дослідження Вітренко А. О., Бондаренко К. А. торкаються еволюції рекламного ринку, починаючи з періоду Раннього Середньовіччя. Специфіці рекламного ринку сучасної України присвятили свої наукові пошуки Мельникович О. М., Шульгіна Л. М.

**Постановка проблеми.** Існуючі періодизації розвитку сучасного рекламного ринку України зазвичай пропонуються за економічною, технологічною чи правовою ознаками. Водночас передумовами змін на досліджуваному ринку є зміни кон'юнктури, НТП і законодавства. Тому виникає потреба в узгодженні кількох різних підходів до періодизації розвитку сучасного рекламного ринку із обов'язковим врахуванням усіх історичних етапів формування передумов цього розвитку.

**Мета дослідження:** систематизувати періодизацію формування і розвитку рекламного ринку на території України за різними ознаками.

**Виклад основного матеріалу.**

Зародки реклами як типу інформування на теренах України з'являються ще в найдавніші часи. Тому саме з даного етапу почнемо періодизацію розвитку рекламного ринку на території України.

*Перший етап* формування передумов розвитку реклами в Україні пов'язаний з тим, що на території древньої України археологи знаходять свідчення існування так званої *протореклами* (наочна, концентрована інформація, спрямована на учасників комунікації). Зокрема: бивні мамонтів з зображеннями (на місці розкопок Кирилівської стоянки – IV-II тис. до н. е.); прикраси-підвіски, гудзики, намистини із черепашок, скульптури ідолів, жіночих статуєток, фігурок тварин з бивнів мамонта (на місці розкопок Мізинської стоянки); ударні музичні інструменти з кісток, рогів, шкір тварин, глиняний посуд з орнаментом (на місці розкопок Трипільської культури – II тис. до н. е.); щити і чаші, прикрашені розписами й орнаментом (племена киммерійців, скіфів, сарматів, таврів) [1].

*Другий етап* формування рекламного ринку можна пов'язати з часами Раннього Середньовіччя, коли осередком культурно-просвітницької діяльності була церква, завданням зв'язків з громадськістю для якої було, безумовно, донесення слова Божого.

Стосовно існування комерційної реклами на початку Середньовіччя у дослідників існують різні аргументи (таблиця 1).

Таблиця 1

**Існування комерційної реклами на території України  
у період Раннього Середньовіччя**

Аргументи, що ставлять під сумнів існування комерційної реклами	Сприятливі умови для існування комерційної реклами
До наших часів не дійшло історичних пам'яток щодо існування комерційної реклами у період Раннього Середньовіччя	Українські землі у період раннього середньовіччя лежали на перетині найважливіших торгових шляхів
Мала чисельність та густота населення, переважання сільського населення спричинили популярність усних оголошень	У найпожвавленіших торгових місцях біля річок засновувалися купецькі агентства, розвивалася внутрішня торгівля, попитом користуються послуги глашатаїв

Джерела: згруповано автором за [1, с. 35], [2].

*Третій етап* (починаючи з X ст.) пов'язаний з розвитком рекламного ринку на території Київської Русі. Купецтво використовує різноманітні засоби рекламного інформування: глашатаї, настінні написи на культових спорудах, іменні написи на продукції, зовнішня реклама та промо-заходи під час ярмарок [3, с. 22]. Одержання до XVII ст. українськими містами Магдебурського права сприяло укріпленню підприємницької діяльності, а відтак, і розвитку рекламного ринку. Попри розвиток реклами у XV-XVII ст., її рівень відстає від європейського з наступних причин: національний ринок починає формуватись, слабкі міжрегіональні комунікативні зв'язки, стихійність міської торгівлі [4, с. 52].

*Четвертий етап* (XVII– XIX ст.) можна пов'язати з використанням реклами у комерційних цілях і здійсненням контролю імперської влади над рекламною сферою. Зокрема: цензура в області рекламних ілюстрацій на вивісках, афішах, плакатах; вимоги до збільшення рекламних текстів; достовірність рекламного змісту; відповідальність за неналежну рекламу [5, с. 22]. Також варто відзначити суттєвий вплив на рекламний ринок розміщення рекламної інформації у друкованих ЗМІ («Відомості», «Губерніські відомості», «Комерційна газета», «Купець»)

*П'ятий етап* (з 1917 р.) характеризувався заборонаю комерційної реклами в пресі до часів НЕП [6], коли виникають приватні підприємства з надання рекламних послуг. Після Другої Світової Війни соціально-політична і комерційна реклама була під контролем держави. При міністерствах виникають спеціалізовані структурні підрозділи – «Торгреклама», Українське рекламне агентство, «Побутреклама», «Коопреклама», «Внешторгреклама», «Союзторгреклама», «Укрпромхудоожоформлення», Міжвідомча рада з реклами при Міністерстві торгівлі СРСР. Друкуються журнали «Реклама», «Коммерческий вестник», «Панорама», «Новые товары», виходять в ефір рекламні фільми та радіопередачі [3, с. 28].

*Шостий етап* (з другої половини 80-х рр. XX ст.) привніс «перебудову» і в рекламну сферу. Створюється Асоціація працівників реклами СРСР (1986 р.), Приймається закон «Про кооперацію» (1988 р.), до 1990 р. уже діють приватні рекламні агенції, у 1989 р. засновано Українську спілку споживачів.

*Сьомим етапом* розвитку рекламного ринку в Україні можна визначити увесь період з 1991 р. Дослідженню періодизації розвитку ринку реклами пострадянського періоду присвятили свої праці ряд вітчизняних учених, які виокремлюють наступні стадії (таблиця 2):

Таблиця 2

**Підходи до періодизації розвитку рекламного ринку України**

А.О. Вітренко	Л.М. Шультіна	О.М. Мельникович	К.А. Бондаренко
Виокремлені вченими стадії			
I. Реклама виникає як самостійний вид економічної діяльності	I. 1991–1994 рр. Становлення	I. 1991–1994 рр. Період становлення	I. До 1991 р. Реклама є засобом інформування, оформлення вітрин, виставки, ярмарки, пакування. 1990 р. – Закон України «Про захист прав споживачів». Перші рекламні агенції. II. 1991–1997 рр. Стихійний характер розвитку рекламного ринку. Дефіцит кадрів і законодавчої бази. 1993 р. – Спілка рекламистів України. Спеціальність «рекламіст» включено до Державного реєстру професій. 1991–1998 рр. – перші українські журнали для рекламистів. Залучення на ринок транснаціональних рекламодавців. 1992 р. – Закон України «Про друковані засоби масової інформації в Україні», 1993 р. – «Про телебачення та радіомовлення», 3 липня 1996
II. Становлення ринку	II. 1995–1998 рр.	II. 1995–1998 рр.	

реклами, розширення номенклатури послуг, залучення національних ЗМІ, загальнонаціональні рекламні кампанії	Розвиток	Екстенсивний (пасивний) розвиток	р. – «Про рекламу», 1996 р. – «Про захист від недобросовісної конкуренції», 1997 р. – «Про безпечність та якість харчових продуктів», Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про затвердження нормативних актів із питань реклами лікарських засобів».
		III. Осінь 1998 р. Криза	III. 1998–1999 рр. Сформована законодавча база. Уніфікація взаємин операторів рекламного ринку з клієнтами. Некомерційні організації: «Спілка рекламистів України», «Всеукраїнська рекламна коаліція», «Українська асоціація маркетингу» та «Асоціація підприємств зовнішньої реклами». 1998 р. – Постанова КМУ «Про затвердження Порядку виробництва і розповсюдження соціальної рекламної інформації органів виконавчої влади». 17 вересня 1999 р. – Спілкою рекламистів затверджено «Правила професійної етики в рекламі».
III. Еволюція технологічних засобів, специфічні рекламні засоби, спеціалізовані канали розповсюдження, агентства повного циклу обслуговування	З 1999 р. Загострення конкуренції	IV. 1999 р. – літо 2008 р. Інтенсивний (активний) розвиток	IV. 2000–2008 рр. 2003 р. – Закон України «Про захист суспільної моралі», 2005 р. – «Про захист прав споживачів», 2006 р. – «Про Національну раду з питань телебачення і радіомовлення». 2003 р. – Господарський кодекс України. 2003 р. – постанова КМУ «Про затвердження Типових правил розміщення зовнішньої реклами», 2004 р. – «Про затвердження Порядку накладання штрафів за порушення законодавства про рекламу», 2007 р. – «Питання координаційної ради з питань захисту прав споживачів». 2000 р. – «Громадська Рада з реклами». 2001 р. – «Всеукраїнська асоціація іміджмейкерів».
		V. Осінь 2008 р. Рецесія та виживання	V. 2009–2010 рр. Кризовий стан рекламного ринку Рекламний ринок України в 2009 р. скоротився на 24% порівняно з попереднім роком
IV. Глобалізація рекламного ринку, використання досягнень НТП, реклама пронизує всю економіку, її соціальна роль зростає			VI. 2011–2013 рр. Стабілізація рекламного ринку. 2011 р. – закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації»; 2012 р. – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони реклами, спонсорства та стимулювання продажу тютюнових виробів».
			VII. З 2014 р. Кризове падіння рекламного ринку України. Оптимізація витрат рекламодавців на маркетинг і комунікації. Недобросовісна конкуренція, вимивання кваліфікованих кадрів, неможливість інвестувати в розвиток, скорочення аналітичного та стратегічного ресурсу.

Джерело: систематизовано автором за матеріалами [7], [8], [9], [10], [11].

З огляду на представлені підходи, можна зауважити, що за основу періодизації вчені визначають технологічні (А.О. Вітренко), економічні (Л.М. Шульгіна, О.М. Мель-никович) і правові ознаки (К.А. Бондаренко) розвитку рекламного ринку України у пострадянській період. Співвідносячи тенденції у створенні рекламного законодавства та інтенсивності економічних відносин у рекламній сфері, можна побачити наступне:

1) на початковій стадії (1990–1995 рр.) поштовхом до формування інститутів в області реклами і відповідного законодавства стала активна діяльність новостворених рекламних підприємств і підвищення попиту на рекламні послуги;

2) на другій стадії (1995–1999 рр.) варто відзначити гармонійність розвитку рекламного ринку, нормативно-законодавчого забезпечення та створення некомерційних організацій з метою запобігання кризових проявів у даній сфері;

3) на третій стадії (1999–2008 рр.) інтеграційні об'єднання функціонерів рекламного ринку сповільнюються, оскільки пропозиція перевищує попит, на що законотворці відповідають запровадженням обмежень і відповідальності щодо змісту і розміщення рекламних продуктів;

4) на четвертій стадії (2008–2011 рр.) кризовий стан рекламного ринку підприємства долають без допомоги держави, в результаті чого залишаються ті, які запроваджують інновації та охоплюють повний цикл виробництва рекламного продукту;

5) на п'ятій стадії (з 2011 р.) рекламний ринок України розвивається стрімко, запорукою чому є його включення до глобального рекламного простору, підвищення якості рекламних продуктів, законодавче регулювання конкуренції, використання досягнень НТП.

Не зважаючи на три кризові етапи (1998 р., 2009 р., 2014 р.), сьогодні ринок рекламних послуг України розвинутий та саморегульований. На особливу увагу заслуговує Всеукраїнська рекламна коаліція, яка у своїй діяльності дотримується «Декларації лідерів рекламно-комунікаційного ринку України», координуючи увесь процес розвитку досліджуваного ринку [12]. Діють єдині стандарти на ринку маркетингових послуг, якість яких поступово покращується.

**Висновки.** У статті визначено сім етапів розвитку рекламного ринку на території України. Зародки реклами на теренах сучасної України були закладені ще нашими пращурами у формі протореклами. На початку Середньовіччя стосовно існування комерційної реклами у дослідників існують різні аргументи. Хоч археологічних підтверджень існування реклами у ці часи немає та чисельність населення була невеликою, та розташування українських земель на перетині торгових шляхів і активність купецтва створювали передумови для використання реклами в комерційних цілях. У період Київської Русі використання засобів

рекламного інформування стає ширшим, чому перешкоджали слабкі міжрегіональні комунікативні зв'язки та стихійність міської торгівлі.

У XVII–XIX ст. для рекламного інформування використовуються друковані ЗМІ, рекламні заходи стають більш спрямованими на споживача, а зміст реклами контролює імперська влада. У Радянській Україні до 80-х років XX ст. сферу реклами контролювала держава (виключенням був період нової економічної політики), а у період «перебудови» на противагу державним рекламним організаціям виникають приватні рекламні агенції.

З огляду на представлені підходи до періодизації, можна зауважити, що за основу періодизації вчені визначають економічні та правові ознаки розвитку рекламного ринку України у пострадянській період. У статті запропоновано п'ять стадій розвитку рекламного ринку незалежної України: 1990–1995 рр., 1995–1999 рр., 1999–2008 рр., 2008–2014 рр., з 2014 р. Не зважаючи на три кризові етапи (1998 р., 2009 р., 2014 р.), сьогодні ринок рекламних послуг України розвинутий та саморегульований. Проте, умови для поступального помітного розвитку ринку реклами на якісно новій основі в Україні недостатні.

#### **Список використаних джерел**

1. Обритько Б. А. Реклама і рекламна діяльність: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. 240 с. с. 236-237.
2. Яцко Н. Б. PR та маніпуляції : практичний словник / за ред. В. М. Карпенко. Київ : Видавець Карпенко В. М., 2015. 512 с.
3. Шишка О. Р. Договір на створення та розповсюдження реклами: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2005. 216 с.
4. Вітренко А. О. Історичні передумови та особливості розвитку реклами в Україні. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Економіка.* № 119, 2010. С. 51–55.
5. Лисецкий Р. М. Административная ответственность за нарушения законодательства о рекламе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. Москва, 2005. 152 с.
6. Декрет о введении государственной монополии на объявления от 7 (20) ноября 1917 г. URL : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/17-11-07.htm> (Дата звернення 26.04.2019 р.)
7. Вітренко А. О. Особливості ринку рекламних послуг і його місце у загальнонаціональному ринку. Київ : Київ. націон. університет ім. Т. Шевченка, 2012. С. 46–49.
8. Мельникович О. М. Рекламний бізнес: менеджмент маркетингу : [монографія]. Київ : Київ. націон. торг.-економ. університет, 2009. 358 с..
9. Шульгіна Л. М. Проблеми рекламного бізнесу в Україні та шляхи їх вирішення в аспекті міжнародного співробітництва. *Вісн. Тернопільської академії народного господарства.* 2001. Ч. 1. С. 189–194.

10. Бондаренко К. А. Еволюція розвитку рекламного ринку України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*, 2016. Вип. 17. С. 65–68.

11. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 26.04.2019 р.)

12. Декларація лідерів рекламно-комунікаційного ринку України URL : [http://vrk.org.ua/ckeditor\\_assets/MANIFEST/vrk\\_manifest\\_15.03.2016.pdf](http://vrk.org.ua/ckeditor_assets/MANIFEST/vrk_manifest_15.03.2016.pdf) (Дата звернення 26.04.2019 р.)

*The article describes seven stages of development of the advertising market in Ukraine. The periodization of the formation of the advertising market of modern Ukraine is systematized and the author's five stages are proposed.*

**Key words:** *advertising, periodization, public relations, means of advertising informing, communication, advertising market, pro-advertising, commercial advertising.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 334.72:004.738.5**

*Н.Г. Голіонко*, кандидат економічних наук,  
ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»,  
м. Київ, Україна

## **АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА**

*У статті розглянуті поширені проблеми цифрового підприємництва, особливо на етапі трансформаційних змін компанії у процесі цифровізації бізнес-процесів. Проаналізовано результати дослідження цифрової трансформації трьохсот виробничих компаній, які знаходяться на різних етапах реалізації проектів діджиталізації та мають різну чисельність працівників. Досліджено можливі шляхи подолання проблем, які виникають при цифровізації бізнес-процесів.*

**Ключові слова:** *цифрове підприємництво, проблеми діджиталізації, трансформація компанії, цифровізація бізнес-процесів.*

Останніми роками світ навколо стає все більше інформатизованим та цифровим, що істотно змінює способи спілкування та взаємостосунків, звичні форми діяльності різних установ та організацій, освітню, підприємницьку, логістичну та інші види діяльності. Цифрові комунікаційні технології продовжують змінювати інституції ззовні та з середини, способи ведення міжнародного бізнесу, культурне життя громадян та інші сфери. Проте зрозуміло, найбільше цифрові технології



змінюють підприємницькі стосунки та бізнес-процеси компаній. Сучасні перспективні бізнес-ідеї пов'язані з мобільністю, хмарними технологіями, штучним інтелектом, інтернетом-речей тощо.

Постійно оновлювана цифрова реальність вимагає від підприємців переосмислення і усвідомлення власної справи відповідно до вимог клієнтів і споживачів, які вже стали значно мобільнішими і цифровими. Така усвідомлена цифровізація однаково актуальна як для виробників товарів, так і для компаній, що надають послуги. По всьому світу підприємці вже використовують технології, в основі яких лежать мобільні сервіси, аналітика великих даних, соціальні мережі та хмарні сховища. Деякі підприємства і в Україні використовують такі технології. Адже невдовзі конкурентоспроможність бізнесу визначитимуть за його здатністю до впровадження змін на основі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у всі бізнес-процеси компанії.

За досвідом іноземних компаній в процесі змін першочергово постають питання як оновлення ІТ-інфраструктури, так і модернізації (оцифрування) вже наявної, що часто є більш затратним [1]. Основний сенс такого оновлення полягає у підвищенні швидкості прийняття рішень, урізноманітненні бізнес-процесів та готовності їх оперативного перегляду відповідно до потреб і вимог бізнесу та клієнтів. Одночасно переглядається роль співробітників у бік автоматизації рутинних функцій по збору даних, оформленні замовлень, рахунків, звітів тощо та вивільненні частини персоналу. Натомість, цінний людський ресурс можна спрямовувати на виконання важливих інтелектуальних та емоційних завдань, що дасть унікальну перевагу і бізнес-процесам компанії, і бізнесу в цілому.

Тому, в межах цифровізації бізнес-процесів на тлі запровадження новітніх ІКТ актуальною проблемою постає адаптація та навчання співробітників і підготовка персоналу в цілому до змін, пов'язаних з автоматизацією та інтелектуалізацією бізнесу. Існуючі сьогодні сучасні автоматизовані системи дозволяють управляти виробництвом лише мишкою, без участі десятків робітників, та одночасно ще й збирати і аналізувати великі масиви даних з метою посилення цінності майбутніх продуктів через надання сервісу щодо їх експлуатації. Отже, цифрова складова розширює межі звичного виробництва до концепції «продукт-сервіс» і дозволяє за допомогою інтелектуальних технологій віддалено надавати послуги сервісу проданих товарів.

Вочевидь, інноваційне цифрове переосмислення існуючих бізнес-процесів передбачає:

- використання agile-культури, де спільні зусилля забезпечують отримання загального результату;
- скорочення рівнів ієрархії до плоских структур з метою збільшення отриманих інноваційних ідей від «польових» працівників;

- зміну бізнес-культури компанії, яка спричинить зміну вимог до працівників в бік мобільності, розширення і поглиблення комунікацій з клієнтами, готовності працювати віддалено, виконувати різні роботи, ін.;

- перегляд робіт фронт і бек офісів компанії, з можливістю поетапного переходу і адаптації до нових принципів роботи та технологічного рівня.

Важливою проблемою цифровізації компаній є реалізація м'якого комфортного переходу до нових викликів діджитал-середовища та дбайливе збереження і акумулювання інформації про продукти, клієнтів, конкурентів, ринкове оточення тощо у єдиній корпоративній системі.

Глибоке розуміння поведінки клієнтів, особливостей регіонів і персоніфіковане налаштування продуктів дозволяє швидко охоплювати нові сегменти ринку та нових споживачів. Концепція масового випуску типового продукту змінюється створенням індивідуалізованих товарів.

За даними Altimeter Group [2] компанії, що переживають цифрову трансформацію найшвидше домоглися таких переваг, як збільшення частки ринку і залученості клієнтів, підвищення морального духу співробітників та збільшення доходів клієнтів. Причому цікавими є результати дослідження Altimeter Group, створеного через опитування близько 300 керівників (або стейкхолдерів) з технологічних або комерційних питань виробничих компаній (з чисельністю штату від 100 осіб до 5000 осіб), зокрема, блоки проблем на шляху до цифровізації, які згруповані у 5 напрямів:

- подолання спротиву співробітників;
- відсутність досвіду для керування ініціативами у сфері цифровізації;
- організаційна структура;
- відсутність загальної стратегії цифровізації;
- обмежений бюджет.

Актуальність проблематики відрізняється для компаній з різною чисельністю співробітників. Наприклад, для малих компаній з чисельність в межах ста осіб найбільш впливовими є брак досвіду проведення ініціатив з цифровізації компанії та спротив персоналу. Для більших компаній, до 1000 співробітників, спротив персоналу та стримуюча організаційна структура є найбільшими перепонами. А для компаній, у яких працює від 1000 до 5000 працівників, найвідчутнішими є відсутність стратегії діджиталізації та досвіду її проведення. І, нарешті, для компаній з чисельністю працівників більше ніж 5000 осіб актуальні проблеми відсутності досвіду ведення проектів діджиталізації та стримуюча організаційна структура. Тобто, при спільних блоках проблематики цифровізації для різних за чисельністю компаній є різними акценти щодо відчутності вирішення певного напрямку проблем.

Особливо автори статті наголошують на необхідності саме подолання проблем при проведенні процесів цифровізації. Так, *переконання*

*співробітників у доцільності змін* має неабияке значення для успіху проекту. Зміни потрібні, особливо в сучасних умовах перманентних технологічних оновлень. Незмінність є набагато більш ризикованою, тому цифрова трансформація для компанії часто є життєво важливою. Отже, послідовна і прозора політика подолання сумнівів і невпевненості співробітників, постійна їх підтримка і демонстрація вірного шляху до спільного кращого майбутнього допоможе їм зрозуміти зміни і переконає у їх незворотності і своєчасному проведенні. Такі дії, звичайно, вимагають наявності переконливої стратегії, про яку йдеться у наступному блоці проблем.

За даними дослідження лише четверта частина компаній визнали, що мали загально корпоративну *стратегію для власної цифрової трансформації*. Автори переконані у необхідності попереднього роз'яснення власного бачення цифрової трансформації для компанії, її цілей для досягнення очікуваного стану і обов'язкового надання такої інформації персоналу компанії і постійного його інформування про саме спільну майбутню роботу щодо реалізації цифрових змін. Адже не лише окремих відділ або департамент, якому доручено виконувати частину цифрової стратегії, але й вся компанія має працювати в напрямі спільної мети. Дослідники вважають, розробку цифрової стратегії можна розпочати думаючи про основних стейкхолдерів – клієнтів компанії, про їх незадоволені потреби, та спробувати уточнити як і що можна зробити для них в цифровій трансформації.

Актуальним для більшості компаній світу сьогодні є *пошук знань щодо ініціатив цифровізації*, досвіду інших компаній, організацій світу. На переконання дослідників – авторів статті, успіх цифрової трансформації залежить як від талановитих і навчених співробітників, так і від постійно оновлюваних технологічних можливостей компанії. В умовах цифрових перетворень виникає безліч проблем, які пов'язані з такими перетвореннями, і лише освічені та навчені сучасним знанням та навичкам працівники здатні приймати інноваційні рішення та випереджати конкурентів у діджиталізації. Ранні інвестиції у співробітників можуть забезпечити лідерські позиції серед конкурентів. Не варто, навіть, нехтувати можливістю нового партнерства з такими компаніями / особистостями, які допоможуть у реалізації стратегії цифровізації власної компанії.

Наступний блок проблем стосується *обмежень організаційної структури* при реалізації діджитал проектів. Цифрова трансформація є істотною ініціативою і може вимагати змін не лише у щоденних процедурах співробітників, але і означати зміну ролей, зміну відділів або перегляд організаційної структури компанії. Внесення таких змін може дозволити командам компанії вдихнути нове життя у існуючі ролі та кар'єру через цифрову трансформацію. Автори радять мати гнучку

організаційну структуру, оскільки нова технологія, дані і досвід клієнтів потребуватимуть такого оновлення.

Наступний важливий блок проблем стосується *керування бюджетом цифрової трансформації*. Бюджетні обмеження при реалізації проектів є доволі поширеним явищем, навіть при цілком прозорих перетвореннях. Тому імовірно, що бюджетне обмеження при цифровізації компанії може трапитися на кожному з етапів такого проекту, лише варто бути обізнаним і готовим до такого. Цифрове перетворення компанії може потребувати іноді дуже значних інвестицій у саму компанію, співробітників, клієнтів, проте порада авторів полягає у плануванні бюджетних коштів шляхом створення відповідного плану, який передбачає кілька етапів протягом декількох років (якщо потрібно), і своєчасній перевірці дотримання планових показників при фактичному їх виконанні. Не варто ставити під загрозу майбутнє компанії через дотримання бюджетних питань.

Такими є найбільш поширені проблеми та можливі шляхи їх вирішення у цифровому підприємстві на етапі трансформаційних змін у компаніях. Очевидно, що існує багато інших викликів для компаній при реалізації корпоративних діджитал проектів. Але міцний фундамент у вигляді продуманих, спланованих, озвучених і таких, що поділяються співробітниками, ідей дозволить забезпечити широкий набір результатів для самої компанії, клієнтів та співробітників. А постійне вдосконалення та інновації уможливають отримання більшості переваг цифрової трансформації.

### Список використаних джерел

1. Савченко О.П. Проблеми державного забезпечення в Україні//Вісник НБУ. – 2007. – № 1. – С. 52-53.

2. Top 5 Digital Transformation Problem - Електронний ресурс // режим доступу: <https://www.jabil.com/insights/blog-main/overcoming-the-top-digital-transformation-challenges.html>

*The article deals with the widespread problems of digital entrepreneurship, especially at the stage of transformation of the company in the process of digitalization of business processes. The results of the study of the digital transformation of three hundred industrial companies, which are at different stages of implementation of the projects of digitalization and have a different number of employees, are analyzed. Possible ways to overcome the problems that arise when digitizing business processes are explored.*

**Key words:** *digital entrepreneurship, problems of digitalization, transformation of the company, digitalization of business processes.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

*О.К. Кушнір, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри економіки підприємства,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

*Т.М. Фасолько, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри математики, статистики  
та інформаційних технологій,  
Хмельницький університет управління та права,  
м. Хмельницький, Україна*

### **УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧОЮ ЛОГІСТИКОЮ З ВИКОРИСТАННЯМ ОРТ СИСТЕМ**

*Проаналізовано сутність та значення виробничої логістики у загальній логістичній системі підприємства. Визначено основні концепції управління виробничими системами. Досліджено тягучі внутрішньовиробничі логістичні системи. Встановлено основні переваги та недоліки ОРТ систем. На основі проведеного дослідження сформовано загальні рекомендації щодо ефективного впровадження на підприємствах логістичного підходу та визначено фактори впливу на використання логістичних систем.*

***Ключові слова:** логістика, виробнича логістика, матеріальний потік, тягучі системи, виробничий процес, управління виробництвом.*

**Постановка проблеми.** Для досягнення стійкої конкурентоспроможності на ринку актуальним є питання пошуку інноваційних моделей розвитку й управління підприємством, однією з яких є застосування логістичного підходу до управління підприємством. Фактично сучасна концепція логістики – це ефективний мотивований підхід до управління виробничим підприємством, а саме управлінська логіка під час формування системи тотального контролінгу. Основними цілями впровадження логістики на підприємстві є забезпечення максимальної його адаптації до постійно змінюваних умов ринкового середовища та отримання переваг перед конкурентами за рахунок оптимізації потокових процесів, що відбуваються в середині підприємства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Досліджували питання формування виробничої логістики, розвитку теорії та методології управління логістикою такі вчені як: І. Аксьонов, Б. Анікіна, М. Арістархова, А. Гаджинский, О. Дейнека, Л. Дикань, Ю. Задворний, В. Копитко, Д. Ламберт, М. Окландер, А. Полянська, Т. Родкіна, Дж. Ферн, Л. Спаркс, Дж. Сток, Л. Фролова та інші.

На сьогоднішній день проблема управління виробничою логістикою, матеріальними потоками вимагає більш детального вивчення та розробки

інтегрованих підходів. Нерозкритими залишаються питання розробки механізму підбору систем управління логістичними процесами та особливості управління матеріальними потоками в Україні.

**Метою статті** є визначення сутності управління виробничою логістикою та обґрунтування його основних завдань в умовах сучасної української економіки.

**Виклад основного матеріалу.** Не зважаючи на багатоаспектність і широту цілей логістичного управління, науковці [1] виділяють спільні цілі, властиві всім учасникам логістичних систем. Головними серед них вважаються: удосконалення процесів фізичного переміщення ресурсів і готової продукції в усіх структурах, охоплених логістичним управлінням; гармонізація стратегічних, тактичних і оперативних логістичних цілей із загальними цілями і стратегіями підприємств або інших учасників логістичного ланцюга; спрямування інтегрованої діяльності учасників логістичного ланцюга на ефективне обслуговування клієнта за принципом «висока користь – допустимі витрати». Логістичний підхід до управління підприємством націлений на забезпечення раціоналізації потокових процесів у рамках керованої системи з позиції єдиного матеріалопровідного ланцюга, інтеграція окремих частин якого здійснюється на технічному, технологічному, економічному, методологічному рівнях, а мінімізація витрат часу і ресурсів досягається шляхом оптимізації наскрізного управління матеріальними, інформаційними та фінансовими потоками. Таким чином, логістичне управління полягає в цілеспрямованому впливі на логістичні потоки з метою синхронізації їхньої взаємодії і досягнення ефекту синергізму. Як головна підсистема загальної системи управління підприємством логістичне управління спрямоване на досягнення стратегічних і тактичних цілей розвитку підприємства. Загальною метою логістичного управління є реалізація й узгодження економічних інтересів безпосередніх і опосередкованих учасників підприємницьких процесів через найефективніше використання ресурсів в існуючих на даний час умовах господарювання.

Виробнича логістика на підприємствах – це забезпечення безперервного, своєчасного та економічно ефективного руху матеріальних потоків на всіх стадіях виробничого процесу відповідно до прогнозованих планів діяльності підприємства. Матеріальний потік в своєму русі проходить ряд виробничих ланок та має специфіку виробничої логістики. Концепції інтегрованої логістики розглядають процес виробництва, як один із складових процесів на етапі просування матеріалопотоків від постачальника до споживача, і тому вивчення виробничих процесів займає в логістиці одне з провідних місць.

Логістична концепція організації виробництва включає в себе наступні основні завдання (рис. 1):

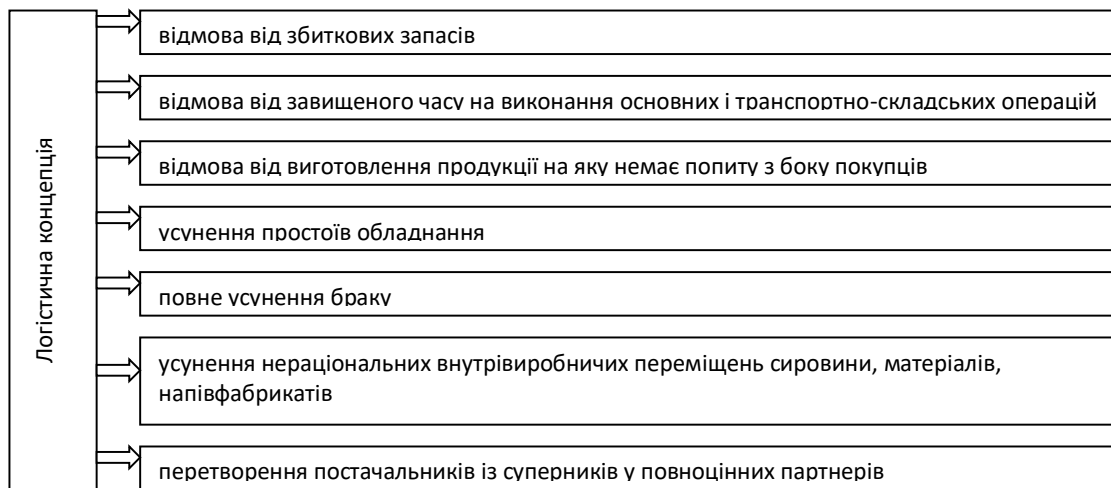


Рис. 1. Завдання логістичного управління на підприємстві

Існує два типи внутрішньовиробничих логістичних систем:

- тягучі (pull-системи);
- штовхаючі (push-системи).

Скороченню виробничих запасів при одночасному збільшенні гнучкості виробництва сприяє система поточного виробництва з «витягуванням» виробів – pull-система. Ця система передбачає отримання продукту з попередньої ділянки за необхідністю. Центральна система управління не вміщується в обмін матеріальними потоками між різними ділянками підприємства, не встановлює для них поточних виробничих завдань. На підприємствах план має лише лінія кінцевої зборки та звідси інформація про необхідність виробляти необхідні деталі надходить на попередні ділянки шляхом спеціальних карток. План на ділянках формується щоденно, що забезпечує гнучкість системи. Схему такої системи представлено на рис. 2 [2]:



Рис. 2. Схеми pull-системи

Перевагою таких систем є те, що вони не вимагають загальної комп'ютеризації. В той же час вони передбачають високу дисципліну і дотримання всіх параметрів постачань, а також підвищену

відповідальність виконавців всіх рівнів внаслідок обмеженості централізованого регулювання виробничих логістичних процесів.

Основні цілі тягнучих систем:

- запобігання поширенню зростання коливань попиту або обсягів продукції наступного процесу від попереднього;
- мінімізація коливань параметрів запасів між технологічними операціями;
- максимальне спрощення управління запасами внаслідок його децентралізації;
- підвищення рівня оперативного цехового управління.

У світовій практиці найбільш поширеною є класифікація логістичних концепцій за сутнісною ознакою їх реалізації, тобто за функціональною технологією (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація логістичних концепцій

Назва концепції	Особливість	Переваги
«Just-in-time» (JIT) «Точно в термін»	В системі визначальну роль відіграє попит, який регулює рух матеріальних ресурсів і готової продукції. Заснована на системі «тягнучого» типу.	Мінімізація витрат на складське господарство та страхування; значне прискорення оборотності капіталу компанії; поліпшення якості і зниження собівартості продукції, що випускається.
«Kanban» «Канбан»	На відміну від класичного підходу до виробництва продукції, виробничий підрозділ підприємства не має чіткого графіку виробництва. Проте він оптимізує свою роботу в межах замовлення підрозділу підприємства, що виконує операції на наступній стадії виробничого циклу. Носієм інформації є картки канбан-замовлення та відбору, що на даному етапі мають вигляд електронних повідомлень.	Є спосіб реалізації на практиці логістичної концепції «точно в термін».
«Materials/manufacturing requirements/Resource planning» «Планування потреби в матеріалах/виробничого планування потреби в ресурсах»	Забезпечує приплив планової кількості матеріальних ресурсів і запасів продукції за час, що використовується для планування. Починає свою роботу з визначення, скільки і в які терміни необхідно провести кінцевої продукції.	Є ефективною плановою технікою, що дає змогу проводити логістичну концепцію інтеграції функціональних сфер бізнесу під час управління матеріальними потоками.
«Lean production» «Худе виробництво»	Скорочення підготовчоч-заключного часу; зменшення	Правильна реалізація цієї концепції знижує: витрати



	розмірів партій продукції; скорочення основного виробничого часу; контроль якості всіх процесів; скорочення логістичних витрат виробництва; партнерство з надійними постачальниками.	на виробництво продукції, зберігання і розподіл запасів; тимчасові витрати на виробництво продукції; втрати від виробництва бракованої продукції.
«Quick response» (QR) «Швидке реагування»	Створюється інформаційний ланцюжок, що включає в себе системи моніторингу роздрібних продажів, а також оперативної передачі відповідних відомостей спочатку оптовим посередникам, а потім виробникам продукції.	Дає можливість підвищити оборотність товарних запасів і одночасно зменшити їх обсяг до рівня, якого вистачає для оперативного задоволення споживчого попиту, наприклад, під час його несподіваних «спалахів».
«Automatic replenishment» (AR) «Автоматичне поповнення запасів»	Формування категорій запасів – комбінацій розміру, кольору і супутньої продукції, які в загальному випадку подаються разом в тій чи іншій точці роздрібно-торговельної мережі.	Постачальник може задовольнити потреби ритейлерів у товарній категорії за рахунок усунення необхідності відстеження одиничних продажів і рівнів запасів для товарів швидкої реалізації. Дає змогу зменшити витрати ритейлерів, пов'язані з поділом запасів і забезпеченням надійності їх поповнення.
«Optimized Production Technology» OPT) «Оптимізована виробнича технологія»	Дає змогу виробникам не сковувати тривалий час свої фінансові активи в ресурсах, що стають критичними в певні періоди року.	Система дає змогу за незмінних основних засобів збільшити випуск продукції, зменшивши виробничий запас.

*Джерело: [3].*

Варто зазначити, що ЛІТ Kanban має істотний недолік: при коливаннях попиту вище  $\pm 10\%$  агрегованого плану система починає давати збої. Для компенсації коливань попиту доводиться використовувати страхові запаси, що суперечить самій ідеології ЛІТ і знижує ефективність її застосування. Значною мірою вказаний недолік усунений в системі «Оптимізована виробнича технологія» (англ. Optimized Production Technology, OPT), де набули подальшого розвитку ідеї, закладені у Kanban та MRP.

Система OPT (відома також під назвою «ізраїльський Kanban») розроблена ізраїльськими та американськими вченими та набула широкого застосування з початку 1980-х років в США та західноєвропейських країнах. За твердженням її розробників, вона фактично є

комп'ютеризованим варіантом системи Kanban з тією істотною різницею, що ОРТ запобігає виникненню вузьких місць у ланцюзі «постачання-виробництво-збут», а система Kanban дозволяє ефективно усувати вже існуючі вузькі місця. Система ОРТ відноситься до тягнучих мікрологістичних систем, що інтегрують процеси виробництва та постачання [4]. Основний принцип ОРТ – виявлення у виробництві вузького місця або критичних ресурсів. У якості таких ресурсів можуть виступати:

- 1) запаси сировини і матеріалів;
- 2) машини й устаткування;
- 3) технологічні процеси;
- 4) персонал.

Від ефективності використання критичних ресурсів залежать темпи розвитку виробничої системи, у той час, як підвищення ефективності використання інших (некритичних) ресурсів на розвиток системи практично не впливає [2, с. 171].

У системі ОРТ в автоматичному режимі вирішується ряд завдань оперативного і короткострокового управління виробництвом, у тому числі формування графіка виробництва на один день, тиждень. Під час формування оптимального графіка виробництва використовується критерій забезпеченості замовлень сировиною і матеріалами, ефективності використання ресурсів, мінімуму обігових коштів у запасах і гнучкості виробництва. Для формування графіків на ЕОМ з бази даних системи використовують три масиви [5]:

- замовлення;
- технологічні карти;
- ресурси.

Дані файлу матеріалів і комплектуючих виробів обробляються паралельно з даними файлу технологічних карт, внаслідок чого формується граф – технологічний маршрут. Цей технологічний маршрут обробляється за допомогою програмного модуля, який ідентифікує критичні ресурси. Як наслідок з'являється можливість оцінити інтенсивність використання ресурсів і ступінь їх завантаження. На цьому етапі технологічний маршрут розгалужується. Гілка критичних ресурсів включає всі вузькі місця і подальші пов'язані з ними виробничі, збутові операції. У програмно-математичному забезпеченні системи є модуль, який здійснює обробку даних: для кожного виду передбаченої до випуску продукції; для кожного виду технологічного процесу.

Після закінчення цієї операції включається наступний програмний модуль, який за допомогою ітеративної процедури робить розрахунок завантаження кожного ресурсу та впорядкування цих ресурсів за ступенем їх використання. Потім наступний програмний модуль здійснює пошук критичних ресурсів у виробничій програмі. Далі один із модулів системи

ОРТ за допомогою деякого алгоритму оптимізує використання критичних ресурсів у виробничій системі. Після закінчення цієї операції програма ранжує використання некритичних ресурсів. На цьому закінчується перша ітерація. Після пошуку та виправлення помилок процес повторюється. У результаті машинного розрахунку друкуються машинограми «Графік виробництва», «Потреба в сировині і матеріалах», «Стан складського запасу» та інші.

Ефект системи ОРТ полягає в зниженні виробничих та транспортних витрат, зменшенні запасів незавершеного виробництва, скороченні часу виробничого циклу, зниженні потреби в складських та виробничих площах, підвищенні ритмічності відвантаження готової продукції споживачам.

**Висновки.** Отже, під логістичною концепцією слід розуміти систему поглядів, а також спосіб розгляду і пояснення її як специфічної форми управлінського процесу, в основу якої покладена ідея сприяння (забезпечення) здійсненню виробничо-комерційної діяльності підприємства як потокового процесу з метою досягнення ефективності та конкурентоспроможності для підприємств-учасників логістичного ланцюга. Аналіз вітчизняного та іноземного досвіду впровадження логістичних систем на виробництво показав, що кожна методологія має свої переваги, недоліки та оптимальні сфери застосування. Використання ОРТ систем в чистому вигляді є доцільним лише для певних видів організації виробництва. Тому для підприємств виникають нові завдання щодо оптимізації взаємозв'язків між елементами логістичної системи, визначення ефективності логістичних потоків, використання логістичних систем в управлінні матеріальними та інформаційними потоками.

### Список використаних джерел

1. Крикавський Є., Чухрай Н., Чернописька Н. Логістика: компендіум і практикум: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2007. 336 с.
2. Тюріна Н.М., Гой І.В., Бабій І.В. Логістика: Навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 392 с.
3. Логистические концепции в современном мире. URL: <http://www.logists.by/library/view/logisticheskie-koncepcii-v-sovremennom-mire> (дата звернення: 23.04.2019).
4. Пономаренко В., Таньков К., Лепейко Т. Логістичний менеджмент: [підручник] / за ред. В. Пономаренка. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2010. 440 с.
5. Фролова Л. Логістична економіка: концепція і методологія. *Торгівля і ринок України*: темат. зб. наук. пр. Вип. 14. Т. 1. Донецьк: Дон ДУЕТ, 2002. С. 192-197.

*The essence and significance of production logistics in the general logistic system of the enterprise are analyzed. The basic concepts of management of*

*production systems are determined. Dragging intricacies logistic systems are investigated. The main advantages and disadvantages of ORT systems are established. On the basis of the conducted research, general recommendations for the effective implementation of the logistics approach at enterprises and the factors of influence on the use of logistic systems are defined.*

**Key words:** *logistics, industrial logistics, material flow, hauling systems, production process, production management.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 338.486**

**О.О. Логвін**, аспірант,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна

## **СТРАТЕГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ**

*Досліджено теоретичну площину стратегічного аналізу, як початкову фазу розробки стратегії, узагальнено наукові підходи щодо трактування стратегічного аналізу, наведено теоретичну модель стратегічного аналізу і аргументовано її використання як базову при розробці стратегії розвитку підприємств.*

**Ключові слова:** *стратегічний аналіз, стратегія розвитку, стратегічне управління.*

Сьогодні багато праць присвячено стратегічному управлінню та стратегічному аналізу. З.Галушка та І.Комарницький вважають, що стратегічний аналіз проводиться з метою визначення стратегії розвитку підприємства та ґрунтується на дослідженні внутрішнього та зовнішнього середовища [1, с.98]. Ю.Калиніченко стверджує, що аналіз, прогнозування та моніторинг зовнішнього середовища слід винести за межі процесу стратегічного управління, оскільки результати їх проведення формують базу для самого управління. Аналіз необхідно здійснювати на кожному етапі: від формування до реалізації та контролю за реалізацією стратегії. Такий підхід повинен забезпечити виконання основного принципу стратегічного управління: «...йти від майбутнього до сьогодення» [3].

Щодо розкриття поняття, то З.Галушка та І.Комарницький вважають, що стратегічний аналіз це аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища організації [1]. Вчений М.Ковальчук трактує це поняття так : стратегічний аналіз це сукупність способів вивчення

досягнутого рівня й стану господарської діяльності, а також її варіантів на основі даних обліку, звітності, нормативних даних з метою визначення ефективніших варіантів стратегії ведення господарства (підприємства) з метою визначення стратегії подальшого розвитку [4, с.17].

Заслуговує на увагу розкриття даного поняття практиками, а саме Е.Уткін вважає що стратегічний аналіз це засіб перетворення бази даних, отриманих у результаті аналізу середовища, у стратегічний план організації [6, с.39]. О.Дем'янова [2, с.6] «...логічний та змістовний метод, суть якого полягає в інформаційно-аналітичному забезпеченні процесів стратегічного планування і стратегічного контролінгу».

Змістовні дослідження проблеми стратегічного аналізу підприємств туристичної сфери зробила І.Саух, результати яких відображені у докторській дисертації на тему «Стратегічний аналіз фінансового потенціалу туристичного підприємства: теорія, методологія, організація» і були захищені у 2017 році [5]. Науковець при розкритті поняття «стратегічний аналіз» виділяє такі підходи до його трактування:

- спосіб перетворення інформації, отриманої у результаті аналізу середовища, на стратегію (стратегічний план) підприємства;
- аналіз внутрішнього та зовнішнього середовищ з метою визначення напрямку розвитку підприємства;
- оцінка стратегічного потенціалу підприємства, на початковому етапі стратегічного управління.

Стратегічний аналіз не можна розглядати як спосіб чи метод, оскільки йому притаманний значний перелік інструментарію, який включає методи, моделі, способи, прийоми тощо. Його слід виділяти як самостійний напрям дослідження, як окрему систему, оскільки його елементи присутні на всіх етапах стратегічного управління: від визначення стратегічних цілей до реалізації стратегії та оцінки її ефективності.

На підставі дослідження теоретичних підходів до визначення стратегічного аналізу науковцем зроблено висновок про їхню різноспрямованість, що вимагає уточнення категоріально-понятійного апарату. У зв'язку з цим узагальнено підходи до трактування сутності поняття «стратегічний аналіз» (виділено плановий, процесний, цільовий, методологічний, обліковий, контрольний та системний підходи), в результаті чого визначено, що він виступає функціональним напрямом економічного аналізу, спрямованим на комплексне всебічне дослідження внутрішнього та зовнішнього середовища суб'єкта господарювання, з метою визначення поточного стану справ на підприємстві та виявлення тенденцій, особливостей, можливих напрямів його розвитку. Як зазначає автор «стратегічний аналіз має специфічні напрями,

об'єкти та методи дослідження, орієнтований на перспективний розвиток підприємства та пов'язаний з іншими функціями стратегічного управління (плануванням, обліком, контролем, організацією). Авторське дослідження концептуальних основ стратегічного аналізу обумовило формування його теоретичної моделі, яка відображена на рисунку 1.

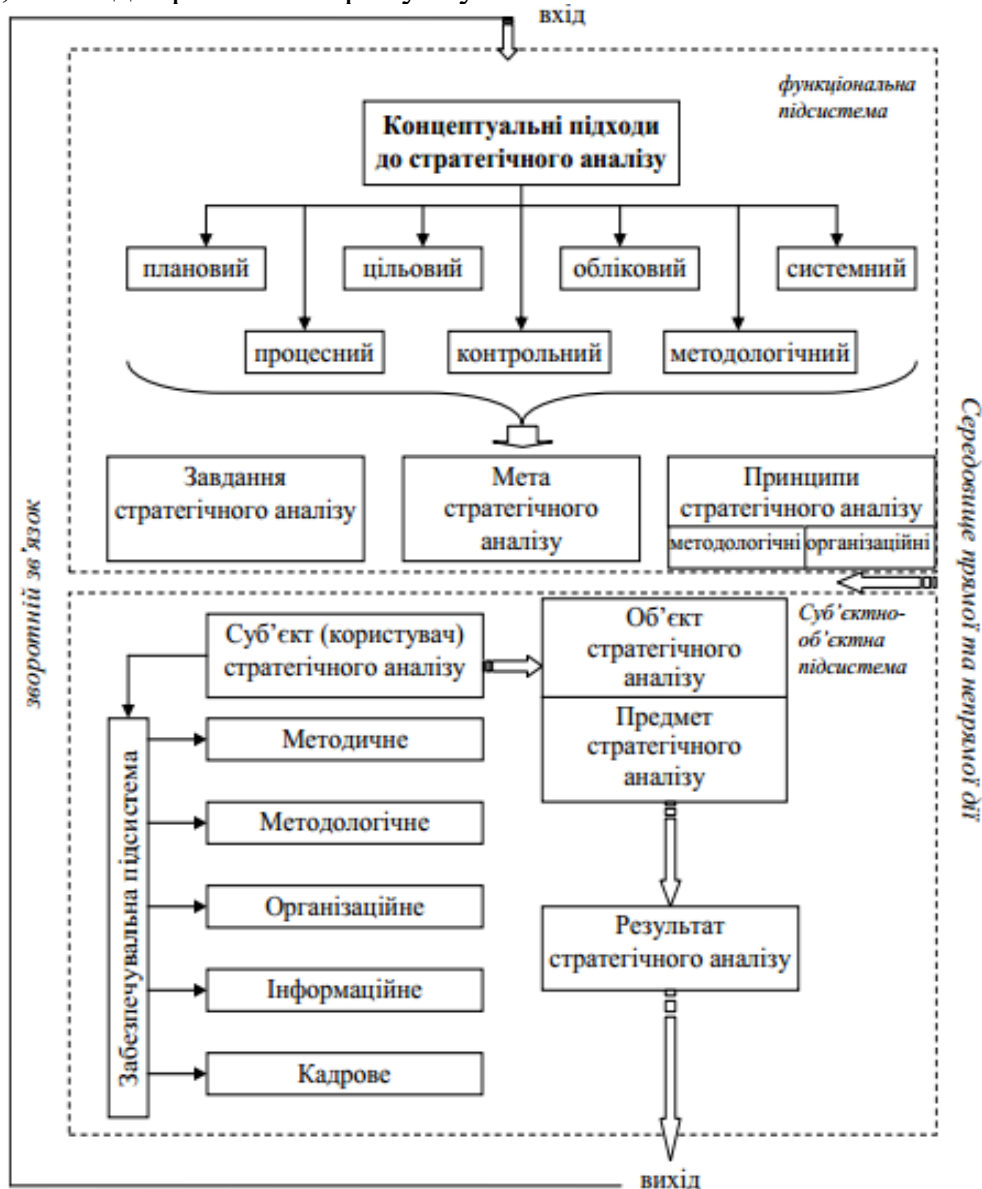


Рис.1. Теоретична модель стратегічного аналізу підприємства [5, с. 10]

І.Саух у науковій роботі виділила основні постулати концепції стратегічного аналізу на базі системно-динамічної методології, а саме: 1) стратегічний аналіз як об'єкт наукового дослідження визначається єдністю окремих виділених елементів, що є важливим для його цілісного уявлення та подальшого вивчення; 2) результат стратегічного аналізу одержується під впливом значної кількості факторів зовнішнього середовища, які знаходяться в динаміці та ієрархічному взаємозв'язку; 3) стратегічний аналіз є відокремленою

функцією стратегічного менеджменту; 4) процес стратегічного аналізу – безперервний, оскільки його важливою складовою є зворотній зв'язок.

Застосування теоретичної моделі стратегічного аналізу підприємства надає можливість сформулювати основні аксіоми концепції стратегічного аналізу, виділити функціональну (мета, завдання та принципи стратегічного аналізу), суб'єктно-об'єктну та забезпечувальну (методичне, організаційне, кадрове, інформаційне та методологічне забезпечення) підсистеми, оцінка взаємодії яких дозволить посилити системну складову стратегічного аналізу та враховувати вплив змінних факторів зовнішнього середовища на підприємств.

**Висновки.** Стратегічний аналіз є початковим етапом розробки стратегії діяльності підприємства, яка ґрунтується на дослідженні та оцінці внутрішнього та зовнішнього середовища: 1) вивчається ситуація і умови конкуренції в галузі, де функціонує підприємство; 2) вивчається ситуація всередині самого підприємств. Стратегічний аналіз є обов'язковим підґрунтям для формування стратегії розвитку підприємств, а інформація, отримана за результатами проведення стратегічного аналізу є основою стратегічного управління.

### Список використаних джерел

1. Галушка З.І. Стратегічний менеджмент: навч.-метод. посібник / З.І. Галушка, І.Ф. Комарницький. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 247 с.
2. Демьянова О.В. Методические основы стратегического анализа на промышленном предприятии (На примере мебельной промышленности Республики Татарстан): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. / О.В. Демьянова. – Казань, 2004. – 269 с.
3. Калиніченко Ю. Стратегічний розвиток підприємства: теоретичні та практичні аспекти / Калиніченко Ю. // Галицький економічний вісник. — 2010. — №4(29). — с.106-115 - (проблеми мікро- та макроекономіки України)
4. Ковальчук М.І. Стратегічний аналіз у сільському господарстві: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / М.І. Ковальчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 259 с.
5. Саух І.В. Стратегічний аналіз фінансового потенціалу туристичного підприємства: теорія, методологія, організація. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.09 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності). – Житомирський державний технологічний університет, – Житомир, 2017. – 41 с.
6. Уткин Э.А. Финансовое управление / Э.А. Уткин. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ»: Экмос, 1997. – 107 с.

*The theoretical plane of strategic analysis as the initial phase of strategy development is investigated. Scientific approaches to the interpretation of*

*strategic analysis are generalized. The theoretical model of strategic analysis is presented and it's use as the basis in the development of the enterprise development strategy is substantiated.*

**Key words:** *strategic analysis, strategy of development, strategic management.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

УДК 336.581 (476)

**В.М. Недведцкый**, *м.э.н., научный сотрудник,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

## **СПЕЦИФИКА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ КОММУНАЛЬНОГО ХОЗЯЙСТВА**

*У статті розглядається сучасний стан і процес розвитку інституту державно-приватного партнерства в економіці Республіки Білорусь. Відображено моделі залучення приватного партнера до управління постачанням комунальних послуг та особливості фінансування комунальної інфраструктури, виявлено переваги та недоліки даної форми співпраці.*

**Ключові слова:** *державно-приватне партнерство, державний і приватний партнери, комунальна інфраструктура.*

В последнее время большинство стран активно применяет государственно-частное партнерство (ГЧП) как наиболее эффективную форму финансирования государственных инфраструктурных проектов, которая позволяет привлечь дополнительный капитал, ослабить остроту бюджетных проблем и переложить на бизнес основную часть проектных рисков.

В белорусской практике ГЧП уделяется большое внимание, несмотря на продолжительную историю становления и развития:

во-первых, данное сотрудничество может сыграть важную роль, поскольку означает частичное разгосударствление государственной собственности и общественных услуг;

во-вторых, потребность в развитии инфраструктуры не совпадает с ограниченными возможностями государственного бюджета;

в-третьих, частный бизнес обладает большей мобильностью, быстротой принятия решений, способностью к нововведениям, использованию современных технических решений, чем государственный партнер [1].

Формирование института ГЧП в Беларуси связано с принятием в 1991 г. Законов Республики Беларусь «Об инвестиционной деятельности в Республике Беларусь» и «Об иностранных инвестициях на территории



Республики Беларусь», которые регулировали вопросы осуществления инвестиций, в т.ч. в форме концессий. Спустя 10 лет вместо упомянутых Законов был принят Инвестиционный кодекс Республики Беларусь № 37-З от 22 июня 2001 г., в котором четко были отражены особенности осуществления инвестиционной деятельности на основе концессий и заключения инвестиционных договоров.

Программой деятельности Правительства Республики Беларусь на 2011–2015 гг. сделан акцент на формировании и развитии ГЧП, законодательной и организационной поддержке и развитии ГЧП в инфраструктурных отраслях и сферах естественных монополий. Также Министерством экономики Республики Беларусь был разработан проект Закона «О государственно-частном партнерстве» с учетом зарубежной практики, интересов государства и бизнеса, а также рекомендаций делового сообщества, в том числе международного. По договоренности с Министерством экономики Республики Беларусь эксперты Европейской экономической комиссии ООН в 2012 г. провели экспертизу вышеупомянутого проекта Закона и дали оценку готовности к внедрению данного механизма в белорусской практике: «Беларусь имеет необходимый потенциал и благоприятные условия для реализации проектов ГЧП». Впоследствии Инвестиционный кодекс был заменен Законами Республики Беларусь «Об инвестициях» от 12 июля 2013 г. и «О концессиях» от 12 июля 2013 г.

Все это позволило сформировать **систему управления национальной сферой ГЧП**, которая представлена соответствующими институтами власти с четким распределением полномочий между Президентом, Правительством, Центром «Государственно-частное партнерство», Межведомственным инфраструктурным координационным советом (МИКС), Министерством экономики Республики Беларусь, Министерством финансов Республики Беларусь, Государственным комитетом по имуществу, а также местными исполнительными и распорядительными органами.

До принятия Закона «О государственно-частном партнерстве» регулирование инвестиционной деятельности осуществлялось Гражданским кодексом, Декретом Президента Республики Беларусь «О создании дополнительных условий для инвестиционной деятельности в Республике Беларусь», Законом Республики Беларусь «Об инвестициях», Законом Республики Беларусь «О концессиях» и т. д.

Несмотря на то, что в 2015 г. был принят Закон «О государственно-частном партнерстве», 31 июля 2018 г. в него были внесены следующие изменения, которые вступили в силу с 1 февраля 2019 г.: расширена сфера применения ГЧП (вся инфраструктура, в том числе находящаяся в собственности частного партнера); уточнены и расширены функции государственного партнера; введены два вида конкурса (двух- и трехэтапный) и определены правила покрытия расходов участникам конкурса; установлены ограничительные сроки заключения соглашения о ГЧП (в течение 12 месяцев со дня определения победителя конкурса и на

срок реализации проекта), закреплены гарантии и расширены права частных партнеров, а также особенности решения спорных ситуаций между государственным и частным партнером и др.

В Европе существуют примеры, когда при сотрудничестве государства и частного бизнеса строятся и эксплуатируются школы, административные здания и т.д., т.е. социальные объекты. В Германии, например, государственный заказ рассматривается как форма ГЧП.

В 2015 г. МИКС сформирован Национальный инфраструктурный план на 2016–2030 гг. – это комплексная оценка инфраструктурных потребностей республики на ближайшие 15 лет. В данном плане приведен перечень проектов, которые могут финансироваться на основе соглашений о ГЧП и отвечают приоритетам социально-экономического развития страны – ТОП-100, для реализации которых необходимо 62,3 млрд долл. при возможности госбюджета профинансировать лишь 48 % от общей потребности финансирования объектов инфраструктуры. В качестве основных источников финансирования проектов рассматриваются привлеченные средства в рамках соглашений ГЧП и инвестиционных договоров, заемные средства и иные источники, не запрещенные законодательством Республики Беларусь. ГЧП рассматривается в качестве перспективного варианта развития. По результатам работы МИКС отобрано 7 пилотных проектов ГЧП для различных секторов экономики страны.

Наиболее перспективные проекты ГЧП для Республики Беларусь по состоянию на март 2018 г. имели следующую структуру: 30 % – социальная инфраструктура, 19 % – жилищно-коммунальная инфраструктура, 8 % – транспортная инфраструктура, 7 % – энергетическая инфраструктура [2]. ГЧП как институт хоть и существует с 2015 г., но ни одного проекта пока не было реализовано. Реализован лишь проект с использованием принципов ГЧП по созданию национальной электронной системы взимания оплаты за проезд по реконструированным дорогам Беларуси. Данный проект реализуется на основании инвестиционного договора между австрийской компанией Kapsch TrafficCom AG и Министерством транспорта и коммуникаций.

В литературе выделяют два основных способа оказания коммунальных услуг потребителям «не рыночный» (или традиционный), который предоставляется государственными предприятиями, и «рыночный», который основан на применении моделей ГЧП и может рассматриваться в качестве дополнения к первому варианту. Второй подход наиболее альтернативен с позиции включения более эффективных реальных и легальных рыночных механизмов, оптимизации финансово-хозяйственной деятельности операторов коммунальных систем и за счет минимизации соответствующих рисков [3].

В условиях сокращения бюджетных ассигнований, которые не способствуют реновации и улучшению функционирования коммунальной отрасли, а также когда тарифы не могут быть повышены из-за социальной направленности, формирование и развитие механизма ГЧП (обоснование и

развитие направлений финансирования) востребовано рынком в рамках решения задач государственного регулирования, повышения инвестиционной привлекательности отрасли и эффективности управления государственной собственностью. Несмотря на то, что поставщики основных коммунальных услуг являются локальными монополистами, сфера предоставления этих услуг является достаточно конкурентной. Стимулирующим фактором привлечения средств частных инвесторов должна быть государственная поддержка.

В мировой практике механизмы взаимодействия государства и частного сектора в коммунальной сфере работают достаточно успешно длительное время и совершенствуются, опираясь на следующие принципы:

- средства частного сектора направляются на развитие старых и строительство новых объектов коммунальной инфраструктуры;
- коммерческие структуры эксплуатируют объекты коммунальной инфраструктуры;
- бюджетные средства и платежи потребителей услуг компенсируют понесенные затраты и обеспечивают получение прибыли.

Тем не менее, темпы развития ГЧП свидетельствуют о том, что этот механизм взаимодействия имеет серьезные преимущества не только для государства и бизнеса, но и для общества и организаций финансовой сферы (банки, инвестиционные фонды, кредитные организации), которые также являются участниками партнерских отношений. Вместе с тем следует отметить, что участники соглашения о партнерстве преследуют разные интересы и выгоды (рисунок 1).

Государственный партнер	Частный партнер	Общества (потребители):
<ul style="list-style-type: none"> <li>- снижение финансовой нагрузки на бюджет,</li> <li>- эффективность управления госсобственностью,</li> <li>- получение объекта в короткие сроки,</li> <li>- передача части рисков частному партнеру,</li> <li>- получение современных технологий,</li> <li>- обеспечение качественными публичными услугами при эксплуатации объектов.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- расширение сфер предпринимательской деятельности,</li> <li>- наличие государственной поддержки при реализации проектов партнерства,</li> <li>- получение стабильного долгосрочного дохода на вложенный капитал,</li> <li>- разделение рисков с государственным партнером,</li> <li>- гарантия сбыта и загруженности мощностей на долгосрочной основе,</li> <li>- повышение имиджа компании,</li> <li>- формирование кредитной истории и роста кредитного рейтинга.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- повышение качества и доступности предоставляемых инфраструктурных услуг.</li> </ul>

Рис. 1 – Преимущества сторон от участия в проектах ГЧП

Однако, как показывает практика, преимущества описываемого сотрудничества могут дополняться рядом недостатков:

- достаточно высокие риски и сложность выстраивания взаимоотношений между партнерами;
- возможность нарушения конфиденциальности государственной информации;
- вероятность несоответствия между социальной и финансовой целями проекта;
- более высокая цена частного капитала по сравнению с традиционным государственным капиталом;
- длительность, сложность и затратность процедуры проведения конкурсов и согласования контрактов ГЧП;
- высокая коррупциогенность проектов в сфере ГЧП и т.д. [4; 5; 6].

Белорусский рынок коммунальных услуг характеризуется низким уровнем конкуренции и отсутствием мотивации к повышению их качества. Разнообразие форм (правовая основа реализации проекта), моделей (проекты) и сфер применения ГЧП говорит о том, что данный механизм является универсальным инструментом сотрудничества:

1. концессия, сервисный контракт, аренда, договор на управление – договорные формы ГЧП;
2. средства инвестиционных фондов, банков развития и средства, выделяемые через межгосударственное сотрудничество – программные формы ГЧП.

Республика Беларусь достаточно часто обсуждает с Всемирным банком вопросы развития сферы ЖКХ, благодаря ресурсам которого уже реализуются проекты по развитию систем водоснабжения и водоотведения, использованию биомассы для центрального теплоснабжения. Однако ключевым моментом сотрудничества остается вопрос тарифов на ЖКУ как значимый элемент реформы, но в данном направлении ведется достаточно большая работа – происходит постепенный переход на полное возмещение стоимости услуг, снижение затрат и обеспечение прозрачности в формировании тарифов. Тарифные решения связаны с необходимостью глубокой модернизации и реструктуризации всего коммунального сектора [7].

3. смешанная форма ГЧП ориентирована на применение смешанного капитала с целью адаптации социальной сферы к современным рыночным реалиям экономики страны [3].

Концессия достаточно широко представлена за рубежом в коммунальной сфере, но в белорусской практике пока малоприменима, но наиболее перспективна. К преимуществам которой можно отнести: сокращение бюджетных расходов; возможность улучшения качества и снижение себестоимости услуг; детальная проработка порядка формирования, пересмотра и применения надбавок к тарифам на услуги; определение порядка внесения концессионной платы (отсутствие при

регулируемых тарифах и когда концедент финансирует часть расходов по созданию/реконструкции, эксплуатации объекта концессионного соглашения); отсутствие рисков параллельного инвестирования; привлечение банковского капитала. В качестве объектов концессии могут рассматриваться недра, воды, леса – исключительная собственность государства, а также объекты, находящиеся только в собственности государства и виды деятельности. Концессия ориентирована на долгосрочный период, что позволяет заинтересованным сторонам осуществлять стратегическое планирование своей деятельности. Несмотря на то, что в Беларуси механизм концессии законодательно закреплён, его применение на практике отсутствует.

Сервисные контракты широко применяются в сфере предоставления коммунальных услуг: проведение капитальных ремонтов оборудования и восстановление сетей; установка, обслуживание и сбор показаний приборов учета потребления ресурсов; компьютерное обслуживание; выставление счетов потребителям. Сервисные контракты реализуются, как правило, на конкурсной основе и являются ограниченной формой ГЧП, так как частный оператор играет роль исполнителя.

Договор аренды объектов коммунальной инфраструктуры преследует цель улучшения качества предоставляемых услуг, но не их удорожание, и предусматривает передачу частному партнеру коммерческого риска и риска управления и обслуживания (содержание, ремонт, восстановление) инфраструктурной системы. Кроме управления инфраструктурой арендатор несет ответственность за сбор платежей за оказываемые услуги, которые должны покрывать операционные затраты и формировать у него экономическую заинтересованность в сокращении непроизводственных затрат.

Договор на управление ориентирован на улучшение управления государственными активами. Предусматривает передачу большей ответственности частному партнеру и обеспечение работоспособности коммунальной системы. Ответственность и риски, связанные со сбором платежей за предоставляемые услуги и с окупаемостью вложенных средств, остаются за органами власти.

Несмотря на наличие положительных тенденций в применении механизма ГЧП, имеется ряд нерешенных вопросов:

- в стране пока не сформирован полноценный негосударственный сектор экономики, заинтересованный участвовать в совместной реализации важных проектов;
- политика точечной приватизации;
- преобладание государственной формы собственности на активы;
- отсутствие крупных национальных рынков капитала;
- ограниченные возможности государственного бюджета по финансированию социальной сферы.

В настоящее время в Республике Беларусь сделаны заметные шаги по формированию эффективной системы ГЧП: создана институциональная среда, расширена нормативно-правовая база, предусмотрена государственная поддержка реализации проектов, определен перечень проектов в рамках ГЧП, которые отвечают приоритетам социально-экономического развития страны. Данное сотрудничество должно стать неотъемлемым элементом национальной экономики, сочетая в себе высокую приспособляемость и экономическую эффективность решения приоритетных для республики задач инвестиционной активности и развития инфраструктуры. Выбор той или иной модели ГЧП для коммунальной сферы должен ориентироваться на достижение определенного результата – улучшение качества услуг, снижение себестоимости и сокращение потерь ресурсов при транспортировке и доставке услуги до конечного потребителя, сокращение числа аварий, улучшение экологической обстановки в стране. Таким образом, в современных условиях наиболее рациональной и целесообразной для применения в коммунальной сфере является модель концессионного соглашения.

#### **Список использованных источников**

1. Дадеркина, Е. Финансирование проектов государственно-частного партнерства / Е. Дадеркина // Банковский вестник. – 2013. – № 1. – С. 34-41.
2. Государственно-частное партнерство в странах Евразийского экономического союза // ЕЭК [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа: <http://pppcenter.ru/assets/files/18102018-ruk.pdf>. – Дата доступа: 15.01.2019 г.
3. Линев, И.В. Применение некоторых форм государственно-частного партнерства в сфере коммунального хозяйства / И.В. Линев // Вестник МФЮА. – 2016. – № 1. – С. 107- 115.
4. Кожевников, С.А. Институциональные и экономические основы государственно-частного партнерства / С.А. Кожевников // Дискуссия. Журнал научных публикаций. – 2013. – № 10 (40). – С. 83-88.
5. Сазонов, В.Е. Преимущества, недостатки и риски государственно-частного партнерства / В.Е. Сазонов // Вестник РУДН, серия Юридические науки. – 2012. – № 3. – С. 99-108.
6. Симак, Р.С. Преимущества и недостатки государственно-частного партнерства в развитии транспортной инфраструктуры / Р.С. Симак, Д.И. Васильев // Вестник СибАДИ. – 2017. – №3 (55). – С. 175-181.
7. Нюансы оказания услуг водоснабжения и водоотведения в нежилых помещения жилого дома / Юридическая консультация // Руководитель ЖКХ. – 2018. – №5. – С. 14-17.

*The article discusses the current state and development process of the institute of public-private partnership in the economy of the Republic of Belarus. Reflects the model of attracting a private partner to the management of supply of public services and features of financing of municipal infrastructure, revealed the advantages and disadvantages of this form of cooperation.*

**Key words:** *public-private partnerships, public and private partners, public utilities infrastructure.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**Д.М. Пармакли**, доктор  
економічних наук, професор,

**Л.П. Тодорич**, кандидат  
економічних наук, доцент;

**Т.Д. Дудогло**, кандидат  
економічних наук, преподаватель,

Комратский государственный университет,  
г. Комрат, Республика Молдова

## **ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕАЛИЗОВАННОЙ ПРОДУКЦИИ**

*Показана взаимосвязь и значение показателей рентабельности продукции, рентабельности продаж, окупаемости затрат и затратноёмкости продукции. Обоснована ключевая роль показателя окупаемости затрат: зная его значение можно определить величины всех перечисленных выше экономических показателей, а также ценового операционного левеиджа и запаса финансовой прочности. Влияние коэффициента окупаемости затрат на остальные показатели эффективности подтверждено соответствующими формулами и показано наглядно на графиках.*

**Ключевые слова:** *рентабельность продукции, рентабельность продаж, окупаемость затрат, операционный левеидж, запас финансовой прочности.*

Показатели рентабельности более полно, чем прибыль, характеризуют окончательные результаты хозяйствования, потому что их величина показывает соотношение эффекта с наличными или использованными ресурсами. Их применяют для оценки деятельности предприятия и как инструмент инвестиционной политики и ценообразования. Чаще всего на промышленных и сельскохозяйственных предприятиях рассчитывают показатели, характеризующие рентабельность издержек производства и рентабельность продаж. Очень важно проводить расчеты уровней рентабельности каждого вида реализованной продукции, что позволяет выявить наиболее доходные из них.

При расчетах экономической эффективности производства и реализации продукции используется система показателей. Однако как в учебных, так и в реальных производственных условиях четкого разграничения значимости каждого из них, а также взаимосвязь между ними недостаточно обоснованы. В связи с этим актуальными являются исследования методических аспектов проведения расчетов указанных показателей.

Современная аграрная наука ищет новые пути повышения эффективности сельскохозяйственного производства. В этом смысле представляет интерес работы Стратан А.Н. [1,с.6-10], Дога В.С. [2,с.74], Тимофти Е.В.[3,с.16-21], в которых предложены методики оценки эффективности продукции растениеводства и обоснования резервов наращивания продуктивности полей.

Экономическая эффективность производства и реализации продукции отражает доходность и/или прибыльность. Как известно она измеряется такими обобщающими показателями как:

- *рентабельность реализованной продукции*

$$P = \frac{\Pi}{Z}, \text{ лей/лей} \quad (1)$$

- *рентабельность продаж*

$$P_{\Pi} = \frac{\Pi}{N}, \text{ лей/лей} \quad (2)$$

где:  $\Pi$  – прибыль от реализации продукции, лей;

$Z$  – себестоимость продукции, лей;

$N$  – объем реализованной продукции, лей.

Следует иметь ввиду, что в практике экономических расчетов используются три формы показателей рентабельности, имеющие единый экономический смысл:

*уровень рентабельности*

$$P = \frac{\Pi}{Z} \cdot 100, \%$$

*рентабельность*

$$P = \frac{\Pi}{Z}, \text{ лей/лей}$$

*коэффициент рентабельности*

$$P = \frac{\Pi}{Z}$$

К обобщающим показателем эффективности производства и реализации продукции относится *окупаемость затрат* ( $P_o$ ) и *затратоемкость продукции* ( $Z_e$ ) [4, с.216-217] :

$$P_o = \frac{N}{Z}, \text{ лей/лей} \quad (3)$$

$$Z_e = \frac{1}{P_o} = \frac{Z}{N}, \text{ лей/лей} \quad (4)$$

Окупаемость затрат показывает, сколько получено лей от реализации продукции в расчете на 1 лей затрат, затратоемкость продукции –



наоборот, какой объем затрат несет предприятие в расчете на 1 лей произведенной и реализованной продукции.

Рентабельность реализованной продукции, рентабельность продаж, окупаемость затрат и затратноёмкость продукции являются показателями экономической эффективности производства и реализации продукции. Они имеют единую экономическую сущность и, зная один из них, легко определить остальные.

Какой же из четырех названных на практике следует применять? К сожалению, апробированной и простой методики решение данного вопроса пока нет. Вот почему теоретические изыскания, направленные на разработку методических подходов определения обоснованного уровня эффективности реализованной продукции всех возделываемых культур, являются актуальными и весьма востребованными как в учебных целях, так и в реальном секторе экономики.

Проведенные исследования позволяют безошибочно утверждать, что рассчитывать одновременно все четыре показателя эффективности товарной продукции нет необходимости. Для определения приведенных выше четырех показателей эффективности продукции и еще таких показателей операционного анализа как запас финансовой прочности и операционный левэридж достаточно выявить значения цены реализации товара ( $p$ ) и его себестоимость ( $z$ ). Соотношение цены к себестоимости есть не что иное как окупаемость затрат. Если обозначим это соотношение как «к»:

$$k = \frac{p}{z}, \quad (5)$$

то рентабельность реализованной продукции

$$P = \frac{p-z}{z} = \frac{p}{z} - 1 = k - 1$$

$$P = k - 1, \text{ лей/лей} \quad (6)$$

Рентабельность продаж

$$P_{\Pi} = \frac{p-z}{p} = 1 - \frac{z}{p} = 1 - \frac{1}{k}$$

$$P_{\Pi} = 1 - \frac{1}{k}, \text{ лей/лей} \quad (7)$$

Затратноёмкость продукции

$$Z_e = \frac{z}{p} = \frac{1}{k}$$

$$Z_e = \frac{1}{k}, \text{ лей/лей} \quad (8)$$

Ценовой операционный левэридж, как экономический показатель отражающий степень рискованности производства и реализации данной продукции, определяют по формуле:

$$L_{\text{цен}} = \frac{N}{\Pi} \quad (9)$$

где:  $N$  – доход от реализации продукции;

$\Pi$  - прибыль реализованной продукции.

Однако нам известно, что отношение прибыли к объему реализованной продукции есть рентабельность продаж. Таким образом,

ценовой левиридж есть обратный показатель рентабельности продаж: высокая рентабельность подтверждает низкое значение ценового левириджа, что подчеркивает стабильность бизнеса.

$$L_{\text{цен}} = \frac{1}{R_{\text{продаж}}} \quad (10)$$

Тогда коэффициент ценового операционного левириджа

$$L_{\text{цен}} = \frac{1}{R_{\text{продаж}}} = \frac{\kappa}{\kappa-1}$$

$$L_{\text{цен}} = \frac{\kappa}{\kappa-1} \quad (11)$$

Так как между ценовым операционным левириджем и запасом финансовой прочности (D) наблюдается обратная зависимость, то

$$D = \frac{\kappa-1}{\kappa} \quad (12)$$

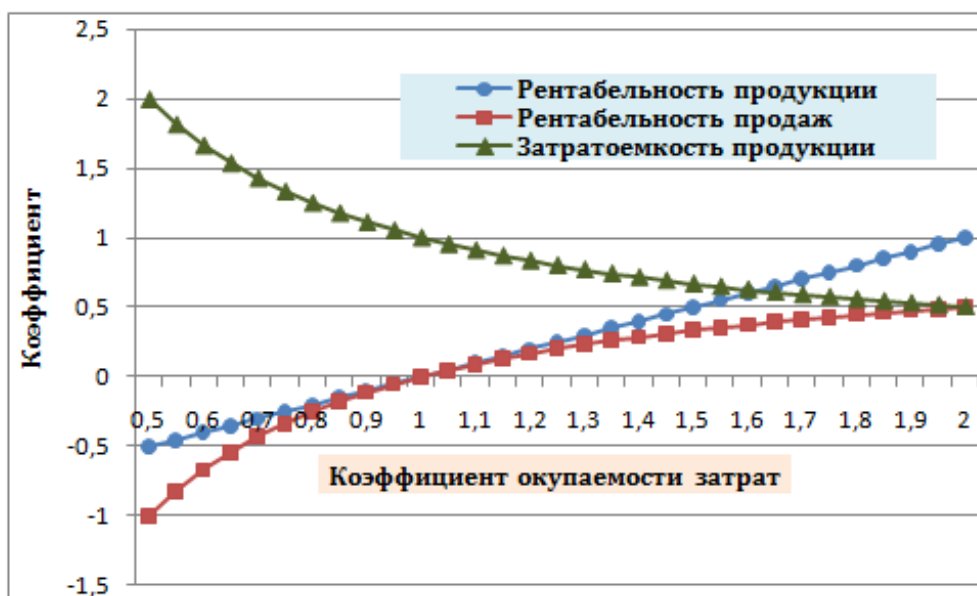
Таким образом, рентабельность продукции, рентабельность продаж, затратоемкость продукции, ценовой операционный левиридж и запас финансовой прочности являются функцией окупаемости затрат, что подтверждено формулами 6-7-8-11-12. Покажем эту зависимость в таблице.

**Таблица коэффициентов экономических показателей**

Окупаемость затрат	Рентабельность продукции	Рентабельность продаж	Затратоемкость продукции	Операционный левиридж	Запас финансовой прочности
0,5	-0,5	-1	2	-1	-1
0,6	-0,4	-0,667	1,667	-1,5	- 0,667
0,7	-0,3	-0,429	1,429	-2,33	- 0,429
0,8	-0,2	-0,250	1,250	-4	- 0,250
0,9	-0,1	-0,111	1,111	-9	- 0,111
1	0	0,000	1,000		0
1,1	0,1	0,091	0,909	11	0,091
1,2	0,2	0,167	0,833	6	0,167
1,3	0,3	0,231	0,769	4,33	0,231
1,4	0,4	0,286	0,714	3,50	0,286
1,5	0,5	0,333	0,667	3,00	0,333
1,6	0,6	0,375	0,625	2,67	0,375
1,7	0,7	0,412	0,588	2,43	0,412
1,8	0,8	0,444	0,556	2,25	0,444
1,9	0,9	0,474	0,526	2,11	0,474
2	1	0,500	0,500	2,00	0,500

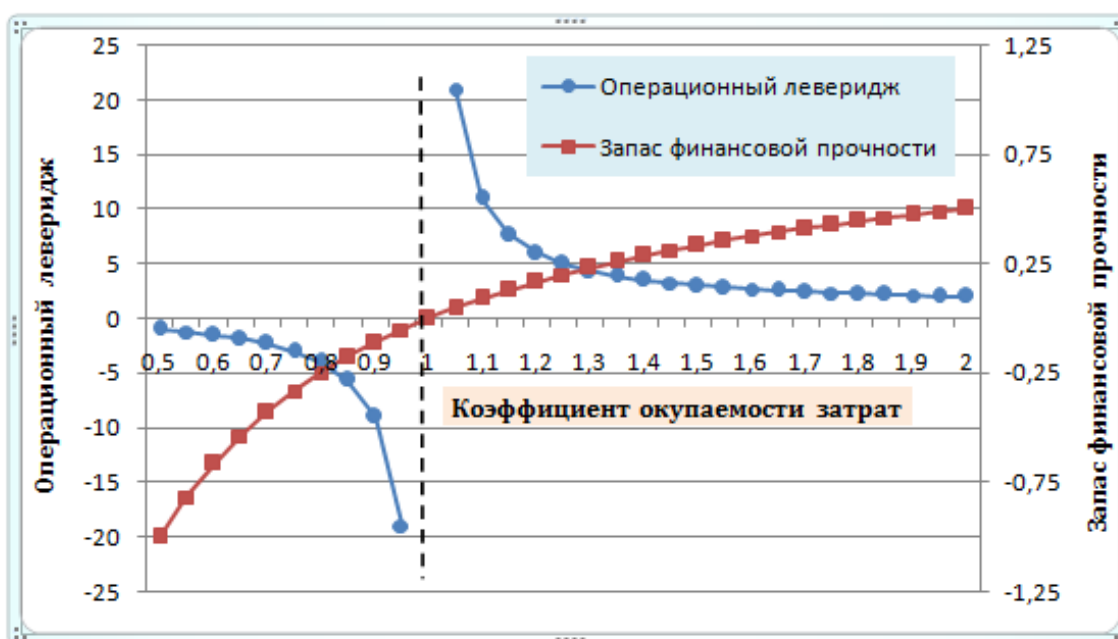
Источник: рассчитано по формулам 6, 7, 8, 11 и 12

На основании данных таблицы покажем зависимость коэффициентов рентабельности продукции, рентабельности продаж и затратоемкости продукции от коэффициента окупаемости затрат на рисунке 1, а влияние коэффициента окупаемости затрат на коэффициенты ценового операционного левириджа и запаса финансовой прочности- на рисунке 2.



**Рис.1. Зависимость коэффициентов рентабельности продукции, рентабельности продаж и затратоемкости продукции от коэффициента окупаемости затрат**

*Источник: выполнено по данным таблицы*



**Рис.2. Зависимость коэффициентов ценового операционного левериджа и запаса финансовой прочности от коэффициента окупаемости затрат**

*Источник: выполнено по данным таблицы*

Таким образом, подтверждена ключевая роль показателя окупаемости затрат, являющегося исходной величиной расчета экономических показателей, прямо или косвенно характеризующих эффективность товарной продукции и степень риска ее реализации.

### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Stratan Alexandru. Cu privire la unele mecanisme economice de susținere a agriculturii:  
aspecte pro și contra. In: Analele Institutului Național de Cercetări Economice, ediția a IV-a,  
nr.2, Chișinău, 2014, p.6-10, 0,25 c.a.
2. Doga V. ,Bajura T si altii. 1 Strategia de dezvoltare a sectorului agroalimentar in perioada anilor 2006 - 2015 Economie si dezvoltare rurala imdrp n 2 ,4, p.74.
3. Timofti Elena. Eficiența economică a producției agricole in condițiile economiei  
concurrentiale (in baza materialelor unităților agricole ale Republicii Moldova) Autoreferatul  
tezei de doctor habilitat in economie Chișinău 2009. - 24 p.
4. Пармакли Д.М., Дудогло.Т.Д., Тодорич Л.П., Кураксина С.С., Тодорич Л.П., Яниогло А.И. Продуктивность земли в сельском хозяйстве. Монография. - Комрат : НИЦ «Прогресс», 2017 (Типogr. "Centrografic"). – 242 p.

*An interrelation and underlying meaning of such economic indicators as profit margin, margin on cost, cost payback and cost-to-sales ratio are being demonstrated. A key role of the cost payback is explained: by knowing its value it is possible to calculate the values of all the above-mentioned economic indicators as well as the price operating leverage. The impact of the cost payback coefficient on the other economic indicators is supported by related formulas and demonstrated vividly on graphs respectively.*

**Key words:** profit margin, margin on cost, cost payback, operating leverage, financial safety margin.

Дата надходження до редакції: 11.02.2019

УДК [338.24+336.7] (476)

*А.С. Попкова, кандидат экономических наук, доцент,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

### СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

*У статті розглядаються особливості соціального підприємництва у світовій практиці. Проаналізовано існуючі теоретичні підходи до визначення соціального підприємництва. Розглянуто приклади соціально орієнтованого бізнесу в Республіці Білорусь. Досліджено основні проблеми*

*при реалізації проектів соціального бізнесу. Особлива увага приділяється технологіям франдрайзінгу. Зроблено пропозицію щодо створення венчурного фонду на принципах державно-приватного партнерства для фінансування проектів соціального підприємництва.*

**Ключові слова:** *соціальне підприємництво, бізнес, некомерційні ініціативи, соціальні цінності, франдрайзінг, венчурний фонд.*

В мировой практике за последние несколько десятилетий концепция социального предпринимательства получила широкое развитие как в развитых, так и в развивающихся странах. Это связано не только с тем, что предпринимательство выступает драйвером экономического роста, но и с необходимостью решения разных социальных проблем. Попытка объединить две этих цели привела к возникновению такого рода предпринимательской деятельности как социальное предпринимательство. В странах СНГ, в том числе и в Беларуси, это понятие только начинает внедряться в практику и вызывает много споров как само определение социального бизнеса и его форм, так и необходимость его государственной поддержки. Нужна ли социальному предпринимательству особая трактовка, индивидуальное определение или это понятие отлично вписывается в существующие нормы регулирования предпринимательской деятельности и не требует особого статуса? Для этого важно разобраться в сущности социального предпринимательства, его формах и концепции.

Существует множество подходов к определению социального бизнеса. В частности, под социальным предпринимательством понимают процесс выявления, оценки и использования возможностей, направленных на создание социальной ценности посредством коммерческой, рыночной деятельности и использования широкого спектра ресурсов (Бак С., Янссен Ф.) [1]. Некоторые авторы рассматривают социальное предпринимательство как один из аспектов коммерческого предпринимательства, которое позиционирует в качестве основной цели предприятия скорее создание социальной ценности, чем максимизация прибыли. Другие авторы считают, что это некоммерческие инициативы, направленные на поиск альтернативных стратегий финансирования и (или) управления созданием социальных ценностей (Mair & Martí).

В целом дефиницию социального предпринимательства можно рассматривать в широком и узком аспекте. В первом случае речь идет о способности использовать ресурсы для решения социальных проблем с вариативным использованием гибридных моделей прибыльной и неприбыльной организации бизнеса. В узком понимании на микроуровне социальный бизнес ассоциируется с экономически устойчивыми предприятиями, которые генерируют социальные ценности в обществе.

В исследовании Mair & Martí социальное предпринимательство было классифицировано на три основные категории [2]. Согласно первой

категории социальное предпринимательство было определено как деятельность по поиску альтернативных стратегий финансирования и схем управления, позволяющих некоммерческим организациям создавать социальные ценности. Вторая категория определила его как социально ответственную практику коммерческих предприятий. Третья категория воспринимает социальное предпринимательство как средство решения социальных проблем и ускорения развития общества. Хотя социальное предпринимательство рассматривается в разных аспектах, эти определения имеют взаимодополняющий, а не взаимоисключающий характер.

Во всем многообразии определений есть одна общая черта: такой вид предпринимательства направлен на выполнение определенной социальной миссии. Тогда как для обычного коммерческого бизнеса основная цель – получение прибыли. Хотя при этом одна цель не отменяет другую, просто по-разному расставляются приоритеты при осуществлении предпринимательской деятельности. Иногда социальный бизнес дает начало глубоким реформам в экономике и способствуют реформированию целых отраслей. Как выразился Билл Дрейтон: «Социальные предприниматели не довольствуются тем, что просто дают рыбу или учат ловить рыбу. Они не успокоятся, пока не произведут революцию в рыбной промышленности» [3].

Социальное предпринимательство в каком-то смысле меняет идеологию общества, направляет стремления людей на удовлетворение потребностей высшего порядка. Соответственно, социальными предпринимателями могут стать люди-лидеры, вдохновленные своей идеей, способные быть альтруистичными и зажечь других на общественно полезную работу. В тоже время это не мечтатели. Они владеют конкретными знаниями по организации коммерческой деятельности и умело сочетают прибыльную работу и благотворительность.

Разночтение в понятии социального предпринимательства возникает и по причине многообразия форм его существования. В одном случае эти идеи реализуют некоммерческие предприятия, которые существуют на пожертвования и тогда социальный бизнес принимает форму благотворительности. В других случаях социальное предпринимательство дополняет прибыльный бизнес и является частью коммерческой организации. В третьей модели социальное предпринимательство является самокупаемым бизнесом, хотя и предоставляет льготные условия потребителям товаров и услуг. Существует еще множество гибридных моделей, которые в той или иной форме реализуют концепцию социального бизнеса.

Исследование, проведенное в Англии в 2003 году показало, что процент людей, вовлеченных в социальное предпринимательство, несколько выше уровня коммерческого предпринимательства [4]. И это свидетельствует о высоком уровне развития общества. Яркий пример

социального предпринимательства – Граммин банк. Его основатель Мухаммед Юнус придумал систему микрокредитования, которая позволила бедному населению Бангладеш улучшить свое материальное положение. Программа была запущена в 1983 году и принесла банку чистый доход более 10 миллионов долларов. Этот проект оказался настолько успешным, что его основатель получил в 2006 году Нобелевскую премию мира.

Очень известный в мире бренд социального предпринимательства – компания TOMS. Основатель компании в 2006 году посетил бедные районы Аргентины и узнал, что многие дети получают травмы по причине отсутствия обуви. Тогда он предложил новую бизнес-модель фирмы «один за один»: компания жертвует одну пару обуви нуждающимся людям за каждую купленную пару. Так было передано более миллиона пар обуви. В 2011 году компания запустила еще одну инициативу, целью которой является безвозмездная передача пары очков или проведение операции по спасению зрения за каждую проданную пару солнцезащитных очков [5].

Еще один пример: специализированная платформа Refugeeswork.at. Она создана с целью помощи беженцам для адаптации на рынке труда и объединяет работодателей и претендентов, которые могут бесплатно подать свои заявки на требуемые вакансии.

Может ли социальный бизнес быть самокупаемым? Пример Граммин банка четко показал, что может. И те люди, которые ранее нуждались в средствах, смогли не только обеспечить себя, но и делать сбережения и развивать свой бизнес. Социальное предпринимательство позволяет развивать деловые и творческие навыки, применять инновационные решения для выполнения социальных задач. Оно позволяет улучшить качество жизни, принести пользу обществу в целом, а не группе отдельных лиц. Оно вовлекает население в важные программы. Люди охотно поддерживают проекты, которые помогают создавать социальные, экономические или экологические блага. Добрые дела как магнит притягивают тех, кто готов помогать. Может быть поэтому бизнес во всем мире становится более социально ориентированным.

В Беларуси социальное предпринимательство находится только в стадии своего становления. Наиболее распространенный подход предполагает вложение заработанной прибыли в социально ориентированные проекты. Более глубокое представление о социальном бизнесе означает активное вовлечение в общественно полезную деятельность лиц с ограниченными возможностями, а также людей пенсионного возраста, низкоквалифицированных работников, которым сложно найти достойное место на рынке труда. Это проявление социальной ответственности бизнеса. В Гомеле уже открылась школа социального предпринимательства, где желающих обучают основам

социального бизнеса и оказывают поддержку при реализации инвестиционных проектов.

В частности, предприниматель Марина Самонова предложила социализировать детей к взрослой жизни через интересный труд в мастерской, где родители вместе с ними могут совместно учиться делать экологически чистую мебель. Минчанка Наталья Кунцевич привезла идею переработки пластиковых крышек и бутылок для помощи детям, нуждающимся в дорогостоящей операции. Она планирует наладить такой сбор отходов по всей стране, отправлять их на переработку. Часть средств идет на расходы и оплату работникам, остальное — детям. Был также реализован проект возрождения поселка Красный Октябрь Речицкого района, когда пустующий населенный пункт преобразовали в «Арт-деревню» [6]. Такие проекты жизненно необходимы каждой стране, так как способствуют не только увеличению занятости, но и восстановлению депрессивных районов и регионов в целом.

Одной из проблем развития такого рода предпринимательства является финансирование социально ориентированных проектов. Особенно остро стоит вопрос привлечения начального капитала. Для реализации своих проектов предприниматели используют собственные ресурсы, привлекают средства инвестиционных фондов, венчурных фондов и других институтов коллективного инвестирования. Некоторые активно собирают деньги на краудфандинговых платформах. В частности, в Беларуси функционируют такие площадки как Талака, Улей, Мае сэнс.

В мировой практике также активно используются технологии фандрайзинга. Сам термин зародился в США и означает процесс привлечения компанией ресурсов для различных некоммерческих проектов. В связи с этим он может быть внутренним (если стратегией поиска средств занимается менеджмент компании) и внешним (когда эта услуга выносится на аутсорсинг). Фандрайзерами могут быть как специалисты-профессионалы, так и волонтеры. При этом используются самые различные методы, от простой просьбы о пожертвованиях до массовых рекламных компаний по сбору средств. Фандрайзеры разрабатывают целые программы по взаимовыгодному сотрудничеству бизнеса и некоммерческих организаций. Это могут как безвозвратные ресурсы (меценатство, спонсорство, гранты), так и коммерческие. Профессиональные фандрайзеры владеют информацией обо всех возможных формах финансирования, условиях подачи грантовых заявок, имеют компетенции в сфере продвижения и маркетинга проектов, написания бизнес-планов. Они умеют определять целевую аудиторию и выбирать средства для достижения требуемого таргета. И их работа также имеет свою эффективность, которая определяется соотношением привлеченных средств и произведенных затрат. Успешный фандрайзер способен организовать работу в рамках непрерывного цикла финансовых поступлений и установить долгосрочные отношения с донорами.



В ряде стран социальному бизнесу оказывается государственная поддержка и это оправдано. По сути дела это стартапы с особой миссией и они решают государственные задачи. Такие программы уже приняты в восьми странах Европейского Союза. Однако в развитых странах государственная поддержка не является основополагающей. Например в Австрии 52% ресурсов поступает из частных источников, 34% - из доходов самих предпринимателей и 14% - из государственных источников [3]. Хотя социальные предприниматели нуждаются в средствах, однако многие желают оставаться независимыми от государственных или частных фондов в долгосрочной перспективе и стать самодостаточными.

Вторая проблема связана с обеспечением прибыльности социального предпринимательства. Если это коммерческая организация, то получение прибыли необходимо для дальнейшего развития проектов. Очень важным является обеспечение финансовой устойчивости предприятия, особенно в условиях высокой неопределенности макросреды.

Третья проблема характерна для многих стран с переходной экономикой – недостаток знаний и компетенций в сфере предпринимательского образования, невысокий уровень культуры социального предпринимательства. Хотя сегодня в этой сфере наблюдаются положительные тенденции. В Беларуси реализуется программа поддержки социального бизнеса «Дом взаимопонимания». Она предлагает бесплатную консультативную помощь для развития социального потенциала белорусских субъектов хозяйствования. Данная организация выступает информационным модератором, организует участие в международных конкурсах и грантах.

Четвертая проблема связана с отсутствием выстроенных схем партнерства между коммерческими и некоммерческими организациями, которые зачастую функционируют обособленно. А между тем слаженный тандем мог бы стать основой совместных успешных проектов. В первую очередь это связано с дефицитом информационных ресурсов.

Для развития социального бизнеса очень важна комплексная система информирования и просвещения, активная общественная поддержка. Целесообразно по примеру развитых стран создание специализированного сайта по социальному предпринимательству. Базой для него может быть портал о социальной экономике Беларуси, который целесообразно дополнить многофункциональными он-лайн площадками с целью объединения всех лиц, заинтересованных в организации социально ориентированных проектов.

Было бы перспективно создание венчурного фонда социальных инвестиций на принципах государственно-частного партнерства для финансирования проектов социального предпринимательства. Это удачное сочетание бюджетных и частных ресурсов и предпринимательского опыта реализации бизнес-проектов. Обычно такой фонд оказывает поддержку

предприятиям в течение 3-10 лет, пока они не смогут выйти на самоокупаемость. Фонд заинтересован в росте капитализации компаний, впоследствии он может продать свою долю стратегическому инвестору. Такие фонды в дополнение к традиционным показателям оценки их деятельности применяют также дополнительные критерии оценки получаемых социальных эффектов. Создание подобного фонда позволит запустить конвейер инвестиционных проектов, будет способствовать созданию инклюзивных рабочих мест и формированию среды социально активных субъектов хозяйствования.

#### Список использованных источников

1. Bacq, S., & Janssen, F. (2011). The multiple faces of social entrepreneurship: A review of definitional issues based on geographical and thematic criteria. *Entrepreneurship & Regional Development*, 23(5-6), 373-403., 388.
2. Mair, J., & Martí, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. *Journal of World Business*, 41(1), 36–44.
3. Social Entrepreneurship – The Theory [Electronic resource] // Access mode: <http://www.socialentrepreneurshipforum.org/en/info-hub/social-entrepreneurship-the-theory>. Access date: 1.03.2019.
4. Hamid, Zarinah, Hengchao, Zhang and Mhd-Sarif, Suhaimi (2017). Economic Theories of Social Entrepreneurship. *International Journal of Accounting, Finance and Business (IJAFB)*, 2(6), 110 - 122.
5. 8 Successful Social Entrepreneurship Examples [Electronic resource] // Access mode: <http://www.jeetbanerjee.com/8-successful-social-entrepreneurship-examples>. Access date: 10.04.2019.
6. Сделал сам – помоги другому [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/sdelal-sam-pomogi-drugomu.html>. Дата доступа: 10.04.2019.

*The article deals with the features of social entrepreneurship in the world practice. The existing theoretical approaches to the definition of social entrepreneurship are analyzed. The examples of socially oriented business in the Republic of Belarus are considered. The main problems in the implementation of social business projects are investigated. Special attention is paid to the technologies of fundraising. A proposal was made to create a venture Fund on the principles of public-private partnership to Finance social entrepreneurship projects.*

**Keywords:** *social entrepreneurship, business, non-profit initiatives, social values, fundraising, venture Fund.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

*Н.С. Ринкевич,  
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури,  
м. Дніпро, Україна*

## **СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМСТВ**

*Досліджено й виявлено ключові проблеми розвитку організаційної культури підприємств у сучасних умовах. Уточнено суть стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств. Доведено залежність між різними типами організаційної культури та організаційних стратегій і на цій основі запропоновано можливі варіанти їх результативної взаємодії. Надано зміст механізму стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємства. Визначено основні елементи функціональної структури механізму стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств.*

***Ключові слова:** підприємство, організаційна культура, розвиток, стратегічне управління, механізм, функціональна структура.*

На сучасному етапі актуальною залишається проблема стратегічного управління розвитком організаційної культури, що обумовлено необхідністю забезпечення зростання рівня конкурентоспроможності, вартості та капіталізації підприємств на основі реалізації маркетингових стратегій.

Організаційна культура є фундаментальною основою функціонування підприємств, яка суттєво впливає на фінансові результати їх операційної діяльності. Більшість компаній розуміють важливість розвитку організаційної культури, але не можуть побудувати свою ефективну модель. Як свідчать результати опитування компанії Deloitte [1], 87% респондентів вважають корпоративну культуру важливим чинником розвитку бізнесу. Однак лише 19% з них зазначають, що корпоративна культура їх компаній ефективна.

У ході обстеження компаній [2] виявлено, що керівники самі не використовують належні моделі поведінки; не включають питання формування/підтримки організаційного середовища до пріоритетних напрямів розвитку; не забезпечують чіткого зворотного зв'язку стосовно поведінки співробітників організації; не готові приймати управлінські рішення, які спрямовані на формування «критичної маси» співробітників, що розділяють цінності компанії та застосовують прийняті в ній моделі поведінки.

На основі проведеного опитування керівників великих компаній аналітики McKinsey [3] встановили, що одним із ключових бар'єрів для розвитку бізнесу є недоліки організаційної культури: ухилення від ризиків,

відсутність орієнтованості на клієнта, роз'єднаність у колективі, брак кадрів, недосконалість організаційної культури, відсутність підтримки керівництва тощо.

Статистичний аналіз підтверджує існування проблем кадрової роботи як складової організаційної культури підприємств. За даними Державної служби статистики України, кількість зайнятих працівників скоротилася за 2010-2017 рр. на 27,4% або з 8186 до 5943,2 тис. осіб, а найманих працівників – на 27,5% або з 8064,2 до 5844,9 тис. осіб. При цьому кількість найманих працівників в еквіваленті повної зайнятості зменшилася за 2012-2017 рр. на 25,5% або з 7185,4 до 5355,7 тис. осіб.

Частка кількості найманих працівників становила в 2017 р. 98,3% загальної кількості зайнятих працівників, яка майже щороку не змінювалася: в 2010 р. – 98,5%, у 2012 р. – 98,7%, у 2014 р. – 98,4%, у 2016 р. – 98,5% [4, с. 69].

За 2012-2017 рр. питома вага витрат на персонал знизилася на 2,2 відсоткових пункти або з 19,1 до 16,9% до загальних витрат на виробництво продукції. Частка витрат на оплату праці в загальних витратах на виробництво продукції майже не змінювалася (у 2012 р. – 14,1%, у 2014 р. – 14,3%, у 2016 р. – 13,7%, у 2017 р. – 14%), а у витратах на персонал зросла на 9,4 відсоткових пункти або з 73,6 до 83% [4, с. 73, 119].

Отже, на даний час спостерігається тенденція недостатньо ефективного розвитку організаційної культури підприємств. Разом з тим існують резерви його вдосконалення на засадах стратегічного управління.

Аналіз спеціальної літератури з менеджменту [5-23] показує, що між стратегією підприємства та його організаційною культурою простежується стійкий взаємовплив, використання якого дозволяє формувати інноваційні підходи до управління розвитком культури. Стратегічне управління розглядається з позицій системного підходу, що дозволяє представити його як сукупність певним чином взаємопов'язаних елементів організаційної культури підприємства.

Стратегічне управління розвитком організаційної культури підприємства як відкритої системи має враховувати не тільки інформаційні потоки, що надходять із зовнішнього середовища, але й активно його формувати при комунікаційній взаємодії зі споживачами із використанням клієнтоорієнтованого підходу. Дослідження тенденцій сучасного розвитку організаційної культури суб'єктів господарювання приводить до необхідності застосування нових підходів у процесах формування нової парадигми стратегічного управління.

Головне завдання розвитку організаційної культури підприємств на основі використання маркетингових інструментів пов'язано із забезпеченням їх конкурентоспроможності в інституціональному середовищі. При формуванні стратегій розвитку організаційної культури має використовуватися науково обґрунтована концепція модернізації підприємства, яка враховує особливості його діяльності, положення на ринку та вплив чинників зовнішнього середовища. Оскільки ключовим

елементом концепції розвитку організаційної культури є ланцюг створення вартості як для споживача, так і для самого підприємства, активне застосування маркетингових підходів дозволяє отримувати конкурентні переваги та формувати сегмент лояльних споживачів.

Маркетингове забезпечення формування стратегії розвитку організаційної культури підприємств дозволяє налагодити необхідний рівень комунікації із споживачами, виявити їхні потреби, підвищити рівень якості та обслуговування. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню клієнтоорієнтованої організаційної культури, що відповідатиме сучасним умовам господарювання.

У результаті дослідження обґрунтовано стратегічне управління розвитком організаційної культури підприємств через взаємозв'язок організаційних стратегій з організаційною культурою як елементів єдиної системи, що дозволяє системі управління одержати додатковий ефект від комплексного управлінського впливу. Тобто зроблено висновок про те, що зміна типу стратегічного управління на підприємстві має супроводжуватися спрямованою трансформацією його організаційної культури.

При цьому ефективність стратегічного управління залежить від відповідності профілю організаційної культури з профілем використаних стратегій. Це стало основою для розробки нової концепції стратегічного управління підприємствами, суть якої полягає в цілеспрямованій зміні типу організаційної культури відповідно до типу стратегії.

Запропоновано можливі варіанти результативної взаємодії між різними типами організаційної культури та організаційних стратегій, які формують такі пари відповідності:

- конкурентне позиціонування – кланова культура;
- стержневі компетенції – ринкова культура;
- спонтанні (емерджентні) стратегії – адхократична культура;
- навмисні (планові) стратегії – ієрархічна культура.

Визначені пари «стратегія – культура» одержано шляхом порівняння ключових якостей з сучасним представленням функціонування організації. За основу взято перелік характеристик організацій, до яких можна віднести: тип лідеру (організаційне лідерство), критерії ефективності (організаційна ефективність), базову теорію менеджменту (спосіб управління), стратегії якості, характер управління людськими ресурсами.

Слід відмітити, що реалізація тієї чи іншої стратегії відбувається ефективніше, якщо співробітники підприємства володіють не просто «доброю» або «сильною» організаційною культурою, а культурою певного типу, яка найкращим чином відповідає впровадженню стратегії. Тобто для кожного типу стратегії притаманний свій тип організаційної культури.

Стратегічне управління розвитком організаційної культури підприємства розглядається як створення дієвої культури для реалізації стратегічних цілей і завдань підприємства та послідовне формування трудового колективу відповідно до заданих параметрів оргкультури шляхом специфічних управлінських прийомів.

Однією з ключових завдань стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств є формування її заданого типу (або зміни, підтримка, посилення, модернізація трансформація). Іншим важливим завданням такого управління є максимізація та поглиблення всіх позитивних характеристик і якостей, які властиві взятому за основу формуванню типу культури.

При цьому варто зазначити, що зміна типу стратегічного управління, що може змінитися при суттєвій зміні стратегічних цілей підприємства має супроводжуватися спрямованою зміною його організаційної культури для найбільшої ефективності виконання поставлених завдань. Стратегічне управління має відповідати такому типу стратегії, який кореспондується з його організаційною культурою. У протилежному випадку діяльність підприємства буде неефективною.

Доведено, що для ефективного стратегічного управління підприємствами не є обов'язковою умовою повне співпадіння профілів організаційної культури та організаційних стратегій. Достатньою умовою є співпадіння профілів за домінуючими на підприємстві стратегіями й організаційною культурою.

Для практичного впровадження розроблено функціональну структуру механізму стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств як складну, багатофакторну систему, що складається з окремих елементів, які взаємодіють один з одним та у своїй динамічній єдності забезпечують функціонування даного механізму.

Суть механізму стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємства полягає у виборі ефективної моделі оргкультури і тих взаємообумовлених методів і функцій стратегічного управління, у результаті яких запускається і підтримується на належному рівні процес створення і життєзабезпечення цієї моделі. Отже, механізм стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємства являє собою алгоритм взаємодії комплексу методів та інструментів стратегічного управління, спрямованих на формування й підтримання на належному рівні ефективності заданої моделі організаційної культури підприємства.

Функціональна структура такого механізму має включати такі елементи, як:

- місія організації, стратегічне бачення та головні цілі;
- організаційна стратегія;
- стратегічне планування;
- контроль над виконанням стратегічного плану;
- адміністративне управління;
- тип діючої організаційної культури;
- модель ефективної організаційної культури;
- структура організації;
- економічне управління.

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти такого висновку. З метою розробки чіткої стратегії розвитку організаційної культури підприємства, яка б відповідала головній меті його функціонування, доцільно

запровадити підхід, який включатиме такі етапи: визначення місії підприємства; обґрунтування стратегій та оцінювання їх ефективності; розробка концепції розвитку організаційної культури; розробка науково обґрунтованої стратегії за допомогою маркетингового інструментарію; здійснення стратегічного аналізу, який включає ідентифікацію оточення, внутрішній аналіз підприємства; стратегічне планування; ідентифікація та оцінка ризиків, інформаційне забезпечення реалізації стратегії розвитку організаційної культури з використанням цифрових технологій.

Цілеспрямована взаємодія стратегії й організаційної культури сприяє одержанню синергетичного ефекту від реалізації інноваційної концепції стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств. Це, в свою чергу, дозволяє підвищити ефективність системи корпоративного менеджменту як чинника забезпечення конкурентоспроможності підприємств.

У подальшому планується розробити пропозиції щодо вдосконалення стратегічного управління розвитком організаційної культури підприємств та обґрунтувати маркетингову стратегію управління розвитком організаційної культури суб'єктів господарювання.

### Список використаних джерел

1. Как изменить корпоративную культуру. URL: <https://www.management.com.ua>.
2. Суханов А. Среда успеха: как создать эффективную культуру в организации. *Harvard Business Review*. 24.08.2018. URL: <https://www.hbr-russia.ru>.
3. Еркебулан А. Проблемы корпоративной культуры стали дорогой роскошью. URL: <https://m.forbes.kz>.
4. Діяльність суб'єктів господарювання за 2017 рік: стат. збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 139 с.
5. Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж. Школы стратегий. СПб.: Издательство «Питер», 2000. 1006 с.
6. Кэмпбелл Д., Стоунхауз Д., Хьюсток Б. Стратегический менеджмент. М.: Проспект, 2003. 768 с.
7. Шейн Э. Организационная культура и лидерство. 3-е изд. Пер. с англ. под ред. Т.Ю. Ковалевой. СПб.: Питер, 2007. 336 с.
8. Исаев Д.В. Корпоративное управление и стратегический менеджмент: информационный аспект: монография. М.: ИНФРА-М, 2010. 264 с.
9. Гриньова В.М., Новікова М.М. Управління підприємством в умовах розвитку ринку: монографія. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2010. 268 с.
10. Довбня С.Б., Найдовська А.О., Хитько М.М. Стратегія підприємства. Дніпропетровськ: Нац. металургійна академія України, 2011. Ч. 1. 71 с.
11. Харчишина О.В. Формування організаційної культури в системі менеджменту підприємств харчової промисловості: монографія. Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка, 2011. 290 с.

12. Пирс Дж., Робинсон Р. Стратегический менеджмент. СПб.: Питер, 2013. 820 с.

13. Шубін О.О., Гладкий М.О. Організаційна культура як соціально-економічний феномен у контексті сучасної парадигми управління. *Проблеми економіки*. 2013. № 3. С. 239-246.

14. Тихомирова О.Г. Организационная культура: формирование, развитие и оценка. М.: ИНФРА-М, 2014. 152 с.

15. Свірідова С.С., Стойловська О.М. Проблеми стратегічного управління підприємством. *Вісник Хмельницького національного університету. Сер. Економічні науки*. 2014. № 6. Т. 4. С. 292-295.

16. Назаренко І.М. Наукові концепції розвитку стратегічного менеджменту: сутність, призначення та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Економіка*. 2014. Вип. 1 (42). С. 53-58.

17. Ігнатська І.А. Стратегічний менеджмент. Київ: Каравела, 2015. 464 с.

18. Райковська І.Т. Модель сучасного стратегічного управління підприємством: зміст і компоненти. *Вісник ЖДТУ. Сер. Економічні науки*. 2015. № 3 (73). С. 106-116.

19. Бергер Р., Бикхофф Н., Котлер Ф. Стратегический менеджмент по Котлеру. Лучшие приемы и методы. Пер. с англ. И. Матвеевой. М.: Альпина Паблишер, 2016. 368 с.

20. Стрикленд А. Дж., Питереф М., Гэмбл Дж., Томпсон А.А. Стратегический менеджмент. Создание конкурентного преимущества. 19-е изд. Пер. с англ. Н. Лавской и Н. Коневской. М.: Вильямс, 2016. 800 с.

21. Агафонов В.А. Стратегический менеджмент. Модели и процедуры: монография. М.: ИНФРА-М, 2017. 276 с. DOI: <http://doi.org/10.12737/25005>.

22. Бутько М.П. Стратегічний менеджмент. Київ: ЦУЛ, 2017. 376 с.

23. Філіппова С., Харічков С., Акулюшина М., Панченко М., Городецька Т., Кобальчинська Є. Механізми та інструменти менеджменту діяльності сучасного підприємства: монографія. Київ: ЦУЛ, 2017. 176 с.

*Key problems of development of organizational culture of enterprises in modern conditions have been investigated and revealed. The essence of strategic management of development of organizational culture of enterprises is specified. The relationship between different types of organizational culture and organizational strategies has been proven and on this basis possible variants of their effective interaction are proposed. The content of the mechanism of strategic management of development of organizational culture of the enterprise is provided. The main elements of the functional structure of the mechanism of strategic management of development of organizational culture of enterprises are determined.*

**Keywords:** *enterprise, organizational culture, development, strategic management, mechanism, functional structure.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019



*О.О. Сапільнікова, аудитор,  
Аудиторська компанія "Mazars Ukraine",  
м. Київ, Україна,*

*О.О. Кизенко, кандидат економічних наук, доцент,  
докторант кафедри стратегії бізнесу,*

*О.М. Гребешкова, кандидат економічних наук, доцент,  
доцент кафедри стратегії бізнесу,  
ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»,  
м. Київ, Україна*

## **ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИНАМИ З КЛІЄНТАМИ НА ПІДПРИЄМСТВІ**

*У статті узагальнено проблеми запровадження клієнтоорієнтованого підходу в управлінні сучасним підприємством та вибору показників для економічної оцінки системи управління взаємовідносинами з клієнтами. Доведено, що вирішення зазначених проблем можливе шляхом впровадження автоматизованої системи управління відносинами з клієнтами – CRM-системи, яка дозволяє досягти приросту продажів, сприяє вивільненню часу персоналу за рахунок зниження часу на рутинні роботи та, як наслідок, призводить до підвищення ефективності роботи з клієнтами. Авторами запропоновано комплекс показників для оцінки ефективності CRM-системи компанії на основі відстеження динаміки кількості залучених нових клієнтів, динаміки доходів від повторних продаж, індексу лояльності клієнтів, часу на виконання рутинних операцій і обробки одного замовлення.*

**Ключові слова:** *система управління, клієнтоорієнтованість, управління взаємовідносинами з клієнтами, CRM-система, ефективність управління.*

**Постановка проблеми.** Відповідаючи на виклики постіндустріальної економіки, компанії стають дедалі більше клієнтоорієнтованими. Аналізуючи опубліковані результати досліджень провідних консалтингових компаній за 2017 рік [8, 10, 11], можна констатувати наступні інвестиційні пріоритети підприємств: майже 20% компаній-респондентів виявили інтерес до вимірювання та аналізу клієнтського досвіду і потреб, а близько 23% підприємств мають намір загалом посилювати увагу до клієнтів. Ці дані переконливо свідчать про те, що інновації в сучасних компаніях спрямовані перш за все на розробку ціннісних пропозицій, що випереджають враження та очікування споживача. Відповідно, управлінські технології, що приносять успіх як клієнтам, так і компаніям, спрямовані на дослідження гранульованості рівнів затребуваності продуктів і послуг зі сторони споживачів та

розвинення в організаціях здатності бути поінформованими про те, де саме, в який спосіб, якими сегментами клієнтів затребувані продукти і послуги компаній.

Цілком очевидно, що без ґрунтовного дослідження клієнтських потреб, маркетингова діяльність компаній стає обмеженою й не дозволяє підприємству розвиватися так, як вимагає ринкова ситуація. Розвиток маркетингових комунікацій, безперечно, вимагає нового підходу в організації діалогу між підприємствами та покупцями. Сучасний гуру маркетингу Сет Годін, вперше ввів поняття «теорія занепокоєння», аргументуючи основний недолік сучасної практики просування тим, що комунікації мають односторонній характер [1]. Тому, важливим напрямом створення конкурентних переваг підприємств стає, насамперед, перехід до клієнтоорієнтованого обслуговування та формування нових потреб клієнтів. Отже, персоналізація співпраці з клієнтами є основою успішної стратегії для підприємств різних сфер бізнесу, що обумовлює актуальність цього дослідження.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Концепція клієнтоорієнтованого підходу переносить акценти у маркетинговій діяльності із застосування традиційного інструментарію маркетингу на формування систем, що виявляють індивідуалізовані прояви взаємодії зі споживачами. Характеристику окремих елементів CRM (Customer Relationship Management) систем широко представили у своїх дослідженнях вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких Шарапа О. М., Чернобай Л. І., Ясінська Т. В., Широн Ю.О., Петровська А. В., Москалюк Т.Т., Мозгова Г. В.

Для цілей цього дослідження на основі наукових здобутків [3, 5, 6, 7, 9] виділимо декілька концепцій клієнтоорієнтованості в бізнесі. Зокрема, клієнтоорієнтованість розглядається: 1) як елемент конкурентної стратегії компанії (С. Апельбаум та Б. Пратт, Ю. Воржакова, Р. Голубовський); 2) як здатність бізнесу щодо виявлення і задоволення потреб клієнтів (С. Еверт, В. Лучков, А. Новіков та Н. Маслова); 3) як частина корпоративної культури (Р. Дешпнде, Дж. У. Фарлей та Ф. Е. Вебстер, С. Ковальчук). Виділення даних концепцій спрямоване перш за все на виявлення теоретичної основи та ключових взаємозв'язків при формуванні системи управління взаємовідносинами з клієнтами, які мають вагоме значення для розробки підходів щодо оцінювання ефективності такої системи на підприємстві.

*Метою* цього дослідження є узагальнення існуючих на сьогодні проблем щодо посилення клієнтоорієнтованого підходу в управлінні сучасним підприємством та розробки пропозицій щодо вибору комплексу показників для економічної оцінки системи управління взаємовідносинами з клієнтами на підприємстві.

**Виклад основного матеріалу.** Клієнтоорієтованість, як сучасна концепція в межах теорії управління, базується на дослідженні потреб клієнтів та їх схильностей до вибору товарів чи послуг, що дозволяє приймати управлінські рішення щодо ефективної політики утримання

наявних та залучення нових клієнтів, забезпечення споживчої лояльності клієнтів до підприємства.

Якщо розглядати систему управління підприємством в цілому, то клієнтоорієнтований підхід служить основою для управління взаємовідносинами з клієнтами, яке, в свою чергу, базується на управлінні процесами залучення, обслуговування та продажів, підтримки споживачів, аналізу клієнтських даних. Весь цей процес супроводжується формуванням та обробкою клієнтської бази даних. База даних клієнтів служить основою для прийняття управлінських рішень керівництвом компанії, що підтримує клієнтоорієнтованість в бізнесі.

Автоматизованими інструментами реалізації клієнтоорієнтованого підходу до ведення бізнесу є інформаційні програмні продукти – CRM-системи. CRM-система має забезпечувати ефективність процесу утримання лояльності перш за все існуючих клієнтів та перехід у групу постійних клієнтів тих, хто звернувся до послуг компанії вперше. Принцип роботи даних систем ґрунтується на оптимізації обслуговування клієнтів через реєстрацію, збереження та обробку інформації про взаємини, що відбувались між компанією та клієнтом. Використовуючи інформаційні та управлінські технології компанія аналізує зареєстровану в CRM-системі інформацію про своїх клієнтів, починаючи від їх залучення до утримання та формування лояльності. У результаті компанія розробляє унікальну персоналізовану пропозицію кожному клієнту в певний сприятливий для купівлі час та передає її найзручнішим для нього каналом комунікації.

Проте, аналіз оприлюднених результатів досліджень компаній GfK Ukraine спільно із Бітрікс24, щодо автоматизації підприємств при роботі з клієнтами, свідчить про низький рівень використання CRM-систем в практиці діяльності вітчизняних підприємств [4]. До вибірки респондентів даного дослідження увійшли 1009 компаній. Серед опитаних компаній - респондентів 61% використовують Excel для ведення бази клієнтів; більше чверті - користуються вбудованими сервісами в облікових системах 1С (24%) і М. Е. Дос (4%); 3% - використовують для цього записники. Загалом в Україні лише 6% вітчизняних компаній використовують CRM-системи, ще 4% - планують встановити дану систему протягом року та 2% знаходяться в процесі впровадження. CRM-системи найпоширеніші в галузях продажів, надання послуг, ІТ, промисловості, транспорту та зв'язку. Основними рішеннями серед CRM-систем на ринку України респонденти відзначили «Бітрікс24» – 28% та «Terrasoft» – 15%, дещо меншою мірою «Amocrm» – 9%, «Мегаплан» – 7%, «Salesforce» – 5%, «Zoho» – 4%, «OneBox» – 3% [4].

Основна причина такої ситуації – незнання компаній про всі можливості CRM-систем та очевидних вигід при її впровадженні. Завдяки CRM-системі забезпечується постійний аналіз зібраної інформації про клієнтів і прийняття відповідних організаційних рішень – наприклад, визначення пріоритетів клієнтів на основі їх значущості для компанії, вироблення індивідуального підходу до клієнта у відповідності з його специфічними потребами та запитамі. На основі загальної інформаційної

бази для взаємодії з клієнтами ця система також забезпечує взаємоузгодженість дій різних структурних підрозділів компанії. Вона дозволяє не тільки досягти приросту продажів за рахунок більш якісної співпраці з клієнтами, а й сприяє підвищенню ефективності роботи персоналу за рахунок зниження часу на рутинні роботи (робота з базами даних, складання договорів, документації). Беручи до уваги всі ці можливості для компанії, необхідно зазначити, що питання оцінки ефективності систем управління взаємовідносинами з клієнтами потребує комплексного підходу. У попередніх дослідженнях авторами вже було частково проаналізовано цю проблематику в аспекті формування системи економічних показників діяльності підприємств маркетингового типу для оцінки ефективності його розвитку. В цьому дослідженні було, зокрема, зазначено, що система економічних показників складається із фінансових і нефінансових показників (KPI - Key Performance Indicators), що характеризують джерела формування конкурентних переваг маркетингової організації, відображаючи зв'язок між системами операційного і стратегічного контролю. Як правило, фінансові показники реєструються в системі управлінського обліку, а нефінансові – в CRM-системі [2]. Безперечно, оцінювання ефективності CRM-систем необхідно проводити через призму проблем, які впровадження такої системи дозволяє вирішувати. На основі результатів дослідження [5] визначимо та проаналізуємо в контексті теми дослідження вирішення основних з них.

CRM-система забезпечує формування єдиної бази даних про клієнтів в організації, що спрощує доступ до цієї інформації та ефективний її аналіз різними працівниками компанії, гарантує збереження важливої інформації про клієнтів, мінімізуючи збої в бізнес – процесах організації. Система управління взаємовідносинами з клієнтами створює інформаційну базу для покращення прогнозування продажів і підвищення релевантності бюджетування. Окремо необхідно зазначити, що така система сприяє формалізації знань працівників і формуванню шаблонів бізнес-процесів, які допомагають менеджеру вести розмову з клієнтам і швидко відповідати на питання.

Проведений аналіз дозволяє запропонувати комплекс фінансових та нефінансових показників для оцінки ефективності CRM-системи.

1) Залучення більшої кількості потенційних клієнтів завдяки наявності єдиного місця збереження інформації та нагадуванням системи: до впровадження системи у зв'язку з тим, що в компаніях недостатньо чітко фіксується інформація про потенційних клієнтів і внаслідок втрат частини інформації менеджерами, що співпрацюють з потенційними клієнтами, компанія може втрачати значну частину своїх майбутніх клієнтів. Отже, динаміка кількості залучених клієнтів протягом визначеного часового періоду може свідчити про ефективність системи.

Після впровадження CRM-системи ситуація має змінитись наступним чином: тепер фіксація інформації про всі потенційних клієнтів відбуватиметься в картці потенційного клієнта і навіть, отримавши не багато даних про нього (лише номер телефону чи e-mail, що в системі означає «лід»), менеджер, завдяки нагадуванням системи, не забуде про

контакт із даним клієнтом та миттєво відреагує на запит. В кінцевому результаті, задоволені взаємодією з компанією потенційні клієнти розповсюджуватимуть позитивну думку про організацію і, тим самим, привертатимуть увагу дедалі більшої кількості своїх партнерів.

2) Підвищення рівня задоволеності і лояльності існуючих клієнтів за рахунок більш якісного сервісу (можливість робити замовлення в мережі інтернет, відстеження свого замовлення, користування особистим кабінетом): внаслідок більш якісного сервісу після впровадження CRM-системи втрати існуючих клієнтів скорочуються, що підвищує їх лояльність до товарів чи послуг підприємства. Крім якісних експертних оцінок для розрахунку динаміки індексу лояльності клієнтів (NPS - *англ. Net Promoter Score*) можна також використовувати динаміку доходів від повторних продаж.

3) Підвищення ефективності роботи з клієнтами за рахунок економії часу на рутинних операціях: Завдяки впровадженню CRM працівники отримують можливість роботи із сформованою базою даних і зручно структурованою інформацією про клієнтів. Виявлення типових проблем / запитів клієнтів, вироблення типових сценаріїв вирішення клієнтських проблем дозволяють мінімізувати час реакції працівника і підвищити задоволеність клієнта. Наприклад, якщо складання договору займає у співробітника близько 30 хвилин, CRM система скоротить цей час до 10 хвилин.

**Висновки.** За результатами проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки. Постіндустріальна економіка створює нові умови конкуренції, тому провідні компанії прагнуть до створення бізнес-екосистем, основою яких є співпраця і клієнтоорієнтований підхід до ведення бізнесу. Вирішення основної проблеми підприємства – утримання зв'язків із клієнтами – означає не тільки збереження існуючих клієнтів, але й співпрацю із новими клієнтами задля перетворення їх на постійних. Вирішенням поставленої проблеми стане впровадження автоматизованої системи управління відносинами з клієнтами – CRM-системи. Вона дозволяє не тільки досягти приросту продажів за рахунок більш якісної співпраці з клієнтами, а й сприяє вивільненню часу персоналу за рахунок зниження часу на рутинні роботи (робота з базами даних, складання договорів, документація), що призведе до підвищення ефективності роботи з клієнтами. З цією метою запропоновано комплекс показників для оцінки ефективності CRM-системи компанії: динаміка кількості залучених нових клієнтів, динаміка доходів від повторних продаж, індекс лояльності клієнтів, час на виконання рутинних операцій і обробки одного замовлення.

#### **Список використаних джерел**

1. Годін С. Дозвільний маркетинг. Як з незнайомця зробити друга і перетворити його в покупця. / С. Годін. - М.: Паблішер, 2012. - 235 с.

2. Гребешкова О.М., Кизенко О.О. Формування системи контролю за КРІ в організаціях маркетингового типу // Вісник Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. Вип. 11. - Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. - С. 131-136.

3. Дорошкевич Д. В. CRM-система як інструмент персоніфікованого маркетингу / Д. В. Дорошкевич. // Національний транспортний університет. – 2018. – №1. – С. 157–160.

4. Дослідження компанії GfK Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://delo.ua/business/tolko-6-ukrainskih-kompanij-avtomatizirujut-prodazhi-issledova-340943/>.

5. Ковальчук С. В. Розвиток клієнтоорієнтованості засобами краудсорсингу / С. В. Ковальчук. // Маркетингові технології. – 2015. – №5. – С. 34–48.

6. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс. 2-е изд. / Пер. с англ. под ред. С. Г. Божук. — СПб.: Питер, 2006. — 464 с.

7. Мозгова Г. В. Використання CRM -систем на українському ринку: особливості та перспективи / Г. В. Мозгова, А. О. Морозов, О. Д. Фомін. // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – №2. – С. 89–93.

8. Организация будущего: будущее наступило. Глава первая из отчета Deloitte 2017 — Talent Management [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://talent-management.com.ua/3144-organizatsiya-budushhego-glava-deloitte-2017/#.WNzR7i6\\_m81.facebook](https://talent-management.com.ua/3144-organizatsiya-budushhego-glava-deloitte-2017/#.WNzR7i6_m81.facebook) (переглянуто 6.04.2018 р.).

9. Петровська А. В. Моделювання інформаційних потоків CRM-системи / А. В. Петровська. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2016. – №5. – С. 69–76.

10. Disrupt and grow. CEO Outlook 2017// KPMG's U.S. <https://kpmg.com/>

11. Global CEO Study: The Enterprise of the Future // <http://www.ibm.com/ibm/ideasfromibm/us/ceo/20080505/resources>

*The article summarizes the problems of introducing a client-oriented approach in the management of a modern enterprise and the choice of indicators for the economic evaluation of the customer relationship management system (CRM). It is proved that the solution of these problems is possible by introducing an automated CRM system, which allows to achieve sales growth, promotes the release of staff time by reducing the time for routine work and, as a consequence, leads to increased efficiency of work with clients. The authors proposed a set of indicators for assessing the effectiveness of the CRM-system of a company based on tracking the dynamics of the number of new customers involved, the dynamics of revenues from re-sales, customer loyalty index, the time to perform routine operations and to process one order.*

**Key words:** management system, customer focus, customer relationship management, CRM system, management efficiency.

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

*Ю.Г. Сербин, исполнительный директор,  
заместитель управляющего ОАО «Могилевский завод «Строммашина»,  
Е.А. Пресная, студентка Могилевского филиала  
«БИП-Институт правоведения»,  
г. Могилев, Республика Беларусь*

## **ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ ОАО «МОГИЛЕВЛИФТМАШ» В КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЕ**

*У статті розглянуті основні напрями підвищення конкурентоспроможності одного з провідного експортноорієнтованого підприємства машинобудування - відкрите акціонерне товариство "могильовліфтмаш" (далі ВАТ "могильовліфтмаш"). Розрахунок інтегрального індексу конкурентоспроможності показав, що запропоновані заходи дозволять зміцнити позиції підприємства, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, сприятиме просуванню продукції на експорт, посиленню лідируючих позицій на ринку по виробництву і обслуговуванню ліфтів.*

***Ключові слова:** оцінка конкурентоспроможності, експорт, ліфтове обладнання, конкурентне середовище.*

Беларусь придает конкурентоспособности своих товаров и услуг приоритетное значение. Завоевание подобного места в мировой экономике в современных условиях необходимо для обеспечения устойчивого развития страны, роста благосостояния ее граждан, расширения взаимовыгодного сотрудничества в мире. Это предполагает определенную корректировку экономических подходов и более активное и скоординированное использование механизмов и рычагов экономической политики, в том числе конкурентной политики. Конкуренция является важнейшим регулятором экономической эффективности и экономического развития, для создания которой предстоит решить важную и сложную задачу формирования конкурентной среды в экономике. Одним из системообразующих предприятий Республики Беларусь является ОАО «Могилевлифтмаш». Это единственное в Белоруссии предприятие, которое занимается производством лифтов, а также выпускает широкую гамму лифтового оборудования.

Ключевыми направлениями дальнейшего развития предприятия в целях обеспечения усиления ухудшившейся позиции предприятия в занимаемой рыночной нише является повышение конкурентоспособности продукции. В результате проведенного исследования [1] были выявлены направления роста конкурентоспособности продукции в ОАО «Могилевлифтмаш» (таблица 1).

Таблица 1 – Пути повышения конкурентоспособности продукции ОАО «Могилевлифтмаш»

Направление повышения конкурентоспособности	Возможный (ожидаемый) эффект
1. Удешевление монтируемых систем видеонаблюдения за счет модернизации системы передачи данных (Wi-Fi точку доступа)	<p>позволяет беспрепятственно передавать сигнал и транслировать его уже в пункт приема;</p> <p>является более дешевым решением по сравнению с использованием кабеля, причем уровень экономии будет увеличиваться с ростом этажности помещения, в котором будет монтироваться лифт.</p>
2. Развитие выпуска траволаторов на базе созданных мощностей по производству эскалаторов	<p>более полная загрузка созданной мощности по выпуску эскалаторов, которая на сегодняшний день используется на уровне, не превышающем 60 %;</p> <p>простая, практичная конструкция траволаторов, их безопасность и надежность эксплуатации, непрерывное функционирование, пропускная способность гораздо выше, чем у эскалаторов, способность транспортировать габаритный багаж и другие грузы, невысокая цена механизма, его монтажа и обслуживания.</p>
3. Развитие возможности дооснащения кабин лифтов мультимедийным LCD-дисплеем (сотрудничество с компанией OTIS, или путем разработки собственного продукта совместно с УП «Горизонт» и «Ерам» (Belarus))	<p>повысит уровень комфорта, безопасности и эргономики, обеспечит выполнение следующих функций:</p> <p>передача Интернет-контента, таких как погода, новости и т. д.;</p> <p>возможность трансляции полностью настраиваемого экрана (формирование сообщений, картинок, музыки для пассажиров, размещение рекламного контента и т.д.);</p> <p>персонализация контента, которая может осуществляться через портал электронного обслуживания – в перспективе возможно создание мобильного приложения для обработки данных и персонализации контента для жильцов;</p> <p>в перспективе – возможность в случае чрезвычайной ситуации обеспечения видеосвязи для взаимодействия с оператором.</p>
4. Развитие эргономических свойств лифтов и эскалаторов для маломобильных групп населения путем монтажа на оборудование электронной системы допуска (посредством чипов, в перспективе – и посредством приложения на смартфоне)	<p>повысит уровень комфорта, снизит уровень защищенности оборудования и нецелевого использования, увеличит привлекательность за счет решения проблемы с организацией допуска целевой группы населения к оборудованию в рамках национальной программы развития безбарьерной среды.</p>

Примечание – источник: [2].



Оценим показатели конкурентоспособности по каждому направлению.

Направление 1. Для оценки изменения показателей конкурентоспособности продукции предприятия за счет удешевления монтируемых систем видеонаблюдения путем модернизации системы передачи данных произведем расчет экономии от использования беспроводного Wi-Fi передатчика данных (таблица 2).

Таблица 2 – Расчет снижения стоимости лифта ОАО «Могилевлифтмаш» за счет удешевления монтируемых систем видеонаблюдения для лифтовой шахты в 11 этажей руб.коп.

Показатель	Монтаж кабеля	Монтаж Wi-Fi передатчика
Кабель	2,7 м x 11 эт. x 8,44 руб. = 250,67 руб.	–
Устройство намотки кабеля	207,70 руб.	–
Wi-Fi передатчик	–	147,70
Итого	458,37	147,70
Размер экономии	–	-310,67

Примечание – источник: [собственная разработка].

Как показывают расчеты, за счет использования Wi-Fi передатчика возможно удешевление стандартного пассажирского лифта с системой видеонаблюдения, монтируемого в 11-этажном жилом здании, на 310,67 руб. (147,9 долл. США). Это повлечет снижение общей цены лифта и изменение ценового вспомогательного индекса конкурентоспособности для ОАО «Могилевлифтмаш» (таблица 3).

Таблица 3 – Расчет вспомогательного ценового индекса конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш» за счет удешевления лифта

Тип лифта	ОАО «Могилев-лифтмаш»/руб.	ОАО «Щербинский лифтостроительный завод» (далее конкурент 1) /руб	ПАО «Карачаровский Механический Завод» (далее конкурент 2) /руб	I <sub>ц</sub>	I <sub>к</sub>
Лифт пассажирский, 400 кг	12 252	12 500	11 950	1,020	0,975
Лифт больничный, 800 кг	14 850	14 800	15 000	0,997	1,010
Лифт грузовой, 900 кг	14 952	15 300	14 600	1,023	0,976
Среднее	-	-	-	1,013	0,987

Примечание – источник: [собственная разработка].

С учетом изменившегося ценового индекса изменение общего индекса конкурентоспособности будет следующим (таблица 4).

Таблица 4 – Расчет интегрального индекса конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш» с учетом ценового индекса

Показатели	Ранг	ОАО «Могилев-лифтмаш»	Конкурент 1	Конкурент 2	$I_{\text{ц}}$	$I^{\text{к}}$	Значимость
Дополнительное оснащение	1	0,73	1,00	0,73	1,37	1,00	0,50
Качество и сервис	2	0,92	0,72	0,67	0,78	0,73	0,33
Ассортимент	3	0,97	0,93	0,80	0,96	0,82	0,17
Показатели конкурентоспособности:							
Индекс экономический		-	1,013	0,987	-	-	-
Индекс технический		-	-	-	1,104	0,879	-
Индекс КС		-	-	-	1,089	0,890	-

Примечание – источник: [собственная разработка].

Направление 2. Для организации производства эскалаторов на ОАО «Могилевлифтмаш» уже создан участок производства платформ и подъемников, включающий линию по производству ступеней и сборочно-испытательный стенд. Этот участок можно использовать для выпуска траволаторов, дооснастив его узлом монтажа движущегося полотна. Наем дополнительного персонала не потребуется, так как постоянно проводимая модернизация действующего производства и автоматизация процессов приводят к условному высвобождению работников основного производства в цехах, что позволит обеспечить рабочими создаваемый участок за счет производства рабочих из других производств.

Для оценки емкости только внутреннего рынка Республики Беларусь используем публично доступные данные о числе планируемых к строительству и модернизации объектах торгового, административного и социального назначения (данные Государственных программ по развитию и финансированию строительства новых объектов в соответствующих отраслях) в 2019 году:

$$E = 152 \times 0,5 \times 0,4 = 30 \text{ ед.},$$

где 152 – число планируемых к строительству и модернизации объектов в 2019 году, о которых можно получить информацию из публичных источников;

0,5 – коэффициент допустимости обустройства объекта траволатором;

0,4 – коэффициент возможности продажи траволатора застройщику на этапе проектировки и строительства.

Развитие производства траволаторов позволит ОАО «Могилевлифтмаш» увеличить число товарных групп по лифтовому и

подъемному оборудованию до 8 и расширить ассортиментный ряд до 36 позиций, что приведет к следующим показателям оценки конкурентных позиций по ассортиментному ряду (таблица 5).

Таблица 5 – Количественная относительная оценка ассортиментного ряда лифтов ОАО «Могилевлифтмаш» и конкурентов

Предприятие	Число товар-ных групп	Число модифи-каций	Грузо-подъ-емность	Ср. значение
ОАО «Могилевлифтмаш»	8	36	6 300	-
ОАО «Щербинский лифтостроительный завод»	7	38	5 000	-
ПАО «Карачаровский Механический Завод»	6	28	5 000	-
Мах	8	38	6 300	-
ОАО «Могилевлифтмаш»	1,00	0,95	1,00	0,98
ОАО «Щербинский лифтостроительный завод»	0,88	1,00	0,79	0,89
ПАО «Карачаровский Механический Завод»	0,75	0,74	0,79	0,76

Примечание – источник: [собственная разработка].

Направление 3,4. Реализация предлагаемых решений по улучшению дополнительных потребительских свойств (мультимедийный дисплей в кабине лифта, контроль электронного доступа к лифтам и подъемникам для маломобильных групп населения) с одной стороны повлекут удорожание продукции. Однако, придание ей уникальных в рыночной нише свойств (в ассортиментном ряду конкурентов ОАО «ЩЛЗ» и ПАО «КМЗ» такие решения отсутствуют) позволит завоевать дополнительный сегмент покупателей и нарастить продажи за счет повышения привлекательности и улучшения эргономики продукции.

Расчет интегрального показателя конкурентоспособности для предприятия приведен в таблице 6.

Таблица 6 – Расчет интегрального индекса конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш» с учетом ценового индекса

Показатели	Ра-нг	ОАО «Могилев-лифтмаш»	Конкурент 1	Конкурент 2	I <sup>ц</sup>	I <sup>к</sup>	Зна-чи-мость
Дополнительное оснащение	1	0,73	1,00	0,73	1,37	1,00	0,50
Качество и сервис Ассортимент	2	0,92	0,72	0,67	0,78	0,73	0,33
	3	0,98	0,89	0,76	0,91	0,77	0,17
Показатели конкуренто-способности:							
Индекс экономический		-	1,006	0,980	-	-	-
Индекс технический		-	-	-	1,095	0,872	-
Индекс КС		-	-	-	1,089	0,889	-

Примечание – источник: [собственная разработка].

Так, стоимость дооснастки пассажирского лифта мультимедийным дисплеем у производителя OTIS составляет 380,0 Евро (или 445,1 долл. США). В случае производства аналога в Республике Беларусь его стоимость не будет превышать более дорогой образец, произведенный в странах ЕС.

В таблице 7 произведен расчет изменения вспомогательного ценового индекса для построенной модели оценки конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш».

Таблица 7 – Расчет вспомогательного ценового индекса конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш» за счет удешевления лифта

Тип лифта	ОАО «Могилевлифтмаш»	Конкурент 1»	Конкурент 2	I <sub>ц</sub>	I <sub>к</sub>
Лифт пассажирский, 400 кг	12 845	12 500	11 950	0,973	0,930
Лифт больничной, 800 кг	14 850	14 800	15 000	0,997	1,010
Лифт грузовой, 900 кг	14 952	15 300	14 600	1,013	0,967
Среднее	-	-	-	0,994	0,969

Примечание – источник: [собственная разработка].

В свою очередь, реализация предложенных направлений дооснащения продукции ОАО «Могилевлифтмаш» позволит улучшить показатели развития дополняющих потребительских свойств лифтов и грузоподъемного оборудования (таблица 8).

Таблица 8 – Количественная оценка развития дополняющих потребительских свойств лифтов ОАО «Могилевлифтмаш» и конкурентов

Предприятие	Доп. системы безопасности	Доп. оснащение	Доп. энерго-сберегающие технологии	Ср. значение
ОАО «Могилевлифтмаш»	4	8	2	-
ОАО «Щербинский лифтостроительный завод»	4	9	3	-
ПАО «Карачаровский Механический Завод»	3	7	2	-
Мах	4	9	3	-
ОАО «Могилевлифтмаш»	1,00	0,89	0,67	0,85
ОАО «Щербинский лифтостроительный завод»	1,00	1,00	1,00	1,00
ПАО «Карачаровский Механический Завод»	0,75	0,78	0,67	0,73

Примечание – источник: [собственная разработка].

Как видно, показатель ОАО «Могилевлифтмаш» сможет повысить в данной группе до 0,85 пункта.

Расчет интегрального индекса конкурентоспособности приведен в таблице 9.

Таблица 9 – Расчет интегрального индекса конкурентоспособности ОАО «Могилевлифтмаш» с учетом ценового индекса

Показатели	Ра нг	ОАО «Могилев- лифтмаш»	Конку- рент 1	Конку- рент 2	I <sup>ц</sup>	I <sup>к</sup>	Зна- чи- мос- ть
Дополнительное оснащение	1	0,85	1,00	0,73	1,17	0,86	0,50
Качество и сервис	2	0,92	0,72	0,67	0,78	0,73	0,33
Ассортимент	3	0,97	0,93	0,80	0,96	0,82	0,17
Показатели конкурентоспособности:							
Индекс экономический		-	0,994	0,969	-	-	-
Индекс технический		-	-	-	1,007	0,808	-
Индекс КС		-	-	-	1,013	0,834	-

Примечание – источник: [собственная разработка].

Таким образом, как показывают произведенные расчеты, по всем предлагаемым мероприятиям для ОАО «Могилевлифтмаш» наблюдается улучшение показателей конкурентоспособности продукции предприятия, что свидетельствует о целесообразности их реализации.

#### Список использованных источников

1. Пресная, Е.А. Пути повышения конкурентоспособности продукции ОАО «МОГИЛЕВЛИФТМАШ» / Е.А. Пресная // Социально-экономическое развитие современного общества: проблемы, тенденции и перспективы: материалы 2 международной научно-практической интернет-конференции, г.Гродно, 04 апреля 2019 г. в 2 ч. Часть 2/ редкол.: Е.В.Лаврова [и др.]/ «Универсум».- Гродно, 2019. - С.

2. Бизнес-план ОАО «Могилевлифтмаш».

*In article the main directions of improving competitiveness of one of the leading export-oriented enterprise of mechanical engineering – Mogilevliftmash Open joint stock company are considered (further JSC Mogilevliftmash). Calculation of the integrated index of competitiveness showed that the offered actions will allow to strengthen positions of the enterprise, both on internal, and in foreign market, will promote promotion of products for export, to strengthening of the leading positions in the market on production and service of elevators.*

**Keywords:** competitiveness assessment, export, lift equipment, competitive environment.

Дата надходження до редакції: 04.04.2019

*В.В. Ткачук, кандидат економічних наук, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ**

*Комплексний розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі зокрема та економіки в цілому можливо досягти, лише в поєднанні розвитку системної підприємницької діяльності, вмілої державної політики по напрямку протидії монополізації, що дасть поштовх до інноваційного підходу на основі наукових здобутків та регулювання інтересів аграрних підприємств що працюють в напрямку свого розвитку та усієї економіки в цілому.*

***Ключові слова:** розвиток аграрного сектору, комплексний розвиток економіки, протидія монополізації.*

**Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними задачами.** Аграрний сектор є невід'ємним складовим елементом економіки України, здебільшого потрібно відмітити що даний сектор стає основним локомотивом по напрямку розвитку економіки держави в цілому, оскільки є системоутворюючим в національній економіці, формує засади збереження суверенності держави – продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій.

**Аналіз досліджень і публікацій за темою дослідження.** Значущість процесів концентрації агропромислового виробництва для національного господарства концентрували пильну увагу на дослідженні цієї проблеми з боку зарубіжних і вітчизняних економістів.

У науковій літературі аграрно-економічного спрямування проблемі розвитку сільського господарства та аграрної сфери економіки в цілому шляхом укрупнення сільськогосподарських підприємств та агропромислової інтеграції, яка здійснюється з цією ж метою, приділяється належна увага. Цим питанням присвячено багато праць таких вчених, як В.Г. Андрійчук, І.І. Лукінов, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук, В.К. Терещенко, М.А. Хвесик, М.Й. Хорунжий, та ін. Проблема становлення й розвитку безпосередньо агрохолдингів присвячені праці таких вчених-економістів, як В.Г. Андрійчук, О.М. Бородіна, А.Є. Данкевич, С.І. Дем'яненко, О.О. Єранкін, М.Й. Малік, Б.Й. Пасхавер, В.В. Юрчишин, О.В. Шубравська, І.В. Прокопа, Л.В. Молдаван, Т.О. Осташко та ін. Проте на сьогодні залишається

актуальним питання оптимальних розмірів концентрації агропромислового виробництва.

**Мета статті** полягає в дослідженні чинників, переваг і загроз процесів концентрації в Україні на сучасному етапі з позицій ефективності агропромислового виробництва, його конкурентоспроможності, стійкості функціонування і забезпечення продовольчої безпеки країни.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Орієнтація на інтеграцію вітчизняної економіки до світового економічного простору в цілому а агропромислового сектору зокрема, посилення процесів глобалізації та відкритості ринків, лібералізації торгівлі вимагають адаптації до нових та постійно змінних умов, а відповідно – подальшого удосконалення аграрної політики.

Всі ці процеси не ухильно спричиняють виникнення проблем іншого характеру, що безпосередньо пов'язані з інтеграційними процесами а саме:

- відсутність чіткої стратегії держави, що до розвитку агроприслового комплексу та аграрної економіки в цілому;
- не чітка сформованість цивілізаційних ринкових стратегій галузі з одночасним поєднанням соціальних та національних інтересів як регіону так і держави в цілому;
- недотримання культури ведення сільськогосподарської діяльності що опирається на орієнтацію до швидкого прибутку, відсутністю стратегічних планів розвитку галузі, недотримання норм екологічних, соціальних, національних проблем та їх вирішення;
- відсутність цільових програм по розвитку тієї чи іншої галузі сільськогосподарського виробництва, з детальним обґрунтуванням їх важливості та доцільності на сьогоднішній момент;
- недостатність нормативно-правових засад та відсутність мотивації до кооперації та співпраці сільськогосподарських виробників в рамках сільських громад та галузевих об'єднань, що призводить до недостатнього захищеності останніх та неврахування їх інтересів як на місцевому так і на загальнодержавному рівнях;
- низька товарність виробництва продукції через розрив співпраці виробника, споживача та посередника і втому числі розрив взаємозв'язків агропромислового виробника з сучасної аграрної науки;
- відсутність збалансованого економічного підґрунтя розвитку сільських громад;
- формування передумов до створення монополістичного становища в агропромисловому секторі економіки, що в кінцевому випадку призводить до негативних моментів які характерні саме для монополій.

Аналізуючи вище згадані проблеми, що виникають в аграрному секторі економіки і не тільки зауважимо, що основні завдання при розвитку були поставленні інші, а саме: економічної та продовольчої безпеки, підвищення продуктивності та ефективності агропромислового сектору зокрема, але кожної позитивної ідеї та напрямку існують негативні

сторони взаємозв'язок яких потрібно також обов'язково враховувати. Ми оцінимо окремі з них, які мають найбільш суттєвий вплив на економіку та потужний макроекономічний ефект. Отже основний ефект:

- Підвищення продуктивності праці, один з базових орієнтирів економічної діяльності підприємства будь якої галузі народного господарства і результати в цьому напрямку досягаються досить потужні. Негативні сторони даного показника: скорочення зайнятості населення на селі що призводить до колосального безробіття, урбанізації, скорочення сільського населення саме працездатного віку, демографічні проблеми результат яких будуть відчуватися в подальші роки.

- Технічні та технологічний розвиток виробництва, даний показник спричинений попереднім і в основному обумовлений ним, негативна сторона полягає в екологічних проблемах та у відсутності культури ведення агропромислового виробництва, що призводить до виснаження ґрунтів застосування високотоксичних засобів захисту рослин тощо.

- Ріст обсягів виробництва так званих прибуткових видів продукції де основне завдання отримання прибутку якомога короткий час і в максимальним результатом і як результат виснаження ґрунтів, монокультурний напрям діяльності, порушення структури агровиробництва та формування негативних прецедентів продовольчої безпеки регіону та країни в цілому.

- Концентрація виробництва на експортно орієнтованих продуктах як рослинництва так і тваринництва, оскільки на сьогодні сільське господарство є одним з основних експортерів та джерелом валютних надходжень. Негативна сторона яка потребує вирішення це сировинний напрям діяльності, нерівномірний розподіл надходжень та прибутків.

- Створення потужних агрохолдингів з стабільним статутним капіталом та інвестиційною привабливістю, високими прибутками та концентрацією виробництва. Негативна стороною показує що дана діяльність призводить до знищення конкурентного середовища для невеликих фермерських господарств та господарств середніх розмірів, зниження зайнятості населення, нехтування соціальною складовою мешканців сіл як то дороги, школи, приміщення культури та інша інфраструктура.

Результатом усіх цих дій є односторонність розвитку агропромислового сектору який без вирішення негативних сторін розвитком назвати неможливо, оскільки науковий підхід прогресу можливий лише в комплексному та системному підході. А досягнути цього можна лише в поєднанні нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також зі зміною суспільного ставлення до місця і ролі аграрного бізнесу, сімейного господарювання, сільської місцевості, сільських громад у збереженні природноресурсного і людського потенціалів країни для сучасних і майбутніх поколінь.



**Висновки і перспективи подальших досліджень.** В Україні економічна концентрація агропромислового виробництва розвивається нині головним чином шляхом придбання контрольних пакетів акцій або в поєднанні з іншими важелями набуття контролю. Занепокоєння викликає те, що економічна концентрація здійснюється на фоні експансії іноземного капіталу, підпорядкування ряду підприємств офшорним компаніям з невизначним кінцевим бенефіціаром а на сьогодні безпосередньо в сільському господарстві призводить до загрозливих тенденцій національної безпеки держави. Більшість українських вчених стверджують, що масштабна економічна концентрація, як правило, супроводжується монополізацією окремих товарних ринків, в зв'язку з чим є важливим моніторинг концентрації окремих товарних ринків з точки зору ступеню їх монополізації. У переробній промисловості через підвищення рівня концентрації виробництва зростає ступінь монополізації ринку. Становлення якісних економічних і соціальних інститутів у сільській місцевості можливе за умови об'єднання зусиль і спільної участі у цьому процесі держави, аграрного бізнесу і сільського населення. Процеси масштабної концентрації агропромислового виробництва потребують негайного державного регулювання на всіх рівнях. З цією метою пропонується соціоекологоекономічне моделювання розвитку агропромислового сектору, що пов'язано з формуванням нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також зі зміною суспільного ставлення до місця і ролі аграрного бізнесу. І саме основне завдання зберегти соціальну складову аграрного сектору виробництва передусім занятість населення на селі навіть з певними втратами в напрямку продуктивності та збереження і підтримка інфраструктури села та сільських громад.

### **Список використаних джерел**

1. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 3-9.
2. Еремеев В.И. Государственное управление сельским хозяйством России на основе корпоративных принципов / В.И. Еремеев. – М.: Изд-во «Ноосфера», 2011. – 222 с.
3. Прокопа І., Бородіна О. Яка модель агросектору потрібна Україні? / І. Прокопа, О. Бородіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: [http://zn.ua/ECONOMICS/kakaya\\_model\\_agrosektora\\_nuzhna\\_ukraine102318.html](http://zn.ua/ECONOMICS/kakaya_model_agrosektora_nuzhna_ukraine102318.html)
4. Гуторова О.О, Стасенко О.М. Вплив концентрації на ефективність виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах Харківської області / О.О. Гуторова, О.М. Стасенко / Збірн. наук. праць Харківського нац. Аграрного унів. ім. В.В. Докучаєва. – Режим доступу : URL: <http://www.khntusg.com.ua/files/bornik>
5. Закон України «Про захист економічної конкуренції» № 2210- III від 11.01.2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

*Complex development of entrepreneurial activity in the agrarian sector in particular and the economy as a whole can only be achieved by combining the development of systematic entrepreneurial activity, a skilful state policy towards countering monopolization, which will give an impetus to an innovative approach based on scientific achievements and the regulation of the interests of agrarian enterprises operating in the direction. its development and the whole economy as a whole.*

**Key words:** *development of agrarian sector, complex development of economy, counteraction to monopolization.*

Дата надходження до редакції: 01.05.2019

**УДК 004.9:339:659**

**Н.В. Трушкіна**, кандидат економічних наук,  
Інститут економіки промисловості НАН України,  
г. Київ, Україна

## **ТРАНСФОРМАЦІЯ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕДПРИЯТІЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

*Узагальнено та систематизовано існуючі наукові підходи до суті й змісту цифрового маркетингу. Виявлено специфічні відмінності Інтернет-маркетингу та цифрового маркетингу. Досліджено особливості цифрових каналів просування продукції та переваги використання інструментів цифрового маркетингу. Визначено ключові тенденції розвитку цифрового маркетингу в глобальному інформаційному середовищі.*

**Ключові слова:** *цифровий маркетинг, маркетингова діяльність, канали просування, інструменти, цифрові технології, цифрова трансформація, глобалізація.*

Маркетинг являється одним из направлений, на развитие которого значительно влияет цифровая трансформация. Маркетинговые службы овладели новыми практиками работы в условиях цифровизации бизнеса. В связи с этим актуализируется развитие цифрового маркетинга на основе формирования цифровых каналов продвижения продукции и появления новых требований к организации маркетинговой деятельности. Это подтверждается и результатами обследования: 70% клиентов желают использовать инструменты цифрового маркетинга, но они совершенно не понимают, что это такое.

На основе обобщения специальной литературы по маркетингу [1-10] установлено, что существует множество определений цифрового

маркетинга. При этом ряд научных школ отождествляют это понятие с Интернет-маркетингом. Однако в результате анализа научной литературы [11-17] и собственных исследований выявлено, что цифровой маркетинг включает Интернет-маркетинг (SEO-продвижение сайта, контекст, вебинары, то есть все каналы, доступные пользователю только в сети Интернет), а также рекламу и продвижение на любых цифровых носителях вне сети. То есть цифровой маркетинг отличается от Интернет-маркетинга по таким признакам, как целевая аудитория, сфера воздействия на целевую аудиторию, каналы распространения, способы коммуникации с аудиторией (табл. 1).

Digital (интерактивный, цифровой) маркетинг рассматривается как вид маркетинговой деятельности, который предусматривает использование разнообразных форм цифровых каналов для взаимодействия с потребителями и другими контрагентами на рынке. Основными преимуществами цифрового маркетинга является интерактивность, отсутствие территориальных ограничений, легкий доступ к ресурсам, привлечение целевой аудитории [2, с. 201].

Цифровой маркетинг с точки зрения маркетинговых коммуникаций предусматривает использование всех возможных форм цифровых каналов для продвижения бренда [4]. Цифровой маркетинг является одной из важных сфер современного информационного общества, а также общим термином для маркетинга товаров и услуг, который использует цифровые каналы для привлечения и удержания клиентов [8, с. 297].

Таблица 1

### Отличия Интернет-маркетинга и цифрового маркетинга

Признаки	Интернет-маркетинг	Цифровой маркетинг
Целевая аудитория	Пользователи сети Интернет	Пользователи сети Интернет и офлайн-аудитория на онлайн-рынке
Сфера воздействия на целевую аудиторию	Онлайн-сфера	Онлайн и офлайн-сфера
Каналы распространения	Интернет-каналы	Все виды цифровых каналов
Способы коммуникации с аудиторией	Е-mail-рассылки, лендинги, сайты, реклама (поисковая, баннерная, таргетированная, контекстная)	Е-mail-рассылки, лендинги, сайты, цифровое ТВ, реклама (поисковая, баннерная, таргетированная, контекстная, в онлайн-играх, мобильных приложениях), мессенджеры, POS-терминалы, локальные сети

Составлено на основе [11-17].

Цифровой маркетинг – это вид маркетинговой деятельности, что по цифровым каналам цифровыми методами дает возможность адресно взаимодействовать с целевыми сегментами рынка в виртуальной и реальной среде. Это весь комплекс маркетинговых действий, то есть современный маркетинг, которому присуща дуальность из-за его гибридного характера: часть функций реализуется в онлайн, а часть – в офлайн-среде [12].

Таким образом, ученые понимают под цифровым маркетингом:

- инструмент коммуникаций;
- вид маркетинговой деятельности, которая осуществляется с помощью цифровых каналов продвижения продукции;
- цифровую коммуникацию, которая происходит и онлайн, и офлайн;
- комплексное продвижение, которое включает в себя множество каналов;
- использование всех возможных форм цифровых каналов для продвижения бренда;
- способ продвижения бизнеса с помощью цифровых технологий;
- комплексный подход к продвижению продукции в цифровой среде;
- продвижение бренда и привлечение клиентов с помощью всех возможных цифровых каналов (социальные сети, Интернет, e-mail-рассылка, контекстная реклама, контент-маркетинг);
- комплексное продвижение продукта или услуги с помощью разных видов маркетинга;
- интеграцию большого количества разных технологий (социальных, мобильных, веб, CRM-системы) с продажами и клиентским сервисом;
- комплекс разных маркетинговых инструментов для привлечения клиентов как из онлайн, так и офлайн-среды;
- мультиканальное продвижение бизнеса в информационном пространстве;
- маркетинг, который обеспечивает взаимодействие с клиентами и бизнес-партнерами с помощью цифровых информационно-коммуникационных технологий и электронных устройств;
- реализацию маркетинговой деятельности с применением цифровых информационно-коммуникационных технологий.

Каналами цифрового маркетинга являются: контент-маркетинг (SEO, SERM, SMM, контент PR, E-mail маркетинг, ORM); digital-реклама (контекстная, таргетированная, медийная реклама); мультиканальное продвижение; веб-аналитика (*табл. 2*).

К цифровому маркетингу не относится продвижение продукции с использованием таких традиционных каналов, как объявления в газетах, реклама на телевидении, билборды (кроме тех, на которых указан QR-код, с помощью которого можно перейти на сайт).

**Особенности цифровых каналов продвижения продукции**

Цифровой канал	Элементы канала	Характеристика
Контент-маркетинг	SEO	за счет комплексной оптимизации достигается повышение позиций сайта в поисковой выдаче
	SERM (Search Engine Reputation Management)	управление репутацией бренда заказчика в поисковой выдаче
	SMM	продвижение бренда в социальных сетях, регулярное обновление контента в Social media. Взаимодействие с пользователями
	Контент PR	создание и размещение нативной рекламы, пресс-релизов, имиджевых статей о компании на самых посещаемых площадках, в онлайн-СМИ и социальных медиа
	E-mail-маркетинг	формирование базы рассылки по целевой аудитории, подбор профильных специалистов по разработке контента для регулярной рассылки
	ORM (Online Reputation Management)	управление репутацией бренда в Интернете, продвижение по репутационным небрендовым запросам для формирования отдельного канала новых продаж
Digital-реклама	Контекстная реклама	это один из самых эффективных инструментов привлечения заинтересованных посетителей на сайт. Рекламные объявления показывают только тем пользователям, которые прямо сейчас ищут товар в Интернете или искали совсем недавно
	Таргетированная реклама	это вид рекламы наиболее популярен в социальных сетях, где есть возможность определить подходящую целевую аудиторию для реализации продукции или услуг
	Медийная реклама	совокупность текстовой, графической и звуковой информации в сети Интернет и офлайн-пространстве, мотивирующая потенциальных покупателей обратить внимание на рекламные материалы о продукции или услуге
Мультиканальное продвижение	этот продукт объединяет все цифровые каналы продвижения. По результатам тестового периода определяется стоимость одного звонка/заявки и все последующие заявки оплачиваются по фиксированной стоимости по факту их поступления	
Веб-аналитика	анализ количественных данных и качественных показателей ресурса и сайтов конкурентов, разработка стратегий по повышению поведенческих показателей пользователей и улучшению конверсионности площадки для потенциальных клиентов	

Составлено на основе [18].

Современная реальность заключается в трансформации медиа, процессов дистрибуции, потребителей с новыми ожиданиями и требованиями. То есть цифровые каналы требуют разработки принципиально новой стратегии коммуникаций с потребителями.

Как отмечают аналитики Gartner [19], маркетинг трансформируется под воздействием таких основных факторов: изменения в поведении потребителей; ужесточение законодательства об использовании данных; организационные изменения (в маркетинг привлекают все больше специалистов по анализу данных); автоматизация, которая становится одним из ключевых элементов маркетинговой технологии. Под влиянием этих факторов к 2022 г. главной стратегической задачей маркетинговой деятельности вместо совершенствования потребительского опыта (CX) станет прибыльность.

Различают 3 фазы развития цифрового маркетинга:

работа с данными, подготовка сотрудников и экспертиза – вначале необходима информация о поведении покупателей, их действиях о покупках и базовых показателях онлайн-маркетинга (кликах на сайте и шагах к конверсии);

построение связей – компания должна объединить аналитику по всем каналам и создать кросс-функциональные команды, где собраны связанные между собой отделы. Также важно объединить внутренние и внешние источники онлайн-данных об аудитории. Это помогает лучше понять пользователей, автоматизировать маркетинговые сообщения и быстрее разрабатывать, тестировать и настраивать рекламу;

от интеграции к многофакторному маркетингу – на этой стадии технологии интегрируются во всю структуру компании. Организация отслеживает эффективность каждого канала, анализирует все шаги к покупке, повышает продажи за счет персонализированного маркетинга и сокращает затраты с помощью автоматизации.

Ключевыми тенденциями развития цифрового маркетинга в глобальном информационном пространстве являются:

появление в компаниях таких должностей, как директор по работе с клиентами, директор по опыту, директор по цифровым технологиям и директор по маркетинговым данным, который будет устанавливать и управлять человеческими и машинными или системными связями в компании. Эта должность будет создавать процессы, правила и процедуры, обеспечивающие сбор данных и их интеграцию в платформу данных клиентов. 61% руководителей компаний, опрошенных MemSQL, указали, что машинное обучение и искусственный интеллект станут в 2019 г. наиболее значимой инициативой компаний;

повышение роли цифрового бренд-менеджера, который занимается продвижением продукции, выпускаемой компанией, путем преобразования традиционных методов управления брендом, маркетинга и информирования в цифровое взаимодействие с потребителями;

появление технически подкованного маркетолога – маркетолог 4.0; искусственный интеллект и машинное обучение делают гиперперсонализацию реальностью – 94% компаний согласно с тем, что персонализация имеет решающее значение для их успеха. К основным барьерам к персонализации относятся препятствия в сфере ИТ (47% респондентов) и устаревшие технологии (46%);

преобразование агентств цифрового маркетинга в консалтинговые агентства – при совокупном доходе в 13,2 млрд долл. маркетинговые подразделения Accenture, PwC, IBM, Deloitte находятся ниже по сравнению с WPP, Omnicom, Publicis Group, Interpublic, Dentsu. Консалтинг и предоставленные услуги часто сочетаются с глубоким акцентом на технологические услуги;

GDPR (общий регламент по защите данных) помогает маркетологам усилить гигиену данных, что приводит к лучшему таргетингу и повышению качества взаимодействия. Исследование IBM показало, что почти 60% опрошенных организаций рассматривают GDPR как возможность улучшить конфиденциальность, безопасность, управление данными и как катализатор для новых бизнес-моделей;

внедрение agile-маркетинга – в отчете компании AgileSherpas отмечено, что около 36,7% маркетинговых команд практикуют agile-маркетинга с целью быстрого установления маркетинговых приоритетов, более качественного выполнения работы и повышения производительности;

объединение MarTech и AdTech – корпоративные бренды используют в среднем более 90 маркетинговых инструментов. Возможность подключения к данным и их использование в искусственном интеллекте для понимания клиентов в реальном режиме времени и оптимизации затрат на рекламу способствуют созданию гибкой экосистемы MarTech + AdTech. Это позволит рынкам постоянно изучать влияние своих расходов на медиа и достигнутую норму прибыли. К 2020 г. рекламодатели в США будут расходовать около 69 млрд долл. на цифровую рекламу, что составляет 86% общего объема digital-рекламы;

ориентация на клиента будет способствовать постоянной трансформации – в результате исследования IDC FutureScape спрогнозировано, что к 2022 г. 35% организаций, ориентированных на клиентский опыт, будут внедрять коммерческие бизнес-модели повсеместно и получать 50% дохода за счет контекстных открытий.

По экспертным оценкам [20], внедрение разных инструментов цифрового маркетинга способствует получению мультипликативного эффекта. Приведем некоторые примеры.

*E-mail-маркетинг:* The New York Times имеет 30 электронных рассылок с показателем около 70% открытий. Такой результат они получили благодаря узкой сегментации целевой аудитории. Исследование

компания Experian показало, что персонализированные письма открываются на 26% чаще, чем с шаблонными темами.

*Мобильные устройства:* исследования компании DMR показали, что более 50 млрд поисковых запросов в месяц совершаются именно с мобильных устройств; 80% интернет-пользователей владеют смартфонами. Компания State of Marketing Report провела опрос маркетологов о важности оптимизации писем под мобильные устройства. 31% опрошенных утверждает, что более половины их e-mail-рассылок открывается с мобильных телефонов. Выявлено, что лишь 47% B2C компаний полностью используют оптимизацию текста письма. Исследования McKinsey&Company показали, что 61% пользователей смартфонов не возвращается на веб-сайт, если у них появляются сложности с доступом. Кроме этого, 40% возвращаются к конкурентам.

*Социальные сети:* более 1 млрд владельцев смартфонов в месяц пользуются Facebook;

76% пользователей заходят в Facebook ежедневно. На Instagram, в свою очередь, приходится 51% таких пользователей.

*Контент-маркетинг:* 33% маркетологов делают 2-5 публикаций в месяц; 70% компаний увеличивают бюджет на видео-контент; популярность инфографики выросла на 800% в год; более 80% маркетологов используют письменный контент и планируют увеличить его; 28% специалистов по цифровому маркетингу изучают подкасты, то есть звуковые или видеофайлы в стиле радио- и телепередач в Интернете. Как правило, подкасты имеют определенную тематику и периодичность издания.

*SEO:* более 600 млн пользователей не хотят видеть рекламу, используя для ее блокировки разные сервисы. Одно из преимуществ органических сайтов; около 60% маркетологов в сфере B2B утверждают, что большинство клиентов они получают благодаря SEO; первые 3 сайта из поисковой выдачи получают более 50% переходов; 39% пользователей уйдут с сайта, если он долго загружается.

*Использование прямых трансляций* – преимущество данного канала для бизнеса заключается в моментальной коммуникации в режиме онлайн. Пользователь может делать видео-презентацию продукта или делиться своим опытом, мгновенно отвечая на вопросы зрителей. В 2018 г. поток онлайн-трансляций составил более 70% всего трафика в сети.

*Визуализация контента* приобретает все большую важность. Популярность онлайн-видео стремительно растет. Ежедневно видео, размещенное на Facebook, получает более 8 млрд просмотров. Рекламодатели, которые заказывают рекламу на телевидении в прайм-тайм шоу, могут получать на 56% больше аудитории. В 2019 г. около 80% онлайн-контента будет визуализировано.

*Важность персонализированного контента* очень значима. Весь контент, который отправляется существующим и потенциальным



клиентам, должен отличаться между собой. Для этого необходимо создать динамический сайт, который будет отличать нового пользователя от уже имеющегося, и будет показывать им разную информацию. Например, новый посетитель будет видеть стандартную страницу с перечнем товаров или услуг компании, а пользователь, который уже был на сайте – презентацию новой продукции. Этому подходу компания Hub Spot назвала Smart-контентом, то есть персонализированным под нужды клиента. В результате проведенного опроса компания установила, что персонализированный призыв к действию на 41% эффективнее, чем стандартный. В свою очередь, компания Smart Insights провела исследование и выявила, что более 60% пользователей больше доверяют компаниям, создающим персонализированный контент.

*Чат-боты:* к 2020 г. более 85% всех взаимодействий компаний с клиентами будет проходить именно через чат-боты; более 70% покупателей довольны взаимодействием с чат-ботами.

*Голосовой поиск:* к 2020 г. около 30% всех действий в интернете будет совершаться без помощи рук, а 50% поисковых запросов будет осуществлено с помощью голосовых команд; однако опросы показали, что 62% маркетологов не собираются заниматься развитием этого направления в 2019 г., пока не осознавая преимущества этого инструмента.

*Искусственный интеллект:* по данным Forbes, около 84% маркетинговых фирм внедрили или внедряют искусственный интеллект в своей деятельности. 75% организаций, использующих машинное обучение, отмечают возросший более чем на 10% уровень удовлетворенности пользователей.

Таким образом, цифровой маркетинг является эффективным видом деятельности по продвижению продукции с использованием совокупности цифровых каналов. Для развития цифрового маркетинга необходимо внедрять такие современные инструменты, как короткие видео; чат-боты; голосовой поиск; видеомаркетинг; контент; торги в режиме реального времени, предусматривающие покупку-продажу показов рекламы на аукционах; искусственный интеллект; нативная реклама; аудиоконтент для большего охвата; интернет-телевидение; оперативное реагирование на упоминания; микроинфлюенсеры; стратегическое планирование и omnichannel; сквозная аналитика как наиболее эффективный способ оптимизации рекламных бюджетов и принятия управленческих решений.

### **Список использованных источников**

1. Вертайм К., Фенвик Я. Цифровой маркетинг. Как увеличить продажи с помощью социальных сетей, блогов, вики-ресурсов, мобильных телефонов и других современных технологий. М.: Альпина Паблишер, 2010. 384 с.

2. Люльчак З.С. Стан та перспективи розвитку digital-маркетингу. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2012. С. 200-206. URL: <http://ena.lp.edu.ua>.
3. Матвіїв М.Я. Нова парадигма маркетингу підприємств в умовах глобалізації: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2013. 416 с.
4. Яцюк Д.В. Цифровий маркетинг: майбутнє маркетингових комунікацій в брендингу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 7. URL: [http://www.investplan.com.ua/pdf/7\\_2015/16.pdf](http://www.investplan.com.ua/pdf/7_2015/16.pdf).
5. Рубан В.В. Цифровий маркетинг: роль та особливості використання. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 2-2 (08). С. 20-25.
6. Акулич М. Диджитал-маркетинг. М.: Издательские решения, 2017. 200 с.
7. Цифровий маркетинг – модель маркетингу ХХІ сторіччя: монографія / За ред. М.А. Окландер. Одеса: Астропринт, 2017. 292 с.
8. Марчук О.О. Цифровий маркетинг як інноваційний інструмент управління. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. № 17. С. 296-299. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-17-43>.
9. Джеффри М. Маркетинг, основанный на данных. 15 ключевых показателей, которые должен знать каждый. Пер. с англ. П. Миронова. М.: Манн, Иванов, Фербер, 2018. 384 с.
10. Котлер Ф. Маркетинг 4.0. Від традиційного до цифрового. Пер. з англ. Київ: Видавництво Країна мрій, 2018. 208 с.
11. Юрасов А.В., Иванов А.В. Интернет-маркетинг. М.: Горячая Линия-Телеком, 2012. 246 с.
12. Окландер М.А., Романенко О.О. Специфічні відмінності цифрового маркетингу від Інтернет-маркетингу. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. 2015. № 12. С. 362-371.
13. Капустина Л.М., Мосунов И.Д. Интернет-маркетинг. Теория и практика продвижения бренда в Сети: монография. Екатеринбург: Изд-во УГЭУ, 2015. 102 с.
14. Интернет-маркетинг и digital-стратегии. Принципы эффективного использования / О. Кожушко, И. Чуркин, А. Агеев и др. Новосибирск: РИЦ НГУ, 2015. 327 с.
15. Акулич М.В. Инструменты интернет-маркетинга. Маркетинг влияния и ньюсджекинг. М.: Издательские решения, 2017. 50 с.
16. Шафалюк О.К. Методологічні проблеми і можливості розвитку Інтернет-маркетингу. *Маркетинг і цифрові технології*. 2017. Т. 1. № 1. С. 108-127.
17. Воронюк А., Полищук А. Актуальный Интернет-маркетинг. М.: ІРІО, 2018. 160 с.
18. Digital-маркетинг в бизнесе: 13 каналов продвижения и обзор их преимуществ. URL: <https://kirulanov.com/13-kanalov-prodvijeniю>.

19. Gartner: инновационные технологии и изменения в поведении потребителей вынуждают менять стратегии маркетинга. *Вестник цифровой трансформации*. 2019. Январь. URL: <https://www.cio.ru>.

20. Гусаров А. Digital-маркетинг в бизнесе: полный обзор возможностей. URL: <https://gusarov-group.by>.

*The article summarizes and systematizes the existing approaches to the essence and content of digital marketing. The main differences between Internet marketing and digital marketing are identified. Common digital product promotion channels (content-marketing, digital advertising, multichannel promotion, web-analytics) are investigated and their features are revealed. It has been established that to attract customers it is advisable to use a complex of digital advertising channels. The benefits of using digital marketing tools are revealed. Key trends in the development of digital marketing in the global information environment are defined.*

**Key words:** digital marketing, marketing activities, promotion channels, tools, digital technologies, digital transformation, globalization.

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 338.436**

**В.Я. Чевганова**, кандидат економічних наук, професор,  
**І.В. Міняйленко**, кандидат економічних наук, старший викладач,  
Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка,  
м. Полтава, Україна,

**О.С. Олійник**, кандидат економічних наук,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна

## **ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА**

*Головною проблемою в економіці є економічно ефективно функціонування виробництва та використання персоналу. В період ринкової економіки зростає ряд причин, які спричиняють необхідність підвищення економічної ефективності і отримання ефекту.*

**Ключові слова:** ефективність, персонал, підприємство, продуктивність праці.

Під терміном «ефект» (від латинського слова «effectus») розуміють дію, результат, наслідок чогось [7, с. 506]. Лугінін О.Є. відмічає, що економічна ефективність означає співвідношення результатів економічної діяльності

та витрат, пов'язаних із досягненням цих результатів, і оцінюється за логічною формулою:

$$E = P/V, \quad (1.1)$$

де  $E$  – економічна ефективність;  
 $P$  – результат економічної діяльності;  
 $V$  – витрати.

В період перебудови економіки України на багатьох підприємствах різних галузей народного господарства, в тому числі і в спиртовій, постало питання здійснення цілого ряду розрахунків, що пов'язані з проведенням аналізу та оцінки економічної ефективності та безпеки підприємств, в тому числі і персоналу. Трудові ресурси, а саме їх кількісні зміни, можна охарактеризувати такими показниками, як абсолютний приріст, темпи росту і темпи приросту. Абсолютний приріст визначається на початок і кінець розглянутого періоду. Темп росту обчислюється як відношення абсолютної чисельності персоналу наприкінці даного періоду до їхньої величини на початку періоду [5, с. 17], що полягає в установленні еталонних вимог до кожної групи співробітників підприємства. Ці вимоги формуються за наступними компонентами: здоров'я, моральність, творчі здібності, активність, організованість, освіта та професіоналізм і для кожного компонента якість персоналу можна оцінити за формулою:

$$Q_i = U\phi_i / Ue_i \quad (1.2)$$

де  $Q_i$  – якість персоналу окремої групи за  $i$ -ю компонентою,  
 $U\phi_i$  – фактичне значення  $i$ -го компонента,  
 $Ue_i$  – еталонне значення  $i$ -го компонента.

Характер виконуваних робіт визначає значимість кожного компонента. Оскільки високу якість одного не може компенсувати низьку якість іншого необхідно показники якості визначати за кожним з компонентів. Разом з тим певний інтерес становить узагальнена характеристика якості, яку можна визначити при допомозі формули [4, с. 28]:

$$Q = \sum_i U\phi_i \times W_i / \sum_i Ue_i \times W_i, \quad (1.3)$$

де  $W_i$  – значимість  $i$ -го компонента для даного підприємства чи його підрозділу.

Еталонні значення компонентів приводяться в тарифно-кваліфікаційних довідниках, посадових інструкціях, професійних вимогах та інших документах, де в основу беруться показники здоров'я, освіти і професіоналізму. Як відомо, для повної характеристики персоналу підприємства ми скористаємось і показниками, що властиві йому. Стосовно спиртового підприємства величина персоналу визначається за формулами:

$$\Phi_c = \Phi_k - \Phi_n \quad (1.4)$$

$$\text{або } \Phi_c = Ч \times Д \times T_{зм} \quad (1.5)$$

де  $\Phi_c$  – сукупний потенційний фонд робочого часу підприємства, год.;  
 $\Phi_k$  – календарний фонд робочого часу, год.;  
 $\Phi_n$  – нерезервоутворюючі неявки і перерви, год.;

Ч – чисельність працівників, чол.;  
Д – кількість днів роботи в періоді, дн.;  
Т<sub>зм</sub> – тривалість робочого дня, год.

Таким чином, величина персоналу спиртового підприємства в годинах - це добуток чисельності працівників на законодавчо встановлену тривалість робочого дня у годинах з урахуванням кількості днів роботи в розрахунковому періоді.

Розглянемо з одного боку наше твердження, а саме визначення параметрів колективу підприємства, які можна поділити на дві групи. Перша група включає параметри виробничих складових персоналу (чисельність персоналу; кількість робочого персоналу, який працюватиме за нормального рівня інтенсивності праці; професійно-кваліфікаційна структура; підвищення та оновлення професійного рівня; творча активність). В другу групу входять параметри, що характеризують соціально-демографічні показники персоналу (статеві-вікова структура; рівень освіти; сімейна структура; стан здоров'я).

Другий бік нашого переконання передбачає оцінювання: фізичного і психологічного потенціалу працівників; обсягу загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь, що обумовлюють здатність до праці певної якості; якість членів колективу як суб'єктів господарської діяльності.

Під фізичним і психологічним потенціалом працівників розуміється здатність і схильність працівників до праці, стан здоров'я, фізичний розвиток. Освітній та кваліфікаційний рівень працівників характеризують обсяг загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь, що обумовлюють здатність до праці певної якості. Якість членів колективу як суб'єктів господарської діяльності передбачає такі параметри як відповідність, співпричетність до економічної діяльності підприємства.

На підприємствах всіх галузей народного господарства, а також в спиртопродуктовому підкомплексі, ми можемо відмітити зміни в чисельності та складі працівників цих підприємств. Зміни відбуваються в об'єктивних фактах і зміни в управлінських рішеннях, в результаті чого змінюються кількісні та якісні характеристики персоналу кожного підприємства. Отже, персонал спиртового підприємства – величина змінна і відповідно в теперішній час особливо непостійна.

Підвищуючи ефективність господарювання на кожному підприємстві, ми можемо відмітити цілий ряд критеріїв, які можна поділити на дві групи. До першої групи ми можемо включити економічні критерії, що включають в себе зростання продуктивності праці, економії живої та уречевленої праці, згідно з Тимчасовими Методичними Рекомендаціями розрахунку продуктивності праці. До другої групи ми відносимо соціальні критерії, а саме – законодавче скорочення робочого тижня, поліпшення умов праці та побуту, поліпшення стану природного середовища, підвищення соціальних гарантій зайнятості, підвищення загальної безпеки життя та його рівня.

Отже, для підвищення ефективності використання персоналу підприємства необхідно залучати цілий ряд потенційних резервів.

Резерви, які підвищують ефективність використання персоналу, формуються під впливом умов і чинників. Їх комплексний аналіз слугує методологічною та інформаційною основою для розробки заходів, спрямованих на ефективне використання ресурсів праці. Як умови, так і чинники підвищення ефективності використання персоналу відображають суттєві причинно-наслідкові зв'язки, що визначають даний процес. Чинник є тією рушійною силою, яка впливає на ефективність використання персоналу за різних матеріально-технічних, суспільно-економічних і природних умов.

Умови забезпечують дію чинників, які підвищують ефективність використання персоналу. Чинники діють стільки часу, скільки зберігаються умови, що їх породжують. Головні з цих умов матеріально-технічні, соціально-економічні, природні. Матеріально-технічні умови характеризують ступінь розвитку продуктивних сил і пов'язані з нагромадженням виробничого потенціалу, його якісним складом, рівнем розвитку науки і техніки, а також соціально-економічними особливостями трудових ресурсів.

Природні умови впливають на формування, розподіл (перерозподіл) і використання персоналу, визначають особливості зайнятості працездатного населення та ефективність його праці. Природні або демографічні умови визначають ступінь забезпечення регіонів кадрами з усіма наслідками, що випливають із цього.

Рівень використання персоналу на підприємстві може бути розкритий системою показників, що відображають: ступінь зайнятості працездатного населення у виробництві, структуру зайнятості, продуктивність праці. Ефективність використання персоналу характеризується сукупністю взаємопов'язаних показників, що відображають динаміку чинників, які впливають на зростання національного (суспільного) доходу.

Серед показників, що характеризують використання персоналу значне місце посідає темп зростання продуктивності праці. Темп зростання продуктивності праці визначається відношенням рівня продуктивності праці у плановому (прогнозованому), або ж у звітному періоді (році) у відсотках до базового минулого року чи періоду (ланцюговий індекс). За видами економічної діяльності та підприємствах рівень продуктивності праці визначається за формулою:

$$П_{п.} = Q / Ч_{пвп}, \quad (1.6)$$

де  $П_{п.}$  – продуктивність праці за видами економічної діяльності і підприємствами;

$Q$  – обсяг продукції, грн;

$Ч_{пвп}$  – середньооблікова чисельність персоналу, осіб.

Ефективність використання персоналу на будь-якому рівні можна визначити через формулу інтенсивності виробництва, а саме:

$$Q_{\text{пн}} = 100 \% - \frac{\Delta Q_{\text{п}}}{\Delta Q} \cdot 100 \% , \quad (1.7)$$

де  $Q_{\text{пн}}$  – питома вага національного доходу, або продукції галузі, регіону, підприємства, вироблених за період, за рахунок приросту продуктивності праці, %;

$\Delta Q_{\text{п}}$  – приріст чисельності працюючих за період, %;

$\Delta Q$  – приріст обсягу національного доходу або продукції галузі, регіону, підприємства за період, %.

Використовуючи всі методичні підходи щодо ефективного використання персоналу спиртопродуктових підприємств ми можемо ще згадати проте, що необхідно постійно поліпшувати використання персоналу використовуючи різні шляхи та напрямки. Шляхи підвищення ефективності використання персоналу обумовлені розвитком ринкових реформ. У зв'язку з цим зупинимось на найактуальніших моментах і напрямках формування ринку праці та проблемах зайнятості. Узагальнюючим показником ефективності використання персоналу є ступінь використання ресурсів праці та рівень продуктивності суспільної праці. А саме величина національного доходу в розрахунку на одного представника трудових ресурсів.

Отже, ефективне господарювання на спиртопродуктових підприємствах та результативне використання їх персоналу спрямовані на одне – отримання прибутку підприємства та використання якісних характеристик його персоналу, при умові їх покращення і примноження.

З метою ефективного використання персоналу підприємства необхідно здійснювати комплексну оцінку персоналу, тобто здійснити кількісне вимірювання характеристик працівника та виконуваної ним роботи при допомозі балів, дана оцінка подана у вигляді формули 1.8.

$$K = 0,5 \times P_{\text{пкр}} \times P_{\text{дя}} + P_{\text{ср(ф)}} \times P_{\text{др}} \quad (1.8)$$

де  $K_{\text{оп}}$  – комплексна оцінка персоналу;

0,5 – емпірично визначений коефіцієнт, уведений у формулу для посилення значущості оцінки складності та результативності праці;

$P_{\text{пкр}}$  – професійно-кваліфікаційний рівень;

$P_{\text{дя}}$  – ділові якості;

$P_{\text{ср(ф)}}$  – складність роботи (виконуваних функцій);

$P_{\text{др}}$  – конкретно досягнутий результат.

Для розрахунку комплексної оцінки персоналу підприємств спиртопродуктового підкомплексу необхідно комплексно оцінити кожне підприємство окремо за складом його працівників по ряду показників. Але для того, щоб спеціалісти підприємств враховували всі можливі характеристики при розрахунках комплексної оцінки персоналу, на нашу думку, необхідно включити наступні характеристики – вік, стать, оцінку результатів праці і виключити – складність роботи (виконуваних функцій), конкретно досягнутий результат. В результаті таких змін формула комплексної оцінки персоналу спиртового підприємства буде мати

змінений вигляд і головне буде широко застосовуватися при визначенні професійно-кваліфікаційного рівня, ділових якостей, віку та статті, і конкретно досягнутих результатів праці, а потім ці характеристики порівнюють і виводять загальні рішення для спиртопродуктового підкомплексу з метою здійснення поставленої задачі використовуємо формулу комплексної оцінки персоналу підприємств спиртопродуктового підкомплексу в наступному вигляді:

$$K_{оп} = 0,5 \times P_{пкр} \times P_{дя} + P_{в} \times P_{с} \times P_{рп}, \quad (1.9)$$

де  $K_{оп}$  – комплексна оцінка персоналу

0,5 – емпірично визначений коефіцієнт, уведений у формулу для посилення значущості оцінки складності та результативності праці;

$P_{пкр}$  – професійно-кваліфікаційний рівень;

$P_{дя}$  – ділові якості;

$P_{в}$  – вік;

$P_{с}$  – стать;

$P_{рп}$  – оцінка результатів праці.

Професійно-кваліфікаційний рівень спиртового підприємства визначається за загальним для всіх категорій персоналу, тобто набором об'єктивних ознак, а саме: освітою, стажем роботи та активністю в участі працівників у системі підвищення кваліфікації (формула 1.10).

$$P_{пкр} = (O + CP + A) / 0,85, \quad (1.10)$$

де  $O$  – оцінка освіти;

$CP$  – оцінка стажу роботи;

$A$  – активність участі в системі підвищення професійної майстерності;

0,85 - максимальна балова оцінка.

Дані ознаки оцінюються певною кількістю балів і в результаті їх визначення ми можемо прийти до обрахунку коефіцієнта професійно-кваліфікаційного рівня по підприємству.

Рівень ділових якостей робітників на підприємстві ми визначаємо за рядом універсальних ознак, що істотно впливають на морально-психологічний клімат у колективі та продуктивність його праці.

Кожна ознака ділових якостей має чотири рівні вияву (низький, середній, високий, найвищий) та оцінюється відповідно в балах – 0,5; 1,0; 2,0; 3,0. Оцінювання від 0,5 до 3 балів визначається за кожною ознакою з урахуванням її питомої значущості.

Сукупність всіх якостей і складає ділову оцінку працівників підприємства яку можна записати у вигляді формули. Наступною важливою ознакою, що впливає на характеристику персоналу підприємства є середній вік працюючих. Вік працюючих являється ознакою, що вказує на працезабезпечення підприємства, його моторність. Також, віковий чинник вказує на свідому зрілість, витривалість та якісну характеристику кадрів.



Ефективність оцінювання персоналу спиртового підприємства залежить також від статті, так як праця в даній галузі різноманітна, то на підприємствах даного підкомплексу працюють працівники обох статей з перевагою жінок. Хоча продуктивність праці жінок часом і вища (враховуючи різний рівень мотивації в жінок і чоловіків), але враховуючи репродуктивну функцію і фертильний вік жінок, ми маємо оцінку і балах меншу саме в жінок.

Ритмічність, кількісні та якісні параметри роботи працівників складають оцінку результатів праці на спиртових підприємствах. Значущість даних ознак використовуються на трьох рівнях з врахуванням питомої значущості. Для оцінки впливу факторів на рівень персоналу спиртового підприємства використовується ряд показників, зокрема: приріст персоналу за рахунок екстенсивних факторів; приріст персоналу за рахунок інтенсивних факторів; приріст персоналу за рахунок екстенсивних і інтенсивних факторів; частка приросту за рахунок екстенсивних факторів у загальному прирості персоналу; частка приросту за рахунок інтенсивних факторів у загальному прирості персоналу [3, с. 35-36]. Для повного відображення впливу факторів на рівень персоналу та самого спиртового підприємства використовуються критеріальні показники.

Порівняння певних характеристик працівників підприємства з відповідними параметрами, вимогами, еталонами відбувається на спиртових підприємствах зовнішньою оцінкою та самооцінкою виконуючи орієнтуючу та стимулюючу функції. Сам процес порівняння певних характеристик оцінки включає декілька складових: процедуру оцінки, зміст оцінки та метод оцінки. Процедура оцінки включає визначення місця оцінки, суб'єкту оцінки, її порядок і періодичність, при використанні технічних засобів. Зміст оцінки полягає в оцінюванні особистих якостей працівників і їх результатів праці. Метод оцінки полягає у виявленні та вимірюванні показників.

Оцінка здійснюється на загально визначених принципах, а саме: об'єктивності, усебічності, систематичності (постійності), що дає змогу використати оцінку персоналу для: підбору й розстановки нових працівників; прогнозування просування працівників по службі; раціоналізації прийомів і методів роботи; побудови ефективності системи мотивації праці; оцінки ефективності діяльності окремих працівників і трудових колективів. Широко застосовувана комплексна оцінка персоналу за бальною системою дає можливість кількісно виміряти за допомогою балів найбільш істотні характеристики, стверджує Покропивний С.Ф. [2, с. 87-95]. Оцінка персоналу спиртового підприємства визначається оцінюванням персоналу, як кожного працівника, так і колективу в цілому. Дана оцінка доповнює повну характеристику ресурсного потенціалу підприємства, галузі і дає можливість прийняття управлінських рішень

щодо покращення функціонування відповідного підприємства чи підкомплексу.

Оцінка персоналу підприємств спиртопродуктового підкомплексу спонукає фахівців та керівників підприємства на ефективне його використання, та прибуткове функціонування, в результаті чого виникає необхідність дослідження ефективного використання персоналу і загалом господарювання спиртових підприємств.

На виконання вище вказаного завдання ми звернемо особливу увагу на атестацію персоналу, тобто на особливий метод оцінки персоналу організації при якому керівник періодично оцінює ефективність виконання посадових обов'язків за допомогою стандартних критеріїв; кадрові заходи, покликані при цьому оцінити рівень відповідності праці, якостей і потенціалу особистості та вимогам виконуваної роботи; – процедура визначення кваліфікації, рівня знань, практичних навичок, ділових якостей працівника й встановлення ступеня їхньої відповідності займаній посаді. Таким чином ціль атестації полягає в підвищенні ефективності використання кадрового потенціалу організації; за її результатами приймається рішення про збереження або зміну посади атестованого або системи мотивації його праці, необхідності додаткової підготовки і ін. [1, с. 286].

Під впливом реформування економіки на підприємствах народного господарства виникає необхідність в нововведеннях і саме тому, потрібно впроваджувати інноваційні спрямування підвищення ефективності використання персоналу. В результаті цього ми в своєму дослідженні будемо проводити розрахунки по обробці економічної інформації, побудови таблиць і графіків, виявлення зв'язків та залежностей, що необхідно для прогнозування ефективного використання та розвитку персоналу спиртових підприємств застосовуючи пакети прикладних програм Microsoft Office Excel та програмне забезпечення оцінки взаємозв'язків економічних явищ методом статистичних рівнянь залежностей [6], а також розробимо методичний підхід до визначення зв'язку показників діяльності підприємств спиртової промисловості з прибутком та продуктивністю праці для застосування на рівнях окремих підприємств та галузі в регіоні.

Враховуючи особливості процесів сьогодення, що відбуваються в суспільстві ми також звернемо увагу на відношення керівництва спиртових заводів до персоналу даних підприємств, тобто питання соціальної відповідальності, яке набуває неабиякої актуальності.

Піднімаючи питання соціальної відповідальності на спиртових підприємствах України ми можемо відмітити наступне: в період реформування економіки України різко знизилась кількість підприємств, що здійснювали бюджетотворюючу діяльність, тим самим була знищена база формування соціальної інфраструктури, а також відбулося скорочення

кризових ресурсів, що призвело до відсутності самореалізації, особливо молоді і відповідно знайшло своє відображення в різних міграціях і зниженні рівня життя населення.

Отже, формування, використання та розвиток персоналу спиртового виробництва це складні процеси управління персоналом на підприємстві, які впливають не тільки на результати діяльності працівників, але і на результати діяльності окремого підприємства, а також галузі і загалом народного господарства в цілому.

Досліджуючи науково-теоретичні основи формування, розвитку та використання персоналу підприємств, ми можемо зробити висновки, що: під впливом реформування економіки на підприємствах виникає необхідність в нововведеннях і саме тому, потрібно впроваджувати інноваційні спрямування підвищення ефективності використання персоналу. У відповідності до цього виникла необхідність у застосуванні розрахунку того, які наслідки для кожного підприємства матимуть нововведення, пов'язані із зменшенням потреби в персоналі.

### Список використаних джерел

1. Большой экономический словарь [Электронный ресурс]. Режим доступа: [www/megabook.ru/business](http://www/megabook.ru/business).
2. Економіка підприємства: підручник / За заг. ред. С.Ф. Покропивного. – 2-е вид. перероб. і доповн. – К.: КНЕУ, 2005. – 528 с.
3. Економіка праці і соціально-трудова відносина: навч. посіб. / [за ред. В.М. Ковальова]. – К.: ЦНЛ, 2006. – 256 с.
4. Завіновська Г.Т. Економіка праці: навч. посіб. / Г.Т. Завіновська. – К.: КНЕУ, 2006. – 300 с.
5. Крайник О.П. Економіка підприємства: навч. посіб. / О.П. Крайник, Є.С. Барвінська; за ред. О.П. Крайник. – 2-е вид. оновлене і доповнене. – Львів: національний університет «Львівська політехніка», «Інтелект-Захід», 2005. – 296 с.
6. Кулинич О.І. Теорія статистики / О.І. Кулинич, Р.О. Кулинич. – К.: Знання. 2010. – 239 с.
7. Новый український тлумачний словник. Близько 20000 слів і словосполучень [Текст] / [укл. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського]. – Харків: Книжковий Клуб, 2008. – 608 с.

*The main problem in the economy is the cost-effective functioning of the production and use of personnel. In the period of a market economy there is a growing number of reasons that make it necessary to increase the economic efficiency and obtain the effect.*

**Key words:** *efficiency, staff, company, productive work.*

Дата надходження до редакції: 20.04.2019

*Ю.О. Ярмоленко, кандидат економічних наук, доцент,  
Академія праці, соціальних відносин і туризму,  
м. Київ, Україна*

## **ІННОВАЦІЙНИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТИ**

*У статті обґрунтовано необхідність розвитку інноваційної діяльності аграрного сектору економіки України. Висвітлено особливості інноваційної діяльності та процесу впровадження інновацій у виробничу діяльність аграрних підприємств. Проаналізовано основні проблеми на шляху інноваційного розвитку аграрного сектору України та зазначено пріоритетні напрями його розвитку. Також в статті доведено необхідність державної підтримки інноваційного шляху розвитку аграрного сектору.*

***Ключові слова.** інновація, інноваційний процес, інноваційна діяльність, інноваційний розвиток, сталий розвиток, конкурентоспроможність.*

**Постановка проблеми.** Досягнення конкурентоспроможності в системі глобального світового господарства та сталого розвитку економіки потребує посилення інноваційного спрямування виробників саме аграрного сектору економіки України, який нині створює майже третину валового внутрішнього продукту. Обсяг сільськогосподарської продукції за період 2010 – 2017 роки зріс на 27,8 %. Валова додана вартість зросла у 3,7 рази при загальному зростанні у 2,5 рази. Її рівень рентабельності у 2017 році складав від 3,4% (велика рогата худоба та м'ясо) до 51,6% (виноград). Неприбутковими було виробництво вівців та коз на м'ясо (-39,6%), а також виробництво яєць курячих (-9%)[ 7, с.26]. За останні 5 років частка сільськогосподарської продукції в структурі експортної виручки зросла з 27% у 2013 році до 41 % у 2017. А вже тільки за першу половину 2018 року її частка склала 36,5%. Нажаль, основу експорту все ще становить сировина, а саме продукція рослинного походження: пшениця, ячмінь, кукурудза та соєві боби. Їх частка складає 55% [15]. Ключовими покупцями в регіональній структурі експорту є азіатські країни (43,6%); країни Європейського Союзу (31,4%) та країни Африки (13,3%) [16]. Але при цьому агропромислове виробництво в Україні за продуктивністю й ефективністю відстає від країн Європейського Союзу, не говорячи вже про заробітну плату, яка у 2017 році була майже на 20% (18,9%) нижчою навіть від заробітної плати в цілому по Україні [ 7, с. 22 ]. Крім того, за останні роки не вирішена проблема із скорочення нерівності рівня життя міського й сільського населення, а також подолання бідності у сільській місцевості. На сьогодні рівень бідності сільського населення майже у 2,5 рази більше міського. Нажаль, й в цілому в Україні

рівень бідності залишається доволі високим. За даними Державного комітету статистики України у першому півріччі 2018 року 30,5% українців мали доходи нижче реального прожиткового рівня, а 2,1 % жили на доходи нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму . На цей період він становив 1700 грн. Не суттєво змінилася ситуація у цьому плані на краще й у 2019 році. Такий стан ні як не відповідає умовам сталого розвитку, головною вимогою якого є взагалі відсутність бідності. Тому, наша країна сьогодні повинна цілеспрямовано забезпечувати перехід від екстенсивної до прогресивної інноваційної моделі розвитку економіки, яка дасть змогу радикально підвищити ефективність сільського господарства, конкурентоспроможність продовольчої продукції, здатної підвищити якість життя людини і подолання бідності. Розвиток аграрного сектору об'єктивно є визначальним у розвитку економіки України в цілому. В умовах мінливого зовнішнього середовища, посилення процесів глобалізації, інтеграції до світового економічного простору та сталого розвитку економіки необхідно визначити наявність багатьох проблем, які заважають ефективному функціонуванню галузі, шлях до якого полягає в її інноваційному розвитку.

Подальші перспективи розвитку аграрного сектору залежать від оперативності і ефективності вирішення досконалості логістики зберігання, інфраструктури аграрного ринку, припинення використання застарілого обладнання, повної адаптації української продукції до умов міжнародного ринку, а також відповідності вимогам щодо якості та безпечності сировини та харчових продуктів, що набуває особливої важливості в умовах сталого розвитку. Першочерговою проблемою на цьому шляху, на нашу думку, є недосконалість функціонування організаційно-правового механізму підтримки розвитку аграрного сектору. Тому нині спостерігається відсутність в повному обсязі фінансового забезпечення законів, що приймаються, і невиконання вже прийнятих законів та інших нормативно - правових актів, тобто низька виконавча дисципліна в державних органах влади.

#### **Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Різні аспекти діяльності щодо впровадження інновацій в аграрній сектор були розглянуті багатьма зарубіжними вченими [9-14] тощо, а також й вітчизняними науковцями, серед яких –О.І. Дацій,[3] М.В. Присяжнюк, М.В. Зубець, П.Т. Саблук, В.Я. Месель - Веселяк, М.М. Федоров, О.Ю. Грищенко [6], С.А., Володін [1], Г.Є. Павлова [5], О. М. Царенко [8] та інші. Але незважаючи на цінність наявних наукових праць, ще залишається ряд питань, які вимагають подальшого вивчення.

**Мета статті.** Метою даної статті є визначення сучасних основних проблем та пріоритетів інноваційного розвитку аграрного сектору економіки України.

**Виклад основного матеріалу.** Статистичні дані та дослідження вітчизняних науковців показують, що на сьогоднішній день Україна займає

лідируючі позиції у сфері експорту сільськогосподарської продукції на світовий ринок, а аграрний сектор України є стратегічною і найбільш ефективною галуззю народного господарства. Його діяльність є основою розвитку економіки нашої країни та добробуту населення. Це галузь забезпечує населення продуктами, які складають основу продовольчої безпеки держави, а промисловість – сировиною. [9]. У сучасному стані української економіки аграрний сектор є однією з небагатьох галузей, яка здатна виробляти продукцію конкурентоздатну на світових ринках. Розвиток даного сектору економіки дозволило б використовувати практично необмежені резерви зростання ВВП, забезпечуючи при цьому системний розвиток взаємопов'язаних галузей всього агропромислового комплексу. Головним стримуючим фактором такого системного економічного розвитку є сировинна орієнтація економіки нашої країни. Розрахунки вчених свідчать, що інноваційний шлях розвитку аграрного сектору здатний збільшити ВВП в десятки разів [5]. Крім того, вирішуються і соціальні проблеми: забезпечується зайнятість сільського населення та підвищується якість його життя; розвиваються сільські території; покращується система продовольчого забезпечення; створюються сприятливі умови для демографічного зростання.

Динаміка розвитку світової економіки свідчить про те, що серед основних чинників конкурентоспроможності країн визначальним є впровадження ефективних механізмів інноваційної політики, що забезпечують конкурентоспроможність економіки. Більшістю держав, які майбутній економічний розвиток пов'язують із здобутками науки та активними інноваційними процесами, розроблено документи, що визначають концептуальне і стратегічне бачення перспектив інноваційного розвитку економіки та формування національної інноваційної системи. Такий документ уперше було розроблено у США, його мають Великобританія, Франція, Німеччина, інші країни ЄС, а також Росія, Білорусь, Казахстан тощо. Досвід розвинених країн світу підтверджує, що ключова роль у забезпеченні умов інноваційного розвитку, формуванні національної інноваційної системи належить державі, яка встановлює стратегічні цілі, забезпечує ресурсну підтримку, зокрема бюджетне фінансування, податкове стимулювання, кредитування тощо.

Провідні зарубіжні виробники сільськогосподарської продукції почали переходити на інноваційний шлях розвитку ще в останній третині ХХІ століття. Вітчизняне сільськогосподарське виробництво сьогодні в п'ять разів більше енергоємне і в чотири рази більше металоємне, а продуктивність праці аж в десять разів нижче, ніж в США, Канаді та провідних європейських країнах. Тому, не ліквідувавши цей розрив, сільськогосподарська продукція України не зможе бути конкурентоздатною на світових продовольчих ринках.

Підтримуючи думку багатьох вчених і враховуючі досвід багатьох країн світу, ми вважаємо, що втілення в життя перспективних напрямів

інноваційних процесів в аграрному секторі залежать, перш за все, від державної аграрної політики країни. У даний час інноваційні процеси в Україні регулюються Законом України "Про інноваційну діяльність" від 04.07.2002 року, в якому визначені правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, а також встановлені форми стимулювання державою інноваційних процесів і спрямована підтримка розвитку економіки країни інноваційним шляхом. В цьому Законі визначено мету і принципи державної інноваційної політики, головною метою якої є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції. Саме цей Закон визначає, що основними принципами державної інноваційної політики є орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України та державні пріоритети інноваційного розвитку, а також забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності [3]. Нажаль, сьогодні саме у частині взаємодії науки, освіти, виробництва та фінансового забезпечення інноваційної діяльності принципи державної інноваційної політики не знайшли належного втілення у практичну діяльність [18].

Активізація інноваційних процесів відіграє значну роль в аграрному секторі. Так в рослинництві запроваджуються нові технології вирощування агрокультур, систем обробітку ґрунтів, технологій зберігання виробленої продукції. Популярними стають технології так званого "нульового" обробітку ґрунтів, "точного" землеробства, системи паралельного водіння агротехніки та внесення добрив для захисту рослин, яке базується на GPS-навігації. У тваринництві комплексні інновації спроможні впроваджувати лише агрохолдинги або фінансово стійкі господарства. Основна ж кількість підприємств сільського господарства вимушена орієнтуватися на поелементне вдосконалення технологій виробництва та зберігання продукції, що пов'язане зі зміною кількості й параметрів робочих операцій та підвищенням їх якості [1].

Як свідчать дослідження, необхідність переходу аграрного сектору України до інноваційного типу розвитку визначається і підтверджується багатьма вченими [1-3;5; 6;8 ]. Згідно «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року» суттєве оновлення основних фондів сільськогосподарських підприємств, особливо їх активної частини, має здійснюватися шляхом технологічної та технічної модернізації [4]. В першу чергу, через впровадження досягнень науково-технічного прогресу у сфері використання ресурсозберігаючої технології вирощування, збирання та зберігання сільськогосподарських культур, техніки останнього покоління вітчизняних та зарубіжних виробників, а також альтернативних видів енергоресурсів.

Інноваційний шлях розвитку аграрного сектору має три взаємопов'язаних і взаємообумовлених напрямів нововведень, а саме: вони стосуються, перш за все, людського фактору, а також біологічного і техногенного факторів. Особлива роль нововведень стосується біологічного фактору (що є відмінною рисою інноваційних процесів в аграрному секторі) його техніко-технологічного оновлення у порівнянні з іншими секторами економіки.

Нажаль, така багатопланова й багатоаспектна проблема, як інноваційні процеси в аграрному секторі економіки України, ще не отримала належного вирішення і вимагає невідкладного розгляду та вирішення у наш час. Однією з головних проблем на шляху розвитку інноваційних процесів в аграрному секторі є відсутність потужної рушійної сили в особі керівників і спеціалістів підприємств, які б бажали, а більш за все, були здатні проводити ефективну інноваційну діяльність. Але таких кадрів сьогодні в аграрному секторі не так вже й багато, тому що значна частина керівників сільськогосподарських підприємств змирилась з важким становищем, а молоді спеціалісти вважають, що робота на селі найчастіше означає злиденне існування і не бажують там працювати [17]. Другою проблемою є слабке супроводження науковим забезпеченням техніко-технологічного оновлення аграрного сектору. Не менш важливою проблемою є неефективне використання земельного потенціалу. За різними оцінками, Україна має від 25 до 30% світових запасів чорнозему, що відкриває можливості для вирощування екологічно чистої (органічної) продукції, споживання якої в усьому світі зростає величезними темпами [8, с. 23.].

За дослідженнями, що були проведені, можна стверджувати, що найважливішими, перспективнішими та пріоритетними напрямами інноваційного розвитку аграрного сектора повинні бути: проведення державної інноваційної політики в аграрному секторі, яка б мала системний характер та спрямовувала б свої зусилля саме на підвищення загального добробуту населення; формування високоосвічених професійних кадрів, здатних проводити ефективну інноваційну діяльність; створення та впровадження у виробництво високопродуктивних сортів і гібридів сільськогосподарських культур, нових порід тварин і птиці, стимулювання агроекологічної діяльності, зокрема, розвитку альтернативного органічного агровиробництва, а також посилення супроводження науковим забезпеченням техніко-технологічного оновлення аграрного сектору.

**Висновки.** Таким чином, інноваційний шлях розвитку аграрного сектору є складним і багатогранним. Впровадження інноваційних технологій, без сумніву, це пріоритетний напрям розвитку, який створює сприятливе середовище для ефективного використання ресурсного потенціалу та формування конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, яка здатна забезпечити продовольчу безпеку країни, подолати



бідність та забезпечити високий рівень життя населення. Сучасний етап розвитку аграрного сектору України супроводжується загостренням низки соціально-економічних проблем. Нові виклики вимагають своєчасної реакції держави у поєднанні з діяльністю аграрної науки і вимогами практики. Тому подальші перспективи розвитку українського аграрного сектору залежать від його оперативної адаптації до нових умов господарювання, чого можна досягти за допомогою ефективної державної інноваційної політики, яка буде спрямована на вимоги сталого розвитку.

### Список використаних джерел

1. Володін С.А. Теоретико-методологічні та організаційні засади інноваційного провайдингу на наукоємному аграрному ринку / С.А. Володін. — К.: ЗАТ "Нічлава", 2007. — 384 с.
2. Дацій О.І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України: монографія / О.І. Дацій. — К.: ННЦ ІАЕ, 2004. — 428 с.
3. Закон України "Про інноваційну діяльність" (04.07.2002 № N40+IV) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/40+15>
4. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця та ін.; НАН України. — К., 2015. — 336 с.
5. Павлова Г.Є. Зарубіжний досвід переходу до інноваційного типу розвитку аграрного сектору національної економіки. — Ефективна економіка. — № 5 — 2011- [Електронний ресурс] — Режим доступу: [www.economy.nauka.com.ua/?op=18LZ=3842](http://www.economy.nauka.com.ua/?op=18LZ=3842).
6. Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М., Грищенко О.Ю. та ін.] Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку): монографія / — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — 1008 с.
7. Статистичний збірник сільське господарство України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Царенко О. М. Економіка розвитку [Текст] : підручник / О. М. Царенко, Н. О. Бей, І. І. Д'яконова, І. В. Сало. — Суми: Університетська книга, 2004. — 590 с. 23. Центр Разумкова. Україна 2014-2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки). [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky\\_2014\\_2015\\_A4\\_fnl.pdf](http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf).
9. Frerichs L., Thielke L. (2015). New concepts of energy supply for sustainable agriculture systems. Landtechnik, 70(4), P. 167-174. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1515/lt.2015.2672>.
10. Herd D. (2014). Network system and cloud applications in livestock farming. Landtechnik, 69 (5), P. 245-248. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1515/lt.2014.617>.
11. Juschka W., Struschka M. (2015). New NOx reduction methods in utilizing agricultural residues as energy source. Landtechnik, 70(5), P. 181-192.

– [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.15150/lt.2015.2674>.

12. Kunisch M. (2016). Big Data in agriculture – perspectives for a service organisation. *Landtechnik*, 71(1), P. 1-3. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.15150/lt.2016.3117>.

13. Tamásy Ch. (2015). Innovations secure the future viability of intensive farming regions. *Landtechnik*, 70(2), P. 15-16.

14. Wegener J.K. (2015). More resources for plant protection: The best is the enemy of the good. *Landtechnik*, 70(3), P. 44-45. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.15150/lt.2015.2662>.

15. [ucab.ua/ua/doing\\_agrobipintss/zovnishtni\\_rinki/osnovni\\_pokazniki\\_zovni\\_shnoi\\_torgivli\\_ukrain](http://ucab.ua/ua/doing_agrobipintss/zovnishtni_rinki/osnovni_pokazniki_zovni_shnoi_torgivli_ukrain).https: [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://ukrstat.gov.ua>.

16. [zirk.ua/ntvs/2018/10/08/agrarnyy\\_sektor\\_ukrainy\\_zarobuv\\_na\\_eksport\\_i\\_mayzhe\\_12\\_milyardv\\_u\\_2018\\_rotsi\\_1422105](http://zirk.ua/ntvs/2018/10/08/agrarnyy_sektor_ukrainy_zarobuv_na_eksport_i_mayzhe_12_milyardv_u_2018_rotsi_1422105) [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://ukrstat.gov.ua>.

17. Ярмоленко Ю.О. Пріоритети розвитку сільської освіти у контексті формування високопрофесійного фахівця для аграрного виробництва /Ю.О. Ярмоленко // Фахове видання з економіки «Агросвіт». 2018.- №6 – С. 51-57.

18. Ярмоленко Ю.О. Інвестиційна діяльність як головна основа інноваційного розвитку аграрного виробництва/ Ю. О. Ярмоленко // Вісник «Економічні науки» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2018. Випуск 13 – С. 189-197.

*The article substantiates the necessity in development of innovative activity of the agrarian sector of the economy of Ukraine. The peculiarities of innovation activity and the process of introduction of innovations into the production activity of agrarian enterprises are highlighted. The main problems on the path of innovative development of agrarian sector of Ukraine are analyzed and priority directions of its development are specified. The article also proves the necessity of state support for the innovative way of development of the agrarian sector.*

**Keywords:** *innovation, innovation process, innovation activity, innovation development, sustainable development, competitiveness.*

Дата надходження до редакції: 08.04.2019

## Розділ 3. Облік, аналіз, оподаткування та контроль в системі управління підприємством

**УДК 336.227: 336.228.**

*Н.В. Андреюк, кандидат економічних наук, доцент,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
м. Київ, Україна*

*Л.Л. Лазебник, доктор економічних наук, професор,  
Національний університет Державної фіскальної служби України,  
м. Ірпінь, Україна*

### **ПОДАТКОВЕ ПЛАНУВАННЯ: БАЛАНС ПРИВАТНИХ І ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ**

*У статті проаналізовані наукові підходи до податкового планування. Здійснено розмежування таких понять, як податкове планування, податкова оптимізація, податкова мінімізація, ухилення від сплати податків, уникнення сплати податків. Визначено сутність, роль та особливості податкового планування ТНК. Розглянуто особливості міжнародного податкового планування та історію міжнародного співробітництва у податковій сфері. Досліджено основні етапи розвитку податкового планування в Україні. Зроблено висновок про необхідність виділення податкового планування як самостійного науково-практичного напрямку досліджень.*

**Ключові слова:** *податкове планування, податкова оптимізація, податкове поле, міжнародне податкове планування, обмеження податкового планування.*

В останні роки спостерігається фокусування уваги і політиків, і ЗМІ, і громадянського суспільства по всьому світу до схем ухиляння від податків, які здебільшого застосовують транснаціональні корпорації (ТНК), вдало використовуючи, зокрема, недосконалість двосторонніх податкових угод, прогалини у взаємодії різних податкових систем, і, особливо, існування юрисдикцій низького оподаткування.

З іншого боку, посилення конкурентної боротьби, збільшення тиску з боку природних монополістів та державних органів вимагає високих транзакційних витрат ведення бізнесу, велика частка яких припадає саме на податкове адміністрування зі складною структурою та методологією справляння податкових платежів. Загальновідомо, що будь-який суб'єкт підприємницької діяльності намагається мінімізувати свої витрати і максимізувати доходи задля збільшення прибутку. Застосування економічних важелів управління прибутковістю діяльності підприємства передбачає застосування оптимальних підходів до податкових платежів та

оцінки ефективності оподаткування. В цьому сенсі стає очевидною необхідність раціональної та ефективної організації обліку і планування податкових витрат підприємства. Воно може значно зміцнити свої фінансові можливості, використовуючи легальні інструменти мінімізації податкових платежів через механізми податкової оптимізації, яка обов'язково передбачає податкове планування.

Більшість науковців, досліджуючи проблему податкового планування, обмежуються теоретичними описами видів податкового планування, форм, методів і принципів його здійснення. У вітчизняній економічній літературі часто використовується калькування іноземної лексики, зарубіжних підходів, натомість - немає достатньо обґрунтованої методології використання податкового планування в підприємницькій діяльності. Актуальним завданням залишається необхідність подолання певного розриву, що намітився між дослідженнями теоретичного і прикладного характеру. Практична затребуваність такого роду досліджень не викликає сумніву.

Аналіз наукових економічних публікацій показує, що незважаючи на поширеність досліджень з питань оподаткування підприємств [1-4, 8-11, 13], в науковій літературі відсутнє чітке розмежування таких понять, як податкове планування, податкова оптимізація, податкова мінімізація, ухилення від сплати податків, уникнення сплати податків тощо. Відповідно немає єдності і в розумінні сутності самого податкового планування.

На наш погляд, податкове планування - це поняття, що охоплює всі вищезгадані категорії. В основі податкового планування лежить прагнення підприємства до мінімізації податкових платежів (податкової мінімізації) легальним шляхом: заміни або поділу відносин, відстрочки податкового платежу, прямого скорочення об'єкта оподаткування, делегування податкової відповідальності підприємству-сателіту, зниження розміру податкових платежів у рамках законодавства, застосування законодавчо встановлених пільг і преференцій для різних галузей народного господарства і груп платників податків тощо.

Здійснення ефективної податкової мінімізації можливе через механізми податкової оптимізації, яка являє собою певні розрахунки податкових платежів, зборів і відрахувань, що направлені на легальне зменшення податкового навантаження на підприємство. При цьому застосовується порівняння різних варіантів як ділової активності, так і використання ресурсів задля визначення найнижчого рівня податкових зобов'язань, які в результаті виникатимуть.

Податкова мінімізація може здійснюватись і не зовсім легальними або й зовсім нелегальними засобами – через ухилення або уникнення сплати податків. І якщо ухилення від сплати податків можна вважати нелегальною діяльністю в законному полі (незаконне використання підприємством податкових пільг, несвоєчасна сплата податків, приховування доходів, непредставлення або несвоєчасне представлення документів, необхідних

для своєчасного обчислення та сплати податків), то уникнення сплати податків базується на цілком незаконній діяльності підприємства (наприклад, відсутність реєстрації). Однак, не завжди податкова мінімізація узгоджується зі стратегією розвитку підприємства в силу тих чи інших причин. Наприклад, якщо підприємство є містоутворюючим, або ж інвестиційний план розвитку не передбачає зменшення податкових витрат, або якщо витрати з мінімізації податків перевищують доходи від неї, або з інших вагомих підстав, зокрема і політичних.

Слід зауважити, що відмова від податкової мінімізації жодним чином не впливає на необхідність здійснення податкового планування, тому що воно є своєрідним регулятором процесу управління підприємством, його невід'ємною складовою. План розвитку підприємства має узгоджуватися з податковим плануванням задля уникнення виникнення дисбалансів в управлінні підприємством та зростання витрат, пов'язаних із коригуванням плану відповідно до неврахованих податкових очікувань.

Таким чином, податкове планування - це складний організаційно-фінансово-економічний механізм, складовими елементами якого є не лише економічне обґрунтування та фінансове оформлення документації, але й використання існуючого законодавства з метою планування податкових платежів в рамках здійснення підприємницької діяльності без порушення законодавства.

Податкове планування можна поділити на два етапи (стадії). Перший етап пов'язаний з реалізацією бажання займатися підприємницькою діяльністю. Він полягає у виборі виду діяльності, організаційно-правової форми та місця здійснення підприємницької діяльності, оцінки пільг, що надаються платникам податків.

Другий етап податкового планування здійснюється вже безпосередньо в процесі діяльності, коли можливе виділення наступних елементів: вибір режиму оподаткування; виду, умов цивільно-правового договору для оформлення господарських відносин; використання податкових пільг; формування облікової політики (вибір варіантів амортизаційної політики, оцінка матеріально-виробничих запасів при прийнятті до обліку, при відпуску у виробництво та іншому вибутті, метод обліку витрат на виробництво та обчислення фактичної собівартості, порядок створення виробничих резервів); використання прогалин і суперечностей в законодавстві та ін.

Податкове планування починається з визначення податкового поля. Податкове поле – це перелік податків, які суб'єкт підприємницької діяльності повинен перерахувати до бюджету, їх прогностичні обсяги та строки виплат. Прогностичні обсяги податкових платежів розраховуються на основі результатів аналізу фактичних податкових платежів за попередні періоди. Глибина (тривалість) попереднього періоду залежить від строку, протягом якого не було істотних змін податкового законодавства. Податкове поле зазвичай доповнюється переліком пільг з виплати податків, які планується використати. Грамотне застосування максимального спектра пільг, передбачених чинним податковим

законодавством - один з найефективніших елементів податкового планування.

Результативність та ефективність податкового планування на рівні суб'єкта підприємницької діяльності залежать від його правового, інформаційного, нормативного, технічного, кадрового та методичного забезпечення. Інформаційне забезпечення податкового планування - це сукупність інформаційних ресурсів (дані системи бухгалтерського обліку та статистичні дані) і способів їх організації, необхідних і придатних для реалізації податкового планування.

Залежно від географії податкового поля податкове планування поділяють на внутрішньодержавне і міжнародне. Міжнародне податкове планування почало активно розвиватися приблизно з 60-х рр. ХХ ст. Хоча ще у 20-х роках становлення та розвиток ТНК поставило перед Лігою націй завдання з вирішення питання про правове регулювання їх оподаткування, що реалізувалося через укладання дво- та багатосторонніх міжнародних податкових угод з метою уникнення подвійного оподаткування доходів і майна ТНК, але саме наприкінці 50-х р.р. відбулося надбання деякими країнами яскраво вираженої офшорної спеціалізації.

Загалом, міжнародне співробітництво у податковій сфері має свою історію, яка свідчить про намагання світового співтовариства протистояти викликам, які виникали на різних етапах розвитку світової економіки. Над вирішенням проблем у сфері оподаткування працювали як комітети ООН, так і інші міжнародні організації, включаючи Організацію економічної співпраці та розвитку (ОЕСР). У підсумку була прийнята спочатку резолюція 486 (XVI) від 9 липня 1953 р., а у 1963 р. опублікована Типова конвенція про усунення подвійного оподаткування доходів і капіталу, в якій вперше країнам було рекомендовано у податкових угодах зазначати, що дохід від іноземних інвестицій має обкладатися податком у тій країні, де він був отриманий. Надалі приймалися численні Модельні конвенції, які розвивали положення даної резолюції, врегульовували ті чи інші нагальні питання [17].

70-ті рр. ХХ ст. характеризувалися активним розвитком і вдосконаленням технології податкового планування, яке зводилося у більшості випадків до оптимізації всіх витрат, пов'язаних зі сплатою податків, шляхом використання різноманітних схем мінімізації оподаткування і структурування господарської діяльності. А у 80-90-ті рр. відбувся крутий поворот з боку багатьох держав, що характеризувався обмеженням податкового планування. Економічні проблеми європейських країн у 90-х роках ХХ ст. – бюджетний дефіцит, зростання державного боргу, небезпека розпаду зони євро, і національного дефолту окремих країн - призвели до активізації політики протидії ухилянню від сплати податків у ЄС. Заходи податкової економії, прийняті міжнародними корпораціями в посткризовий період загального скорочення податкових надходжень, були негативно сприйняті не лише національними урядовими

структурами, але й політиками, платниками податків, засобами масової інформації.

Однак, процес ухиляння корпорацій від оподаткування шляхом використання прогалин у взаємодії різних податкових систем, і, особливо, за рахунок існування юрисдикцій низького оподаткування, продовжується. Транснаціональні корпорації використовують стратегії, які дозволяють їм платити 5% корпоративних податків, в той час як малий бізнес сплачує до 30% [18]. А за деякими дослідженнями, міжнародне податкове планування призводить до зниження ефективної податкової ставки крупних транснаціональних корпорацій (ТНК) на 4-8,5 % у середньому порівняно зі співставними неміжнародними фірмами. Ця різниця є меншою (1,5-3,5 %) для невеликих ТНК. Відповідно до розрахунків, чисті втрати для країн ОЕСР та G20, на які припадає біля 90 % світового ВВП, коливається у межах 4-10 % світових податкових надходжень. У всьому світі це відповідає приблизно 100-240 млрд дол США у 2014 році, або біля 0,9-2,1 трлн дол США, накопиченим за 2005-14 р.р. [19].

Для сучасного етапу податкового планування характерні тенденції посилення контролю та уніфікації податкових вимог для запобігання податковій конкуренції. Водночас, швидкий темп, в якому відбувалася глобалізація, і зростання цифрової економіки збільшили можливості транснаціональним корпораціям брати участь в заходах податкового планування. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, поширення цифрової економіки у ХХІ ст. створює подальші виклики для міжнародного співтовариства у сфері оподаткування. За даними дослідницької фірми Frost & Sullivan онлайн ринок «бізнес для бізнесу» (B2B), як очікується, вдвічі перевищить ринок «бізнес для споживача» (B2C) і досягне виробництва в розмірі 6,7 трлн дол. до 2020 р.[16]. Цифрова економіка характеризується безпрецедентною залежністю від нематеріальних активів, масовим використанням даних, широким впровадженням різноманітних бізнес-моделей, а також труднощами у визначенні юрисдикції виробництва цінностей, що створює додаткові перешкоди у визначенні країни та бази оподаткування прибутку підприємств.

Всі зазначені фактори призводять до мінімізації податкових зобов'язань ТНК, побудови таких схем бізнес-процесів, які уможливають отримання пільг одночасно в декількох країнах і неоподаткування прибутків у міжнародному масштабі. Як наслідок, подальшими кроками міжнародного співтовариства у вирішенні проблеми виключення або мінімізації юридичних лазівок, які дозволяють деяким компаніям не платити свою справедливую частку податків, стали прийнятий ОЕСР та країнами G20 у лютому 2013 р. план BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) по боротьбі із розмиванням бази оподаткування та виведенням прибутків, а в липні того ж року план дій по його реалізації, який включає 15 конкретних дій [14, 15].

Ці документи спрямовані на те, щоб, з одного боку, дати країнам інструменти для того, щоб прибуток корпорацій оподатковувався за

місцем його виникнення, тобто створення вартості, а з іншого – більшу визначеність бізнесу щодо застосування та дотримання стандартизованих міжнародних податкових правил.

В Україні інтерес до податкового планування пов'язаний із скрутнішими, порівняно з розвинутими країнами, умовами для підприємництва на тлі посиленої конкурентної боротьби. Одним із суттєвих недоліків вітчизняної системи оподаткування є її нестабільність. Часті зміни на законодавчому рівні обмежують визначення перспектив розвитку підприємницької діяльності. Більше того, значна частина законодавчих рішень приймається необґрунтовано і через короткий період часу відміняється. Незважаючи на істотне відставання нашої країни в питаннях податкового планування в період до початку 90-х років минулого століття, зумовлене об'єктивними соціально-економічними причинами, наприкінці ХХ століття податкове планування в Україні розвивалося динамічно слідом за істотними змінами в податковій системі.

В 1990-1999 роках податкове планування поширювалося у формі ухилення від сплати податків. Розвиток податкової системи, виникнення різних режимів оподаткування, розширення сфери застосування пільг призвели до того, що економія на податках стала важливим додатковим джерелом фінансових ресурсів і способом підвищення конкурентоспроможності продукції підприємств за ціновим фактором. Держава, у свою чергу, почала вживати заходів щодо недопущення зменшення податкових зобов'язань. Особливого значення в цей період набуває ознака законності в плануванні податкових платежів.

В 2004-2008 роках відбувається розуміння обмеженості податкового планування, спрямованого на мінімізацію податкових наслідків за окремими операціями і конкретними податками. Наразі Україна в цілому пододала відставання в питаннях податкового планування від загальносвітових тенденцій, що в першу чергу виражається в кодифікації податкового законодавства, а також у використанні вітчизняними суб'єктами офшорних рахунків.

У 2013 році Україна стала учасником Глобального форуму з прозорості та обміну інформацією для податкових цілей. Одним із вагомих результатів цієї співпраці стало подальше вдосконалення податкового законодавства країни. Першим законодавчим актом, в якому були введені поняття трансфертного ціноутворення, пов'язаних осіб, контрольованих та співставних операцій, був прийнятий у липні 2013 р. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» [5]. А вже у грудні 2014 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення податкового контролю за трансфертним ціноутворенням» [7], в якому вносилися зміни до Податкового кодексу, спрямовані не лише на вдосконалення податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, а й на усунення суперечностей, які існували в попередніх редакціях. Подальші зміни законодавства у сфері контролю за трансфертним ціноутворенням відбулися у липні 2015 р. прийняттям Закону № 609-VIII



«Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» [6]. У 2016 р. був підписаний Указ президента України Про заходи щодо протидії зменшенню податкової бази і переміщенню прибутків за кордон [12].

У 2017 році Україна підтвердила своє приєднання до Інклюзивного механізму щодо розмивання бази оподаткування та виведення прибутку з-під оподаткування (BEPS) та представила Дорожню карту щодо реалізації стандартів Обмін інформацією за запитом (EOIR) та Автоматичий обмін інформацією (AEOI), а також завершила процедуру отримання доступу до спільного проекту ОЕСР і ПРООН Податкові інспектори без кордонів.

У липні 2018 року Україна підписала Багатосторонню конвенцію (MLI) щодо застосування заходів, пов'язаних з податковим договором (BEPS), ставши 83-ю юрисдикцією, що приєдналася до Конвенції, яка тепер охоплює більше 1400 двосторонніх податкових угод.

Усі ці кроки України відкривають для неї перспективи не лише збільшення податкових надходжень, але й покращення інвестиційного клімату за рахунок прозорості оподаткування. Крім того, ОЕСР продовжує надавати підтримку реформі адміністрування податків шляхом аналізу режиму податкових стимулів в Україні та робить внесок у створення нової фінансової поліції.

Таким чином, особливості процесу оподаткування та його значущість як для формування доходної частини бюджету, так і для здійснення підприємницької діяльності дають підстави для виділення податкового планування як самостійного науково-практичного напрямку досліджень. Грамотне податкове планування неможливе без знання як міжнародного, так і внутрішньодержавного податкового законодавства. А реалізація міжнародних стандартів у сфері оподаткування ТНК значною мірою сприяє боротьбі з ухиленням від сплати податків, а також досягненню якомога ширшого міжнародного співробітництва та підвищенню прозорості корпоративних структур, механізмів і фінансової інформації.

### **Список використаних джерел**

1. Абрамова О.С. Ризики податкової оптимізації у сучасних умовах / О. С. Абрамова // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2015. – № 2. – С. 200-204.
2. Атаманенко І.Б. Ефективність методів податкового планування / І.Б. Атаманенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Логістика». – 2010. – Вип. 669. – С. 335-341.
3. Грабчук І. Л. Податкове планування: особливості організації на підприємстві / І. Л. Грабчук, С. М. Лайчук // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2017. – Вип. 2. – С. 30-34.
4. Грінько А. П. Дослідження організації податкового планування як однієї з умов ефективного розвитку вітчизняних підприємств / А. П. Грінько, Т. В. Бочуля, І. Є. Волошенко // Технологический аудит и резервы производства. – 2016. – № 6(4). – С. 15-20.

5. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» № 408-VII від 4.07.2013 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/408-18>.

6. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» № 609-VIII від 15.07.2015 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/609-19>.

7. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення податкового контролю за трансфертним ціноутворенням» № 72-VIII від 28.12.2014 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/72-19>.

8. Кміть В. М. Оптимізація та мінімізація податків в системі фінансового управління суб'єктів господарювання / В. М. Кміть, О. І. Дзюрій // Молодий вчений. – 2016. – № 1(1). – С. 65-69.

9. Кріль І. М. Суть та основні методи боротьби з незаконною мінімізацією оподаткування в Україні / І. М. Кріль, В. М. Кміть // Економікс. – 2013. – № 1. – С. 15-25.

10. Маліков В. В. Розробка стратегії податкового планування на підприємстві / В. В. Маліков, О. С. Абрамова // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2012. – № 2. – С. 13-17.

11. Ползікова Г.В. Методи та інструменти податкової оптимізації / Г.В. Ползікова // Економічний простір. – 2015. – № 93. – С. 221-229.

12. Указ президента України Про заходи щодо протидії зменшенню податкової бази і переміщенню прибутків за кордон №180/2016 від 28.04.2016 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180/2016>.

13. Черникова А.Е. Налоговое планирование на предприятиях в современных условиях / А.Е. Черникова // Проблемы экономики и менеджмента. – 2016. – № 3 (55). – С.79-81.

14. Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting. [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/action-plan-on-base-erosion-and-profit-shifting\\_9789264202719-en#page1](http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/action-plan-on-base-erosion-and-profit-shifting_9789264202719-en#page1)

15. Addressing Base Erosion and Profit Shifting. [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/addressing-base-erosion-and-profit-shifting\\_9789264192744-en#page1](http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/addressing-base-erosion-and-profit-shifting_9789264192744-en#page1)

16. OECD Digital Economy Outlook 2015. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264232440-en>

17. OECD Model Tax Convention on Income and on Capital: An overview of available products. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.oecd.org/ctp/treaties/oecd-model-tax-convention-available-products.htm>

18. OECD urges stronger international co-operation on corporate tax. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.oecd.org/tax/oecd-urges-stronger-international-co-operation-on-corporate-tax.htm>

19. Tax planning by multinational firms: firm-level evidence from a crosscountry database. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.oecd.org/eco/Tax-planning-by-multinational-firms-firm-level-evidence-from-a-cross-country-database.pdf>

*The article analyzes scientific approaches to tax planning. Differentiation of concepts such as tax planning, tax optimization, tax minimization, tax evasion, avoidance of taxes is made. The essence, role and features of tax planning of MNEs are determined. The peculiarities of international tax planning and the history of international cooperation in the tax sphere are considered. The main stages of development of tax planning in Ukraine are investigated. The conclusion is made on the need to allocate tax planning as an independent scientific and practical area of research.*

**Key words:** tax planning, tax optimization, tax field, international tax planning, limitation of tax planning.

Дата надходження до редакції: 23.04.2019

**УДК 657.421.3**

*Н.А. Мазур, доктор економічних наук, професор,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### **ПОБУДОВА ТЕОРІЙ І КОНЦЕПЦІЙ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ: СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ТА ПРОБЛЕМИ**

*В роботі визначаються основні проблеми розвитку сучасних облікових концепцій України. Проведено аналіз і порівняльну характеристику методологічних засад бухгалтерських підходів до побудови облікових теорій. Сформульовано принципові підходи до вироблення адаптивних засад теорії бухгалтерського обліку, окреслено шляхи вирішення проблем розвитку сучасних облікових концепцій.*

**Ключові слова:** теорія бухгалтерського обліку, соціологічний (етичний), біхевіористичний, прогностичний, підхід управлінських моделей, підхід інформаційної економіки, еkleктичний.

**Постановка проблеми.** Незважаючи на певні успіхи у розвитку (зокрема принципових засад тієї чи іншої стандартизації) обліку і звітності, існують серйозні проблеми щодо адекватності методологічних основ обліку сучасному стану ринкового середовища і потребам користувачів. Системи бухгалтерського обліку, що склалися, не забезпечують повною

мірою належну якість і надійність інформації, яку вони формують, що істотно обмежує можливості корисного використання цієї інформації. Наприклад, достатньо аргументовано відзначається, що «розробниками міжнародних стандартів не враховано різного змісту і методологічного наповнення таких концептуальних складових обліку та звітності, як базові концепції, основоположні припущення, судження загального характеру, обмеження та складові доречності й достовірності, якісні характеристики інформації» [1, с. 14].

На сьогодні в обліку не існує єдиного методу (підходу) побудови бухгалтерських теорій. Існує значна кількість підходів, які об'єднано у дві групи: філософські (дедуктивний (гіпотетико-дедуктивний, аксіоматико-дедуктивний, генетичний), індуктивний, ідеографічний, еклектичний) та бухгалтерські (соціологічний (етичний), економічний, ситуаційний, біхевіористичний, прогнозний, підхід управлінських моделей, підхід інформаційної економіки, еклектичний).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вивченню різних аспектів теорії бухгалтерського обліку, методів її побудови і класифікації присвячені роботи як закордонних, так і вітчизняних вчених Ф.Ф. Бутинця, Я.В. Соколова, Н.С. Рязанової, С.Ф. Голова, В.Ф. Палія, Н.Л. Правдюк, Т.М. Малькова, В.В. Качалина, М.Р. Метьюса, М. Перери, А.П. Бархатова, В.І. Коршунова, Л.А. Бернстайн, І.Й. Яремко, М.М. Шигун і ряду інших вчених. Невирішеною проблемою практичної функції в розвитку сучасної теорії бухгалтерського обліку виступає раціональне співвідношення операціонабельності та універсальності. Надмірне абстрагування та спрощення реальних процесів, що відбуваються у фінансово-господарській діяльності сучасного підприємства, особливо тих, що пов'язані з формуванням і реалізацією його нематеріальних економічних ресурсів, забезпечує достатній рівень формалізації предметної теорії, який досягається звітно-обліковою стандартизацією, посиленою «інституційною пам'яттю» бухгалтерії. На противагу цьому, універсалізація, що присутня у всіх новітніх парадигмах і концепціях, припускає надмірно умоглядний погляд на проблему, намагаючись врахувати всі фактори і чинники, внаслідок чого виникає недостатній рівень формалізації облікових показників (резерви, нематеріальні активи, доходи майбутніх періодів тощо). Позиціонування методологічної основи обліку, яка б забезпечувала адекватність цілісної системи умовам реальної економіки та, водночас, достатній рівень формалізації і системності, становить відправний базис невирішеного завдання розробки теорії бухгалтерського обліку, що базувалась би на конкретній концепції чи достатньо науково-обґрунтованій парадигмі.

**Метою** даного дослідження є визначення проблем і перспектив розвитку сучасних бухгалтерських підходів до побудови теорій.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Насамперед, визначимо сутність основоположного поняття «теорія» з метою детального аналізу підходів вітчизняних та закордонних науковців до побудови облікових теорій.

Теорія (від грец. *θεωρία* — розгляд, дослідження) — сукупність висновків, що відображає об'єктивно існуючі відносини і зв'язки між явищами об'єктивної реальності. «Теорія» визначається за Великим тлумачним словником сучасної української мови за декількома аспектами, зокрема як:

1) логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності;

2) вчення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення;

3) сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки (сукупність наукових положень, необхідних для опанування певного ремесла, мистецтва, розуміння чого-небудь тощо);

4) загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад;

5) сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки (загальні міркування, що не ґрунтуються на реальній дійсності) [2].

Серед бухгалтерських методів (підходів) побудови облікових теорій розглянемо більш детально ті, що мають сучасне трактування з врахуванням тенденцій розвитку світової спільноти та місця України в ній.

Біхевіористична теорія — це спроба вивчити і пояснити людську поведінку. Теоретичним підґрунтям виступили вчення І.П. Павлова (1849-1936) і його дослідження функціонування півкуль головного мозку та Д. Уотсона (1878-1958) і його погляд на біхевіоризм як на об'єктивну експериментальну галузь природничих знань, в якій розглядається поведінка людей, набутисть їх реакцій. Біхевіористичний підхід підкреслює релевантність бухгалтерської інформації для прийняття рішень. В якості критеріїв формулювання теорії бухгалтерського обліку висувуються здатність впливати на дії і поведінку користувачів інформації, що надається бухгалтерським обліком. Оцінка доцільності використання конкретної облікової методології базується на основі аналізу поведінки користувачів фінансової інформації. Розвиток напряду забезпечують фахові бухгалтерські журнали. Так, журнал «Accounting, Organizations and Society» є провідним виданням міжнародного значення, в якому розкриваються проблеми відношення між бухгалтерським обліком та людською поведінкою, організаційними структурами і процесами, змінами соціального і політичного середовища підприємства [3].

Підхід управлінських моделей характеризується розробкою відповідних управлінських моделей на основі гіпотетичних потреб користувачів фінансової звітності. Передбачає формулювання набору нормативних припущень стосовно цілей, управлінських та інформаційних потреб користувачів, на основі яких розробляються принципи та методи бухгалтерського обліку для задоволення потреб користувачів інформації. В якості критерію формулювання бухгалтерської теорії покладено припущення про необхідність надання різної інформації окремим групам

користувачів фінансової звітності для прийняття різних видів рішень. Серед українських дослідників вирішенню проблем ролі бухгалтерського обліку в управлінні підприємствами присвячені праці Б.І.Валуєва, С.Ф.Голова, Л.В.Нападовської, М.С.Пушкаря, М.Г.Чумаченка, А.В.Шайкана та інші.

Управлінське рішення – це сукупний результат творчого процесу (суб'єкта) та дій колективу (об'єкта управління) для вирішення конкретної ситуації, що виникла у зв'язку з функціонуванням системи [4, с. 11].

На думку О.С.Височан управлінське рішення – це вибір найбільш прийнятної альтернативи з можливої різноманітності варіантів, який спрямований на досягнення конкретних цілей системи управління [5, с. 7]. Управлінське рішення є результатом розумово-психологічної, творчої діяльності керівника, продуктом управлінської праці, а його прийняття – це процес, що зумовлює появу цього продукту. Вироблення раціональних рішень є сферою управлінського мистецтва, оскільки полягає у виборі правильних методів і прийомів, які у конкретній ситуації мають найбільший потенціал впливу. Прийняття рішень є найголовнішим оцінювальним критерієм здібностей, умінь і навичок керівника. Від їх зумовленості значною мірою залежать результати діяльності організації [6].

Ще одним з важливих підходів до побудови облікових теорій є підхід інформаційної економіки. Найбільш багатогранно і яскраво виявляється інформаційний підхід у науках про людину, про її пізнавальну і практичну діяльність, про суспільство та його розвиток. І глибоко закономірно, що саме тут, у сфері соціальних процесів, з особливою силою відчувається також органічна єдність інформації та управління. Як відомо, проблема наукового управління процесами суспільного розвитку займає значне місце в законодавчих і виконавчих актах останнього періоду. Одним із важливих інструментів дослідження і практичного вирішення проблеми наукового управління суспільством виступає поняття соціальної інформації, що об'єднує у собі всі різновиди інформації в суспільстві.

Оскільки базисом суспільного життя є матеріальне виробництво, а ширше – сфера економіки в цілому, домінантним видом соціальної інформації є саме економічна інформація (виробнича, банківська, торгово-економічна тощо). За останній час особливо швидко розвивається інформаційний підхід до виробництва, планування, управління економікою. Широке використання для цього електронно-обчислювальної (тобто, інформаційної по своїй суті) техніки, створення інформаційних систем економіки стимулювало дослідження з класифікації і кодування економічної інформації, з розробки спеціальних інформаційних мов. За аналогією з такою узвичаєною вже характеристикою, як енергоозброєність, в економіці виникло, одержало розвиток і стає все більш важливим поняття інформозброєності праці та управління.

Диференціація, що поглибилася, спеціалізація в науці і соціальній практиці обумовили вивчення проблем соціально-економічного значення, але не економічними науками безпосередньо, а особливими науковими дисциплінами і напрямками на стиках економіки з технікою,

природничими і суспільними науками. Необхідно підкреслити, що в становленні всіх цих нових, нетрадиційних дисциплін і напрямків досліджень значну роль зіграв (і продовжує відігравати) інформаційний підхід. Результати таких досліджень частіше усього мають самий безпосередній вихід у соціальну практику, вони прямо пов'язані з тією або іншою сферою процесів управління в суспільстві. Без них, безумовно, було б просто неможливим створення ряду комплексних систем управління якістю продукції (або якістю праці).

Ще одна молода і помітно прогресуюча галузь знання — прогностика — на інформаційній основі вирішує завдання, що виходять далеко за рамки економіки, що відносяться до самих різноманітних сторін життя суспільства. По суті, прогнозування є визначальним випередженням дійсності людиною та суспільством. Цілком правомірне трактування цього процесу як специфічної форми моделювання — інформаційного моделювання майбутнього. Водночас прогнозування в сфері соціальних явищ безпосереднім змістом пов'язано з управлінням. Саме прогнози (довгострокові і короткострокові) є значною мірою базисом для прийняття управлінських рішень різних масштабів. Крім того, у багатьох випадках і самий прогноз робить прямий вплив на подальший хід подій, будучи джерелом імпульсів керуючого впливу, на розвиток феноменів, що прогножуються.

В умовах науково-технічної революції особливий напрямок наукового пошуку закономірно складає дослідження інформаційних аспектів взаємодії людини і техніки в процесах виробництва та управління. Це визначено швидким прогресом їх технічної озброєності, зокрема комп'ютеризацією. Різноманітні сторони цієї проблеми обумовлюють розробку інформаційно-логічних і керуючих систем, а також мов для «спілкування» людини з машиною, налагодження відповідних програм, вибір оптимальних режимів роботи тощо. Все це пов'язано не тільки з технічними науками, природознавством, логікою і математикою, але і з суспільними науками.

Розгалужена структура соціальної інформації та її незамінна роль в процесах управління давно вже достойно оцінена суспільними науками (конкретною соціологією, демографією, соціальною психологією, а також правознавством, військовою наукою і теорією розвідки). Проте й ці галузі знання вносять нові моменти в розробку проблем інформації та управління, що поступово знаходить безпосередній вихід у соціальну практику.

Єдність інформації та управління дуже наочно виявляється в процесах навчання і, відповідно, у теорії навчання і виховання — педагогіці. «Інформаційний вибух» останніх десятиріч призвів до чіткого усвідомлення істини: метою навчання повинно бути не тільки (і навіть не стільки) засвоєння учнем якогось певного обсягу інформації, скільки вироблення у нього умінь засвоїти будь-яку інформацію в майбутньому.

Усі без винятку сторони життя людини як суспільної істоти так чи інакше відбивають у собі органічну єдність інформації та управління, і цей

факт віддзеркалюється всім спектром наук про суспільство. Винятковій ролі інформації в життєдіяльності сучасної людини та у процесах суспільного розвитку спеціально присвячена вже значна кількість літератури. Для більш повного розуміння цього питання відзначається лише, що інформаційний підхід у науці про суспільство має і свої природні корені – відповідний підхід до генетики, фізіології і психології людини. Адже саме на життєдіяльності організму людини як природної істоти в остаточному підсумку базуються й усі її соціальні прояви. Трактуювання фізіології і особливо психіки людини дозволяє глибше вивчити зміст інформаційних процесів у суспільстві, специфіку сприйняття людиною різних видів інформації і вироблення управлінських рішень та керуючих впливів. Тому подальший розвиток досліджень, що розкривають органічну єдність інформації та управління в різноманітних сферах соціальної дійсності, тісно пов'язаний з виконанням кардинального завдання – підсилити взаємодію суспільних, природничих і технічних наук.

Еклектизм, також еклектика, вибірковість (грец. *εκλεκτός*, «вибраний»; від грец. *εκλέγω*, «обирати») – у найширшому значенні — механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій.

Проф. Д. Коетсі [3] в цілому стосовно застосування економічних теорій в бухгалтерському обліку вважає, що економічна теорія відіграє важливу роль в бухгалтерських дослідженнях, вони завжди повинні враховувати зв'язок з економікою, а також як бухгалтерська інформація впливає на економічні рішення. Однак при їх здійсненні положення бухгалтерського обліку мають бути домінуючою силою.

Аналіз основних проблем розвитку сучасних облікових концепцій України дозволив узагальнити їх на рис. 1.

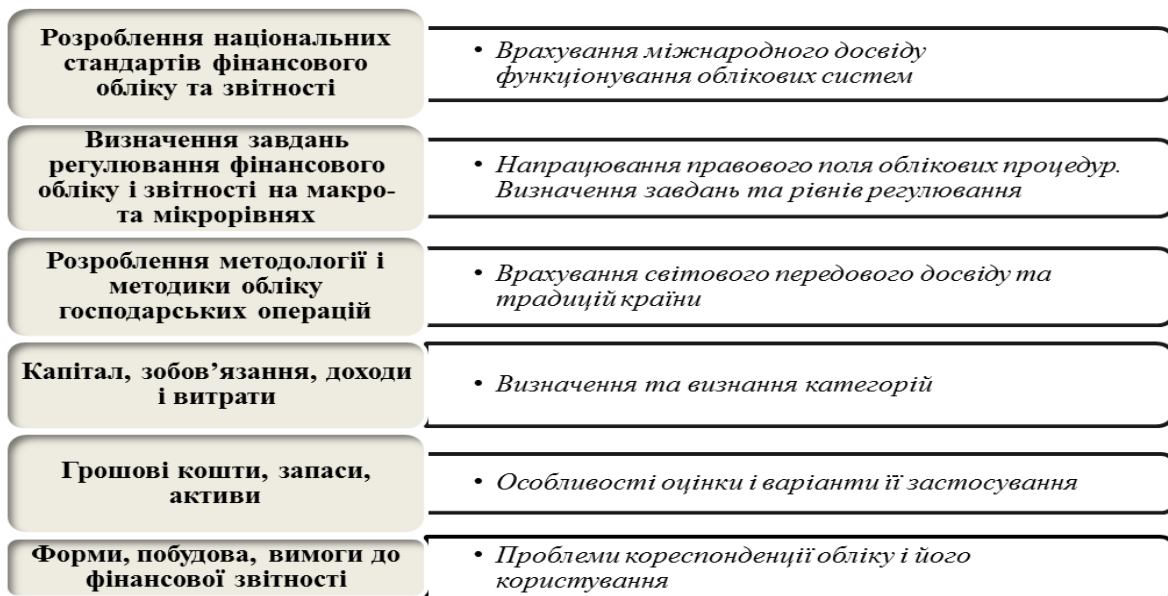


Рис. 1. Основні проблеми розвитку сучасних облікових концепцій України та шляхи їх вирішення



У сучасній тематичній літературі дедалі більше стверджується позиція фахівців про доцільність впровадження й адекватність сучасним ринковим умовам засад креативного обліку; обґрунтовуються передумови його теоретичного розроблення і практичного впровадження, хоча загалом сприймається й той факт, що «... межа між творчим підходом і відвертим шахрайством є розмитою» [7, с. 456]. На основі низки об'єктивованих і аргументованих факторів у деяких публікаціях відзначається, що «у сучасній науковій та практичній літературі під креативним обліком розглядають метод, який не відповідає загальноприйнятій практиці або встановленим стандартам і принципам» [8, с.170].

Наслідки фінансово-економічної рецесії, стагнації глобального економічного середовища і, особливо, флуктуації ринків капіталів та інвестицій, які, до певної міри, пов'язуються із застосуванням креативного обліку і формування на його основі корпоративної звітності, змушують уряди багатьох країн світу приймати жорсткі заходи для протидії негативним тенденціям у сфері корпоративної звітності і, насамперед, оперування неформалізованими показниками та індикаторами. Зазвичай легальний характер креативного обліку досягається формальним застосуванням методів і принципів традиційної системи бухгалтерського обліку для «забезпечення» показників фінансової звітності, які, як вважається, об'єктивніше розкривають сучасні взаємовідносини у ринковій економіці.

У наукових колах поступово закріплюється позиція про потребу капітальної реконструкції теорії бухгалтерського обліку з метою надання їй адекватності до проявів сучасної економіки, враховуючи й той факт, що «... зміна парадигми звітності має бути спрямована на перехід від моноцільової до багатоцільової звітності... структура балансу та інших форм звітності має впливати з потреб конкретних користувачів, а не єдиних принципів бухгалтерського обліку» [9, с. 325].

**Висновки з проведеного дослідження.** Таким чином, розробка бухгалтерських підходів, які в більшості випадків мають еkleктичну природу, набула широкого поширення з другої половини ХХ ст. зі зміною цільової орієнтації бухгалтерського обліку на забезпечення надання інформації користувачам. Їх використання досить часто обумовлюється наявністю політичних замовлень на розробку теорій задля вирішення конкретних проблем методологічного характеру. Провівши аналіз існуючих підходів до класифікації теорій бухгалтерського обліку було встановлено, що наявні підходи не дозволяють охопити всі існуючі теорії та досить часто порушують правила побудови класифікацій. Це обумовлює необхідність подальших досліджень та розробки авторської класифікації теорій бухгалтерського обліку.

#### **Список використаних джерел**

1. Шигун М. М. Розвиток теорії та методології моделювання системи бухгалтерського обліку : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.09. Київ, 2010. 36 с.

2. Теорія: матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 15.04.2019)
3. Легенчук С.Ф. Підходи до побудови наукових теорій бухгалтерського обліку. *Вісник ЖДТУ*. № 1 (55). URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/743/1/24.pdf>
4. Моделі і методи прийняття рішень в аналізі та аудиті : навч. посібн. / за ред. Ф.Ф. Бутинця, М.М. Шигун. Житомир : Вид-во ЖДТУ, 2004. 352 с.
5. Управлінські інформаційні системи в аналізі та аудиті : навч.-метод. посібн. / Укл. О.С. Височан. Л. : Вид. відділ ІППТ при НУ «Львівська політехніка», 2005. 192 с.
6. Мала Н.Т., Процик І.С. Мистецтво прийняття управлінського рішення. URL: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/inek/2011\\_1/158.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_1/158.pdf)
7. Метьюс М.Р., Перера М.Х.Б. Теорія бухгалтерського обліку. М, 1999.
8. Кузнецова С. Моделювання облікової системи для потреб управління. *Вісник КНТЕУ. Науковий журнал*. 2008. № 5. С. 167–170.
9. Голов С.Ф. Сучасний стан та перспективи розвитку бухгалтерського обліку в Україні: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.09. Київ, 2009. 377 с.

*This paper identifies the main problems of modern accounting concepts Ukraine. The analysis and comparative description of the methodological principles of accounting approaches to construction accounting theories. The principles of adaptive approaches to the development of principles of accounting theory, outlined the solutions to the problems of modern accounting concepts.*

**Keywords:** *accounting theory, sociological (ethical) behavioral, prognosis, management approach models the information economy approach, eclectic.*

Дата надходження до редакції: 01.05.2019

УДК 336.22

*Т.Н. Панкова,  
О.Д. Макаревич,  
А.Г. Грибанова,*

*Белорусско-Российский университет,  
г. Могилев, Республика Беларусь*

## **СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ АНАЛИЗА НАЛОГА НА НЕДВИЖИМОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ**

*У статті на підставі вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду запропоновано методика аналізу податку на нерухомість, використання якої дозволить приймати обґрунтовані управлінські рішення в області прямого оподаткування*

**Ключові слова:** *податок на нерухомість, методика аналізу, факторний аналіз, вдосконалення.*

Налог на недвижимость, рассчитанный исходя из ее рыночной стоимости, успешно применяется во многих странах мира. Система налогообложения недвижимости хорошо зарекомендовала себя с точки зрения выполнения фискальной, стимулирующей и социальной функции как в странах с хорошо развитой рыночной экономикой, так и в странах с переходной экономикой. Налог на недвижимость составляет до 95 % всех поступлений в местные бюджеты в Нидерландах, до 81 % – в Канаде и до 52 % – во Франции. В США в зависимости от штата эта доля может составлять от 10 до 70 %. Поэтому при последовательном проведении концептуальных приемов эта система может быть также успешно внедрена в Республике Беларусь.

Вместе с тем, в отечественной литературе не получила широкого изучения методика анализа данного налога. В этой связи в работе предпринята попытка ее выработки, что позволит руководству принимать обоснованные управленческие решения при рассмотрении вопросов оптимизации прямого налогообложения и оптимизации себестоимости продукции, поскольку налог на недвижимость в Республике Беларусь включается в затраты на производство продукции (товаров, работ, услуг) [1].

Анализ предлагается проводить в следующей последовательности.

1 этап. Проводится анализ динамики сумм налогов, включаемых в себестоимость продукции, для выявления доли налога на недвижимость (таблица 1).

Таблица 1 – Анализ динамики состава и структуры налогов, включаемых в себестоимость реализованной продукции предприятия

Налог	2017 год		2018 год		Изменение		Темп роста, %
	сумма, р.	удельный вес, %	сумма, р.	удельный вес, %	сумма, р.	Удельный вес, п.п.	
Налог на недвижимость	41 663,70	67,38	41 594,88	67,08	-68,82	-0,30	99,83
Земельный налог	17 508,54	28,31	17 553,99	28,31	45,45	-0,01	100,26
Экологический налог за выбросы загрязняющих веществ в атмосферных воздух	2 662,65	4,31	2 859,71	4,61	197,06	0,31	107,40
Итого	61 834,89	100,00	62 008,58	100,00	173,69	0,00	106,05

Из таблицы 1 видно, что по налогам, включаемым в себестоимость продукции, в 2017 г. по сравнению с 2016 г. наблюдается увеличение абсолютной суммы на 6,05 %, в 2018 г. по сравнению с 2017 г. – на 0,28 %. Наибольший удельный вес в структуре налогов занимает налог на недвижимость – 65,48; 67,38; 67,08 % в 2016-2018 гг. соответственно. В

2017 г. по сравнению с 2016 г. наблюдается увеличение его абсолютной суммы и увеличение удельного веса в общей сумме налогов, включаемых в себестоимость реализованной продукции. В 2018 г. по сравнению с 2017 г. сумма и доля налога на недвижимость уменьшилась.

Абсолютная сумма земельного налога также имеет тенденцию к увеличению – на 18,26 % в 2017 г. по сравнению с 2016 г. и на 0,26 % в 2018 г. по сравнению с 2017 г. Его удельный вес в общей сумме данной группы налогов увеличился на 2,92 п.п. в 2017 г. по сравнению с 2016 г. и уменьшился на 0,01 п.п. в 2018 г. по сравнению с 2017 г.

Экологический налог за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух в 2017 г. по сравнению с 2016 г. уменьшился как в абсолютной сумме, так и по удельному весу. В 2018 г. по сравнению с 2017 г. его сумма увеличилась на 7,40 %, а удельный вес – на 0,31 п.п.

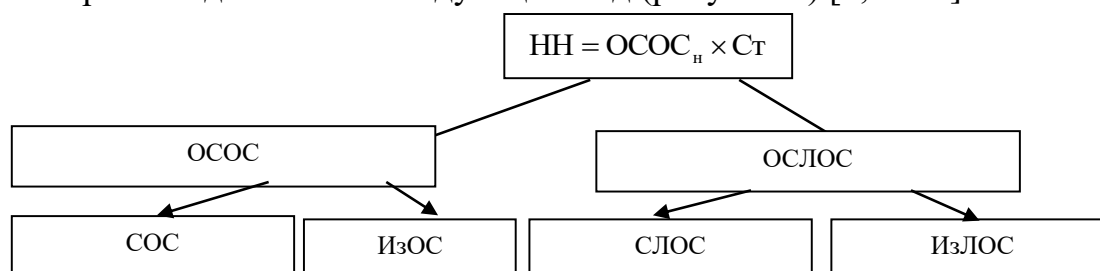
2 этап. Проводится анализ динамики суммы налога на недвижимость поквартально на основании данных налоговых деклараций (таблица 2).

Таблица 2 – Анализ суммы налога на недвижимость поквартально  
В рублях

Общая сумма налога на недвижимость	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал
2017 год				
41 663,70	10 296,14	10 455,85	10 455,85	10 455,86
2018 год				
41 594,88	10 095,69	9 957,26	10 221,67	11 320,26

Из таблицы 2 видно, что организация уплачивает налог на недвижимость равными платежами. При этом в динамике наблюдается уменьшение поквартальных сумм налогов. В 2018 г. по сравнению с 2017 г. сумма ежеквартального платежа уменьшилась на 1,9 %.

3 этап. Проводится факторный анализ налога на недвижимость. Факторная модель имеет следующий вид (рисунок 1) [3, с. 23].



НН – сумма налога на недвижимость к уплате; ОСОС<sub>н</sub> – остаточная стоимость капитальных строений, подлежащих налогообложению; Ст – ставка налога; ОСОС – остаточная стоимость капитальных строений; ОСЛОС – остаточная стоимость льготированных капитальных строений; СОС – первоначальная стоимость капитальных строений; ИзОС – износ капитальных строений; СЛОС – стоимость льготированных капитальных строений; ИзЛОС – износ льготированных капитальных строений.

Рисунок 1 – Факторная модель налога на недвижимость

Иначе факторная модель налога на недвижимость имеет следующий вид:

$$НН=(ОСОС-ОСЛОС) \times С_{Т}; \quad (1)$$

$$НН=(СОС-ИзОС-СЛОС-ИзЛОС) \times С_{Т}. \quad (2)$$

Изучение влияния факторов 1, 2-го порядка на изменение суммы налога на недвижимость к уплате производится методом абсолютных разниц:

$$\Delta НН_{ОСОС_n} = \Delta ОСОС_n \times С_{Т_0}; \quad (3)$$

$$\Delta НН_{ОСОС} = \Delta ОСОС \times С_{Т_0}; \quad (4)$$

$$\Delta НН_{ОСЛОС} = \Delta ОСЛОС \times С_{Т_0}; \quad (5)$$

$$\Delta НН_{ОСОС_{С_{Т}}} = ОСОС_{н1} \times \Delta С_{Т}. \quad (6)$$

Изучение влияния факторов 3-го порядка на изменение суммы налога на недвижимость к уплате производится методом абсолютных разниц:

$$\Delta НН_{СОС} = \Delta СОС \times С_{Т_0}; \quad (7)$$

$$\Delta НН_{ИзОС} = -\Delta ИзОС \times С_{Т_0}; \quad (8)$$

$$\Delta НН_{СЛОС} = -\Delta СЛОС \times С_{Т_0}; \quad (9)$$

$$\Delta НН_{ИзЛОС} = -\Delta ИзЛОС \times С_{Т_0}. \quad (10)$$

Исходные данные для проведения факторного анализа налога на недвижимость внесены в таблицу 3.

Таблица 3 – Исходные данные для факторного анализа налога на недвижимость

Показатель	Сумма, р.		Ставка, %		Сумма налога к уплате, р.		Изменение (+, -)
	2017 год	2018 год	2017 год	2018 год	2017 год	2018 год	
Первоначальная стоимость капитальных строений (СОС)	4 865 318,43	5 439 915,90	2,5	2,5	121 632,96	135 997,90	14 364,94
Износ капитальных строений (ИзОС)	1 256 487,14	1 569 874,12	2,5	2,5	31 412,18	39 246,85	7 834,67
Остаточная стоимость капитальных строений (ОСОС)	3 608 831,29	3 870 041,78	2,5	2,5	90 220,78	96 751,04	6 530,26
Первоначальная стоимость льготированных	2 829 924,81	3 185 830,20	2,5	2,5	70 748,12	79 645,76	8 897,63

капитальных строений (СЛОС)							
Износ льготированных капитальных строений (ИзЛОС)	868 475,33	931 098,50	2,5	2,5	21 711,88	23 277,46	1 565,58
Остаточная стоимость льготированных капитальных строений (ОСЛОС)	1 961 449,48	2 254 731,70	2,5	2,5	49 036,24	56 368,29	7 332,06
Остаточная стоимость капитальных строений, подлежащих налогообложению (ОСОСн)	1 647 381,81	1 615 310,08	2,5	2,5	41 663,70	41 594,88	-68,82

Данные таблицы 3 показывают, что сумма налога на недвижимость уменьшилась на 68,82 р. Факторный анализ налога на недвижимость представлен в таблице 4.

Таблица 4 – Расчет влияния факторов 1, 2, 3-го порядка налога на недвижимость в 2017-2018 гг.

Фактор	Алгоритм расчета	Уровень влияния (р.)
Увеличение СОС	$\Delta \text{НН}_{\text{СОС}} = \Delta \text{СОС} \times \text{Ст}_0$	14 364,94
Увеличение ИзОС	$\Delta \text{НН}_{\text{ИзОС}} = -\Delta \text{ИзОС} \times \text{Ст}_0$	-7 834,67
Увеличение ОСОС	$\Delta \text{НН}_{\text{ОСОС}} = \Delta \text{ОСОС} \times \text{Ст}_0$	6 530,26
Увеличение СЛОС	$\Delta \text{НН}_{\text{СЛОС}} = -\Delta \text{СЛОС} \times \text{Ст}_0$	-8 897,63
Увеличение ИзЛОС	$\Delta \text{НН}_{\text{ИзЛОС}} = -\Delta \text{ИзЛОС} \times \text{Ст}_0$	-1 565,58
Увеличение ОСЛОС	$\Delta \text{НН}_{\text{ОСЛОС}} = -\Delta \text{ОСЛОС} \times \text{Ст}_0$	-7 332,06
Увеличение ОСОСн	$\Delta \text{НН}_{\text{ОСОСн}} = \Delta \text{ОСОСн} \times \text{Ст}_0$	-68,82
Изменение ставки	$\Delta \text{НН}_{\text{Ст}} = \text{ОСОСн} \times \Delta \text{Ст}$	0,000
Изменение налога на недвижимость	$\text{НН}_1 - \text{НН}_0$	-68,82

Из таблицы 4 видно, что положительное влияние на увеличение налога на недвижимость оказал фактор 2-го порядка – остаточная стоимость капитальных строений (размер влияния 6 530,26 р.); фактор 3-го порядка – первоначальная стоимость капитальных строений (размер влияния 14 364,94 р.). Отрицательное влияние на сумму налога на недвижимость оказало увеличение износа всех капитальных строений, увеличение стоимости льготированных капитальных строений. Ставка налога на недвижимость в рассматриваемом периоде не изменилась и не оказала влияния на сумму налога на недвижимость к уплате.

4 этап. Разрабатываются мероприятия по оптимизации налога на недвижимость. Законодательство предоставляет налогоплательщикам ряд возможностей для оптимизации налога на недвижимость, воспользовавшись которыми, каждая организация сможет существенно сократить налоговое бремя:

1) способ начисления амортизации. Чтобы сократить налог на недвижимость организаций, нужно просчитать амортизацию каждым из имеющихся способов и остановиться на более подходящем;

2) лизинг. Возможность учета объекта на балансе предприятия-лизингодателя освобождает предприятие от перечисления налога на весь срок договора;

3) переоценка. Каждое предприятие владеет большим количеством движимых объектов, стоимость которых постоянно снижается. Устаревшие или существенно упавшие в цене активы можно переоценить при помощи экспертизы и сократить размер налога на недвижимость;

4) использование льгот по налогу на недвижимость представляется одним из наиболее сложных и редко применяемых способов оптимизации данного налога. Связано это с тем, что абсолютное большинство льгот обусловлено либо наличием у организации определенных (достаточно специфических) видов имущества, либо осуществлением определенных видов деятельности (принадлежностью организации к определенной отрасли) и использованием имущества для ведения этих видов деятельности.

Таким образом, предложенная методика анализа позволит на основе изучения факторов, влияющих на сумму налога на недвижимость, выбрать наиболее оптимальные направления его сокращения.

#### Список использованных источников

1. О внесении изменений и дополнений в некоторые законы Республики Беларусь (Налоговый кодекс Республики Беларусь): Закон Респ. Беларусь, 30 дек. 2018 г., № 159-3 // Эталон–Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.

2. О порядке консервации основных средств: постановление Совета Министров Республики Беларусь, 22 мая 2003 г., № 683 // Эталон–Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.

3. Панкова, Т.Н. Совершенствование методики анализа налоговой нагрузки организации / Т.Н. Панкова // Бухгалтерский учёт и анализ. – 2012. – №3. – С.23-28.

*In the article based on the study of domestic and foreign experience, a method for analyzing real estate tax has been proposed, the use of which will make it possible to make informed management decisions in the field of direct taxation.*

**Keywords:** *real estate tax, method of analysis, factor analysis, improvement.*

Дата надходження до редакції: 27.03.2019

*І.В. Семенець, кандидат економічних наук, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ СТНОВЛЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ**

*В статті проаналізовано історичний розвиток оподаткування доходів громадян в Україні, вивчено його характерні риси, як позитивні так і негативні. Також приділено увагу механізму справляння податку у різних країнах та визначена його роль в національній системі оподаткування.*

**Ключові слова:** *податок, оподаткування доходів громадян, податок на доходи фізичних осіб, податкова система.*

**Актуальність теми.** З формуванням державності в суспільстві зароджуються ознаки недосконалих систем оподаткування, які з часом трансформуються у одну із дієвих систем державного управління. Будучи одною з ключових та незамінних ланок фінансових відносин в державі, податки впродовж усієї своєї історії є дуже суперечливими, адже не дивлячись на те, що системи оподаткування постійно вдосконалюються і чим раз більше враховують соціальні аспекти, процедура сплати податків залишається досить гнітючою, адже так чи інакше, пов'язана з відчуженням коштів платників.

Дослідження історичних моментів формування та становлення того чи іншого податку дає змогу не тільки систематизувати основні етапи законодавчого його регулювання в динаміці, а насамперед зрозуміти його сутність та окреслити можливі перспективи його подальшого розвитку.

Податок на доходи фізичних осіб є одним із бюджетоутворюючих податків. Даний податок також виступає соціальним регулятором, так як має безпосередній вплив на рівень доходів та заощаджень громадян держави, а також за його допомогою здійснюється перерозподіл доходів членів суспільства. Завдяки даному податку практично всі працездатні громадяни залучаються до участі в бюджетному процесі держави.

**Аналіз останніх досліджень.** Проблеми пов'язані з розвитком податкової системи загалом і оподаткування доходів громадян знайшли своє відображення у дослідженнях багатьох вітчизняних науковців, зокрема: **О. Василика, М. Дем'яненка, П. Лайка, А. Поддєрьогіна, В. Синчака, А.Соколовської** та ін.

**Постановка завдання.** Метою дослідження є критичний аналіз історичного розвитку прибуткового оподаткування громадян в Україні на сучасному етапі розвитку економіки держави, висвітлення можливих напрямків подальшого вдосконалення механізму особистого оподаткування доходів фізичних осіб.



**Результати досліджень.** Податкам належить провідна роль в регулюванні економічних процесів в державі. В Україні створена своя податкова система, яка узагальнила досвід багатьох розвинутих країн та, загалом, враховує вітчизняну специфіку розвитку економіки. Вона є динамічною та поетапно змінюється та вдосконалюється, наближаючись до рівня провідних країн.

Історичний розвиток оподаткування свідчить про те, що однією з найдавніших форм фіскального адміністрування доходів громадян виступає податок на їх доходи, який може мати різні назви, проте виконує в основному ряд спільних характеристик.

Саме завдяки такому податку забезпечується відчуження частини власності платника, фізичної особи, на користь держави, при цьому забезпечує узгодженість інтересів різних верств суспільства через специфічний механізм стягнення, що в свою чергу повинно згладжувати ступінь нерівності в доходах та регулювати рівень заощаджень громадян, якість їхнього життя та впливати на інші соціальні показники.

Оподаткування особистих доходів населення має глибоку історію і бере свій початок від початкових «податків з населення», які були потрібні для утримання владної верхівки ранніх держав. З часом правителями такі платежі були зроблені обов'язковими, які стягувалися за певний часовий період [5].

В ранні періоди існування оподаткування фізичних осіб податок справлявся в натуральній формі, а з розвитком товарно-грошових відносин перевагу стали надавати грошовій формі стягнення.

Проте говорити, що оподаткування фізичних осіб, в ранній період свого розвитку, дійсно відіграло роль оподаткування доходів громадян можна лише з певним припущенням, адже широко застосовувалось, так би мовити, подушне оподаткування, а не оподаткування безпосередньо отриманого доходу.

Перші ознаки прибуткового оподаткування громадян можемо спостерігати лише в XVII – XVIII століттях. Так згадки про прибутковий податок, причому із застосуванням прогресивних ставок, датуються 1643 роком, коли він був запроваджений в Плімутській колонії (територія сучасних США).

В подальшому, декілька спроб запровадження такого оподаткування здійснювалися починаючи з 1798 року в Англії.

З кінця XIX – початку XX століть прибуткове оподаткування в сучасних ознаках розповсюдилось в більшості країн Європи [5].

Говорячи про історію прибуткового оподаткування фізичних осіб в нашій країні слід зазначити, що на її теренах до початку 90-х років минулого століття, як і в інших питаннях державного життя, не існувало власного розвитку, а процеси відбувалися за законами тих чи інших країн до складу яких територіально входили землі України.

Як самостійну систему оподаткування доходів громадян України започатковано із середини 1991 року, що ознаменувалося прийняттям Закону УРСР «Про прибутковий податок з громадян Української РСР, іноземних громадян та осіб без громадянства».

Дію даного Закону призупинив, прийнятий 26 грудня 1992 р. Декрет Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян».

Для цього періоду розвитку прибуткового оподаткування фізичних осіб в нашій країні характерним була прогресивна шкала оподаткування та нестабільність у встановленні ставок оподаткування.

Так Законом 1991 року було введено поняття розміру неоподаткованого доходу (розміру доходу, в межах якого податок не стягується), шкала ставок при цьому встановлювалась досить широкою, а саме 13, 30, 40, 45 і 50 %.

Декретом 1992 року введено неоподатковуваний мінімум доходів громадян, який постійно змінювався і його величина з роками істотно відірвалася від показників, з якими мала б тісно корелювати, тобто мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму. Шкала ж ставок оподаткування суттєво змінилась у порівнянні з попередньою і складала 12, 15, 20 і 30% в залежності від розміру доходу. Крім того при отриманні доходів за неосновним місцем роботи застосовувалися інші ставки, розмір яких залежав від величини доходів і коливалися вони від 2 до 30 %, що значно утруднювало процес розрахунку та контролю податкових платежів.

Наступні суттєві зміни були запроваджені уже в 1993 році. В рамках дії Декрету 1992р. було здійснено перехід до обчислення податку за сукупним річним доходом. При цьому поточні розрахунки робилися за місячним доходом, а в кінці року здійснювався перерахунок. В цей же період запроваджується чергова нова шкала ставок, яка була побудована на відносних величинах з прив'язкою до мінімальної заробітної плати (величина якої не оподатковувалася) і її розмір коливалися від 10 до 50 %. Крім того усі доходи за неосновним місцем роботи почали оподатковувати за єдиною ставкою в 20 %.

Впродовж 1993 року встановлена шкала з оподаткування доходів за основним місцем роботи змінювалась тричі. Причому з 1 грудня 1993 року по 1 жовтня 1994 року існувала найжорстокіша шкала оподаткування - максимальна ставка дорівнювала 90 %.

З 1 жовтня 1994 р. прийнято нову шкалу ставок прибуткового податку – 10, 20, 30, 40 і 50 %. Шкала залишилася досить жорсткою.

В 2003 р. було ухвалено Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб», яким передбачено суттєві зміни в механізмі справляння податку з доходів фізичних осіб. Декрет Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» втратив чинність.

Насамперед за даним законом була відмінена прогресивна шкала оподаткування та запроваджена єдина базова ставка для оподаткування сукупного місячного (річного) доходу. При цьому передбачалося що її

розмір становитиме 15 %, проте на період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2006 року вона була знижена до 13 %. Прогресивними моментами також можна відмітити, що ним було введено право платників податку на отримання податкового кредиту, значно розширено базу оподаткування, при визначенні об'єкту оподаткування визначальним став вид доходу (заробітна плата, проценти, продаж (обмін) рухомого або нерухомого майна, спадщина, дарунки, виграші тощо), а не місце його отримання, впроваджено систему податкових соціальних пільг, які встановлювалися у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати, а місце застосування такої пільги почало обиратися платником самостійно, а також запроваджено ряд інших позитивних нововведень.

В грудні 2010 року Верховною Радою України було прийнято Податковий кодекс України [2] і цей закон, як і інше податкове законодавство того періоду, припинив свою дію з 1 січня 2011 року.

У Податковому кодексі України справляння податку на доходи фізичних осіб регламентується розділом IV.

Загалом в Податковому кодексі було враховано позитивні моменти попереднього закону, проте, на жаль, очікуваної стабільності в прибутковому оподаткуванні доходів громадян ми не отримали і в подальшому до податкового законодавства вносяться постійні зміни. Так, зокрема, базова ставка по податку на доходи фізичних осіб на сьогоднішній день доведена до розміру 18 %. Така ставка застосовується до більшості отримуваних доходів громадянами, але поряд з нею існує низка спеціальних ставок стосовно окремих специфічних доходів.

В Україні податок на доходи фізичних осіб займає одне з чільних місць при формуванні дохідної частини Державного бюджету, і надходження від нього з року в рік зростають як в абсолютному значенні, так і збільшується їх питома вага як в Державному так і в Зведеному бюджеті України (табл.1).

*Таблиця 1*

**Податок на доходи фізичних осіб в доходній частині Бюджету України**

Роки	Зведений бюджет			Державний бюджет		
	Всього, млн.грн.	ПДФО		Всього, млн.грн.	ПДФО	%
		Сума, млн.грн	Питома вага, %		Сума, млн.грн	Питома вага, %
2014 р.	456067,3	75202,9	16,49	357084,2	12645,8	3,54
2015 р.	652031,0	99983,2	15,33	534694,8	45062,0	8,43
2016 р.	782748,5	138781,8	17,73	616274,8	59810,5	9,71
2017 р.	1016788,3	185686,1	18,26	793265,0	75033,4	9,46
2018 р.	1184278,1	229900,6	19,41	928108,3	91741,8	9,88
Відхилення 2108 р. від 2014 р. (+,-)	728210,8	154697,7	2,92	571024,1	79096	6,34

*Джерело: за матеріалами офіційного сайту ДФС України [1]*

Так при збільшенні суми Зведеного Бюджету України у 2018 році у порівнянні з 2004 роком у 2,5 рази податкові надходження від податку з доходів фізичних осіб зросли більше ніж у 3 рази і склали 229900,6 млн.грн. (19,41 %), проти 75202,9 млн.грн.(16,49 %) в базисному році. Таким чином зростання склало 154697,7 млн.грн. спричинивши структурні зміни в податкових надходженнях з позитивним відхиленням по даному податку в 2,92 відсоткових пункти.

Аналогічну ситуацію, але ще з більш вираженою динамікою змін ми спостерігаємо і при формуванні Державного Бюджету України. При збільшенні доходної частини Державного бюджету в 2,5 рази сума надходжень до нього від податку з доходів фізичних осіб зростає більше ніж у 7 разів і склало в 2018 році 91741,8 млн.грн. (9,88 %), проти 12645,8 млн.грн. (3,54 %) в базисному 2014 році, призвівши до збільшення питомої ваги даного податку в надходженнях на 6,34 відсоткових пункти.

За таких показників з одного боку можемо зробити висновок про перенесення податкового навантаження з юридичних осіб платників податків на фізичних. Однак поряд з таким припущенням це може говорити і про активізацію роботи з легалізації доходів громадян та певної детінізації економіки країни. Остаточо стверджувати це можна при проведенні додаткових досліджень.

Система прибуткового оподаткування фізичних осіб в нашій державі пройшла складний та тернистий шлях, однак залишається недосконалою і потребує подальшого покращення з врахуванням вимог сьогодення, світового досвіду та специфіки українських реалій.

При справлянні податку з доходів фізичних осіб в Україні стикаємось з цілим рядом проблем, а саме:

1. Не досить повна база оподаткування ПДФО.
2. Негнучкість національної системи оподаткування ПДФО та низька ефективність.
3. Система оподаткування не враховує досвід країн ЄС.
4. Відсутність прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб.
5. Низький рівень податкової культури.
6. Високий рівень корупції в сфері оподаткування.
7. Загальноприйнята практика ухилення від сплати ПДФО.
8. Практично відсутня практика впровадження заходів щодо легалізації доходів громадян у тіньовому секторі економіки [3].

В умовах роботи з децентралізації в Україні корисним є досвід ряду європейських країн де органи місцевого самоврядування мають широкі можливості в сфері коригування оподаткування доходів громадян. Так, у Болгарії, Кіпрі, Естонії, Греції, Латвії, та Румунії особистий прибутковий

податок належить до місцевих податків, а в Бельгії, Данії, Фінляндії, Швеції та Швейцарії органи місцевого самоврядування самостійно визначають ставки такого податку.

У більшості країн ЄС використовується «граничний дохід» – мінімальний розмір отриманого доходу, з якого починає сплачуватися податок. Аналогічна практика мала вже місце у вітчизняній системі оподаткування, однак через відірваність показника «неоподатковуваний мінімум» від реальних державних соціальних гарантій фактично невиконувала своєї функції.

Таким чином виходячи із зазначених проблем та досвіду інших країн в питанні оподаткування доходів громадян, подальше вдосконалення даного податку вбачаємо в наступних напрямках:

1. Розширити базу оподаткування максимально охопивши усі отримувані доходи та вдосконалення механізму стягнення податку з таких доходів, що забезпечить рівність усіх платників податку.

2. Легалізація усіх доходів громадян, припинення практики виплати заробітної плати у «конвертах»

3. Посилення податкового контролю, розвиток електронного адміністрування податку, що сприятиме подоланню зловживань щодо ухилення від сплати податку.

4. Повернення до практики застосування прогресивної шкали оподаткування річного сукупного доходу, з метою зменшення податкового тиску на платників з низькими доходами.

5. Запровадження «неоподатковуваного мінімуму» на рівні не нижчому від встановленого прожиткового мінімуму та упорядкування соціальних пільг на противагу діючій системі податкової соціальної пільги, яка враховуючи реалії сьогодення і відірваність методики розрахунку від мінімальної заробітної плати фактично не виконує своєї функції.

6. Підвисити роль органів місцевої влади у питаннях оподаткування доходів фізичних осіб, передбачивши можливість у регулюванні ставок оподаткування, з метою стимулювання темпів розвитку економіки регіонів.

7. Відмовитися від лише фіскального підходу до збільшення надходження до бюджету України. Основною метою вдосконалення податку з доходів фізичних осіб має стати підвищення рівня суспільного добробуту. Що сприятиме підвищенню рівня податкової культури в суспільстві.

**Висновки.** Підводячи підсумок сказаного можна зазначити, що становлення податку з доходів фізичних осіб в пройшло складний та інтенсивний шлях від стягнень на користь державних інститутів данини до розробки та формування сучасної моделі оподаткування.

Вітчизняна система оподаткування, нажаль, і далі характеризується низьким рівнем податкової культури та низьким рівнем свідомості населення стосовно оподаткування своїх доходів і, як наслідок, примусовістю, надмірністю податкових платежів та заплутаністю законодавчо-правових норм, що викликає нестабільність податкової системи держави.

Подальше удосконалення механізмів адміністрування податку на доходи фізичних осіб підсилить роль цього податку. Зміни повинні забезпечити більш справедливий розподіл податкового тиску, перехід до оптимальних податкових ставок та спрощення податкової системи в цілому.

Основні напрямками подальшого дослідження вбачаються в є оцінці факторів впливу на розмір податку, виявлення подальших тенденцій щодо їх розвитку.

### Список використаних джерел

1. Надходження податків і зборів. Державна фіскальна служба України : [офіційний веб портал]. URL: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/nadhodjennya-podatkiv-i-zboriv--obovyaz/nadhodjennya-podatkiv-i-zboriv/>, вільний. (дата звернення 11.04.2019)

2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 11.04.2019)

3. Толочко В.М., Музика Т.Ф. Огляд механізму стягування податків в Україні та деяких країнах світу. URL:<http://modern-pharmacy.com.ua/oglyad-mehanizmu-styaguvannya-podatkiv-vukrayini-ta-deyakih-krayinah-svitu>.

4. Шевчук І.В. Іноземний досвід оподаткування доходів фізичних осіб та можливості його адаптації в Україні. URL:[http://old.znau.edu.ua/visnik/2011\\_1\\_2/333.pdf](http://old.znau.edu.ua/visnik/2011_1_2/333.pdf).

5. Ярошенко Ф. О., Павленко В.Л. Історія податків та оподаткування в Україні. Ірпінь, 2002. 240 с.

6. Taxation Trends in the European Union / Data for the EU Member States, Iceland and Norway. 2017. URL: [https://ec.europa.eu/taxation\\_customs/sites/taxation/files/taxation\\_trends\\_report\\_2017.pdf](https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/taxation_trends_report_2017.pdf)

*The historical development of taxation of incomes of citizens in Ukraine has been analyzed, its characteristics, both positive and negative, have been studied. Also attention was paid to the mechanism of tax collection in different countries and its role in the national taxation system was determined.*

**Key words:** *tax, personal income tax, personal income tax, tax system.*

Дата надходження до редакції: 01.05.2019

*О.Л. Шулейко, кандидат экономических наук, доцент,  
Н.С. Кузьменкова, научный сотрудник,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

## **НАЛОГОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

*У статті розглядається оподаткування сільськогосподарських підприємств у Республіці Білорусь, аналізуються переваги і недоліки загального та особливого податкових режимів. Показано, що пільгове оподаткування не призвело до поліпшення фінансових результатів сільгоспорганізацій в країні. Виявлено проблемні питання оподаткування: нерівні податкові умови для підприємств, що виробляють сільськогосподарську продукцію і обслуговуючих їх організацій; необґрунтоване виключення з пільгового оподаткування окремих видів продукції. Надано рекомендації щодо вдосконалення оподаткування сільськогосподарських підприємств.*

***Ключові слова:** оподаткування, сільське господарство, податкові пільги, єдиний податок на виробників сільгосппродукції.*

Система налогообложения играет важную роль в развитии рыночной экономики, она оказывает влияние на распределение ресурсов и доходов. Изменения в налоговой системе могут способствовать росту объёмов производства, увеличению количества предприятий, оказывать влияние на их специализацию, выбор организационной формы. Сельскохозяйственное производство имеет существенные отличия от других отраслей: зависимость от природных условий, сезонность, рассредоточенность производства, нерегулярность поступления доходов. Эти особенности сохраняются и оказывают влияние на эффективность функционирования отрасли, несмотря на технологическое развитие, которое ведёт к постепенному преодолению зависимости сельского хозяйства от природных факторов. Особенности сельского хозяйства определяют специфику формирования системы налогообложения аграрного сектора. В частности, сельскохозяйственное производство связано с высоким риском получения убытков при неблагоприятных природных условиях, что предполагает наличие в налоговой системе таких инструментов, как отсрочка налоговых платежей, налоговый кредит, перенос убытков на будущие налоговые периоды [1]. Сезонность производства и

неравномерность получения дохода в течение года определяют соответствующий выбор отчетного периода и обязанности уплаты налогов.

Проблемам налогообложения аграрного сектора в литературе уделено много внимания, при этом подходы различных авторов существенно различаются. Дискуссионными остаются вопросы, касающиеся объектов обложения (капитала, дохода), необходимости создания особого налогового режима для сельского хозяйства, целесообразности предоставления льгот в рамках общей системы налогообложения.

Необходимость создания особого режима налогообложения обосновывается спецификой сельского хозяйства. Целью особого режима налогообложения является снижение налогового бремени и упрощение порядка исчисления и уплаты налогов, что сокращает затраты сельхозорганизаций на налоговое администрирование. Многие авторы поддерживают формирование особого режима налогообложения сельского хозяйства, в то же время другие обращают внимание на то, что применение единого сельскохозяйственного налога оправдано только предприятиями, которые имеют невысокие экономические результаты [2].

Эффективность особого режима налогообложения во многом определяется механизмом единого налога: налоговой базой, ставкой, налоговым периодом и т.д. По мнению В. Г. Гусакова и А. П. Шпака недостатком действующей в Беларуси системы налогообложения является то, что базой для исчисления единого налога является выручка. По их мнению, с экономической точки зрения налогом должен облагаться либо доход, либо имущество, способное приносить доход [3]. Как правило, единый налог связывают с основным ресурсом сельского хозяйства – землей [4].

Земельные налоги широко применяются в мире. В качестве преимуществ этих налогов отмечается их эффективность, справедливость и простота [5]. Эффективность обусловлена тем, что они не искажают относительные цены на продукцию в сельском хозяйстве и не уменьшают производственные стимулы. Сторонники данного налога также считают, что его применение способствует эффективному использованию земельных ресурсов, что особенно важно для стран с переходной экономикой, в которых динамика сельскохозяйственного производства зависит от возможности перехода земли от неэффективных пользователей к более эффективным, способным предложить за нее более высокую цену и уплачивать большие суммы налогов [6]. В этом смысле земельные налоги справедливы – поскольку те, у кого больше земли и земля лучшего качества больше платят в бюджет.

Существуют различные системы налогообложения сельского хозяйства в зарубежных странах. Наличие особых «щадящих» режимов характерно для многих стран, вместе с тем отдельные страны используют общую для всех отраслей систему налогообложения. Применение определенных налоговых льгот и особого режима налогообложения зависит от



сложившихся социальных и экономических условий в национальной экономике, включая особенности сельскохозяйственного производства (сезонность деятельности, зависимость от погодных условий, преобладание мелких семейных сельхозпроизводителей), организационных форм управления земледелием и сформированных традиций [1].

В настоящее время белорусские товаропроизводители аграрной продукции функционируют в единой налоговой среде, где имеют место варианты выбора налогового режима: особый или общий. Кроме того, существуют налоговые льготы для производителей сельскохозяйственной продукции, которые распространяются и на общий и на особый режимы налогообложения. Так, большинство видов сельскохозяйственной продукции облагается по пониженной в два раза ставке НДС (10 %).

При применении льготной ставки НДС в размере 10 % к вычету принимается полная сумма «входного» НДС, уплаченного при приобретении товаров, работ, услуг, а также имущественных прав. Таким образом, обеспечивается снижение стоимости привлекаемых ресурсов и минимизируется отвлечение финансовых средств из оборота, в ряде случаев возмещение уплаченных при приобретении товаров и услуг сумм НДС из бюджета превышает суммы начисленного НДС по реализации продукции.

Также для производителей сельхозпродукции предусмотрена льгота по налогу на недвижимость, от налога освобождаются капитальные строения (здания, сооружения), используемые организациями для производства продукции растениеводства, животноводства, рыбоводства и пчеловодства.

Кроме того, существует льгота по уплате взносов в Фонд социальной защиты населения. Основой для расчета отчислений в Фонд социальной защиты населения являются выплаты всех видов в денежном и натуральном выражении, которые начислены в пользу работающих по всем основаниям, независимо от источников финансирования (но не выше 4-кратной величины средней заработной платы работников в Республике Беларусь за месяц, предшествующий месяцу уплаты обязательных страховых взносов). Размер обязательных страховых взносов для работодателей, занятых производством сельскохозяйственной продукции, объем которой составляет более 50 % общего объема произведенной продукции, – 30 % , в то время как общая ставка составляет 34 %.

До 1 января 2016 г. в Беларуси действовала льгота по налогу на прибыль, которая была отменена. Отмена льготы обусловлена тем, что большинство налогоплательщиков (более 90 %) перешли на уплату единого налога. В настоящее время налогом не облагается только прибыль, полученная от реализации произведенных продуктов детского питания.

Наряду с общей системой налогообложения, предприятия агропромышленного комплекса могут применять особый режим

налогообложения – единый налог для производителей сельскохозяйственной продукции. Главный критерий для применения единого налога: выручка от реализации произведенной продукции растениеводства (за исключением цветоводства, выращивания декоративных растений), первичной переработки льна, пчеловодства, животноводства и рыбоводства должна составлять не менее 50 % общей выручки за предыдущий календарный год. Основной отличительной характеристикой данного режима является уплата единого налога для производителей сельскохозяйственной продукции, который заменяет отдельные налоговые платежи. В частности, сельскохозяйственные предприятия освобождаются от уплаты:

- арендной платы за землю;

- земельного налога за исключением года, в котором процентная доля выручки от реализации сельхозпродукции менее 50 %, а также земельного налога за земельные участки, предоставленные во временное пользование и своевременно не возвращенные, самовольно занятые, используемые не по целевому назначению, а также арендной платы за землю в отношении земельных участков, используемых не по целевому назначению, не используемых в течение сроков, определенных законодательными актами, занятых до оформления правоудостоверяющих документов;

- от уплаты налога на прибыль, кроме прибыли от реализации ценных бумаг, долей (акций), дивидендов.

В то же время сельхозпредприятия, применяющие особый режим налогообложения, являются плательщиками акцизов, НДС, экологического налога, налога на доходы в виде дивидендов и приравненных к ним доходов, лицензионных и регистрационных сборов, а также обязательных страховых взносов в Фонд социальной защиты населения.

Ставка единого налога для производителей сельскохозяйственной продукции устанавливается в размере 1 %. Объектом налогообложения единым налогом признается валовая выручка. Средства, полученные из бюджета в рамках целевого финансирования и использованные по целевому назначению, не включаются в налоговую базу для исчисления единого налога.

В случае если за календарный год процентная доля выручки от реализации произведенной сельскохозяйственной продукции в общей сумме выручки организации составляет менее 50 %, ставка единого сельхозналога повышается до 3 %.

Таким образом, система налогообложения сельхозпроизводителей имеет выраженный преференциальный характер, кроме того, косвенная поддержка сельского хозяйства предоставляется в виде отсрочек по платежам в бюджет [7].

Поступления единого налога для производителей сельскохозяйственной продукции в бюджет растут, однако его доля в общей сумме налоговых поступлений остается незначительной. В 2018 г. сумма поступлений единого налога для производителей сельскохозяйственной продукции относительно ВВП составила 0,09 % и

уменьшилась по сравнению с 2017 г. на 0,01 п.п, что связано с сокращением на 4,4 % выручки от реализации по плательщикам, применяющим этот особый режим налогообложения.

Налоговая нагрузка на сельскохозяйственные организации Республики Беларусь самая низкая среди всех видов экономической деятельности.

Несмотря на льготный порядок налогообложения, финансовые результаты работы большинства сельхозпредприятий страны остаются низкими. В 2018 г. из 1368 сельскохозяйственных организаций нерентабельными были 431 (31,5 % от общего числа), 39 % низкорентабельные. Вырос также чистый убыток в отрасли со 197 млн руб. в 2017 г. до 213 млн руб. в 2018 г. Рентабельность продаж в 2018 г. без учета господдержки составила 0,3 %.

Полагаем, что основные причины неудовлетворительного финансового состояния, обусловлены факторами, не связанными с налогообложением, в частности, отсутствием реформ в отрасли, преобладанием государственной собственности в отрасли. Вместе с тем, проблемные вопросы в налогообложении сельхозпредприятий остаются. Сравнивая особый и общий режимы налогообложения, следует отметить, что преимуществом первого является упрощение порядка налогового учета. При особом режиме требуется расчет только трех основных налогооблагаемых баз (выручка от реализации, фонд оплаты труда, объемы выбросов), а при общем их количество увеличивается (выручка от реализации товаров, работ (услуг), фонд оплаты труда, земельная площадь, остаточная стоимость основных производственных фондов, не связанных с основной деятельностью, прибыль). Вместе с тем, для получения кредита организации должны вести подробный учет, поэтому данное преимущество не столь очевидно.

Существующие льготы и фактор простоты расчетов обусловили на практике широкое применение особого режима налогообложения. Доля его плательщиков в общей численности сельскохозяйственных организаций республики превышает 90 %. Однако, применение особого режима налогообложения может быть не всегда выгодно для товаропроизводителей. В случае отсутствия прибыли необходимость уплаты единого налога только увеличивает долговые обязательства предприятий, ухудшает их финансовое состояние.

Еще одна проблема налогообложения связана с тем, что материальные ресурсы, такие как комбикорма, средства защиты растений, семена, техника, запасные части и другие обычно реализуются сельскохозяйственным организациям со значительной отсрочкой платежа (от 3 до 9 месяцев). В то же время в соответствии с законодательством, поставщики обязаны признавать выручку от реализации таких товаров в момент отгрузки и уплачивать НДС и налог на прибыль. Чтобы закрыть кассовый разрыв, поставщикам приходится брать кредиты, проценты по которым закладываются в стоимость поставок, что и косвенно влечет рост цен на сельскохозяйственную продукцию и, в дальнейшем, – на продукты питания. Одним из путей решения данной проблемы может стать предоставление предприятиям права выбора признания выручки от

реализации для целей налогообложения по отгрузке или по оплате продукции.

В связи с льготным налогообложением сельхозпроизводителей возникает еще одна проблема, связанная с существенными различиями уровня налоговой нагрузки сельского хозяйства по сравнению с несельскохозяйственными предприятиями, выпускающими товары-субституты и предоставляющими услуги, которые замещают аналогичную деятельность в сельском хозяйстве. В связи с различными налоговыми режимами, установленными для различных видов деятельности, могут нерационально формироваться производственно-экономические цепочки, сдерживаться создание специализированных обслуживающих производств [8].

В мировой практике такая проблема решается различными путями, например, освобождением от НДС или применением пониженной ставки НДС для сельскохозяйственных организаций, поставок товаров, работ и услуг для их нужд, а также на часть продовольственных товаров и услуги общественного питания. Например, во Франции для производителей сельскохозяйственной продукции, ряда продуктов питания, услуг гостиниц и ресторанов применяется пониженная ставка НДС в размере 5,5 %, в Швеции – 6 и 12 % (при общей ставке 25 %).

Для решения этой проблемы целесообразно создание равных условий налогообложения для производителей комбикормов, предприятий, специализирующихся на обслуживании сельскохозяйственной техники и оборудования, производящих льносоломку и льнотресту заводы, структуры, оказывающие сельскохозяйственные, ветеринарно-санитарные и иные услуги [8].

Использование выручки в качестве объекта налогообложения не учитывает эффективность деятельности сельхозпредприятий. Целесообразно рассмотреть возможность использования в качестве объекта налогообложения прибыль. Однако, учитывая финансовое состояние белорусских сельхозпроизводителей, это приведет к снижению поступлений в бюджет. Кроме того, убыточные организации не будут заинтересованы в улучшении результатов своей деятельности.

Еще одним недостатком действующего механизма налогообложения является исключение из состава сельскохозяйственной продукции для целей налогообложения товаров отдельных видов продукции, в частности, цветоводства. Более высокая фискальная нагрузка на соответствующие структуры ограничивает их возможности накапливать финансовые ресурсы и реализовывать инвестиционные проекты. Распространение на производство продукции цветоводства льготного режима налогообложения, действующего в отношении иных сельскохозяйственных товаров, позволило бы стимулировать процесс диверсификации агробизнеса и экспорта [8].

В ближайшей перспективе целесообразно совершенствование особого режима налогообложения сельхозпроизводителей. В более отдаленной перспективе целесообразен отказ от особого режима и переход на общий

режим с сохранением льгот по НДС и налогу на недвижимость и возможностью льготного налогообложения прибыли, освобождение от налога инвестируемой прибыли.

### Список использованных источников

1. Гончаренко, Г. А. Система налогообложения в сельском хозяйстве России в современных условиях: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.05, 08.00.10 / Г. А. Гончаренко; Моск. госуд. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2010. – 24 с.

2. Жудро, М. К. Экономическое обоснование эффективного фиксированного сельскохозяйственного налога / М. К. Жудро // Извес. Акад. аграр. наук Респ. Беларусь. – 2002. – №1. – С. 29-32.

3. Гусаков, В. Г. Приоритетные направления повышения эффективности, конкурентоспособности и устойчивости развития аграрной отрасли Республики Беларусь / В. Г. Гусаков, А. П. Шпак // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. аграр. навук. – 2018. – №4. – С. 401-409.

4. Гусаков, В. Г. Основные направления развития аграрного комплекса Республики Беларусь / В. Г. Гусаков // Извес. Акад. аграр. наук Респ. Беларусь. – 2002. – №1. – С. 14-19.

5. Sarris, A. H. Agricultural taxation under structural adjustment / Sarris, A. H. // FAO [Electronic resource]. – 1994. – Mode of access: <http://www.fao.org/3/v3600e/V3600E05.htm>. – Date of access: 21.04.2019.

6. Бабицкий, Д. С. Налогообложение в сельском хозяйстве Беларуси / Д. С. Бабицкий, фон Крамон-Таубадель. – Минск, ИПМ, 2004. – 10 с.

7. Кириенко, Н. В. Диверсификация государственной поддержки сельского хозяйства Беларуси с учетом международных требований и обязательств / Н. В. Кириенко, И. А. Казакевич // Белорусский экономический журнал. – 2018. – №4. – С. 65-76.

8. Совершенствование налоговой политики в Республике Беларусь : научный доклад / В. И. Бельский и [др.] ; науч. ред. В. И. Бельский ; Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2018. – 58 с.

*In article taxation of the agricultural enterprises in Republic of Belarus is considered, advantages and disadvantages of the common and special tax modes are analyzed. It is shown that preferential taxation didn't lead to improvement of financial results of the agricultural organizations in the country. Problems of taxation are revealed: unequal tax conditions for the enterprises producing agricultural products and service organizations; unreasonable exception of preferential taxation of separate types of products. Recommendations about improving of taxation of the agricultural enterprises are made.*

**Key words:** *taxation, agriculture, tax benefits, the single tax on producers of agricultural products.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

## Розділ 4.

### Пріоритети забезпечення розвитку людського потенціалу та нагромадження людського капіталу

УДК 159.98

*І.А. Андрейцева, кандидат економічних наук, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

#### **ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ ДІАГНОСТИКИ СТАНУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ**

*Автором досліджено сутність соціально-психологічного клімату та методичні аспекти його покращення у сучасних економічних умовах. Запропоновано групу тренінгів для оптимізації соціально-психологічного клімату трудового колективу.*

**Ключові слова:** *соціально-психологічний клімат, тренінг, спілкування, згуртованість, психологічна атмосфера, агресивність, конфліктність, атмосфера довіри.*

Проблеми соціально-психологічного мікроклімату в колективі завжди були й залишаються предметом пильної уваги фахівців з управління персоналом. Самопочуття людини взагалі, у тому числі й в процесі праці, багато у чому визначається її способом життя, ступенем добробуту, а також рівнем управління в організації. У процесі спільної діяльності людей, тобто реалізації кожним працівником своєї соціальної ролі, взаємовідносини між ними набувають особистісно-емоційного забарвлення, що є основою для виникнення міжособистісних стосунків. Останні проявляються в актах спілкування і взаємодії та виступають фактором соціально-психологічного клімату в колективі.

Вивчення і вдосконалення соціально-психологічного клімату на сучасному етапі є невід'ємною складовою управління персоналом організації і реалізуються у повсякденній роботі керівника.

Вагомий внесок у розуміння проблем формування соціально-психологічних умов діяльності колективу підприємств зробили вітчизняні вчені: О. І. Амоша, О. А. Грішнова, Г. А. Дмитренко, А. М. Колот, Е. М. Лібанова, Л. С. Лісогор, М. В. Семикіна та інші вітчизняні вчені. Серед зарубіжних учених дослідженням питань розвитку різних форм соціально-психологічного впливу на колектив як основи ефективного управління персоналом займались: П. Друкер, Р. Інгларт, Д. Мак-Клеланд, Б. Твісс, П. Самуельсон, Х. Хекхаузен та інші.

**Метою статті** є діагностика соціально-психологічного клімату колективу та розробка рекомендацій щодо його поліпшення.

Для оптимізації соціально-психологічного клімату (СПК) перш за все необхідно сформувані взаємовідносини довіри, підтримки, позитивну психологічну атмосферу. Для цього перш за все необхідно забезпечити

правильне і ефективне спілкування в колективі. Головною метою комунікації в організації – це досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента. Комунікаційні потоки пронизують весь простір підприємства. Завдяки їм існує організація як система.

Важливим показником стану психології організації є соціально-психологічний клімат. Саме він є зовнішнім проявом різних групових феноменів у вигляді поведінкових і мовних актів. Інакше кажучи, соціально-психологічний клімат – це результат спільної діяльності людей, їхньої міжособистісної взаємодії. Термін «клімат» (від грецького слова «нахил») прийшов у суспільні науки з метеорології, де ним позначають сукупність метеорологічних умов, властивих будь-якій місцевості. Це поняття, перенесене у психологію, дозволило осмислити практичне значення цілого ряду групових ефектів як особливих умов життєдіяльності людини в колективі.

На сьогоднішній день існує більше сотні визначень соціально-психологічного клімату. Будемо виходити з того, що соціально-психологічний клімат – стан групового настрою і якісна сторона міжособистісних відносин у групі, які проявляються у вигляді сукупності психологічних умов, і сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності й всебічному розвитку особистості в організації.

Вивчення соціально-психологічного клімату – процес складний. Це зумовлено тим, що клімат проявляє себе інтегрально, як загальний – позитивний або негативний – морально-психологічне підґрунття міжколективних відносин. В основі цих досліджень лежить вимір конкретних типів і видів взаємин, які здійснюються за допомогою методів, що використовуються у психології: спостереження, експерименту, опитування та ін. У практичній діяльності застосовують низку найбільш поширеніших методик, які дозволяють діагностувати стан СПК організації. Поряд з цим клімат – це одна зі сторін життєдіяльності й взаємовідносин людей. Він неоднаковий у різних колективах і по-різному впливає на членів колективу. Його вплив позначається, насамперед, на психологічному самопочутті людей. Клімат проявляється у таких групових ефектах:

- згуртованість як ступінь єдності дій (поводження) членів організації в умовах вільного вибору цих дій з декількох можливих варіантів;
- взаємна сумісність (взаємна прийнятність) як можливість безконфліктного спілкування й погодженості дій членів організації в умовах їхньої спільної діяльності;
- стан рівня ідентифікації, що трактується як свідоме, внутрішньомотивоване прийняття членом групи (на відміну від пасивної адаптації) цілей, цінностей і норм групового життя й ін.

Ознаками сприятливого СПК є:

- висока вимогливість і довіра членів колективу один до одного;
- доброзичлива й ділова критика;

- вільне вираження власної думки членами організації під час обговорення всіх питань групового життя;
- задоволеність належністю до колективу;
- високий ступінь взаємодопомоги;
- достатня поінформованість членів колективу про всі аспекти її внутрішнього життя.

Керування соціально-психологічним кліматом передбачає використання певних заходів:

- керування процесом формування змістовних психологічних компонентів клімату (норм, очікувань, цінностей, установок, традицій, групової думки й настрою);
- оптимальний підбір, розміщення, навчання й періодична атестація керівних кадрів;
- комплектування первинних колективів з урахуванням фактора психологічної сумісності;
- опора на найбільш авторитетних, активних членів колективу;
- попередження міжособистісних конфліктів методиками, що дозволяють виявити не тільки стан соціально-психологічного клімату, але й складну систему міжколективних взаємовідносин.

Характерною рисою трудового колективу – позитивний соціально-психологічний клімат в бригадах, що визначає ставлення керівників та підлеглих до всього, що відбувається, як особистісно важливого і цікавого. У трудовому колективі проведемо дослідження процесів і факторів, які впливають на психологічну атмосферу в експериментальній групі. Головним методом дослідження обрали – тренінг.

Нині не існує загальноприйнятого визначення поняття «тренінг», що призводить до розширеного тлумачення методу і позначення цим терміном різних прийомів, форм, способів, що використовують для покращення того чи іншого явища.

Однією із задач соціально-психологічного тренінгу є підведення його учасників до осмислення перешкод, ускладнень, характерних для ситуації міжособистісного спілкування, а також для з'ясування умов і чинників, що сприяють оптимізації спілкування та формування довірливих взаємовідносин. У соціально-психологічному тренінгу учасники отримують не тільки додаткову інформацію у цьому напрямі, а також інформацію про ефект у вигляді своєрідного інтелектуально-емоційного сплаву, кристалізованого у пережитому досвіді. Одна справа бути просто інформованим, інша справа – виявитися у ситуації і пережити її. У процесі тренінгу аналізу зазнають не тільки ситуації з життя учасників, скільки ситуації, що формуються у процесі розвитку самої групи. Нами розроблено серію тренінгів, яка складається з 5 занять по 3,5 години протягом двох тижнів.

Гіпотеза дослідження: соціально-психологічний тренінг є ефективним методом оптимізації соціально-психологічного клімату колективу.



Предметом дослідження обрали соціально-психологічний клімат певного структурного підрозділу промислового підприємства та методика оптимізації даного феномену.

Сформували цілі дослідження:

- діагностика соціально-психологічного клімату в експериментальній групі;
- оцінювання ефективності діяльності в колективі;
- розроблення та проведення групи тренінгів для оптимізації соціально-психологічного клімату;
- визначення впливу тренінгу на оптимізацію СПК.

Для проведення дослідження визначили кількість досліджуваних – 29 чоловік, з яких 14 експериментальна група віком 25-40 років та контрольна, яка складається з 15 чоловік віком 25-45 років. Для дослідження стану соціально-психологічного клімату в двох групах використали методику «Оцінки психологічної атмосфери в колективі» А.Ф Фідера.

Дана методика передбачає такі складові:

Шкала № 1 дружелюбність – ворожість.

Шкала № 2 згода – незгода.

Шкала № 3 задоволення – незадоволення.

Шкала № 4 продуктивність – непродуктивність.

Шкала № 5 теплота – холодність.

Шкала № 6 співпраця – неузгодженість.

Шкала № 7 взаємопідтримка – недобррозичливість.

Шкала № 8 захопленість – байдужість.

Шкала № 9 цікавість – нудьга.

Шкала № 10 успішність – безуспішність.

Дослідження базувалось на методі семантичного диференціала. Відповідь за кожним з 10 пунктів шкали оцінюється зліва направо від 1 до 8 балів. Чим лівіше розміщений в своєму розпорядженні знак \*, тим нижче бал, тим сприятливіше психологічна атмосфера в колективі, на думку того, хто відповідає. Підсумковий показник коливається від 10 (найбільш позитивна оцінка) до 80 (найбільш негативна).

На основі індивідуальних профілів створюється середній профіль, який характеризує психологічну атмосферу в колективі. Методика цікава тим, що допускає анонімне обстеження, а це підвищує її надійність.

Після чого експериментальній групі було запропоновано один з варіантів проведення соціально-психологічного тренінгу спілкування на розвиток комунікативних і організаторських навичок та на зниження агресивності, конфліктності, підвищення самооцінки, розвитку довіри.

До складу цього тренінгу входили 4 заняття. На кожному із занять проводили вправи та міні бесіди. Наприкінці кожного заняття учасниками тренінгу заповнювалась анкета, яка дозволяла керівникові спостерігати за

розвитком групо-динамічних процесів. Кожна вправа соціально-психологічного тренінгу спілкування передбачала реалізацію певної мети.

Наступним етапом роботи було проведення серії тренінгів, які склались із 5 занять.

Заняття № 1 «Знайомство з метою роботи та створення атмосфери довіри в колективі», дане заняття передбачало 4 вправи, а саме: «Хто найбільш чужий для мене?», «Побажання друга», «Враження від заняття, що сподобалось, що було нового?» протягом 3 годин.

Заняття № 2 «Встановлення контакту та формування згуртованості в групі» заняття містило 6 вправ, а зокрема: «Ступінь включення в групу», «Публічне інтерв'ю », «Хто мені близький», «Перетягування каната», «П'ять пропозицій», «Приклади», робота в групі тривала 3,5 години.

Заняття № 3 «Ефективне спілкування в групі», заняття складалось з 4 вправ, а саме: «Предмет по колу», «Розмова через скло», «Фраза по колу», «Що було корисного та нового».

Заняття № 4 передбачало 4 вправи, а зокрема: «Час», «Зворотній зв'язок», «Важко розлучатись », «Що я придбав?».

Далі визначили необхідні змінні:

Залежна змінна – ефективна дія тренінгу (встановлення атмосфери довіри, виявлення конфліктних працівників та прогнозування конфлікту, способи ефективного спілкування в групі).

Незалежна змінна – соціально-психологічний тренінг. Всі дані за методикою «Оцінки психологічної атмосфери в колективі» А.Ф Фідера в контрольній та експериментальній групі було систематизовано та занесено у таблицю 1.

Таблиця 1

**Показники експериментальної та контрольної груп після першого тестування**

Експериментальна група			Контрольна група		
№ дослідження	Ініціали	Показник	№ дослідження	Ініціали	Показник
1	К.Л.	48	1	К.Г.	17
2	Б.В.	48	2	М.А.	18
3	М.О.	44	3	П.І.	19
4	П.А.	42	4	Я.О.	19
5	Ч.Т.	42	5	К.Т.	20
6	О.В.	31	6	Б.О.	25
7	Б.О.	42	7	З.І.	31
8	П.І.	51	8	П.Є.	32
9	К.Н.	42	9	Б.С.	35
10	Т.І.	24	10	П.А.	35
11	К.В.	29	11	П.Н.	35
12	П.Є.	43	12	Н.І.	36
13	В.В.	49	13	К.Н.	40
14	К.М.	27	14	Г.Т.	44

Для порівняння показників, обрахованих за двома різними умовами за однією й тією вибіркою випробуваних, був використаний Т-критерій Вілкоксона, який дозволяє встановити не тільки спрямованість змін, але й їхню виразність.

Таблиця 2

**Показники експериментальної та контрольної груп після другого тестування**

Експериментальна група			Контрольна група		
№ дослідження	Ініціали	Показник	№ дослідження	Ініціали	Показник
1	2	3	4	5	6
1	К.Л.	38	1	К.Г.	16
2	Б.В.	41	2	М.А.	17
3	М.О.	32	3	П.І.	22
4	П.А.	37	4	Я.О.	25
5	Ч.Т.	35	5	К.Т.	17
6	О.В.	28	6	Б.О.	24
7	Б.О.	37	7	З.І.	30
8	П.І.	48	8	П.Є.	16
9	К.Н.	43	9	Б.С.	44
10	Т.І.	20	10	П.А.	21
11	К.В.	29	11	П.Н.	38
12	П.Є.	40	12	Н.І.	41
13	В.В.	39	13	К.Н.	52
14	К.М.	23	14	Г.Т.	48

За допомогою цього критерію визначаємо, чи є зрушення показників в якомусь одному напрямку більш інтенсивним, ніж в іншому. У нашому випадку: чи є зрушення показників соціально-психологічного клімату після проведеної роботи в кращу сторону більш інтенсивним, ніж у гіршу.

Сформулюємо гіпотези.

$H_0$  : Інтенсивність зрушень у типовому напрямку не перевершує інтенсивності зрушень у нетиповому напрямку.

$H_1$ : Зрушення вбік збільшення значень перевищує зрушення вбік зменшення значень і тенденцію збереження їх на колишньому рівні.

У таблицях відображені: список випробуваних, коефіцієнти до і після тренінгу, різниця між індивідуальними значеннями («після» – «до»), абсолютні величини різностей і ранги абсолютних величин різниці. Сума рангів за всіма випадками дорівнює 105, що відповідає розрахунковій: у даному випадку це зрушення в негативну сторону і нульові зрушення позначаються Темп.

За таблицею критичних значень Т-критерія Вілкоксона визначаємо критичні значення Т для  $n = 14$ .

Таблиця 3

**Розрахунок T-критерію Вілкоксона при порівнянні вимірів соціально-психологічного клімату в експериментальній групі**

Соціально-психологічний клімат у колективі						
№ дослідження	Ініціали	До тренінгу	Після тренінгу	Відхилення +,-	Абсолютне значення	Ранговий номер різниці
1	2	3	4	5	6	7
1	К.Л.	48	38	-10	10	12,5
2	Б.В.	48	41	-7	7	10,5
3	М.О.	44	32	-12	12	14
4	П.А.	42	37	-5	5	8
5	Ч.Т.	42	35	-7	7	10,5
6	О.В.	31	28	-3	3	4
7	Б.О.	42	37	-5	5	8
8	П.І.	51	48	-3	3	4
9	К.Н.	42	43	+1	1	2
10	Т.І.	24	20	-4	4	6
11	К.В.	29	29	0	0	1
12	П.Є.	43	40	-3	3	4
13	В.В.	49	39	-10	10	12,5
14	К.М.	27	23	-4	4	8
	<b>Сума</b>					<b>105</b>

Дані таблиці свідчать, що T емпіричне у даному випадку дорівнює нулю, що свідчить, що наші зсуви типові. У цьому випадку рангових зсувів з більш рідкісним знаком не зустрічається, що вказує на ефективність тренінгу щодо соціально-психологічного клімату в колективі. T критичне за таблицею, для n= 14, T емпіричне = 0, T критичне = p< 27.

Таблиця 4

**Розрахунок при порівнянні вимірів соціально-психологічного клімату в контрольній групі**

Соціально-психологічний клімат у колективі						
№ дослідження	Ініціали	До тренінгу	Після тренінгу	Відхилення +,-	Абсолютне значення	Ранговий номер різниці
1	К.Л.	17	16	-1	1	1
2	Б.В.	18	17	-1	1	1
3	М.О.	19	22	+3	3	3
4	П.А.	19	25	+6	6	6
5	Ч.Т.	20	17	-3	3	3
6	О.В.	25	24	-1	1	1
7	Б.О.	31	30	-1	1	1
8	П.І.	32	16	-16	16	16
9	К.Н.	35	44	+9	9	9
10	Т.І.	35	21	-14	14	14
11	К.В.	35	38	+3	3	3
12	П.Є.	36	41	+5	5	5
13	В.В.	40	52	+12	12	12
14	К.М.	44	48	+4	4	4
	<b>Сума</b>					<b>105</b>

Ці показники свідчать, що зсув  $\epsilon$ , і потрапляє він у зону значення.  $H_0$  відхиляється, а  $H_1$  приймається. Це свідчить, що тренінг є ефективним методом оптимізації соціально-психологічного клімату.  $T$  емпіричне = 62;  $T$  критичне = 23

З таблиці видно, що  $T$  емпіричне потрапляє в зону не значущості, в даному випадку  $H_0$  підтверджується, а  $H_1$  відхиляється.

Отже, за результатами проведеного дослідження визначили напрямки і інтенсивність впливу тренінгу на соціально-психологічний клімат в колективі. Це дозволяє вважати теоретичну задачу дослідження повністю реалізованою. Отримані результати дозволяють стверджувати, що соціально-психологічний клімат в колективі надто складне явище і тренінг виявився ефективним методом оптимізації даного феномену.

За даними таблиці 3 видно, що в експериментальній групі  $T$  емпіричне = 0,  $T$  критичне = 44, що вказує на те, що проведена робота була ефективною, суттєвою.

Дані таблиці 4 свідчать, що в контрольній групі  $T$  емпіричне = 62,  $T$  критичне = 48, що підтверджує нашу гіпотезу.

Сформульовані висновки дозволяють намітити шляхи покращення соціально-психологічного клімату:

- використання діагностичних програм щодо виявлення рівня та якості комунікативності. Якщо низький рівень – розробити корекційну програму. Адже від уміння спілкуватись залежить, насамперед, майбутнє кожної особистості;

- психологічне консультування як керівників і підлеглих для виявлення, що необхідно зробити, щоб взаєморозуміння було продуктивнішим;

- соціально-психологічний тренінг як спосіб підвищення й розвитку психологічної атмосфери в колективі;

- роботи по згуртуванню членів колективу;

- проведення роботи з оптимізації взаємин керівництва з членами колективу;

- створення спокійного середовища: у спокійному стані будь-які завдання вирішуються більш успішно, ніж коли людина емоційно збуджена;

- розміщення завдань за ступенем їхньої значущості або важливості для ефективного розподілу часу;

- ніколи не говоріть про себе погано: особливо уникайте приписувати собі негативні риси – «дурний», «потворний», «нездатний», «невдаха», «невиправний»;

- практикуйтесь у спілкуванні. Насолоджуйтеся відчуттям тієї енергії, якою обмінюються люди під час спілкування – усі вони такі несхожі й різноманітні;

- у спілкуванні з людьми, що викликають негативні емоції, намагайтеся уявити собі, що й вони можуть відчувати страх і невпевненість, постарайтеся їм допомогти.

- якщо перед вами визначена ціль, яку необхідно досягти, необхідно підготувати додаткові цілі (запасні варіанти дій), які могли б компенсувати невдачу у першому випадку;

- не залишайте без уваги кожен свій успішний крок і не забувайте підбадьорити й похвалити себе [3].

Отже, соціально-психологічний клімат – якісна сторона міжособистісних відносин, які проявляються у вигляді психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності і всебічному розвитку особистості в групі.

Нині ця проблема актуальна і перспективна, оскільки зростають вимоги до психологічного включення людини в ту чи іншу діяльність. Особливо дана проблема актуальна в управлінській діяльності. Як стверджують успішні менеджери (Л. Якоха «кар'єра менеджера») для створення і процвітання фірми необхідно, щоб службовці в цій установі відчували себе «командою». Однією з ознак «команди» є згуртованість, взаємовиручка, підтримка і одночасно вимогливість до себе й інших.

Одним з важливих показників, що колективу притаманний сприятливий соціально-психологічний клімат, є забезпечення кожному його члену оптимальних умов для реалізації здібностей і схильностей.

З огляду на розглянуте, соціально-психологічний тренінг може надати реальну допомогу у формуванні доброзичливого, ефективного, оптимального соціально-психологічного клімату у трудовому колективі, що сприятиме розвитку підприємства, й було підтверджено результатами дослідження.

### Список використаних джерел

1. Козырев Г. И. Основы конфликтологии: учеб. Москва: ИД "Форум", 2007. 320 с.
2. Мишак С. В. Оцінка соціально-психологічного конфлікту в колективі // Управління розвитком. 2009. № 16. С. 86-88.
3. Алехина О. Е. Стимулювання розвитку працівників організації // Управління персоналом. 2012. № 1. С 50-52.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління. Київ: Либідь, 2013. 445 с.

*The essence of the socio-psychological climate and methodical aspects of him improvement was researched by an author in modern economic terms. A group of trainings was proposed for optimizing the socio-psychological climate of the labor collective.*

**Key words:** *socio-psychological climate, training, communication, cohesiveness, psychological atmosphere, aggressiveness, conflict, atmosphere of trust.*

Дата надходження до редакції: 26.04.2019

## **ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ БЕЛАРУСИ**

*Проведено ретроспективний аналіз регулювання ринку праці молодих наукових працівників Білорусі. Виявлені сучасні виклики для відтворення кадрового наукового потенціалу. Запропоновано рекомендації щодо забезпечення ефективної зайнятості молодих вчених. Рекомендується збільшити витрати на наукові дослідження та розробки до 2,5% від ВВП. Також пропонується підвищити рівень оплати праці всім категоріям наукових працівників, значно підвищити мінімальну заробітну плату в сфері науки. Пропонується збільшити розмір стипендій аспірантам. Підвищення рівня оплати праці науковим працівникам і стипендій аспірантам передбачає істотну їх диференціацію, що підвищить результативність наукової праці.*

**Ключові слова:** *ринок праці, молоді вчені, аспіранти, ефективна зайнятість, внутрішні витрати на наукові дослідження та розробки, оплата праці.*

Формирование рынка труда Республики Беларусь как независимого государства началось в 1991 г. Были созданы нормативная правовая база его регулирования, государственная служба занятости и др. В настоящее время ключевыми нормативно-правовыми актами, затрагивающими рынок труда молодых ученых Беларуси, являются Конституция Республики Беларусь (ст. 14, 32, 41, 42, 43), Трудовой кодекс Республики Беларусь, законы «О занятости населения Республики Беларусь», «О научной деятельности» и др. В ст. 41 Конституции говорится о гарантии гражданам Беларуси права на труд, права на выбор профессии, рода занятий и работы в соответствии с призванием, способностями, образованием. В ст. 42 говорится о гарантии справедливой доли вознаграждения в экономических результатах труда не ниже уровня, обеспечивающего работникам и их семьям достойное существование.

После распада СССР резко сократилось финансирование науки. Это привело к старению научных кадров и их скрытой миграции. Количество ученых уменьшилось преимущественно за счет оттока из сферы науки людей младшей и средней возрастных категорий [1]. Скорость снижения численности работников науки была уменьшена постановлением Правительства «О мерах по сохранению и эффективному использованию научного потенциала Республики Беларусь» (1995 г.) [2, с. 9]. Затем Указом Президента от 12.01.1996 г. №19 был создан Специальный фонд

Президента по социальной поддержке одаренных учащихся и студентов [1]. Такая политика была направлена на материальное стимулирование талантливых молодых ученых.

Благодаря предпринятым до 2000 г. Президентом и Правительством Беларуси мерам по улучшению кадровой ситуации в науке, после 2000 г. была достигнута стабилизация численности ученых [3, с. 33]. Затем были приняты Указ Президента от 11.08.2005 г. №367 «О совершенствовании стимулирования творческого труда молодых ученых», Указ Президента от 25.09.2007 г. №450 «Об установлении доплат за ученые степени и звания». В соответствии с Указом Президента от 10.05.2006 г. №310 была принята Государственная программа «Молодые таланты Беларуси» на 2006–2010 гг. В итоге начался рост численности молодежи в сфере науки [1].

Однако с 2011 г. наблюдается обострение проблем на рынке труда научных работников, сокращение предложения и угроза обновлению кадрового научного потенциала.

С 2010 г. по 2014 г. уменьшается доля исследователей в возрасте до 29 лет включительно, затем анализируемый показатель стабилизировался. К концу анализируемого периода доля исследователей в возрасте до 29 лет составила около 24%. При этом увеличилась доля исследователей в возрасте 60 лет и старше (почти до 20%) [4].

Несмотря на то, что активная молодежная политика увеличила долю молодых исследователей до 29 лет, в среднесрочном периоде наблюдается тенденция сокращения их численности в абсолютном значении (с 4865 человек в 2011 г. до 3959 человек в 2016 г.). Наблюдается лишь небольшое увеличение численности молодых исследователей в 2017 г. до 4012 человек (рис. 1) [4].

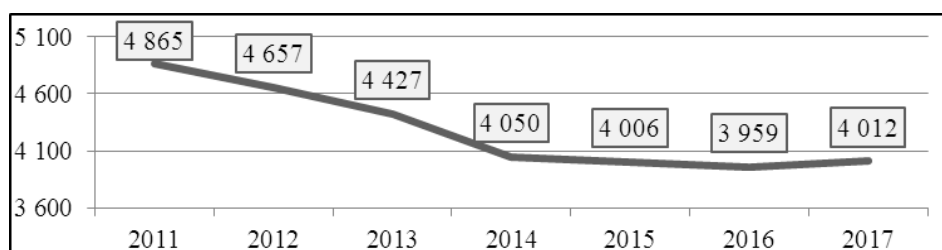


Рис. 1– Динамика численности исследователей в возрасте до 29 лет, %  
Примечание – Источник: составлено по [4]

О стремительном старении научных кадров свидетельствует и тенденция уменьшения в общей численности исследователей с кандидатской степенью доли кандидатов наук в возрасте до 29 лет и одновременное увеличение доли кандидатов наук в возрасте старше 60 лет (рис. 2).



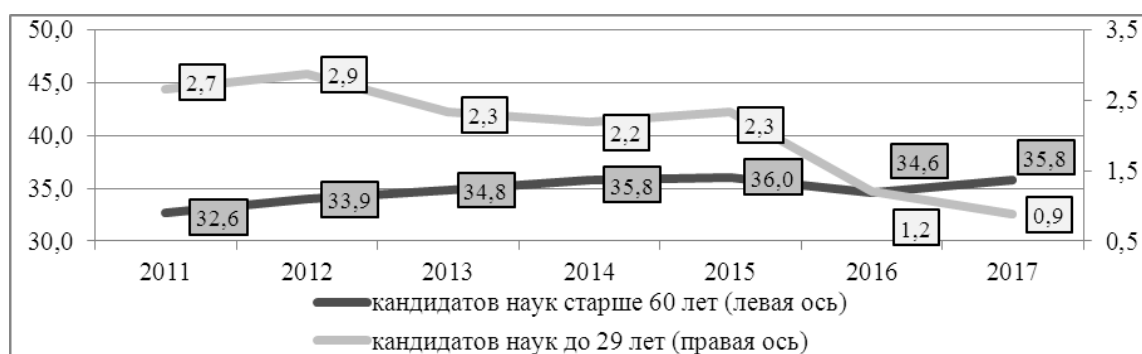


Рис. 2 – Динамика удельного веса исследователей с ученой степенью кандидата наук старше 60 лет и до 29 лет в общей численности исследователей с кандидатской степенью, %

Примечание – Источник: рассчитано на основе [4]

Обеспечение предложения на рынке труда научных работников на перспективу осуществляется системой высшего и послевузовского образования. В 2011–2017 гг. наблюдается значительный рост численности студентов магистратуры (с 4955 человек в 2011 г. до 14947 человек в 2017 г.), однако при этом уменьшается численность аспирантов (с 5799 человек в 2011 г. до 5149 человек в 2017 г.) [4].

В 2017 г. по отношению к 2011 г. численность аспирантов имеет отрицательные темпы роста (табл. 1). Цепные темпы роста положительны только в 2015–2017 гг. Прием аспирантов в 2017 г. составил 85,3% от значения 2011 г., выпуск – 73,1% от значения 2011 г. Рост эффективности аспирантуры в 2017 г. по отношению к 2011 г. составил 197,8%. Но в целом доля выпущенных аспирантов с защитой диссертации по республике не высокая.

Таблица 1 – Темпы роста численности, приема и выпуска аспирантов в 2011–2017 гг. и эффективность аспирантуры

Годы	Темп роста численности аспирантов, %	Темп роста приема аспирантов, %	Темп роста выпуска аспирантов, %	Эффективность аспирантуры, %
2011	–	–	–	4,6
2012	94,4	77,5	97,8	5,0
2013	96,5	105,1	109,0	...
2014	93,1	93,8	98,0	5,8
2015	100,7	109,2	83,4	4,8
2016	103,2	103,7	86,5	7,1
2017	101,2	98,6	97,0	9,1
2017 г. в % к 2011	89,1	85,3	73,1	197,8

Примечание – рассчитано на основе [4]

На тысячу населения в Беларуси приходится 2 раза меньше аспирантов, чем в России и в несколько раз меньше, чем в ЕС. [5, с. 4].

В соответствии с Государственной программой «Образование и молодежная политика» на 2016–2020 гг., осуществляется выявление и отбор талантливых выпускников вузов, привлечение их к НИР, обучению в аспирантуре. Министерство образования осуществляет ежегодный мониторинг закрепления талантливой молодежи в сфере образования и науки. Результаты мониторинга свидетельствуют о невысоком проценте закрепления талантливой молодежи в сфере науки (чуть более 10%) [6, с. 22].

Заработная плата ученых неразрывно связана с финансированием НИОКР в стране. Целевое значение финансирования НИОКР в размере 2,5% от ВВП прописано в программных документах Беларуси, но Беларусь не увеличила расходы даже до безопасного уровня (не ниже 1% от ВВП). В 2017 г. внутренние затраты на НИОКР в Беларуси составили 0,59% ВВП.

Низкие тарифные ставки в системе оплаты труда научных работников Беларуси дополняются различного рода надбавками и премиями. Проблема дифференциации решается за пределами тарифной системы путем установления повышающих и корректирующих коэффициентов. Однако это приводит к непрозрачности оплаты труда и весьма опосредованной ее зависимости от результатов [7].

Анализ действующей системы оплаты труда научных работников, прежде всего в бюджетном секторе, позволил выявить следующие вызовы:

- слабая дифференциация заработной платы, недостаточно учитывающая текущие результаты научного труда, что не стимулирует научных работников к высокопроизводительному труду;

- не обеспечивается достойная оплата труда ученым, особенно молодым ученым без степеней и званий.

В настоящее время предусмотрен ряд мер дополнительного стимулирования аспирантов и молодых ученых (Указы Президента Республики Беларусь от 6 сентября 2011 г. № 398 «О социальной поддержке обучающихся», от 11 августа 2005 г. № 367 «О совершенствовании стимулирования творческого труда молодых ученых»). Ежегодно Министерством образования в соответствии с Положением о порядке назначения и выплаты стипендий Президента Республики Беларусь студентам, курсантам и аспирантам, утвержденным Указом Президента Республики Беларусь № 398, проводится открытый конкурс по назначению стипендий Президента Республики Беларусь аспирантам [8, с. 176].

Молодым ученым, нуждающимся в улучшении жилищных условий, могут предоставляться займы на строительство или приобретение жилья в соответствии с Положением о порядке и условиях предоставления организациями состоящим в штатах этих организаций работникам,

нуждающимся в улучшении жилищных условий, займов на строительство (реконструкцию) или приобретение жилых помещений, утвержденном Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 30 марта 2000 г. № 428 «О дополнительном привлечении средств организаций для финансирования жилищного строительства» в редакции Постановления Совета Министров Республики Беларусь от 24 мая 2008 г. № 739. [8]. Также аспиранты и молодые ученые обеспечиваются общежитиями, кандидатам наук предоставляются общежития семейного типа. Кроме того, для научных работников строится арендное жилье [9].

О проблемах с предложением на рынке труда научных работников Беларуси, в том числе с его обеспечением в долгосрочной перспективе, свидетельствуют результаты ряда социологических исследований, проводимых среди молодежи [10; 11]. Высокая заработная плата хоть и не является самоцелью и главным мотивом для молодежи, но она все же важна. Ее критически низкий уровень, а также недостаточное финансирование материальной базы не позволяет полноценно реализовать интерес к науке, что создает угрозу внешней и внутренней миграции.

Проведенный анализ позволил предложить следующие рекомендации по обеспечению эффективной занятости молодых ученых. Рекомендуется увеличить затраты на НИОКР до 2,5% от ВВП, в т.ч. за счет увеличения частных расходов на науку. Пока действуют стимулы к привлечению частных расходов, государству придется тоже увеличивать свои расходы, чтобы поддерживать общие расходы на НИОКР в размере 2,5% ВВП. Рекомендуется увеличить не долю расходов на оплату труда в общих расходах на НИОКР, а расходы на НИОКР в целом, поскольку, кроме оплаты труда, для научных работников важно наличие качественной материально-технической базы и др.

Необходимо повысить уровень оплаты труда всем категориям научных работников, а также значительно повысить минимальную заработную плату в сфере науки, поскольку даже молодые ученые имеют относительно высокий уровень интеллектуального капитала. В начале их карьеры уровень заработной платы должен быть конкурентным и стимулировать к дальнейшему повышению интеллектуального капитала, в т.ч. за счет учебы в аспирантуре, защиты диссертации.

Нижнюю границу размера заработной платы в науке целесообразно установить в размере 2,5 минимальной заработной платы. Такое минимальное значение целесообразно установить для того, чтобы обеспечить достойную оплату труда молодым научным работникам. Увеличение минимальной заработной платы в науке до 2,5 официальной минимальной заработной платы Беларуси представляется вполне

осуществимым с учетом реализации рекомендуемого нами увеличения расходов на НИОКР.

Размер стипендий аспирантам тоже целесообразно повысить. Высокие стипендии аспирантов приведут к увеличению доли выпускников магистратуры, решивших поступать в аспирантуру.

Высокие зарплаты молодых ученых и стипендии аспирантов создадут конкурентную среду на рынке труда научных работников и при поступлении в аспирантуру, что повысит качество предложения на данном рынке, привлечет в аспирантуру самых способных и мотивированных молодых людей, повысит эффективность аспирантуры, снизит количество отчислений из аспирантуры.

Повышение уровня оплаты труда научным работникам и стипендий аспирантам предполагает и существенную их дифференциацию, что повысит результативность научного труда.

Помимо повышения зарплат и стипендий, целесообразно увеличить доступность жилья для молодых ученых, в т.ч. за счет специальных программ предоставления жилья молодым ученым.

Таким образом, на протяжении существования Республики Беларусь как независимого государства принимается ряд мер для обеспечения реализации конституционного права молодых ученых на труд и достойную оплату труда. Это позволило, несмотря на ряд вызовов, связанных с переходным периодом белорусской экономики и экономическими кризисами, не растерять кадровый научный потенциал, обеспечивать его воспроизводство за счет притока молодежи в науку. Тем не менее, существуют угрозы для сохранения кадрового научного потенциала и его воспроизводства в будущем. Это требует принятия ряда мер, направленных на увеличение материального стимулирования молодых ученых и увеличение финансирования науки в целом.

#### **Список использованных источников**

1. Шарый, И. Молодежная политика в сфере науки // Наука и инновации. – 2015. – №1(143). – С. 10–13.

2. Свириденко, А.И., Хацкевич, Г.А. Роль науки и образования в обеспечении научно-технологической безопасности государства // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 5. Эканоміка. Сацыялогія. Біялогія. – 2015. – 3 (202). – С. 6–16.

3. Цыганов, А.Р., Дайнеко, А.Е. Кадровый потенциал белорусской науки – движущая сила инновационного развития. / Проблемы управления № 3 (40) 2011. С. 33–37.

4. Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by>. – Дата доступа: 17.02.2019.

5. Гусаков, В.Г. Направления постиндустриального развития науки и экономики Республики Беларусь до 2020 г. // Ключевые факторы и актуальные направления постиндустриального развития экономики Беларуси : материалы Международной научно-практической конференции (24–25 апреля 2014 г. г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск : Право и экономика, 2014. – 698 с.

6. Информация Министерства образования Республики Беларусь о ходе выполнения в 2013 году Программы деятельности Правительства Республики Беларусь на 2011–2015 годы / Документ Министерства экономики Республики Беларусь. Минск, 2014. – 22 с.

7. Предложения по совершенствованию оплаты труда работников научных организаций НАН Беларуси // Информационно-аналитическая записка Института экономики НАН Беларуси.

8. О состоянии и перспективах развития науки в Республике Беларусь по итогам 2014 года: Аналитический доклад / под ред. А.Г. Шумилина, В.Г. Гусакова. – Минск: ГУ «БелИСА», 2015. – 270 с.

9. Представитель НАН рассказал о зарплатах молодых ученых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belta.by/video/getRecord/2607/>. – Дата доступа: 19.02.2019.

10. Результаты социологического опроса молодых ученых (проблемы молодых ученых, отток научных кадров, мотивация и поддержка молодых ученых) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vnauke.by/news/Rezultaty-sociologicheskogo-oprosa-molodyx-uchenyx>. – Дата доступа: 03.03.2019.

11. Соловей, А.П. Ориентиры молодых ученых / А.П. Соловей // Навука [Электронный ресурс]. – 2017. – №28. – Режим доступа: <http://gazeta-navuka.by/novosti/1393-orientiry-molodykh-uchenykh>. – Дата доступа: 10.03.2019.

*The retrospective analysis of regulation of labor market of young scientists of Belarus is carried out. Modern calls for reproduction of personnel scientific potential are revealed. Recommendations about ensuring effective employment of young scientists are offered. It is recommended to increase costs of research and development to 2.5% of GDP. Also all categories of scientists are offered to increase compensation level, to considerably increase minimum wage in the sphere of science. It is offered to increase the size of grants to Ph.D students. Increase in level of compensation to scientists and grants to Ph.D students assumes their significant differentiation that will increase effectiveness of scientific work.*

**Key words:** labor market, young scientists, Ph.D students, effective employment, internal costs of research and development, compensation.

Дата надходження до редакції: 27.03.2019

*А.М. Гриненко, кандидат економічних наук, професор,  
В.В. Кирилюк, асистент,  
ДВНЗ «Київський національний  
економічний університет імені Вадима Гетьмана»,  
м. Київ, Україна*

## ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

*У статті досліджено шляхи та напрями формування конструктивного соціального капіталу в Україні за сучасних умов. Розмежовано поняття конструктивного та деструктивного соціального капіталу. Виявлено основні історичні та сучасні фактори руйнування соціального капіталу на національному рівні. Запропоновано основні шляхи накопичення конструктивного соціального капіталу в Україні.*

**Ключові слова:** *соціальний капітал, конструктивний капітал, деструктивний капітал, трансформація, організація.*

**Постановка проблеми.** Трансформаційні процеси соціально-економічного розвитку України починаючи з часу набуття незалежності і до сьогодні можна вважати фрагментарними і безсистемними. В останні роки є певний прогрес у проведенні реформ, зокрема медичної, судової і т.д. Проте поряд з цим залишаються неподоланими корупція, продовжується військовий конфлікт на Донбасі, падає довіра українців до органів влади та соціальних інститутів, відбувається зниження матеріального добробуту населення. Суспільною основою, джерелом подолання хоча б частини цих проблем виступає соціальний капітал. Доведено, що економічно розвинені країни світу використовують концепцію соціального капіталу для активізації напрямів соціально-економічного розвитку. Водночас соціальний капітал є основою для економічного розвитку компаній та створює додаткову вартість.

**Аналіз останніх досліджень.** Суттєвий внесок в аналіз проблем формування соціальної згуртованості і соціального капіталу зробили такі іноземні вчені: Р. Барт, В. Бейкер, Е. Боксман, П. Бурдье, М. Вебер, Дж. Вейд, Л. Ганіфан, Р. Грін, Е. Дюркгейм, К. Ерроу, Дж. Коулмен. Серед досліджень українських вчених, які вивчають питання визначення, вимірювання, розвитку соціального капіталу важливо відзначити роботи К. Бондаренко, В. Буркинського, А. Гриненка, О. Грішної, Ю. Зайцева, Т. Заяць, Л. Ємельяненко, А. Колота, І. Кочуми, І. Кравченко, Е. Лібанової, О. Оржель, Ю. Опалька, Г. Палія, І. Петрової, Ю. Полунесєва, М. Семикіної, А. Сіленко, В. Фесенко та ін.

**Мета статті** полягає пошуку шляхів формування конструктивного соціального капіталу в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Поняття соціального капіталу виникло в науковій літературі порівняно недавно – на початку 90-х років минулого

століття, але з того часу воно все більше привертало увагу науковців, особливо в більш економічно розвинених країнах. Саме у 90-і рр. минулого століття з'явився ряд робіт зарубіжних вчених, присвячених проблематиці соціального капіталу, серед них праці Г. Беккера, М. Шиффа, Ф. Фукуями та ін. Зокрема, Г. Беккер розглядає дане поняття як ресурс, який учасники отримують через особливі соціальні структури, що впливають на відносини між людьми, і потім використовують їх в своїх цілях. Це продукується змінами у відносинах між учасниками. Змінюються відносини, соціальні структури, людський капітал, що, в свою чергу, призводить до зміни якості соціального капіталу [9].

Р. Берт в своїх дослідженнях визначає соціальний капітал як «Дружні, робочі та більш загальні контакти, через які ви отримуєте можливість використовувати ваш фінансовий і людський капітал» [10].

На думку відомого українського вченого А.М. Колота, соціальний капітал – це сукупність суспільних причинно-наслідкових зв'язків, що встановлюються між окремими індивідами та соціальними групами задля ефективної економічної взаємодії на основі довіри і взаємності зобов'язань [5, с. 230].

Інший український науковець Дмитренко Г. інтерпретує поняття «соціальний капітал» як специфічну характеристику суспільства, яка відображає згуртованість людей, в основі якої – довіра і взаємодопомога, які, зі свого боку, базуються на загальноусвідомлених нормах і цінностях, що сприяють їх об'єднанню й успішному вирішенню суспільних проблем спільними зусиллями [3, с. 29].

Соціальний капітал являє собою результат взаємодії основних суспільних суб'єктів, що характеризує їх внесок у створення нової вартості та забезпечення економічного зростання з метою досягнення певного соціального ефекту на основі функціонування інституцій, формування сприятливого простору для реалізації можливостей людського капіталу, ствердження принципів громадянського суспільства [4, с. 282].

Соціальний капітал організації може розглядатися як неформальні відносини між працівниками і колективами з приводу перетворення соціального потенціалу на трудовий потенціал працівників, який, у свою чергу, реалізується в людський капітал, забезпечуючи збільшення доданої вартості. Характер соціальної мережі залежить від учасників соціальних контактів (працівників), їх активності, стилю управління, корпоративної культури тощо. Соціальний капітал опосередковано впливає на економічну ефективність праці завдяки збільшенню трудового потенціалу, що, в свою чергу, може забезпечити конкурентні переваги і збільшити прибуток організації за рахунок соціальної активності [7, с. 469].

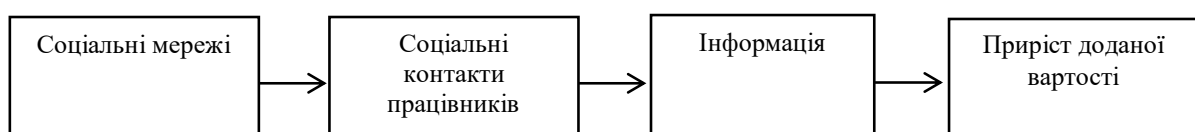


Рис. 1. Схема функціонування соціального капіталу організації [7, с. 470]

При розгляді кількості і якості соціальних зв'язків членів організації звичайно беруть до уваги зв'язки, що виходять за її межі. Це обумовлене тим фактом, що кожна організація зацікавлена у своєму самозбереженні, яке забезпечується залученням усіх доступних ресурсів. Однак, використання соціальних мереж для одержання додаткових ресурсів усередині організації може привести до певного розбалансування її внутрішньої структури. Будь-яка організація складається з окремих елементів (підрозділів), які в ідеалі повинні працювати спільно. У цьому випадку джерелом соціального капіталу є норми, що сприяють об'єднанню окремих співробітників і підрозділів організації та організують їхні колективні дії в інтересах досягнення загальних для них цілей. Таке бажання виникає на основі цінностей, які розділяються всіма членами організації.

До того ж організація постає в ролі колективного носія певного соціального капіталу. Соціальний капітал організації підвищує її ринкову вартість, ефективність її діяльності через привілейований доступ до ресурсів і ринків збуту, меншу плинність кадрів, велику організованість дій завдяки стабільності та взаєморозумінню між її членами. Його використання дозволяє швидше одержати інформацію, знайти фінансову, політичну і суспільну підтримку для своїх проектів. Так, компанії, що мають позитивну кредитну історію, стосунки з банками або окремими їх співробітниками, засновані на довірі, мають легший доступ до кредитних ресурсів [6, с. 150].

Соціальний капітал мобілізує внутрішні та зовнішні ресурси організації, роблячи їх доступними завдяки діловим або особистим мережам окремих членів колективу. Без соціального капіталу, налагоджених зв'язків компанії з ближнім і дальнім середовищем ці ресурси залишилися б незадіяними або задіяними не повністю [6, с. 151].

Таким чином, соціальний капітал організації є досить складним утворенням, її інтегральною властивістю, яка формується за рахунок взаємодії різних джерел як на мікро- так і макрорівні: включеності окремих членів організації в соціальні мережі; спільних цінностей, які узгоджені із цілями організації; норм і правил поведінки, що сприяють співробітництву; рівня довіри як всередині організації, так і за її межами, що дозволяє одержувати доступ до обмежених ресурсів і полегшує досягнення організаційних цілей [1].

Варто розрізняти конструктивний і деструктивний соціальний капітал. Під конструктивним соціальним капіталом ми розуміємо сукупність зв'язків між громадянами, членами груп і групами заснованих на законодавчих, громадських нормах і спрямовані на розвиток організації чи суспільства в цілому. Під деструктивним соціальним капіталом ми розуміємо обсяг негативної соціальної діяльності нелегальними, кримінальними і девіативними структурами та окремими індивідуумами.

Враховуючи те, що соціальний капітал навіть у легальній економіці є інститутом неформального походження, за умов дисфункціональності легальних інститутів, не сформованості компесанторно-здатного



соціального капіталу в економічній сфері, відбувається конвертація злочинних можливостей у економічне процвітання. Спостерігається своєрідний парадокс – при низькому ступені довіри та слабкому громадянському суспільстві формується підвищений запит на формальні інститути та державне регулювання. У разі, коли держава не виконує соціальні функції, виникає попит на тіньовий соціальний капітал, який тим не менш за рахунок корупційних зв'язків взаємодіє з державними інституціями. Каталізатором негативного соціального капіталу стає неспроможність держави забезпечувати неупереджуваний примус та реалізацію санкцій.

**Таблиця 1**

**Фактори руйнування соціального капіталу України протягом 1917-2019 років**

Період	Фактори
1917-1939	Прихід до влади більшовиків
	Еміграція значної частини населення в західні країни через переслідування
	Колективізація та розкуркулювання, висилка в Сибір та на Далекий Схід
	Голодомори Знищення інтелігенції (сталінський терор)
1939-1945	Друга світова війна
	Терор більшовиків на теренах Західної України
1946-1990	Голод 1946-1947 років
	Операція «Вісла»
	Формування в суспільстві образу «радянської» людини
	Боротьба влади з інтелігенцією, дисидентами
	«Героїзація» злочинців
1991-2013	Олігархізація економіки
	Кримінальний переділ власності в 90-х роках
	Масова недовіра до влади, зокрема до судової системи
	Різне розшарування населення не за результатами корисної для суспільства праці
	Протиставлення української та російської мов в «політичних іграх»
	Відсутність належної культурної політики та підтримки державної мови (особливо в східних областях України та в Криму)
	Свідоме відчуження від суспільних проблем
2014-2019	Анексія Криму
	Військовий конфлікт на Донбасі
	Падіння довіри до органів влади та соціальних інститутів (збільшення довіри спостерігалось на протязі певного часу після Революції Гідності)
	Подальша нерівномірна диференціація доходів населення
	Збільшення кількості українських трудових мігрантів

*Джерело: розробка авторів*

Аутсайдерство у досягненні економічного та професійного успіху у легальному полі, характерне для периферійних економік

постіндустріального суспільства, формує так звану тіньову економічну реальність – з поза легальним перерозподілом доходів, телефонним правом, корумпованими правоохоронними органами, неправосудними рішеннями судів з «ручним» керуванням тощо, але з комунікативними зв'язками, що сприяють інтегративності неформальної економіки [8].

Виходячи з цього, виникає потреба пошуку шляхів посилення формування і розвитку конструктивного соціального капіталу і зменшення частки деструктивного. Українські аналітики сходяться на тому, що тенденції формування, нагромадження та використання соціального капіталу в Україні є неоднозначними та нестабільними і в цілому характеризують як дуже малий його запас на сьогоднішній день. Для розуміння ситуації яка склалась на сьогоднішній день із соціальним капіталом в нашій країні, необхідно розглянути негативні фактори в історичному контексті. Серед факторів руйнування соціального капіталу в Україні за останнє сторіччя, можна виділити наступні (Таблиця 1).

Варто зазначити, що після Революції Гідності влада під тиском суспільства почала проводити ряд реформ. На сьогоднішній день важко судити про їх успішність чи ефективність, оскільки вони лише розпочаті. Проведення реформ є одним із необхідних шляхів формування конструктивного соціального капіталу. Важливим є проведення децентралізації в Україні. Є позитивні зрушення у розбудові громадянського суспільства, зокрема створення громадських організацій, які є важливими структурними елементами продукування і розвитку соціального капіталу. Причиною створення переважної кількості опитаних громадських організацій було бажання допомогти іншим та використати можливість вплинути на розвиток суспільства та громади.

Українці невисоко оцінюють розвиток громадянського суспільства в Україні. 10% називають його розвиток високим, за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Більше 85% не є членами жодних громадських об'єднань. За останні 5 років стабільним є показник щодо волонтерської діяльності. Упродовж останнього року близько 12% займалися волонтерством. Після Революції Гідності відбулося різке підвищення можливості громадських організацій впливати на ухвалення рішень влади. Хоча цей вплив почав повільно знижуватись.

Серед ефективних способів впливу на владу експертне опитування показало:

- активна взаємодія з засобами масової інформації (71%);
- утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій (63%);
- звернення до світової спільноти, міжнародних організацій (60%);
- публічне обговорення (круглі столи, слухання) нагальних суспільних проблем (58%);
- делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо) (54%) [2].

На нашу думку, в основі проблем формування конструктивного соціального капіталу лежать генетично-історичні наслідки: низька самодостатність, зокрема невпевненість в собі а потім в інших. Самодостатні управлінці і політики ніколи б не загострювали мовне питання, а самодостатні пересічні громадяни не реагували б так болісно на ці проблеми. Підвищення рівня самодостатності людини є наріжним каменем нарощування соціального капіталу в Україні, і як наслідок, джерелом успішної модернізації економіки, держави і суспільства. Маючи на увазі, що в основі вищезазначеної модернізації знаходиться людина, для якої і за допомогою якої здійснюється ця модернізація [3, с. 33-34]. Іншими словами, ми говоримо про людиноцентризм в усіх суспільних аспектах, який неможливий без держави, громадських організацій, організацій та самодостатності особистості.

Необхідна розробка Концепції соціального капіталу українського суспільства і паралельно з цим провести глибокі аналітичні дослідження проблем соціального капіталу та соціальної згуртованості українського суспільства з урахуванням комплексності в дотриманні прав людини, тобто з урахуванням методологічних підходів, які застосовуються для цього в європейських країнах, включаючи розгляд в єдності усіх сфер життєдіяльності людини. Варто також скоригувати соціальну політику держави з урахуванням необхідності її орієнтації не лише на підтримку громадян, які опинились в скрутному становищі, але й орієнтації на забезпечення згуртованості суспільства на основі принципу соціальної справедливості та соціально відповідальної поведінки усіх соціальних суб'єктів.

Створення спеціального органу з питань розвитку соціального капіталу та соціальної згуртованості українського суспільства, стане наступним важливим кроком для розвитку нашого суспільства. На нашу думку, таким органом може стати комісія з питань соціальної згуртованості при Міністерстві соціальної політики України. Необхідність створення такого органу зумовлені актуальними проблемами нашого суспільства та зниження рівня соціальної згуртованості. Розробка та реалізація Концепції соціальної згуртованості українського суспільства, повинна бути спрямована на покращення в таких напрямках: соціальний захист, соціальні служби, доходи громадян, зайнятість населення, житло, освіта, медицина. В сфері соціального захисту потрібно спрямувати свої зусилля на її повне реформування.

Розробка сучасної концепції соціального капіталу повинна відбуватися у тісному взаємозв'язку з проблемами соціального управління в процесі трансформації суспільних відносин на тлі деформації соціальних зв'язків, фактичного розриву соціальної взаємодії між державою і суспільством. Дослідження з таких позицій дають змогу одержати відповіді на актуальні проблеми економічного розвитку, зорієнтовані на підвищення ефективності управління, створення соціальної та економічної бази для формування громадянського суспільства [4, с. 282].

Підвищення довіри до органів влади та між громадянами є також одним із пріоритетних напрямів. Чи не найголовнішим у підвищенні рівня довіри громадян до органів влади є формування та розвиток соціального діалогу. Як переконливо свідчить досвід урядування в країнах розвинутої демократії, без соціального діалогу неможливо досягти прийняття ефективних рішень, удосконалення якості державних послуг і підвищення довіри до органів державної влади.

Формування соціального капіталу передбачає активну взаємодію держави і громадських організацій на основі узгодження їх діяльності та встановлення балансу економічних і соціальних інтересів. У більшості країн Європи саме розвинута соціальна мережа виступає головним атрибутом і головною якісною ознакою розвинутого соціального капіталу. Водночас динамічний характер ринкових процесів, зниження рівня життя населення вимагає подальшого теоретичного осмислення концепції соціального капіталу, основні риси якої повинні бути відображені у документах стратегічної спрямованості. Необхідно звернути увагу на те, що за висновками прихильників теорії Аберга (2000 р.) специфічний (некомунітарний) соціальний капітал перешкоджає розвитку демократичних інститутів. Відносно ролі суспільних організацій у формуванні соціального капіталу в Україні слід відзначити, що у своїй діяльності вони відстоюють практично лише певні політичні інтереси. Довіра до держави є незначною і на противагу країнам Західної Європи населення не прагне вирішувати свої проблеми через суспільні організації. Домінування даного типу соціального капіталу є небажаним, а відтак актуальності набирають проблеми пошуку стимулюючих чинників громадської активності [4, с. 282].

**Висновки.** Таким чином для формування, розвитку і накопичення конструктивного соціального капіталу в Україні в сучасних умовах необхідно прийняти певні законодавчі зміни в національних стратегічних і політичних документах з метою введення в практику механізмів підтримки розвитку взаємодії соціальної згуртованості і соціального капіталу, а також створювати стійкі партнерські відносини між приватним, державним сектором і неприбутковими громадськими організаціями, в якому кожен з цих акторів повинен визнати свою роль і впровадити ряд заходів: від посилення залученості персоналу на корпоративному рівні до розробки стратегії підтримки розвитку соціального капіталу в масштабі національного рівня. Боротьба з корупцією, бідністю, тіньовою економікою, завершення розпочатих реформ є пріоритетними завданнями для влади. Громадянам в свою чергу, необхідно брати активну участь у суспільному житті, контролювати рішення влади та бути постійними суб'єктами соціального діалогу. Адже саме його реалізація на національному, галузевому, територіальному, локальному і особистісному рівнях дозволить збагатити розмаїття суспільних форм комунікаційних процесів між двома або більше сторонами у будь-якій сфері життєдіяльності, що дозволить дійти до консенсусу стосовно вирішення

питань соціально-економічного розвитку суспільства і зміцнення конструктивних основ його соціального капіталу.

### Список використаних джерел

1. Болотова В.О., Болотова В.А. Соціальний капітал організації: теоретичні засади дослідження й операціональні параметри вимірювання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:: [http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPIPress/5842/1/2012\\_Volotova\\_Social\\_capital.pdf](http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPIPress/5842/1/2012_Volotova_Social_capital.pdf)
2. Громадянське суспільство України: цифри і факти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=hromadyanske-suspilstvo-ukrajiny-tsyfry-i-fakty>
3. Дмитренко Г.А. Новий управлінський курс для України: умови формування та технології здійснення. Київ, «ДКС Центр», 2012. 178 с.
4. Заяць Т.А. Методологічні основи формування соціального капіталу. *Наукові записки: серія «Економіка»*. 2010. № 14. С. 280–289.
5. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: етап відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ, КНЕУ, 2010. 251 с.
6. Кочума І. Ю. Соціальний капітал як чинник підвищення ефективності використання економічного потенціалу. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2014. № 40. С. 146-154.
7. Мазіна Н.Є. Соціальний капітал організації: структура, аналіз, підходи до виміру. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: збірник наукових праць ДонДУУ. Том XV. Серія «Спеціальні та галузеві соціології»*. 2014, № 281. С. 462-473.
8. Мельничук Т.В. Негативний соціальний капітал у механізмі тонізації економіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2016\\_1\\_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_1_33)
9. Baker, W. Market Networks and Corporate Behaviour. *American Journal of Sociology*. 1990. Vol. 96. P. 589 – 625.
10. Burt R.S. The social capital of opinion leaders. Forthcoming in the *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1999. Vol. 566. P. 37–54.

*The article investigates the ways and directions of the formation of constructive social capital in Ukraine under the current conditions. The notion of constructive and destructive social capital is delimited. The basic historical and modern factors of destruction of social capital at the national level are revealed. The main ways of accumulation of constructive social capital in Ukraine are offered.*

**Key words:** *social capital, constructive capital, destructive capital, transformation, organization.*

Дата надходження до редакції: 01.03.2019

*О.М. Комарніцька, аспірант,  
викладач кафедри фінансів, економіки та економічної кібернетики,  
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний  
соціально-економічний коледж,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **АНАЛІЗ КОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

*Здійснено системний аналіз компонентної структури трудового потенціалу, факторів, що впливають на нього з сучасних теоретико-методологічних позицій. Досліджені та виділені домінуючі фактори впливу у формуванні трудового потенціалу, рівня його розвитку, ступеня використання та проведений їх аналіз. Встановлений взаємозв'язок між ієрархічними рівнями, підсистемами, компонентами трудового потенціалу та факторами впливу, що становить структурну частину наукового пошуку в контексті опрацювання основи для розбудови мотиваційного механізму стимулювання трудової активності громадян.*

**Ключові слова:** *потенціал, система трудового потенціалу, фактори впливу.*

Забезпечити зростання виробництва конкурентоспроможної продукції можливо на основі ефективного використання трудового потенціалу, який являє сукупність працездатного населення. У зв'язку з цим багато вчених стверджують про необхідність проведення аналізу трудових ресурсів, який дозволить визначити, який прихований потенціал персоналу. Дослідження основ формування трудового потенціалу є актуальним завданням з огляду на формування якісно нового трудового потенціалу інформаційного, постіндустріального суспільства майбутнього [1, с. 32].

**Виклад основного матеріалу.** Формування та розвиток трудового потенціалу підприємства є найважливішим в системі трудового потенціалу і відбувається під впливом безлічі факторів. Тому, на нашу думку, для того, щоб комплексно дослідити природу трудового потенціалу та його особливості слід розглянути фактори впливу на його формування, розвиток і реалізацію.

Під факторами ми розуміємо всі ті явища, процеси, які впливають на формування та розвиток трудового потенціалу і визначають зміну його основних характеристик і особливостей.

Для ефективного дослідження даних процесу формування трудового потенціалу має наукова класифікація цих факторів за різними ознаками.

У науковій літературі існують різні **науково-методичні підходи** щодо дослідження компонентної структури трудового потенціалу, що включають велику кількість факторів. Однак, виходячи з цілей нашого дослідження, вважаємо доцільним усі фактори, які обумовлюють формування, розвиток та використання трудового потенціалу згрупувати, на нашу думку, в такі три основні блоки - підсистеми як демографічна, соціально-економічна, соціально-психологічна.

Відповідно до основних блоків - підсистем ми згрупували фактори впливу за окремими ознаками у такі групи: *демографічна, соціально-демографічна, соціальна, виробнича, економічна, інституційна, соціально-ментальна та еколого-біологічна*. Детальніше розглянемо зазначені групи факторів впливу та їх компоненти (складові).

**Демографічні** фактори мають екстенсивний характер, підвищуючи трудовий потенціал через кількісну складову. До демографічних факторів формування і використання трудового потенціалу відносять чисельність населення, його статеву-вікову структуру, темпи природного приросту населення, середню тривалість життя, міграцію населення. Г.В. Осовська та О.В. Крушельницька [2, с. 39 ] до демографічних факторів відносять сімейний стан.

Наступна група факторів формує **соціально-демографічні** компоненти формування та використання трудового потенціалу, до них належать чисельність економічно активного населення і його розподіл за галузями та секторами економіки, чисельність зайнятого та безробітного населення і його регіональний розподіл, тривалість трудоактивного періоду життя тощо, саме від демографічних характеристик працездатного населення країни і показників демографічного розвитку залежить розвиток трудового потенціалу [3, с. 280].

Серед факторів, що впливають на формування, розвиток та використання трудового потенціалу, важливе місце посідають особистісно-психологічні фактори, котрі включають у себе рівень кваліфікації, освіти, інтереси, мотивацію, сімейний стан і психологічний клімат у сім'ї, психоемоційні можливості та ін.

Так, Г.В. Осовська та О.В. Крушельницька виокремлюють в **соціальній** групі факторів впливу: соціальний склад, освітній рівень, тривалість життя, стан здоров'я, міграційна рухливість. Ці фактори мають пряму дію та мають інтенсивний характер, тобто підвищують трудовий потенціал шляхом підвищення внутрішніх резервів людини.

Слід відмітити, що в умовах перехідного періоду до здорових ринкових відносин зростає роль соціальних факторів впливу на компонентну структуру трудового потенціалу. Тому, проведення комплексних досліджень формування та використання трудового потенціалу вимагає розгляду впливу **соціально-економічних** факторів які, як правило, мають інтенсивний характер і впливають на якісний склад трудового потенціалу.

Групу **соціально-економічних** факторів складають такі фактори:

– соціальні – система освіти, охорони здоров'я, рівень розвитку соціальної інфраструктури регіону, житлово-комунальне господарство, рекреаційна система. [4, с. 77]

– економічні фактори : розвиток виробничої сфери, структура робочих місць, наявність сировинних та паливно енергетичних ресурсів, науково-технічний потенціал, податкова політика – впливають на використання трудового потенціалу території; показники бідності, рівень інфляції, номінальні та реальні доходи населення, їх розподіл за групами населення, оплата праці, трансферні платежі, доступність товарів і послуг, їх якість – впливають на формування, підтримку та розвиток трудового потенціалу території.

Проведення комплексних досліджень формування та використання трудового потенціалу дозволили зробити висновок, що освіта є найголовнішим фактором впливу на якісні характеристики трудового потенціалу. В зв'язку з цим більш детально зупинимось на розгляді освітньої складової трудового потенціалу.

В епоху індустріальної економіки радикальні технологічні зміни відбувалися через 35-40 років, тому здобутих професійних знань вистачало майже на весь трудовий період працівника. У сучасних умовах період оновлення техніки і технології скоротився до 4-5 років, що вимагає відповідного оновлення знань [5, с. 49].

Так, крім освітньої складової у системі трудового потенціалу В.П. Антонюк, окремо в класифікації факторів впливу пропонує розглянути **виробничі** фактори, до них належать: ринок праці, попит на робочу силу, стан матеріально-технічної бази виробництва, умови використання робочої сили, організація праці, можливість підвищення кваліфікації, соціальний розвиток персоналу.

**Інституціональний (правовий)** фактор впливу має опосередкований вплив більшою мірою на використання, а не на формування трудового потенціалу до них належать: законодавча база держави, закони і законодавчі акти, які регулюють права людини, людський розвиток і соціально-трудова сферу. Оскільки, функціонування та відтворення трудового потенціалу України на цей час здійснюється у складних, новочасних умовах, для яких характерними є не лише криза економічних, політичних, соціальних явищ, але і наростання істотних ціннісно-моральних суперечностей та значної соціальної напруги [1, с. 35], тому важливу групу складають **соціально-ментальні** фактори. до них належать: домінуючі соціальні цінності та норми поведінки, соціальну цінність знань, спрямованість до самореалізації та визнання.

Суттєве збільшення породжених людиною негативних впливів на органічний і неорганічний світ і виникнення у зв'язку з цим необхідності термінового покращення екологічної безпеки вимагає виділення окремої



**екологічно-біологічної** групи впливу факторів на трудовий потенціал, так як вони безпосередньо впливають на формування трудового потенціалу, від екологічного фактора залежить здоров'я людини.

Окремо слід виділити **інтеграційний** фактор. Участь України у глобалізаційних та інтеграційних процесах не підлягає сумніву, але залишається відкритим питання щодо терміновості періоду можливої адаптації вітчизняних підприємств, організацій, установ до вимог інтеграційного середовища.

Хотілось би, щоб не залишився поза увагою, на нашу думку, ще один фактор впливу на функціонування трудового потенціалу, В економічній науці відбувається усвідомлення того, що соціальна організація має неабиякий вплив на її економічний розвиток та на формування економічних переваг. Набуває визнання той факт, що в сучасному суспільстві соціальні та економічні аспекти настільки взаємопов'язані, що виокремлення суто економічної проблематики неможливе. Це означає, що критеріями конкурентоспроможності й соціально-економічної розвиненості у XXI столітті стають соціально-економічні показники, визначальне місце серед яких належить **соціальному капіталу**. Саме атмосфера довіри, відповідальність у виконанні зобов'язань створювана соціальним капіталом, має прямий зв'язок із реалізацією трудового потенціалу та сприяє його розвитку.

**Висновки і пропозиції.** Огляд існуючих наукових підходів, щодо виявлення факторів впливу на функціонування трудового потенціалу дозволив сформулювати авторську позицію у цьому питанні. Запропонована нами система трудового потенціалу, в межах якої використовуються підсистеми в їх єдності та взаємодії, може слугувати методологічною та інформаційною базою оцінки подальших наслідків факторного впливу, розробки випереджаючих програм з нівелювання їх негативного впливу, створення передумов для удосконалення управління трудовим потенціалом підприємств, що значно підвищує науково-практичну цінність дослідження.

### **Список використаних джерел**

1. Мазіна О. Оцінка та чинники розвитку людського капіталу / О. Мазіна. // Держава та економіка. Вісник КНТЕУ. – 2012. – №6. – 168 с.
2. Осовська Г.В. Управління трудовими ресурсами / Г.В. Осовська , О.В. Крушельницька. - К.: Кондор, 2003 - 224 с.
3. Статівка Н. В. Демографічна складова економічної безпеки України / Н. В. Статівка, А. А. Смаглюк // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип.1. – С. 280-287.
4. Василенко В.С. Управління трудовим потенціалом: навчальний посібник / В.С. Василенко, А.М. Гриненко, Грішнова О.А. – К.: КНЕУ, 2005. - 403с.
5. Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в

Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: монографія / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2007. - 348 с.

*A systematic analysis of the component structure of the labor potential, factors influencing it from modern theoretical and methodological positions is carried out. The dominant factors of influence in the formation of labor potential, level of its development, degree of use and their analysis were investigated and isolated. The relationship between hierarchical levels, subsystems, components of labor potential and factors of influence is established, which is the structural part of scientific research in the context of working out the basis for developing a motivational mechanism for stimulation of labor activity of citizens.*

**Key words:** *potential, system of labor potential, factors of influence.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 331.1**

*В.Ю. Лисак, кандидат економічних наук, доцент,  
В.М. Семендяк, кандидат економічних наук,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### **ЧИ ЗМОЖУТЬ УКРАЇНСЬКІ ПІДПРИЄМСТВА ЗАБЕЗПЕЧИТИ СЕБЕ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИМ ПЕРСОНАЛОМ?**

В умовах глобалізації та інтенсифікації інтеграційних процесів сучасної економіки спостерігається все більше посилення як внутрішніх так і зовнішніх міграційних потоків. Явище міграції завжди існувало в історії цивілізацій і на сучасному етапі становить її невід'ємну частину, впливаючи на економіку, соціально-політичне та культурне життя країни.

Одразу після проголошення незалежності, формування міграційної політики в Україні відбулося практично спонтанно, за відсутності кадрів, необхідних фінансових ресурсів та в умовах складної міграційної ситуації, що в подальшому істотно вплинуло на всі міграційні процеси, коли частина економічно активного населення залишає (інколи назавжди) країну, не маючи змоги реалізувати свій потенціал.

Основною з потреб сьогодення є вивчення та систематизація теоретичних поглядів науковців щодо формування поняття міграція населення. Аналіз та вивчення причин міграції населення а також їх вплив на соціально-економічний розвиток як регіону в цілому так і підприємств зокрема.

Методологічні засади щодо міграції населення закладені в наукових працях зарубіжних і вітчизняних вчених: О.І. Амоша, О.Ф. Новикова, В.П. Антонюк, Л.В. Шаульська, Б. В. Буркинський, В. М. Нижник, М. В. Ніколайчук, О.В. Стефанишин, Г.В. Назарова, М.В. Птуха та ін.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових робіт та поглядів науковців, які присвячені особливостям міграції робочої сили існує необхідність подальшого більш глибокого вивчення цього явища на регіональному рівні.

Метою нашого дослідження є опрацювати праці як вітчизняних так і зарубіжних вчених та їх погляди щодо формування поняття міграція, проаналізувати міграційні потоки Хмельницького регіону з метою запобігання соціально-економічним конфліктам, вивчення основних причин та можливих наслідків даного явища, дослідити можливості поліпшення міграційної ситуації в регіоні.

Теоретичні дослідження міграційних процесів індустріального світу були розпочаті ще в ХІХ ст., тоді ж, в 1885 році англійським вченим Е.Г. Равенштейном були сформульовані одинадцять міграційних законів, які він вивів розглядаючи міграції у Великобританії й Північній Америці.

Ці закони справедливі й сьогодні, що свідчить про їх об'єктивний характер, а значить і можливість впливу на їх перебіг. Саме тому на них базуються багато теорій в міграціології. Основними з них є наступні: найбільше міграцій здійснюється на короткі відстані; чим крупніше територіальний центр, тим він більше привабливий для мігрантів; кожному міграційному потоку відповідає свій контрпоток; зростання великих міст більшою мірою обумовлений міграцією населення, ніж природним приростом; масштаби міграції зростають із розвитком промисловості й торгівлі й особливо з розвитком транспорту; економічні причини міграції є визначальними [1].

Демографічні процеси які відбуваються в Україні останнім часом мають чималий вплив на соціально-економічний розвиток країни. В умовах загострення економічної кризи збройного конфлікту на сході країни набуло широкого розповсюдження таке явище як міграція причому як внутрішньодержавна так і зовнішня. Чимало українців в пошуках кращої долі покидають країну. Це явище негативно впливає на розвиток не тільки економіки країни але й створює чимало соціальних проблем, в країні спостерігаються покоління соціальних сиріт які при живих батьках не відчувають батьківської опіки, проживаючи з дідусями та бабусями.

В процесі нашого дослідження необхідно вивчити категоріальний апарат та дефініцію понять «міграція», це дозволить краще проаналізувати та вивчити дане суспільне явище.

Взагалі, термін «міграція» походить від латинського слова *migratio*, що означає переміщення, переселення.

Як зазначалось раніше Вперше поняття «міграція» вводить у науковий вжиток у кінці XIX століття англійський учений Е. Равенштейн (1834—1913) у роботі «Закони міграції». Автор розглядає міграцію як безперервний процес, обумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників, що діють: у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, в місці в'їзду, а також чинники особистого характеру [2, с. 36].

У своїх працях В. Шелюк запропонував наступне тлумачення міграція - це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселеннями та інші види переміщень [3, с. 46-47].

В українській економічній енциклопедії ми знаходимо наступне визначення міграція населення - переміщення людей, етносів, їхніх частин або окремих представників, пов'язане із зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього» [4, с. 385].

Ровенчак О. в своїй праці дає наступне тлумачення міграція - це перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію [5, с. 128].

Поряд з терміном міграція в науковій літературі зустрічається поняття трудова міграція. У зарубіжній науковій літературі для позначення даного явища широко використовується поняття зовнішня зайнятість. Варто погодитись, що трудова міграція населення - це особливий, економічного характеру, вид міграції, який обумовлений пошуком роботи, як правило, за межами країни постійного місця проживання. З широкої точки зору трудову міграцію визначають як сукупність усіх форм територіального руху населення, пов'язаного з трудовою діяльністю на території іншої країни. Вузьке трактування зводиться до вселення жителів однієї країни на територію іншої,

Міграційні процеси, складовими яких є стаціонарна або постійна, сезона, трудова маятникова міграція та еміграція, значною мірою впливали і впливають на ефективність і раціональне використання людського потенціалу як в Україні в цілому, так і в окремих регіонах. На напрями, структуру та інтенсивність міграційних потоків також суттєво впливають історичні особливості соціально-економічного розвитку регіонів України та їх природно-географічні умови [6, с. 74].

Останнім часом в соціально-економічному розвитку будь-якого регіону одним з найбільш поширених явищ є міграційні процеси. Оскільки згідно Конституції України Статті 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування,

вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Міграції населення є одним із важливих чинників, які зумовлюють зміну чисельності населення країни та його перерозподіл між окремими регіонами і населеними пунктами. Тому, міграційна поведінка людей, виступає одним із загальних індикаторів проблем соціально-економічного розвитку як країни, так і окремих регіонів та обумовлює важливість уваги держави до цього соціально-політичного й економічного явища.

Розрізняють міграцію зовнішню, пов'язану зі зміною країни постійного проживання, та внутрішню, що відображає зміну людьми місця проживання в межах однієї країни.

Міграційні процеси викликані різними, але завжди дуже серйозними причинами (політичними, економічними, релігійними тощо). Основною метою мігрантів є прагнення мати гідний заробіток, щоб забезпечити себе та свою родину. Особливо актуальним є дане питання для України, де спостерігається низький рівень розвитку економіки, незадовільний життєвий рівень більшості населення та ін. В сучасному суспільстві в ряду основних причин міграції переважають економічні чинники, такі як пошук роботи та комерційні справи [7, с.372].

За даними соціологічних досліджень, основним чинником мобільності осіб з відповідним загальноосвітнім рівнем є їх молодість. Прагнення перейти з одного підприємства на інше або переїхати в іншу місцевість є обернено пропорційним вікові працівника. Період інтенсивного переходу з одного місця роботи на інше звичайно закінчується у віці 24-26 років.

Оскільки у міграції беруть участь переважно люди молодших вікових груп, у місцях їх прибуття зростає частка молоді, що створює підґрунтя для покращання демографічної ситуації (створення сім'ї, зростання народжуваності, зменшення частки населення старшого віку, а отже, і загальних коефіцієнтів смертності), накопичення якісного трудового потенціалу. Працівники вищої кваліфікації змінюють місце роботи рідше, ніж нижчої. Низька заробітна плата є однією з причин зміни місця роботи. Працівники, які не мають на даному підприємстві перспективи зростання, часто значно мобільніші за тих, у кого є такі перспективи [8, с. 29].

Хмельницька область являє собою відносно відокремлену, однак відкриту, відтворювальну соціально-економічну систему. Основною метою державної політики має бути забезпечення гідного людини рівня життя населення відповідного регіону з урахуванням місцевої специфіки.

В процесі дослідження необхідно провести аналіз міграційних рухів населення Хмельницької області табл. 1.

Результати дослідження свідчать про те, що Хмельницька область виступає постачальником робочої сили в інші регіони України, що зменшує чисельність і масштаби людського капіталу регіону.

Таблиця 1

Динаміка міграційних рухів населення Хмельницької області у 2005  
– 2018 рр, осіб

Рік	Міждержавна міграція			Міжрегіональна міграція		
	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст (скорочення)	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст (скорочення)
2005	609	621	-12	7843	10801	-2958
2006	604	571	33	8153	10168	-2015
2007	612	562	50	8243	9127	-884
2008	636	452	184	8444	9439	-995
2009	580	335	245	8181	8764	-583
2010	529	321	208	8548	9359	-811
2011	724	301	423	8413	9967	-1554
2012	575	295	280	8719	9725	-1006
2013	387	155	232	8160	9331	-1171
2014	652	275	377	7602	7952	-350
2015	481	252	229	21869	22272	-403
2016	101	70	31	5616	7553	-1937
	Міграційний рух населення					
2017				7760	10542	-2782
2018				27007	27673	-666

*Складено на основі джерела [9, с. 237]*

Аналіз даних таблиці табл. 1 дають підстави стверджувати, що Хмельниччина щороку втрачає значну кількість працездатного населення через міграцію саме всередині країни. Працездатне населення покидає регіон в основному через пошук роботи. Останнім часом багато населення виїжджає в такі міста як Київ, Одеса, Харків та інші. Оскільки в великих мегаполісах є шанс знайти хоч якусь роботу, що дає можливість отримати кошти на утримання сімей. Дані свідчать про те, що з кожним роком кількість осіб які покидають межі області збільшується на регіональному рівні слід вжити заходів які допоможуть зберегти наявний людський капітал.

Розвиток економіки України не може стояти осторонь глобалізаційних процесів, які відбуваються в суспільстві. Останнім часом зовнішня політика нашої держави спрямована на розширення участі у світових економічних процесах та посиленні глобалізаційних тенденцій. Окрему увагу заслуговує дослідження потенційних наслідків від входження України у світовий та регіональні ринки праці, аналіз міграційно-дифузійних детермінант включення у ринок праці Європейського Союзу та роль людського капіталу у позиціюванні країни в системі міжнародного поділу праці. За умов посилення світової економічної кризи міграційні процеси набувають інших форм. На ринку праці західних країн українці займали чільне місце, оскільки ціна робочої сили наших співвітчизників значно менша водночас якість залишається на високому рівні. Однак негативні явища в економіках багатьох країн Європейського Союзу

змусило наших співвітчизників повертатись назад до України в цілому та Хмельницьку область зокрема про що свідчать дані табл. 1.

Одним з ключових факторів, що змушує населення покидати регіон є неможливість реалізації набутого людського капіталу на практиці через високий рівень безробіття. Досить часто роботодавці ставлять завищені вимоги до потенційних працівників саме через велику пропозицію робочої сили на ринку.

Проблемою міграції є і те, що велика кількість осіб які покидають межі регіону та країни є люди високоосвічені як правило вони мають вищу освіту та є висококваліфікованими фахівцями в різних галузях та секторах економіки, що призводить до «витоку мізків». Однак, як правило трудові мігранти закордоном працюють не за професією а виконують низько кваліфіковану роботу. Ситуація яка склалась не може позитивно вплинути на покращення соціально-економічного стану регіону.

Серед основних ключових факторів, що впливають на міграцію регіону слід виділити наступні:

- економічна нестабільність, більшість населення регіону не впевнені в завтрашньому дні, що змушує шукати більш привабливі місця проживання;
- низька якість життя, в зв'язку з загостренням економічної ситуації велика кількість населення втрачає засоби для існування;
- низька заробітна плата, падіння національної валюти та ріст цін змушує населення в пошуках кращих заробітків покидати регіон, оскільки не вистачає засобів для існування та утримання родин;
- високий рівень безробіття населення;
- обтяжлива система оподаткування, більшість підприємців змушені або працювати в тіні або взагалі закривати підприємства;
- одним з соціальних факторів є низький рівень освіти;
- недоступна або малодоступна система охорони здоров'я;
- погані умови праці;
- відсутність можливостей для професійного росту та реалізації креативного потенціалу;
- політична нестабільність;
- відсутність демократичних перетворень;
- корумпованість владних структур;
- несприятлива екологічна ситуація.

Отже, при значному зменшенні чисельності жителів регіону особливо небезпечною залишається ситуація у сільській місцевості, де інтенсивність міграційного скорочення значно вища, ніж у місті. Це пов'язано перш за все з гіршими умовами проживання, недостатньо розвиненою соціальною інфраструктурою, відсутністю роботи тощо. Таким чином наявний трудовий потенціал сільської місцевості погіршується на лише якісно в зв'язку відсутністю можливості до навчання та самовдосконалення але й кількісно, в зв'язку з міграційними потоками.

### Список використаних джерел

1. Simon J.L. The economic consequences of immigration J.L. Simon. N.Y., 1989. P. 15–18.
2. Ніколаєвський В.М., Прохоренко Н.Є. Теоретико-методологічні засади вивчення міграції населення. Вісник міжнародного слов'янського університету. 2009. Т. 12. №1. С. 34-39.
3. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи Перспективи. 2001. № 3(15). С. 45-50.
4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 Редкол. Київ. Видавничий центр «Академія», 2001. 848 с.
5. Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України. Львів. видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 315 с.
6. Баланюк Д.М. Вісник СевДТУ. Вип. 91 Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008.
7. Буркинський Б.В., Нижник В.М., Ніколайчук М.В. Ефективність використання трудового потенціалу: теорія і практика. Хмельницький: ХНУ, 2009. 223 с.
8. Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза. Донецьк, НАН України. Ін-т економіки пром-сті, 2006. 208 с.
9. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2014 рік. Хмельницький, 2015. 404 с.

Дата надходження до редакції: 30.04.2019

**УДК 658.114.2:005.21:339.138:7.012-31:331.105.2-057.15**

***В.Ф. Оберемчук**, кандидат економічних наук, доцент,  
**О.В. Дегтяр**, студентка,  
ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»,  
м.Київ, Україна*

### **БРЕНД РОБОТОДАВЦЯ ТА СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ЙОГО РОЗВИТКУ**

*В статті розкрито сутність концепції бренду роботодавця та висвітлено механізми розвитку бренду роботодавця. Результати анкетування та власного дослідження брендів проаналізовано з точки зору формування успішної HR-стратегії компанії.*

***Ключові слова:** Бренд роботодавця, брендинг, HR-стратегія, персонал.*



**Постановка проблеми.** В сучасних умовах гострої конкурентної боротьби за висококваліфікованих фахівців на ринку праці вирішальне значення має не лише формування бренду роботодавця, але й його збереження і розвиток протягом тривалого періоду.

Брендинг роботодавців є невід'ємною частиною загальної стратегії успішних компанії в усьому світі. На сьогодні зростає попит на експертні знання та світовий досвід у створенні та впровадженні бренду роботодавця. У той же час, різні компанії формують і реалізують свою стратегію бренду по-різному.

Компанія з успішним брендом роботодавця - це компанія, в якій існує тісний зв'язок між роботодавцем, корпоративним і споживчим брендом. Створивши успішний бренд роботодавця, компанія зможе значно розширити свої можливості у залученні освічених і висококваліфікованих співробітників. Зважаючи на це, роботодавець повинен розуміти, що позитивний бренд роботодавця приведе компанію до успіху, а нехтування таким видом діяльності може мати негативні наслідки.

Саме тому питання вдосконалення стратегії брендингу роботодавця є актуальним і призвело до вибору теми статті.

Задля успішного функціонування на ринку, компанії мають володіти певними конкурентними перевагами. Одним із шляхів є формування конкурентних переваг на ринку праці є формування бренду компанії як роботодавця та впровадження стратегії його розвитку.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Питання формування та розвитку бренду роботодавця набуває всебічного наукового обговорення на фоні переорієнтації компаній з матеріальних цінностей на нематеріальні. Серед визначних робіт із даної проблематики слід зазначити роботи С. Барроу, Т. Амблера, Б. Мінчінгтона, Р. Мослі та інші.

Термін "бренд роботодавця" вперше був використаний Т. Амбером і С. Барроу в 1990-х роках. Вони визначають бренд роботодавця як сукупність функціональних, психологічних та економічних вигод, що надаються роботодавцем та ідентифікуються з ним. Також Т. Амбер і С. Барроу запропонували використовувати цей термін у сфері управління людськими ресурсами [1]. С. Барроу і Р. Мослі описують причини, чому компанії повинні розвивати свій бренд роботодавця і як підвищити лояльність працівників [2]. У книзі Б. Мінчінгтона "Your Employer Brand: Attract, Engage, Retain" бренд роботодавця визначається як "образ організації як чудового місця для роботи з точки зору співробітників і ключових зацікавлених сторін (активні та пасивні шукачі роботи, клієнти, покупці та інші)". Автор також підкреслює провідну роль лідерів у створенні та розвитку бренду роботодавця[3].

Пізніше ці вчені також додали поняття «талант» у своє бачення бренду роботодавця. Це свідчить про те, що компанія є привабливим місцем для створення попиту на ринку праці. З метою залучення, утримання і найму висококваліфікованого кандидата на конкретну роботу в потрібний час з

бажаними результатами. Отже, компанія стає відомою не тільки своєю продукцією, але і своїми талантами.

Проте на даний момент недостатньо напрацювань щодо формування стратегії розвитку бренда роботодавця із урахуванням сучасних тенденцій та пріоритетів пошукувачів місця роботи і безпосередньо персоналу компанії.

**Виклад основного матеріалу.** Брендинг роботодавців визначається як здатність компанії розрізнити та стимулювати свою ідентичність по відношенню до цільової групи кандидатів, яку вона прагне найняти[4]. Бренд роботодавця також можна визначити як репутацію компанії на ринку праці як роботодавця. Суть полягає в тому, щоб використовувати брендинг для підкреслення репутації компанії як роботодавця, з метою приваблення як шукачів роботи, так і своїх співробітників. На нашу думку, бренд роботодавця – позитивний образ компанії як найкращого місця роботи для персоналу та потенційних співробітників, який створюється на основі вивчення поведінки і запитів потенційних та існуючих співробітників.

Оскільки конкуренція на ринку праці з кожним днем зростає і стає більш жорстокою, брендинг роботодавця є найважливішим інструментом для компаній у прагненні виділитись серед великої кількості роботодавців-конкурентів і залучити кращих нових талантів.

Кваліфіковані фахівці, які володіють знаннями і досвідом, виберуть для своєї зайнятості кращу компанію-роботодавця. Потрапити в список кращих роботодавців означає для компанії не тільки те, що вона буде виглядати вигідніше на тлі її конкурентів, а й те, що бюджет кадрової служби буде врятований за допомогою економії коштів на набір і навчання.

Вважаємо, що не менш важливою метою створення бренду роботодавця є збереження образу компанії в очах вже працюючих співробітників. Це допоможе підвищити продуктивність: працівники прагнуть відповідати заявленому рівню своєї компанії, прагнуть працювати якомога краще (наприклад, залишатися на своїх позиціях або рухатися по кар'єрних східцях). Крім того, привабливий бренд допоможе зменшити плинність кадрів.

Компанії з сильним брендом роботодавця можуть отримати такі важливі конкурентні переваги, як:

- здатність залучати кваліфікованих фахівців швидше і з меншими витратами;
- наявність більш задіяних та вмотивованих працівників;
- спроможність довше утримувати кращих працівників компанії;
- зменшення плинності кадрів;
- зниження вартості навчання працівників;
- збільшення рівня задоволеності клієнтів та їх лояльності;

- зростання ініціативності, творчості та інноваційності з боку працівників.

Брендинг роботодавця дозволяє організації створювати бажаний імідж у свідомості як потенційних, так і поточних співробітників.

На основі досліджень інтернет-платформи Universum про позиціонування компанії через брендинг роботодавця, пропонуємо до використання алгоритм проведення брендингу роботодавця (Рис. 1.1).

Компанії, які впроваджують стратегію брендингу роботодавця, орієнтовані виключно на розвиток талантів або розроблення ціннісної пропозиції роботодавця. Вони звертають недостатньо уваги на можливості розвитку бренду роботодавця в організації, а це може забезпечити більшу віддачу від інвестицій та впливу бізнесу на розподіл ресурсів. Немає сенсу залучати найкращих талантів, якщо компанія не може надихати їх, мотивувати і утримувати.

Реалізація стратегії бренду роботодавця є складним процесом і включає багато зацікавлених сторін. Для визначення важливості бренду роботодавця та його впливу на позицію підприємства на ринку праці, нами було проведено дослідження на матеріалах компанії Carlsberg Ukraine.

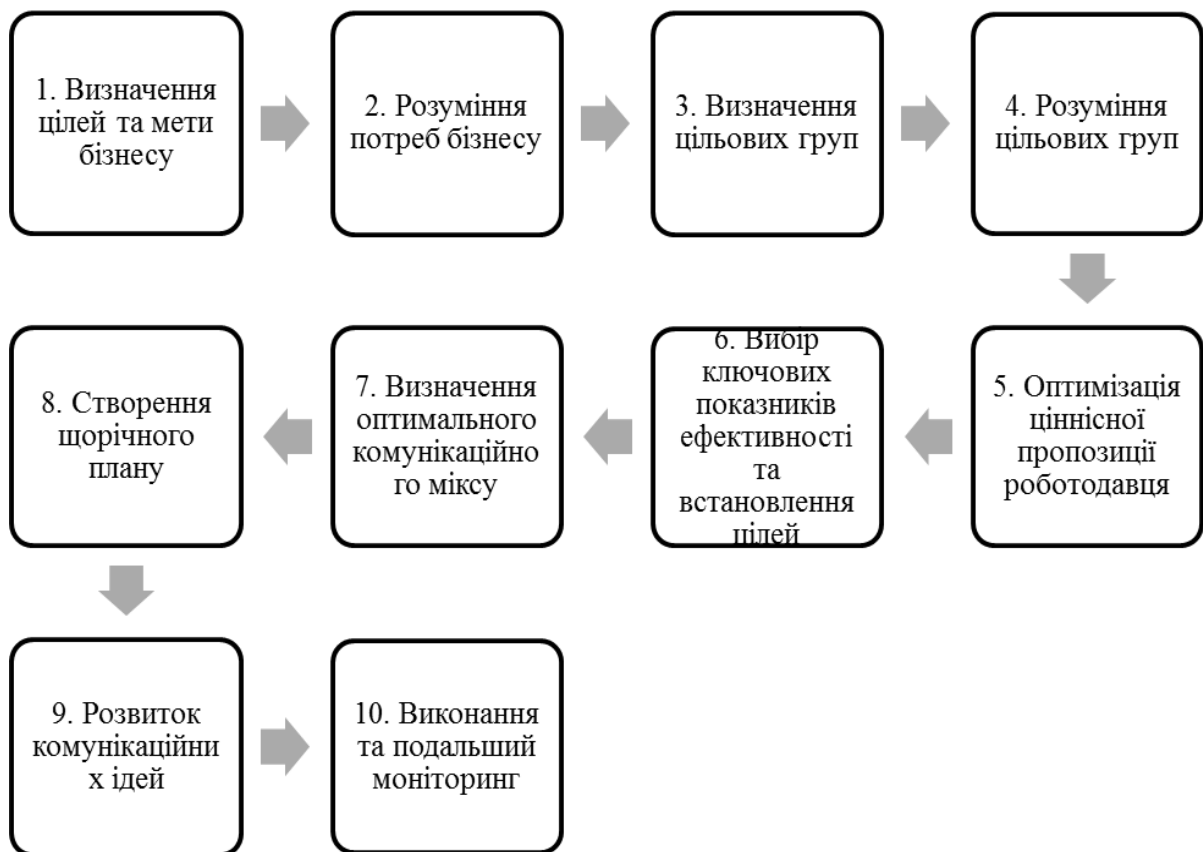


Рис. 1.1. Алгоритм брендингу роботодавця (удосконалено та доповнено згідно[5])

Carlsberg Ukraine увійшла до рейтингу кращих українських роботодавців видання «Капітал 500. Найкращі роботодавці України». Паралельно з рейтингом «Капіталу» проходило оцінювання HR-команд найбільших роботодавців, організатором якого виступила асоціація професіоналів у галузі управління персоналом - HRForum. За результатами оцінки незалежних експертів HR-команда Carlsberg Ukraine була удостоєна першого місця в галузевому списку кращих роботодавців ринку алкогольної продукції та пива. У Carlsberg Ukraine працює 1454 штатний співробітник. Згідно з бізнес-стратегією компанії, працівники є головною цінністю організації. Компанія докладает багато зусиль для розвитку та навчання персоналу, забезпечує безліч професійних тренінгів та корпоративних програм для підвищення кваліфікації співробітників.

Carlsberg Ukraine приділяє велику увагу формуванню бренду роботодавця та покращенню свого іміджу серед існуючих працівників та на ринку праці в цілому. Компанією було впроваджено програми, які спрямовані на розвиток персоналу та підвищення його кваліфікації, та вмотивованості. Розроблена та діє програма адаптації новоприйнятих працівників до максимально ефективного виконання ними своїх функціональних обов'язків, прийняття ними корпоративної культури та політик компанії, а також забезпечення їм належної підтримки. Також, на підприємстві ефективно працює система дистанційного навчання робітників та фахівців з метою підвищення кваліфікації та вдосконалення особистих якостей персоналу без відриву від виробництва. Запроваджено навчання англійській мові для фахівців, яким це необхідно для виконання своїх службових обов'язків. Відбувається оцінка ефективності проведеного навчання, забезпечується обізнаність персоналу щодо доцільності та важливості свого внеску в досягнення цілей у сфері виробництва та якості.

У компанії використовують нову Політику Carlsberg Group щодо Трудових прав та прав людини. Також було запроваджено концепцію 3 «А» - правила поведінки для навчання майбутніх керівників та підбору кандидатів на керівні посади. Термін 3 «А» походить від перших літер англійських слів «Accountability», «Alignment», та «Action», які можна перекласти як «відповідальність», «узгодженість», та «дія». Ці принципи - частина підходу Carlsberg Group, спрямованого на створення культури командної роботи.

Carlsberg Ukraine прагне розвивати внутрішній кадровий резерв і при виникненні нових вакансій, співробітники компанії мають перевагу перед зовнішніми кандидатами і розглядаються в першу чергу. У 2015 році компанії була розроблена концепція планування наступності. Її мета складається в управлінні ризиками, які виникають при вивільненні критичних для бізнесу позицій, оперативно заповнюючи їх підготовленими кадрами. За підсумками 2018 року відсоток заповнення вакансій внутрішніми кандидатами склали приблизно 20-30%, зовнішніми - 70-80%.

Навчання персоналу – загальноприйнята практика компанії. Основні напрямки, які заохочуються в розвитку: лідерські та комунікативні якості, особистісна ефективність, а також професійні навички. По кожному з цих напрямків в компанії розроблений пакет тренінгів та навчальних програм - як внутрішніх, коли тренерами виступають самі співробітники, так і зовнішніх - із залученням кращих тренінгових агентств. Згідно з рейтингом HRevolution 2018 складеного журналом «Бізнес» компанія посідає 8-ме місце в номінації «Освітня програма» для співробітників.

Компанія Carlsberg Ukraine охоче приймає на час проходження стандартної безоплатної практики (стажування) студентів провідних українських ВНЗ. Завдяки такій практиці, студенти можуть поринути в суть бізнес-процесів і стандартів міжнародної виробничої компанії, а також розкрити свій потенціал, отримати практичні знання і, звичайно, завести нові знайомства. Це впливає на загальний імідж компанії серед молодих спеціалістів та показує ставлення компанії до свого бренду роботодавця.

Таким чином, проаналізувавши діяльність компанії, портфель брендів компанії, імідж та комунікаційні платформи, можемо зробити висновок, що компанія Carlsberg Ukraine є законодавцем мод та нових трендів на ринку праці за рахунок інновацій, сучасних маркетингових підходів до роботи з брендами та постійного розвитку персоналу підприємства.

На основі результатів опитування студентів-випускників КНЕУ (як майбутніх пошукувачів місця роботи) та результатів аналізу сучасних технологій брендингу та трендів на ринку праці, можемо виділити такі рекомендації щодо зміцнення бренду та ціннісної пропозиції роботодавця:

- вибудовувати організаційну культуру, що сприяє гармонійному розвитку як компанії в цілому, так і її працівників;
- пропонувати привабливий соціальний пакет;
- використовувати рекрутмент-маркетинг;
- забезпечувати присутність у соціальних мережах;
- вдосконалювати веб-сайт;
- здійснювати постійний аудит бренду роботодавця;
- просувати та зміцнювати бренд роботодавця.

Отже, організаційна культура є важливим елементом управління в компанії. Вона передбачає, що кожен член має працювати і спілкуватися з колегами, партнерами, керівництвом або підлеглими в певному корпоративному дусі, відповідно до загальноприйнятої корпоративної культури. Це важливий чинник не тільки для працівників компанії, а й для студентів останнього року навчання / майбутніх кандидатів, (для 43,3% респондентів проведеного опитування).

Інший спосіб поліпшити бренд роботодавця – це запропонувати співробітникам соціальний пакет. Хорошим прикладом соціального пакету може бути медичне страхування, курси, тренінги, відпустки, додаткові вихідні, міжнародні відрядження та інші економічні вигоди для приваблення працівників. Цей фактор виявився важливим для 20%

респондентів, проте він залишається важливим для позитивного іміджу компанії.

Рекрутмент-маркетинг є потужним інструментом для залучення та утримання працівників. Ця методика передбачає такі запитання до бізнесу: «Кого ми шукаємо? І що вони бажають отримати?» Для компанії важливо мати точну цільову аудиторію для створення успішного бренду роботодавця.

Більше того, у сьогоденній час Інтернет суспільства важливо забезпечити присутність у соціальних мережах. Оскільки 60% респондентів опитування визначили сторінки в соціальних мережах з постійно оновлюваною інформацією як один з факторів, на які вони звертають увагу при виборі компанії. Крім того, 33,3% респондентів зазначили, що вони використовують соціальні мережі для отримання більшої кількості інформації про роботодавця.

Веб-сайт компанії є найважливішим джерелом отримання інформації про компанію. Так вважають 86,7% респондентів. 73,3% опитаних виділяють професійно оформлений сайт і зручність інтерфейсу найбільш як важливі чинники в оцінці компанії. Саме тому компанія повинна інвестувати в поліпшення свого сайту. Першим кроком має бути створення розділу про кар'єру та зайнятість. Крім того, компанія може описати цінності підприємства, щоб претенденти могли зрозуміти, чи відповідають їхні цінності цінностям компанії.

Також гарною практикою є наявність регулярного зворотного зв'язку з працівниками. Коли в компанії з'являються нові покоління працівників, потреби і сприйняття можуть змінюватися. Регулярні опитування працівників можуть надати роботодавцям гнучкості та привабливості бренду з точки зору нових талантів, а також нинішніх співробітників. Більш того, працівники можуть писати свої відгуки про роботодавця на форумах з пошуку роботи, оскільки 46,7% респондентів перевіряють ресурси такого типу, щоб отримати більш правдиву інформацію про роботодавця.

**Висновки.** Найбільш значущими для кандидатів та працівників є такі складові образу компанії-роботодавця: рівень заробітної плати (83,3% опитаних), умови роботи (76,7%), кар'єрне зростання (66,7%), імідж компанії (43,3% опитаних) та інші. Тому необхідно наближати інтереси підприємства і інтереси працівників, вибудовувати платформи для максимальної самореалізації, підтримувати дух єдності, і головне - створювати умови, які будуть розвивати у співробітників почуття впевненості у майбутньому. Всі ці поліпшення позитивно впливатимуть на бренд компанії як роботодавця.

Перспективи подальших досліджень будуть пов'язані з визначенням особливостей компонентів бренду роботодавця, удосконаленням методів і інструментів формування і впровадження стратегії розвитку бренду роботодавця.

### Список використаних джерел

1. Ambler, T. and Barrow, S., The employer brand. Journal of Brand Management, The Journal of Brand Management ed., London: London Business School, 1996.
2. Barrow, S. and Mosley, R., The employer brand, Chichester: W. Sussex: John Wiley & Sons, 2005.
3. Minchington, B. Your employer brand, Australia: Torrensville: Collective Learning Australia., 2006.
4. Slater B. Employer Branding: Definition, Process, Strategy and Resources. // 2018. [Online]. Available: <https://beamery.com/blog/employer-branding>.
5. Universum. 9 Steps to Employer Branding // 2018. [Online]. Available: <https://universumglobal.com/insights/9-steps-employer-branding/>.

*The article describes the essence of the employer's brand concept and highlights the mechanisms of the development of employer brand. The results of the questionnaire and our own brand research have been analyzed in terms of the formation of a successful HR-strategy of the company.*

**Keywords:** *employer brand, branding, HR-strategy, personnel.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 316:658**

*Н.Ю. Олійник, кандидат педагогічних наук, доцент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ АДАПТАЦІЄЮ ПЕРСОНАЛУ

*У статті проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні чинники адаптації працівників. Систематизовано фактори внутрішнього та зовнішнього середовища, що формують певну політику управління персоналом в системі адаптації, а також впливають на зміст програм і заходів з кадрової роботи. Узагальнено фактори, що впливають на вибір моделі управління, подальше формування та реалізацію політики управління адаптацією персоналу.*

**Ключові слова:** *адаптація персоналу, чинники адаптації працівників, зовнішні та внутрішні фактори політики управління персоналом.*

**Постановка проблеми.** Сучасні трансформаційні процеси в економіці викликали об'єктивну необхідність подальшого розвитку та

функціонування дієвих систем управління персоналом із урахуванням стану та динаміки ринку праці, що й обумовлює проблему професійного становлення працівника в будь-якому трудовому колективі та його успішна адаптація до умов праці вимагають особливо уважного ставлення. Керувати адаптацією можна, але лише на основі знання особливостей цього процесу, динаміки механізмів, специфіки формування адаптивних характеристик.

Управління персоналом потребує особливого, індивідуального підходу, який дасть змогу знайти ефективні механізми управління різними людьми. У загальному вигляді управління персоналом являє собою забезпечення необхідних організації навичок, вмій та підтримання бажання використовувати ці навички та вміння у співробітників. Це завдання можна вирішити за рахунок створення ефективного процесу підбору персоналу. Однак часто недостатнім є тільки високий професіоналізм працівника. Для того щоб він повноцінно розпочав нову роботу в новому колективі, необхідно допомогти йому адаптуватися. Цей процес потребує спеціальних знань та навичок менеджерів усіх ланок.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема управління адаптацією персоналу розглядається та досліджується вже досить давно, є велика кількість досліджень і теоретичного (Б. Ананьєв, Г. Балл, О. Лазурський, О. Леонтєв, Ж. Піаже, Г. С. Рубінштейн, Сельє та ін.), і практичного спрямування (В. Енгельгард, М. Кджанян, Б. Паригін, Л. Почебут, В. Чикер та ін.). Тому на сьогодні зростає необхідність у докладному аналізі вже розроблених підходів до професійної адаптації персоналу та визначення перспектив розвитку цих напрямів або створення зовсім нових ефективних наукових та практичних здобутків для усвідомлення практичної цінності передбачуваних функцій методів управління для прийняття обґрунтованих рішень.

В останні десятиріччя питанню адаптації приділяється все більше уваги та здійснюється низка нових досліджень вчені (О. Бондаренко, С. Зражевський, Н. Рябцева, А. Саєнко, Н. Татарнікова), які розширили та урізноманітнили знання з економіко-соціальних аспектів адаптації. Безпосередньо питаннями адаптації працівників до умов професійної діяльності цікавилися Н. Гавкалова, М. Мурашко, А. Согорін, В. Шкурко, які рекомендують застосовувати прийоми ознайомлювального характеру під час адаптації працівника на робочому місці, вони називають це інтеграційним процесом, який повинен відбуватися під керівництвом відповідальної особи [2, 435 с.]. Такий підхід забезпечує тільки функцію інформування, що не дає змоги ефективно і всебічно регулювати процес адаптації.

Взагалі, адаптація означає включення особи в нове для неї предметно-речове та соціальне середовище, тобто це процес пізнання норм та традицій, прийнятих на підприємстві, процес професійного навчання та перепідготовки, усвідомлення того, що є важливим на даному



підприємстві або на робочому місці [4, с. 184]. Таким чином, маємо право стверджувати, що поняття «адаптація» сьогодні не належить до якоїсь однієї галузі наукових знань, а використовується у різноманітних аспектах.

**Формулювання мети статті.** Мета статті полягає в обґрунтуванні необхідності та доцільності факторів трудової адаптації, що є запорукою успішного формування політики управління адаптацією персоналу.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Успішність адаптації, як і будь-якого процесу, залежить від характеру організації управління ним, а управління виробничою адаптацією ґрунтується на основі сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на її перебіг.

Фактори трудової адаптації – це умови, що впливають на плинність, терміни, темпи й результати цього процесу. Оскільки адаптація являється двостороннім процесом між особистістю та виробничим середовищем тієї організації, в яку вона включається, то всі фактори трудової адаптації можна розділити на дві групи – особистісні та виробничі. *Особистісні чинники*, у свою чергу, можна класифікувати на соціально-демографічні, соціально-демографічні, соціально обумовлені, психологічні, соціологічні.

До *виробничих факторів* відносяться всі елементи виробничого середовища. Для кожної категорії працівників виробничі фактори модифікуються у відповідності зі специфікою праці даної групи. Так, для робітників має особливе значення стан обладнання, форми організації праці.

Специфічним фактором адаптації є форми організації праці. В умовах бригадної організації праці рівень адаптації робітників, як правило, вище, ніж при індивідуальній організації.

Також розрізняють об'єктивні та суб'єктивні фактори. Об'єктивними є фактори (пов'язані з виробничим процесом), які не залежать від працівника. Це рівень організації праці, механізація та автоматизація виробничих процесів, санітарно-гігієнічні умови, місце розташування підприємства, галузева спеціалізація та ін. До суб'єктивних (особистісних) факторів належать [7, с. 189]:

✓ соціально-демографічні характеристики працівника (стать, вік, освіта, кваліфікація, стаж роботи, соціальний стан тощо);

✓ соціально-психологічні (рівень домагань, готовність працювати, практичність, швидкість орієнтації у виробничій ситуації, самоконтроль і вміння діяти раціонально, комунікабельність, сприйняття самого себе і здатність формувати в інших почуття відповідальності та ін.);

✓ соціологічні (ступінь професійного інтересу, ступінь матеріальної і моральної зацікавленості в ефективності і якості праці, налаштованість на підвищення кваліфікації та освіти тощо).

Варто зазначити, останні чинники доцільніше виокремити, як особистісні і додати до них загальну задоволеність працівника працею та морально-психологічним кліматом у колективі.

Обираючи певну політику управління персоналом в системі адаптації та чи інша організація має враховувати фактори внутрішнього та зовнішнього середовища, які впливають також і на зміст програм і заходів з кадрової роботи, що наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

**Зовнішні та внутрішні фактори політики управління персоналом**

Внутрішні	Зовнішні
Фінансові можливості організації	Стан економічної кон'юнктури
Ієрархічна структура організації	Вимоги національного трудового законодавства
Стиль керівництва	Територіальне розміщення організації
Технології, що використовуються	Взаємовідносини з профспілками, впливовість профспілок, твердість у відстоюванні інтересів працівників
Вимоги виробництва, стратегії та цілі розвитку організації	Попит на робочу силу з боку конкурентів, що впливає на рівень заробітної плати
Умови праці	Ситуація та перспективи розвитку ринку праці (кількісні та якісні характеристики пропозиції робочої сили, умови пропозиції)
Виробнича й управлінська культура, тобто цінності, соціальні норми, настанови поведінки	
Модель системи менеджменту персоналу	
Кількісні та якісні характеристики трудового колективу	

*Складено за джерелом [4, с. 32].*

Таким чином, представлено один з варіантів прояву зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на формування політики управління персоналом взагалі, а також політики управління персоналом в системі адаптації.

Дослідник Веснін В. Р. розподіляє внутрішні та зовнішні фактори політики управління персоналом з невеликою відмінністю, а саме: до внутрішніх відносяться (територіальне розміщення, структура і цілі організації, культура організації, технології, соціально-психологічний клімат), до зовнішніх (стан економічної кон'юнктури, національне трудове законодавство, перспективи розвитку ринку праці, взаємовідносини з профспілками) [1, с 105].

Проаналізувавши зазначені фактори, важливо зауважити, що в другому варіанті з'являється додатковий внутрішній фактор – соціально-психологічний клімат. Такий фактор є доцільним, бо працівники, що відповідають за розробку політики управління персоналом і політики

управління адаптацією є також частиною колективу працівників, стосовно якого ця політика розробляється. Тож, соціально-психологічний клімат впливає і на їхню роботу. Крім того, соціально-психологічний клімат, якщо він незадовільний, може бути передумовою окремих заходів, що будуть передбачені політикою управління персоналом (формування команд, з урахуванням психологічних особливостей їх членів, курс на формування командного духу шляхом організації спільного відпочинку, надання особливої уваги входженню нового працівника у трудовий колектив – це стосується безпосередньо розроблення політики управління адаптацією).

Такий фактор як територіальне розміщення організації в другому варіанті відноситься до внутрішніх факторів, а в першому відповідно – до зовнішніх. Власне, це, з нашої точки зору, досить спірне питання, адже територіальне розміщення організації – це, так би мовити, перехідний фактор із внутрішнього середовища у зовнішнє. Враховуючи сучасні особливості управління, варто віднести цей фактор до внутрішніх, тому що територіальне розміщення певної організації стосується тільки цієї конкретної організації, а зовнішні фактори, як правило впливають далеко не на одну організацію. Наприклад, обмеження зазначені в національному трудовому законодавстві стосуються всіх організацій України.

Наведемо коротку характеристика всіх цих чинників, що впливають на адаптаційні процеси персоналу. Так, політика управління персоналом має враховувати необхідність безумовного виконання передбачених Конституцією прав і обов'язків громадян у сфері праці, дотримання роботодавцями та кожним працівником положень законів про працю, типових правил внутрішнього трудового розпорядку та інших документів, які регулюють соціально-трудова відносини.

Тому, політика управління адаптацією певною мірою залежить від ступеня жорсткості або гнучкості національного трудового законодавства стосовно окремих елементів управління персоналом. Особливо це стосується призначення випробувального терміну, адже після закінчення випробувального терміну, якщо ще не адаптований працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що пройшов випробування, згідно національного законодавства. А це значить, що в разі, якщо працівник так і не адаптується, тобто не пройде післяадаптаційної атестації, звільнити його буде набагато важче. Тому, варто враховувати ці обмеження національного трудового законодавства при розробці політики управління адаптацією. Наприклад, заборона нормативними актами деяких країн використовувати тести під час прийому на роботу звужує можливості працівників служб управління персоналом та лінійних керівників у профорієнтаційній та іншій роботах. Також, встановлення державою мінімальної заробітної плати обмежує працівників служби персоналу у визначенні мінімальної тарифної ставки тощо. Тож, як бачимо, не зважати на вказані особливості неможливо.

Важливого значення набуває також урахування ситуації на ринку праці, у межах якого потрібно аналізувати наявність конкуренції між претендентами на вакантні робочі місця, джерела комплектування робочої сили, її професійний та кваліфікаційний склад. Отже, зрозуміло, що при розробці і реалізації політики управління персоналом в системі адаптації також потрібно враховувати можливість заміни працівника, що не адаптувався іншим, тобто наявну пропозицію робочої сили. Адже дефіцит працівників необхідного профілю змусить організацію посилити адаптаційні заходи до такого рівня, коли необхідний працівник все ж таки адаптується, незалежно від обсягу потрібних на це коштів.

Особливу увагу слід приділити такому чиннику, як глобалізація. Явище глобалізації відбувається з різних причин. В деяких видах економічної діяльності глобалізація є наслідком поступового розвитку організаційних дій на національному рівні, потім їх переходу до міжнародного і мультинаціонального, і нарешті, до глобального рівня. В такому виді економічної діяльності, наприклад, як виробнича діяльність, процес глобалізації відображає прагнення компаній використовувати відмінності умов, що існують на ринку праці (наприклад, прагнення працювати в регіонах з відносно дешевою робочою силою), або бажання уникнути практики обмежень у сфері зайнятості. Вказані моменти не можуть не впливати на формування політики управління адаптацією, адже потрібно буде враховувати особливості робочої сили тої чи іншої національності в розробці програм адаптації і виборі методів. Певні виробничі компанії отримують деякі переваги в результаті того, що виробництво продукції розподіляється між підприємствами, які розташовані в різних місцях. Таким чином, виникають можливості для гнучкого маневрування виробництва внаслідок змін потреб ринку чи змін трудових відносин.

Враховуючи вище зазначені характеристики впливу чинників на адаптацію персоналу, важливо узагальнити фактори, що впливають на вибір моделі управління, подальше формування та реалізацію політики управління адаптацією, а саме:

*1) Внутрішні:*

- ✓ структура організації;
- ✓ фінансові можливості організації;
- ✓ стиль керівництва;
- ✓ технології, що використовуються;
- ✓ вимоги виробництва, стратегії та цілі розвитку організації;
- ✓ виробнича й управлінська культура, тобто цінності, соціальні норми, настанови поведінки;
- ✓ умови праці;
- ✓ територіальне розміщення організації;
- ✓ концентрація на інтересах клієнта;
- ✓ кількісні та якісні характеристики трудового колективу.

*2) Зовнішні:*

- ✓ стан економічної кон'юнктури;
- ✓ глобалізація;
- ✓ демографічні зміни;
- ✓ вимоги національного трудового законодавства;
- ✓ ситуація та перспективи розвитку ринку праці (кількісні та якісні характеристики пропозиції робочої сили, умови пропозиції);
- ✓ взаємовідносини з профспілками, впливовість профспілок, твердість у відстоюванні інтересів працівників;
- ✓ тотальне управління якістю;
- ✓ попит на робочу силу з боку конкурентів, що впливає на рівень заробітної плати.

Формування політики управління професійною адаптацією в організаційній структурі має певні переваги та недоліки, що залежать від широкого кола факторів як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. На сьогодні зростає потреба у плануванні та підвищенні якості управління процесом адаптації персоналу із врахуванням актуальних факторів реалізацію політики управління адаптацією.

**Висновки.** Отже, розробка системи заходів, що позитивно впливають на процес адаптації, перш за все передбачає вивчення факторів виробничого середовища, характеру їх впливу на показники і результати адаптації. Тому, при оптимізації процесу адаптації потрібно виходити із можливостей організації та обмежень зміни працівників (у розвитку тих чи інших здібностей, зменшенні негативних звичок), а також враховувати відмінності нового і попереднього місця роботи, особливості нової та попередньої професії, оскільки вони можуть істотно відрізнятися, що буде бар'єром професійної мобільності та здійснення кадрової політики.

Вказана проблема вимагає більш ретельного дослідження проблем та їхнього подальшого розгляду, вирішення її можливе за рахунок вивчення та використання світового досвіду, а саме напрацьованих теоретичних і методологічних основ прогнозування, планування та способів реалізації.

### **Список використаних джерел**

1. Веснин В. Р. Менеджмент: учеб. Москва, 2005. 504 с.
2. Гавкалова Н. Л. Менеджмент персоналу: навч. посіб. Харків, 2004. 276 с.;
3. Мурашко М. І. Менеджмент персоналу: навч. посіб. Київ, 2008. 435 с.
4. Данюк В. М., Петюх В. М., Цимбалюк С. О. Менеджмент персоналу. Київ, 2004. 398 с.
5. Дон Гелрігел, Джон В. Слокум-молодший, Ричард В. Вудмен, Н. Сью Бренінг. Організаційна поведінка. / пер. з англ. І. Тарасюк, М. Зарицька, Н. Гайдукевич. Київ. 2001. 726 с.
6. Кибанов А. Я. Управление персоналом организации: учеб. Москва, 2008. 638 с.
7. Лукашевич М. П. Соціологія праці: підруч. Київ, 2004. 440 с.

*The objective and subjective factors of the adaptation of employees are analyzed in the article. The internal and external factors that formulate a certain policy of personnel management in the system of adaptation are systematized, as well as influence the content of programs and measures on personnel work. The factors, which influence the choice of management model, further formation and implementation of the policy of management of adaptation of personnel, are generalized.*

**Key words:** *adaptation of personnel, factors of adaptation of employees, external and internal factors of the policy of personnel management.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 001.891**

*Н.С. Петренко, кандидат економічних наук,  
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки  
ім. Г.М. Доброва НАН України»,  
м. Київ, Україна*

## **ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ У НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

*У даній роботі розглядаються і розкриваються проблеми розвитку молодих вчених у науці, пропонуються шляхи їх вирішення.*

**Ключові слова:** *молоді вчені, мобільність молодих вчених, наукове середовище, інноваційна місія.*

На сьогодні багато вчених стверджують, що існує конкуренція між країнами, що розвиваються, вона перетворилася в конкуренцію в сфері науки і техніки. Поряд з повсякденними факторами, які практично впливають на собівартість продукції (якість сировини, вартість робочої сили та інше) і окреслюють її конкурентоздатність, все більш вагомими стають спеціальні чинники, котрі характеризують інтелектуальну власність. Однією з умов ефективного розвитку науки в світі є розвиток людського капіталу з метою його продуктивного використання в контексті потреб інноваційної економіки.

Інноваційно-орієнтована форма людського капіталу з позицій підтримки та посилення конкурентоспроможності національних економік на світовому рівні в умовах поглиблення інтелектуально-інноваційного основи спрямованості соціально-економічної результативності розглядається як найцінніший ресурс, який стає важливіше природних ресурсів [1].

Проблема залучення молодих вчених у наукове середовище часто з'являються в засобах масової інформації та в різноманітних виступах наукових осіб. Дана проблема стала як би «тотальним місцем», частково девальвувала і вимагає уточнень. Перше питання, яке спливає: коли слід починати залучати молодь до науки, при яких умовах буде відбуватися приплив молодих вчених, а також на який час вони будуть залишатися в науці?

На сьогоднішній час в Україні фактично існують дві наукові сфери: система аспірантури з відносно високою індивідуальною мотивацією (в середньому 3-4 роки навчання) і науково-технічна сфера з плаваючими орієнтирами і часом перебування в ній (7-8 років). Аспірантура виступає місцем, школою для підготовки молодих вчених до наукової кар'єри. Щоб аспірантура була більш продуктивною, необхідно вже з другого-третього курсу залучати аспірантів до наукових досліджень, робити сприятливі умови для їх виконання практичної наукової роботи. Найголовніше, щоб аспіранти розцінювали виконання науково-дослідної роботи як ще одного кроку до свого майбутнього. На сьогоднішній день якість освіти досить висока.

Але, на жаль, мотивація молодих вчених до наукової роботи є вкрай низькою. Серед основних факторів, що перешкоджають вибору кар'єри в науковому середовищі, – низька оплата праці, недостатня кількість необхідної матеріальної бази для досліджень, низькі соціальні умови.

Також, існує деякий ряд «нематеріальних» мотивів, через які посилюється залучення молодих вчених в наукове середовище. Однією з основних причин вибору науки прагнення до творчості, бажання займатися цікавою справою. Якщо умови для реалізації творчої кар'єри не складаються, то рано чи пізно відбувається або деградація, або відхід з науки.

Постановка наукового завдання частково залежить від матеріальних можливостей її реалізації, а вони на сьогодні в українській науці невеликі. Міграційні процеси, якщо вони мають добровільний характер, формуються, перш за все, під дією економічного чинника (відсутність працевлаштування і низька оплата праці). По-друге, основними причинами наукової еміграції є: скорочення внутрішніх витрат на дослідження і розробки; недостатнє матеріально-технічне забезпечення дослідницького процесу; низька матеріальна і моральна оцінка праці вчених; низький рівень науково-інформаційного забезпечення теоретичних досліджень і розробок; відсутність сучасного наукового обладнання, незахищеність прав власності на продукт інтелектуальної праці. З економічної точки зору Україна несе чималі збитки від еміграції наукового потенціалу [2, с. 5]. По-третє, соціологи також відзначають схильність молоді до еміграції: 65% молодих українців (серед студентів – 70%) висловили бажання поїхати за кордон саме для працевлаштування, ще 14% не виключають, що можуть назавжди залишити свою батьківщину [3, с. 110–111]. Тому ті молоді

вчені, які хотіли б займатися наукою, часто вважають за краще виїхати за кордон або вибирають «човникову» міграцію. Це для них компромісний, вимушений шлях, так як через брак, відсутність сучасного обладнання складні експерименти можна проводити тільки за кордоном, а потім повертатися додому для обробки отриманих результатів дослідження.

Академічна мобільність – одна з найбільш розвинених форм інтернаціоналізації освіти, котра сприяє інтеграції індивіда в міжнародне академічне співтовариство в рамках глобального освітнього простору. Академічна мобільність молодих вчених є одним з пріоритетних напрямків діяльності кожного інституту, який дає можливість учасникам навчального процесу вчитися, викладати або здійснювати дослідницьку діяльність в іншому вузі на території України або за кордоном.

Академічна кар'єра сучасного вченого і його соціальний статус безпосередньо пов'язані з мобільністю: чим більше «різних місць» зазначено в його автобіографії, тим вище ймовірність виграти конкурс і зайняти більш високу академічну посаду. Отже, від рівня мобільності залежить його затребуваність на ринку праці в науково-технічній сфері.

Поняття «академічна мобільність молодих вчених» слід інтерпретувати в якості модного концепту, який обґрунтовує рух, безперервність, плинність і відсутність кордонів, процес «перетікання, обміну, циркуляції мізків», тому мова все частіше йде не про «вплив мізків».

Сьогодні для молодих вчених України є багато програм і науково-освітніх проектів, які підтримуються як українською владою, так і міжнародними фондами (наприклад, Tempus, Erasmus Mundus). Існує багато міжнародних програм, за якими студенти можуть отримати диплом подвійного стандарту - європейського і українського (проект MISCTIF в рамках спільного європейського проекту «Магістр», Інтероперабельність, Безпека, Сертифікація) або пройти стажування в великих транспортних університетах (наприклад, Ланьчжоу, Китай).

Основною перепорою для міжнародної мобільності молодих вчених на ринку праці в країнах ЄС є недостатнє знання мов і, як наслідок, брак інформації.

Другою перепорою є візовий режим, недосконала законодавча база в галузі освіти, ухвалені освітні реформи не враховують інтереси і потреби молоді, економічні особливості країни (різниця між рівнем життя в Україні і країнах ЄС), якість і вартість навчання і проживання тощо.

Третя проблема, з якою стикаються молоді вчені - фінансовий фактор України. Майже на всі поїздки за кордон молоді вчені використовують власні кошти, кошти спонсорів, закордонних благодійних фондів тощо. Закордонне навчання і стажування за рахунок ВУЗів, інститутів і держави становить менше 10%.

Незважаючи на перераховані вище перепони, мобільність надає безліч можливостей для молодих вчених. Вона, в першу чергу забезпечує доступ до освітніх досягнень провідних країн світу, сприяє розвитку



інтеркультурної компетенції. По-друге, збільшує шанси молодого вченого на професійну самореалізацію, а також підвищує якість трудових ресурсів національної економіки. По-третє, забезпечує молодим вченим доступ до передових досягнень європейської і світової науки, дозволяє обмінюватися досвідом і застосовувати на практиці отримані знання. Також, дозволяє отримувати необхідні знання та вміння, підвищувати кваліфікаційний рівень, налагоджувати корисні соціальні зв'язки і наукові контакти, переймати досвід від зарубіжних партнерів, провідних вчених в тій чи іншій галузі.

Для покращення академічної мобільності молодих вчених України необхідні наступні заходи:

1. Удосконалення освітніх технологій, підвищення якості української освіти до світового рівня.

2. Забезпечення умов підвищення академічної мобільності студентів, викладачів, наукових дослідників: відкриття в українських вузах, інститутах філій іноземних і міжнародних університетів для організації обміну студентами, молодими вченими. Створення інформаційної бази даних про світові, європейських і національних навчальних закладах, програми міжнародної мобільності; інтернаціоналізація навчальних планів; розробка веб-сторінок, які відображали б процеси, що відбуваються в створених консорціумах.

3. Впровадження механізмів та інструментарію державного регулювання процесу активізації академічної мобільності, яка сприятиме створенню оптимального балансу між внутрішньою і зовнішньою академічної мобільністю.

4. Регулярне проведення міжнародних науково-практичних конференцій, тренінгів, семінарів із залученням молодих вчених до складання і виконання їх рекомендацій.

5. Продовження досліджень міжнародного діалогу України з ЄС та іншими регіональними спільнотами, поширення результатів аналізу накопиченого досвіду при організації та проведенні семінарів, тренінгів, конференцій з метою активізації міжнародної діяльності українських університетів, інститутів. Це дозволить не тільки отримати доступ до сучасних технологій і методик у навчальній та науковій сфері, підвищити свою конкурентоспроможність, а й якомога швидше стати повноправними членами світового науково-освітнього товариства.

6. Активізація участі в розробці інтегрованих міжнародних освітніх і дослідницьких програм, за якими видаються дипломи подвійного зразка.

7. Включення молодих спеціалістів у програму підготовки стажувань у провідних зарубіжних наукових центрах із одночасним удосконаленням системи контролю якості навчання.

8. Організація та стимулювання вивчення іноземних мов, і їх використання.

9. Створення спільної аспірантури з країнами ЄС та іншими країнами світу, впровадження інституту постдокторантури і світового досвіду наукового керівництва науковими проектами.

10. Розроблення механізму матеріального стимулювання та підвищення соціального статусу молодого вченого.

Роль науки не вичерпується генерацією знань. Серед найважливіших функцій, які виконує наука, слід зазначити експертну та соціальну. При переході до суспільства знання, можна висунути тезу про інноваційну місію наукової молоді, без здійснення якої майбутнє може обернутися відкотом назад.

У свою чергу, інноваційна місія передбачає необхідність для молодого вченого-інноватора:

1. зробити помітний внесок у науку, орієнтуючись на потреби країни;
2. усіма силами сприяти організації та ефективному функціонуванню інноваційних виробництв;
3. брати участь в незалежній науковій експертизі прийнятих державних рішень, питань;
4. займати активну громадську, цивільну позицію;
5. брати участь у популяризації науки та наукової діяльності, сприяти розвитку освіти, пошуку й підтримки талановитої молоді, по можливості, викладати або виступати з науково-популярними лекціями, статтями.

З іншого боку, визнання за молоддю інноваційної місії передбачає наділення її важелями впливу і ресурсами для ефективного лідерства. Лідерство наукової молоді може бути реалізовано, з одного боку, в активній участі молодих вчених у пріоритетних наукових дослідженнях, з другого – у впровадженні результатів досліджень у сфері інноваційного розвитку.

Наукова кар'єра для молодого вченого вважається успішною, у тому випадку, коли ними досягнутий високий рівень професійної майстерності, коли вони отримують моральне задоволення від заняття улюбленою справою і при цьому рівень їх доходів дозволяє максимально повно реалізовувати себе в науці.

Система заходів щодо підтримки молодих вчених повинна враховувати специфіку трьох основних груп: студенти старших курсів, аспіранти та молоді вчені. Якщо студентів і аспірантів треба зацікавити наукою як можливої сферою діяльності, то для молодих вчених необхідний комплекс заходів, який би запобіг їх відхід з наукового середовища. І при цьому, крім особистих матеріальних стимулів різного роду (зарплата, житло, соціальні блага) важливі організаційні заходи, які в свою чергу заохочували б розвиток самостійності молодих вчених, а також давали б їм можливість навчатися науковому менеджменту. На сьогодні, безумовно, проблема «закріплення» молодих вчених в науковому середовищі значно гостріше проблеми її залучення до дослідницької діяльності.

### Список использованных источников

1. Доклад ЮНЕСКО по науке: на пути к 2030 году – с. 42.
2. Бараник З.П. Інтелектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». 2014. № 6.
3. Чорна В.О. Трудова міграція молоді як фактор руйнування трудового потенціалу України. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Соціологія. 2014. Т. 234, Вип. 222. С. 109–112.
4. Грищук Ю.В. Міжнародна академічна мобільність в Україні: проблеми і перспективи. ISSN Online: 2312-5829. Освітлогічний дискурс. 2014. № 2(6). С. 33–40.
5. Гуляева Н.М. Мобильность преподавателей и студентов: проблемы и ориентиры / Материалы VI ежегодной международной конференции «Развитие менеджмент-образования в Украине». Днепропетровск. 17–19 февраля 2015 г.
6. Петренко Н.С. Академическая мобильность молодых ученых Украины: особенности и проблемы. Международные и национальные научные организации как фактор формирования глобального научного сообщества: материалы междунар. симпозиума. Киев. 2017. С. 424-428.
7. Карпенко М.М. Приоритеты развития высшего образования в Украине в русле общеевропейских тенденций [Электронный ресурс]. URL: <http://www.niurr.gov.ua>

*This paper discusses and disclosed the problem of young researchers in science, offered solutions.*

**Keyword:** *young researchers, mobility of young researchers, scientific environment, innovative mission.*

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

**УДК 331.101**

*Л.А. Рарок, кандидат економічних наук, асистент,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

*У статті розглянуто ряд правил здійснення ефективної мотивації працівників, зазначено типові стимули, види мотивації. Запропоновано напрямки активізації використання нематеріальних чинників для підвищення лояльності персоналу організацій.*

**Ключові слова:** мотивація, мотиви, стимулювання, стимули, винагороди.

В останні роки кадрові управлінці освоюють все нові способи стимулювання. У хід йде не тільки класичне економічне мотивування у вигляді грошових бонусів і високих зарплат, а й неекономічні способи стимулювання. До таких способів відносять організаційні та морально-психологічні заходи.

Метою статті є розробка методичних і наукових положень і практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності управління діяльності підприємства шляхом удосконалення мотивації праці робітників.

Проблеми, пов'язані з мотивацією трудового поведіння висвітлені в наукових роботах вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів: Л.А. Полянської, А.П. Єгоршин, В.А. Дятлова, Л.О. Омелянович, Н.А. Соломатіна, З.П. Румянцевої.

В останні роки кадрові управлінці освоюють все нові способи стимулювання. У хід йде не тільки класичне економічне мотивування у вигляді грошових бонусів і високих зарплат, але й неекономічні способи стимулювання. До таких способів відносять організаційні та морально-психологічні заходи.

В цілому можна сформулювати ряд правил здійснення ефективної мотивації працівників:

1. Мотивування тоді приносить результати, коли підлеглі відчувають визнання свого внеску в результати роботи, мають заслужений статус. Дизайн, інтер'єр і розмір кабінету, участь в престижних конгресах, функція представника фірми на важливих переговорах, поїздка за кордон; неординарне позначення посади – все це підкреслює положення співробітника в очах колег і сторонніх осіб. Вдаватися до цього методу варто делікатно: часткове або повне позбавлення працівника раніше наданого статусу призводить, як правило, до надзвичайно бурхливих реакцій, таких, як звільнення.

2. Несподівані, непередбачувані і нерегулярні заохочення мотивують краще, ніж прогнозовані, коли вони практично стають незмінною частиною заробітної плати.

3. Позитивне підкріплення результативніше негативного.

4. Підкріплення має бути невідкладним, що виражає негайної і справедливої реакції на дії співробітників. Вони починають усвідомлювати, що їх неординарні досягнення не тільки помічаються, але і відчутно винагороджуються. Виконану роботу і несподівану винагороду не повинен розділяти занадто великий проміжок часу; чим більше часовий інтервал, тим менше ефект. Однак заохочення керівника повинні врешті-решт втілюватися в житті, а не залишатися в вигляді обіцянок.

Співробітників слід стимулювати за проміжними досягненням, не чекаючи завершення всієї роботи, так як великі успіхи важкодосяжні і порівняно рідкісні. Тому позитивну мотивацію бажано підкріплювати

через не надто великі інтервали часу. Але для цього спільне завдання має бути розділене і сплановано по етапах з таким розрахунком, щоб кожному з них могла бути дана адекватна оцінка і належна винагорода, що відповідає об'єму реально виконаної роботи.

Важливо дати співробітникам відчувати себе впевнено, оскільки того вимагає внутрішня потреба в самоствердженні. Успіх тягне за собою успіх.

Як правило, великі нагороди, рідко кому дістаються, викликають заздрість, а невеликі і часті – задоволення. Без серйозних підстав не слід постійно виділяти когось із співробітників, іноді цього не слід робити заради збереження колективу.

Типовими є такі стимули: підвищення на посаді, розширення повноважень, збільшення влади, надання частки економічного ефекту, визнання, найкраще місце за столом на нараді, усна подяка керівника в присутності колег, можливість прямого спілкування з вищим керівником, матеріальна премія з зазначенням «за що», страхування життя і здоров'я, оплата медичних послуг, позачергову оплачувану відпустку, гарантія збереження робочого місця, позики зі зниженою ставкою на навчання, придбання житла, оплата витрат на ремонт особистого автомобіля і бензин і інші.

Індивідуальний пакет стимулів. При цьому у конкретного підприємства не може бути стандартного пакету стимулів, стимулювання має бути адресним, орієнтованим на конкретного працівника.

1. Покарання як засіб мотивації працівників. В одних фірмах воліють більше карати, в інших – більше заохочувати, десь знайшли дійсно золоту середину. Рівень покарання залежить в першу чергу від цілей впливу. Основна мета покарання – це недопущення дій, які можуть завдати шкоди фірмі. Тобто покарання цінне не саме по собі, як «помста» за неправильні дії підлеглого, а як бар'єр, який не дозволить даній людині повторити ці дії в майбутньому і стане прикладом всьому трудовому колективу.

Однак практичний досвід показує, що керівникові не варто надмірно віддаватися натхненним розповідями про зловживання своїх співробітників.

Таким чином, покарання ефективно, коли ця дія спрямована на надання необхідної психологічної дії на співробітника і весь колектив. При цьому, караючи небажані дії, ми певним чином заохочуємо тих співробітників, які працюють в дозволеному напрямку. При покаранні співробітника обов'язково наявність пояснення, за що і навіщо застосовується покарання. Покарання обов'язково повинно відповідати вчинку. Матеріальне ж покарання допустимо в тому випадку, коли діями співробітника організації заподіяно дійсно прямий матеріальний збиток, який можна виміряти і прорахувати. У багатьох випадках після вчинку підлеглого, начальнику буває досить просто поговорити з ним, і питання закривається. Якщо основна мета використання покарань в організації – це уникнення невдач, то відповідно застосування заохочень висловлює прагнення до досягнення кращих результатів і розвитку.

2. Грошові виплати за виконання поставлених цілей – найбільш поширений тип мотивації. Такі виплати здійснюються при відповідності працівника деяким заздалегідь встановленим критеріям. Серед них можуть бути економічні показники, показники якості, оцінка співробітника іншими особами. Кожна компанія встановлює свої критерії такого роду.

3. Виплати до заробітної плати для стимулювання здорового способу життя працівників. Це виплати у вигляді грошової винагороди за відмову від куріння, співробітникам, які не пропустили жодного робочого дня протягом року через хворобу, працівникам, постійно займаються спортом.

4. Спеціальні індивідуальні винагороди – це спеціальні премії, які виплачуються за володіння навичками, необхідними компанії в даний момент.

5. Соціальна політика організації – також найважливіший інструмент економічного стимулювання. По-перше, в організації реалізуються пільги і гарантії в рамках соціального захисту працівників (соціальне страхування по старості, з нагоди тимчасової непрацездатності, безробіття та інші), встановлені на державному або регіональному рівні. По-друге, організації надають своїм працівникам і членам їх сімей додаткові пільги, які стосуються елементів матеріального стимулювання, за рахунок виділених на ці цілі коштів з фондів соціального розвитку організації. Таким чином, соціальна політика підприємства (організації) як складова частина політики управління персоналом являє собою заходи, пов'язані з наданням працівникам додаткових пільг, послуг і виплат соціального характеру.

Зацікавленість працівників у роботі в організації і її успішної економічної діяльності вища, тоді, коли більша кількість наданих пільг і послуг, в тому числі прямо не прописаних в діючому законодавстві. Це призводить до скорочення плинності кадрів, так як працівник навряд чи захоче втрачати численні пільги при звільненні. Така політика може забезпечувати додатковий дохід працівників у разі невисокого рівня заробітної плати (наприклад, на державних підприємствах) або пропонуватися в інтересах залучення і збереження кваліфікованої робочої сили при високому рівні оплати праці.

Зарубіжний і вітчизняний досвід проведення соціальної політики в організаціях дозволяє скласти приблизний укрупнений перелік виплат пільг і послуг соціального характеру, що надаються в різних формах.

*Матеріальна грошова форма:* виплати на придбання власності і майна компанії (придбання працівниками акцій підприємства за зниженою ціною); надання пільгових кредитів; витрати на недержавне медичне страхування; туристичне страхування; страхування майна працівників; оплачуване тимчасове звільнення від роботи (наприклад, при вступі в шлюб); оплачуваного робочого часу при скороченому передсвятковому дні; оплата навчання працівників на різних курсах або в навчальних закладах; надання на пільгових умовах місць в дитячих дошкільних установах і їх оплата; оплата і надання навчальних відпусток особам, що поєднують роботу з навчанням у відповідності з трудовим законодавством; надання оплачуваних відпусток, встановлених за законодавством, і

додаткових відпусток; грошові винагороди та компенсації, що надаються в зв'язку з особистими урочистостями, круглими датами трудової діяльності або святами, смертю родичів, екстремними випадками – крадіжками, пожежами та іншими (грошові суми); додаткові компенсаційні виплати (наприклад, компенсація на проїзд залізницею в період чергової відпустки); дотації на харчування в їдальнях організації; оплата комунальних послуг; оплата рахунків мобільного зв'язку при підключенні по корпоративному тарифу; оплата проїзду до місця роботи і по місту; надання в користування службового автомобіля; оплата паркувальних місць співробітникам; прогресивні виплати за вислугу років; «Золоті парашути» – виплата кількох посадових окладів при виході працівника на пенсію в старості; корпоративна пенсія – доповнення до державної пенсії з фондів підприємства; одноразову винагороду пенсіонерам з боку фірми (підприємства).

*Матеріальна негрошова форма:* користування соціальними установами організації; користування будинками відпочинку, дитячими оздоровчими таборами (для дітей співробітників) за пільговими путівками; придбання продукції, виробленої організацією, за цінами нижче відпускної або безкоштовно, а також винагороди, пов'язані зі зміною робочого місця; підвищення технічної оснащеності та комфортності робочого місця; поліпшення соціальних умов праці; підвищення гнучкості графіка роботи; введення скороченого робочого тижня або дня; забезпечення безкоштовної підписки на періодичні видання; надання квитків на відвідування різних культурних заходів; безкоштовного доступу в Інтернет і інші.

Для усунення фізичного і морального дискомфорту працівників доцільно щомісяця інвестувати невеликі суми грошей в забезпечення можливостей відпочинку. Наприклад, одна з останніх новинок – це обладнання в компаніях спеціальних кімнат для відпочинку співробітників. Західні фірми почали розуміти: якщо не давати людям відпочивати, то вони не зможуть і продуктивно працювати. Якщо дозволити працівникові відчувати себе як вдома, то швидше за все він і за роботу візьметься із задоволенням.

Частиною соціальної політики організації є загально-організаційні заходи – свята, наприклад, присвячені випуску нової моделі продукції, дні підприємства, екскурсійні поїздки, оплачувані централізовані обіди, вечірки. Переваги подібних заходів полягають в забезпеченні гарного відпочинку співробітників компанії, усунення накопиченої у співробітників втоми. Крім корисного для компанії і приємного для працівників відпочинку, саме на різноманітних корпоративних святкуваннях, як і в інших корпоративних заходах, можливо згуртування працівників організації, розвиток командного духу, формування позитивної корпоративної культури. Дослідження показують, що місце проведення свята великої ролі не грає, успішність буде залежати в основному від програми свята, від уміння його організувати і провести, від створеної атмосфери.

6. Удосконалення системи організації праці та управління. Поліпшення координації та взаємодії між співробітниками організації, правильний розподіл службових обов'язків, чітка система просування по службі, утвердження духу взаємодопомоги і підтримки, вдосконалення відносин між керівниками і підлеглими – все це сприяє підвищенню ефективності, продуктивності та мотивації праці.

7. Нематеріальні стимули, які не стосуються будь-яких витрат роботодавця. Особливо актуальні дані інструменти для організацій з обмеженими матеріальними ресурсами стимулювання, наприклад державні організації (в тому числі в органах влади та місцевого самоврядування). До нематеріальних стимулів можна віднести:

- винагороди-вдячності. До подібних винагород можна віднести перехідні вимпели, дипломи, звання «кращий за професією», «керівник року», «менеджер року» з врученням значка та цінного подарунка, письмова подяка керівництва компанії, зроблений у трудовій книжку. Навіть комплімент співробітникові можна розглядати як одну з форм заохочення;

- винагороди, пов'язані з високою оцінкою статусу співробітника, запрошення співробітника в якості лектора, радника та ін.

Узагальнення досвіду практичної діяльності підприємств і організацій в даній області показали значимість нематеріальних інструментів стимулювання для співробітників компаній і підтвердили хибність думок про абсолютне значення матеріальних чинників у формуванні лояльності персоналу.

Напрямами активізації використання нематеріальних чинників для підвищення лояльності персоналу організацій можуть стати: підтримка сприятливого психологічного клімату в колективі; розвиток системи управління конфліктами; формування і розвиток організаційної культури; формування у співробітників почуття справедливості, побудови ефективних систем зворотного зв'язку; поширення серед співробітників ефективних систем оцінки діяльності; уважне ставлення до проблем співробітників і формування у них почуття захищеності; інтеграція співробітників в колектив; створення «однієї команди» шляхом підвищення тісноти позитивних емоційних зв'язків і формування позитивної групової думки щодо професійної діяльності.

### **Список використаних джерел**

1. Ветлужскіх Е. Мотивація і оплата праці. Інструменти. Методики. Практика. Москва: Альпіна Бізнес Букс, 2007.
2. Зеленько Г.І. Мотивація як чинник підвищення ефективності праці персоналу підприємства // Економічні науки. 2013. № 7. С. 46-49.
3. Каркуленко Н. Питання мотивації праці на сучасному підприємстві. Київ: Лібра, 2008.
4. Травин В.В. Мотивационный менеджмент: модуль III: учеб.-практ. пособ. Москва: Дело, 2005. 96 с.
5. Шапиро С. А. Мотивация. Москва: ГроссМедиа, 2010. С. 224.



*In the article a number of rules for effective motivation of employees are considered, typical incentives, types of motivation are indicated. The directions of activation of use of non-material factors for increase of loyalty of personnel of organizations are offered.*

**Key words:** *motivation, motives, stimulation, incentives, rewards.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 331.108.24**

**О.В. Рарок**, кандидат економічних наук, старший викладач,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна

## **МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ПЛИННІСТЮ КАДРІВ**

*У статті досліджено сутність плинності персоналу, узагальнено її види та показники оцінювання в контексті формування загроз кадровій безпеці. Проаналізовано тенденції плинності персоналу в національній економіці, конкретизовано економічні втрати від цього явища та узагальнено управлінські практики запобігання плинності кадрів.*

**Ключові слова:** *робоча сила, кадрова безпека, персонал, плинність кадрів, звільнення, система управління персоналом.*

При аналізі плинності робочої сили варто починати з поняття «рух кадрів». Під рухом кадрів на підприємстві (в даній статті не буде розглядатися внутрішній рух) будемо розуміти сукупність всіх випадків надходження на підприємство працівників ззовні і всіх випадків вибуття за межі підприємства. У колишні роки ця проблема привертала увагу економістів у зв'язку з тим безсумнівним збитком, який текучість наносить народному господарству країни. Під плинністю же звичайно розумілося те явище, яке представляється безпосередньою причиною зазначеної шкоди, а саме стихійне, неорганізоване рух робочої сили.

Сьогодні плинність кадрів – також одна з багатьох проблем, з якими стикаються сучасні підприємства. Слід розрізняти її природний рівень в межах 3-5% від чисельності персоналу і підвищений, що викликає значні економічні втрати. Природний рівень сприяє оновленню виробничих колективів. Цей процес відбувається безперервно і не вимагає яких-небудь надзвичайних заходів з боку кадрових служб і керівництва. Частина працівників йде на пенсію, частина звільняється з різних причин, на їх місце приходять нові співробітники – в такому режимі живе кожне підприємство.

Інша справа, коли плинність істотно перевищує 3-5%. У цьому випадку витрати стають значними і зростають зі збільшенням відтоку кадрів. Як правило, відтік пов'язаний зі звільненням працівників. За останній час

найбільш гостро проблема масових звільнень виникає у вигляді реакції на економіко-політичну ситуацію. Потім, пристосувавшись до нових умов, підприємства були змушені знову набирати персонал.

В останні роки на українських організаціях, установах, фірмах та підприємствах справи нерідко складалися так, що в інші організації працівники йшли цілими відділами або бригадами. При цьому окремі ділянки або цілі виробництва були практично паралізовані. Поки набираються нові співробітники, поки вони спрацьовуються один з одним і стають колективом, проходить час, протягом якого підприємство зазнає збитків, пов'язані не тільки з витратами на трудову адаптацію нових співробітників.

Високий рівень плинності кадрів майже завжди вказує на серйозні недоліки в управлінні персоналом і управлінні підприємством в цілому, це свого роду індикатор неблагополуччя, хоча в деяких випадках рівень плинності високий через специфіки виробництва (наприклад, великий обсяг сезонних робіт).

Поетапно приведення рівня плинності до прийнятних значень можна представити зокрема через можливість планування майбутніх звільнень, ув'язування процесів звільнення з процесами найму, допомоги звільненим працівникам. Для вирішення цих та інших питань, які будуть позначені, необхідно виходити з конкретної ситуації на підприємстві. Запропонована нижче методика (рис. 1), передбачає впорядковану поетапну діяльність, здійснення якої слід покласти безпосередньо на кадрову службу підприємства. Всю діяльність з управління плинністю кадрів в рамках загального управління персоналом можна представити у вигляді наступних послідовних стадій:



Рис. 1. Етапи управління плинністю кадрів

Розглянемо зміст кожного з етапів більш детально.

**1 ЕТАП.** Визначення рівня плинності кадрів. На цій стадії необхідно відповісти на головне питання – чи є рівень плинності настільки високим, що призводить до необґрунтованих економічних втрат, недоотримання прибутку підприємством? Зазначений вище рівень в 3-5% не повинен сприйматися як певний індикатор, оскільки професійна мобільність на конкретному підприємстві формується під впливом сукупності факторів – галузева приналежність, технологія виробництва, трудомісткість робіт, наявність/відсутність чинника сезонності у виробничому циклі, стиль керівництва, рівень і принципи корпоративної культури. Тому при визначенні індикативного рівня слід провести аналіз динаміки трудових показників підприємства за можливо більший період часу (останні роки), виявити наявність і величину сезонних коливань плинності.

**2 ЕТАП.** Визначення рівня економічних втрат, викликаних плинністю кадрів. Це дуже важливий етап і в той же час один з найбільш трудомістких, оскільки для його проведення необхідні спеціальні дані. Справа в тому, що з початком проведення в країні економічних реформ одним з перших управлінських аспектів, яким стали нехтувати підприємства, стало нормування праці, спочатку покликане виявляти резерви продуктивності праці. Підприємств, на яких ведеться облік витрат робочого часу, розробляються, дотримуються і регулярно переглядаються трудові норми, на сьогоднішній момент можна назвати одиниці. Однак проблемою слід займатися в будь-якому випадку, тому необхідно хоча б приблизно оцінити величину втрат, яка в будь-якому випадку в основному складається з наступних показників:

– витрати робочого часу – часовий інтервал між звільненням співробітника і прийняттям нового працівника, протягом якого незаповнене робоче місце не виробляє продукцію;

– витрати, викликані проведенням процедури звільнення – виплати вихідної допомоги працівника, що звільняється (якщо вони проводилися). Тут можна також врахувати законодавчі особливості нарахування виплат, виробленим за різними підставами звільнення. При скороченні штатів і при звільненні за власним бажанням суми виплат будуть різними. Консультацію з даних питань може дати юридична служба (юрист) підприємства. Тобто можна розрахувати «переплачені» кошти і також включити їх до витрат;

– витрати робочого часу співробітника кадрової служби, що оформляє звільнення;

– витрати, пов'язані з судовими витратами, пов'язаними з незаконним звільненням, подальшим відновленням і оплатою часу вимушеного прогулу – ця стаття втрат може бути вельми значною, тому що шанси на відновлення на колишньому робочому місці вельми великі

– витрати, викликані проведенням процедури найму працівників на вакантне робоче місце – витрати на пошук кандидатів (оголошення в засобах масової інформації, рекламні щити з оголошенням про прийом на роботу та ін.);

– витрати на відбір кандидатів (витрати робочого часу кадрової служби, здійснює процедури відбору – тестування, співбесіда, перегляд анкет та ін., та фінансові витрати на ті ж процедури);

– витрати, викликані оформленням прийнятих на роботу (витрати робочого часу працівників кадрової служби, які здійснюють дане оформлення, і фінансові витрати на цю процедуру);

– прямі витрати з пошуку, відбору та оформлення кандидатів у вигляді оплати послуг кадрових агентств, організацій, які здійснюють підбір персоналу.

– витрати на навчання прийнятого на роботу співробітника – витрати на проведення трудової адаптації працівника, навчання на робочому місці (наставництво, самонавчання, допомогу колег по роботі та ін.);

– витрати на навчання з відривом від виробництва;

– зниження продуктивності праці співробітників, які зважилися звільнитися. Подібні відомості можна отримати не тільки в ході розробки спеціального соціологічного дослідження на основі опитування, інтерв'ювання, але також і при аналізі даних якісно проведеної атестації персоналу.

– витрати на формування стабільних трудових колективів з нормальним соціально-психологічним кліматом. В даний час дуже поширеною є практика, коли керівництво підприємства в цілях розвитку корпоративної культури, формування «командного духу», згуртування колективу, організовує для своїх співробітників спільні відвідування спортзалів, проведення свят і т.д. Кошти, що направляються керівництвом підприємства на подібні цілі і увійдуть в цю статтю витрат.

Оцінивши розмір збитків, необхідно зіставити їх з витратами на усунення причин зайвої плинності кадрів. Однак перш необхідно з'ясувати, які причини ситуації, що склалася, чому відбувається відтік робочої сили.

### **3 ЕТАП. Визначення причин плинності кадрів.**

Високий рівень плинності кадрів може бути викликаний специфікою виробничо-господарської діяльності підприємства або недосконалістю системи управління ним. У першому випадку проблеми як такої немає і ніяких рішень не потрібно. У другому – слід докласти зусиль, щоб відшукати вузькі місця в системі управління підприємством. Причини звільнень працівників з підприємства можна аналізувати у двох аспектах. Перший ґрунтуватиметься на формальному критерії, що розділяє підстави звільнень законодавчим шляхом – підстав розірвання трудових відносин, перерахованих в КЗпП України. В даному випадку перелік підстав буде вичерпним, оскільки відповідні норми КЗпП України не передбачають принципово інших підстав для розірвання трудових відносин. Кадрова

статистика підприємств з питань звільнень в основному складається з наступних підстав: за власним бажанням, у зв'язку з переходом, тимчасові працівники, прогул без поважних причин, по догляду за дитиною, за появу на роботі в нетверезому стані, за скороченням чисельності, у зв'язку зі смертю, вихід на пенсію, деякі інші. Відсутність або поява прецедентів звільнень по тій чи іншій підставі веде відповідно до звуження або розширення цього переліку. Тому одним з досліджень може бути аналіз кадрової статистики підприємства. Очевидною можливістю даного аналізу є його порівнянність – з аналогічними даними інших підприємств, галузі в цілому.

Другий аспект пов'язаний з визначенням мотиваційної структури вибуття кадрів. Вона ґрунтується на реальних причинах, що спонукають працівника прийняти рішення про відхід з підприємства. В цьому випадку статистика служби кадрів в кращому випадку лише частково може дати відповідь на питання – чому звільнився працівник. Так, одна підстава «за власним бажанням» може бути представлено як:

- незадоволеність рівнем оплати праці,
- затримки виплати заробітної плати,
- причини особистого характеру,
- важкі і небезпечні умови праці,
- неприйнятний режим роботи.

Пропонуємо дослідження мотивів вибуття працівників з підприємства (рис. 2), де можна заповнити форму відповідей на питання «З якої причини Ви змінювали місце роботи?». Пропонована форма виводу результатів опитування, як показує час, не привносить значної динаміки у вже сформовану градацію мотивів звільнення, тому може бути представлена як типову:



Рис. 2. Приклад найпростішого дослідження мотивів вибуття працівників з підприємства (результат)

Однак необхідно зробити єдине зауваження методологічного характеру. При розробці соціологічного інструментарію на конкретному підприємстві (анкети, опитувального листа) слід більш деталізувати шкалу відповідей. Так, при аналізі отриманих вище результатів виявляється, що частка відповідей «інше» становить (11%) співвідноситься з сумою частки за конкретно визначених причин вибуття («Незручний графік» – 6% і «незручне розташування» – 5%). Висновком є те, що можливо, що в «іншому» якраз і криється частина відповідей на поставлені питання, тобто потрібна додаткова деталізація мотивів.

Якщо ж деталізувати такі критерії, як «причини особистого характеру» або «незручний режим роботи», а потім провести аналіз отриманих даних, тоді можна виробити реальні і обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення різних моментів діяльності підприємства. Наприклад, звільнення з причин особистого характеру можуть бути викликані конфліктністю у зв'язці «начальник-підлеглий», а, отже, можна виявити недоліки в організаційній структурі підприємства, прийняти рішення про зміну інформаційних потоків і т.д. На причини звільнення за власним бажанням побічно може вказувати і статеві структура персоналу: чоловіків – через відхід в армію, жінок – по догляду за дитиною, літніх працівників – у зв'язку з виходом на пенсію. З цього також можна зробити рекомендації. Тому другим дослідженням може бути анкетування працівників підприємства.

Нарешті, в рамках даного етапу «Визначення причин плинності кадрів» можливо провести дослідження позиції менеджменту. Метод дослідження – інтерв'ю або анкетування.

Таким чином, власними зусиллями можливо провести три типи досліджень в рамках цього етапу, що дасть фактичний матеріал для подальшого аналізу.

**4 ЕТАП.** Визначення системи заходів, спрямованих на нормалізацію процесу вивільнення робочої сили, вдосконалення процедури звільнення, подолання зайвого рівня плинності.

Для цього заходи можна розділити на три основні групи:

- техніко-економічні (поліпшення умов праці, вдосконалення системи матеріального стимулювання, організації і управління виробництвом та ін.);
- організаційні (вдосконалення процедур прийому і звільнення працівників, системи професійного просування працівників і ін.);
- соціально-психологічні (удосконалювання стилів і методів керівництва, взаємовідносин у колективі, системи морального заохочення і ін.).

Пропонується також виділити дієві заходи впровадження принципів аутплейсменту в роботу кадрових служб підприємств (тобто допомоги звільненим працівникам – психологічної, інформаційної, консультаційної). Переваги – це одна з небагатьох заходів, які не потребують значних матеріальних витрат.

Так, працівника, який звільняється можна забезпечити пакетом інформації, документів, консультацій. Працівникові можуть бути надані рекомендаційні листи; обов'язкова психологічна консультація; навчання методам пошуку роботи; навчання роботи з кадровими агентствами; консультація по порядку звернення на біржу праці, надання відповідних документів, інформування про терміни; консультація і пам'ятка, як поводитися на співбесіді; грамотно складене резюме; список кадрових агентств; список територіальних управлінь; розміщення оголошення в Інтернеті про пошук роботи для співробітників, що мають кваліфікацію; список фірм, де набирається персонал. Це дозволить:

- знизити кількість претензій від звільнених, в тому числі кількість судових позовів;
- зменшити число компенсаційних виплат співробітникам, які звільняються;
- зберегти позитивний імідж компанії;
- залишитися в хороших відносинах з вивільненим співробітником.

**5 ЕТАП** Визначення ефекту від здійснення розроблених заходів, вдосконалення процедури звільнення, подолання зайвого рівня плинності. Нарешті, при розробці програми усунення зайвої плинності необхідно буде також провести порівняльний аналіз витрат на проведення названих заходів і втрат через надмірний рівень плинності. Керівництву підприємства в даному випадку слід вчинити так само, як і з фінансуванням будь-якої іншої бізнес-ідеї – якщо витрати на вирішення проблеми перевищать економічний ефект від зниження плинності, можливий пошук інших, більш «дешевих» варіантів вдосконалення роботи з персоналом.

Отже, хотілося б відзначити, що з розвитком сегмента рекрутерських послуг на ринку праці, для багатьох підприємств, особливо у великих містах України, вирішення зазначених питань можливо перекласти на спеціалізовані кадрові агентства. Однак важливо показати наступне: запропонований порядок діяльності перш за все розрахований на власні сили кадрової служби будь-якого підприємства і при належній організації управління персоналом здатний ефективно вирішувати виникаючі проблеми.

#### **Список використаних джерел**

1. Бердникова Л.Ф. Современные подходы к оценке системы текучести кадров // Молодой ученый. 2016. № 9.2. С. 8–10.
2. Вагонова О.Г. Визначення основних мотивів плинності кадрів на підприємствах в сучасних умовах господарювання // Економічний вісник Національного гірничого університету. 2015. № 2. С. 126–133.
3. Никифорова В.Г. Управління персоналом: навч. посіб.; 2-е вид., виправ. та доп. Одеса: Атлант, 2013. 275 с.

*The article explores the essence of staff turnover, generalizes its types and indicators of evaluation in the context of the formation of threats to personnel*

*security. The tendencies of staff turnover in the national economy are analyzed, economic losses from this phenomenon are specified and general management practices for the prevention of personnel turnover are generalized.*

**Key words:** *labor force, personnel security, personnel, staff turnover, release, personnel management system.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

**УДК 338.58:65.014**

**І.О. Рябокониь**, асистент  
кафедри управління персоналом та економіки праці,  
**Д.А. Пузенко**, студентка,  
ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»,  
м. Київ, Україна

## **ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЯКОСТІ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ ТА МОТИВАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ**

*Розглянуто сутність поняття якості трудового життя як одного з чинників підвищення продуктивності праці, та його складові. Досліджено фактори впливу на якість трудового життя. Метою дослідження є розгляд взаємозв'язку мотивації праці та якості трудового життя працівників на підприємствах. За результатами дослідження запропоновано напрями підвищення якості трудового життя.*

**Ключові слова:** *мотивація, цінності персоналу, якість трудового життя, працівник, підприємство.*

**Постановка проблеми.** Еволюція суспільства, компаній, способів організації та робочих процесів підводять нас до необхідності управлінської інновації для підтримки трансформації організацій. Це стосується й якості трудового життя. Питання про добробут і якість життя на роботі ніколи не було настільки актуальним, адже з кожним роком з'являється все більше психосоціальних ризиків, пов'язаних зі стресом, та підіймаються питання щодо такого поняття як важка робота. Останніми роками все більше й більше організацій надають можливість своїм співробітникам підтримувати баланс між особистим життям та роботою, генеруючи таку корпоративну політику, що сприяє добробуту своїх співробітників з ідеєю відновлення, яка є вигідною як у соціальному (поліпшення соціального діалогу, культури), так і в економічному (підвищення результатів, оптимізована організація). Компанії постійно стикаються з новими очікуваннями та потребами своїх співробітників: важливість емоційного стану, автономії, визнання і навіть щастя. Умови



праці впливають на продуктивність компанії та залучення працівників, тому цей факт потрібно взяти до уваги. Тобто, удосконалення системи мотивації праці може бути шляхом до підвищення ЯТЖ на підприємстві.

Підвищення ЯТЖ передбачає покращення соціально-економічного змісту праці, підвищенню трудового потенціалу, що надає можливість найбільш повно використовувати інтелектуальні, творчі, організаторські, моральні здібності людини. Відповідна ЯТЖ повинна створити умови для того, щоб надати можливості для прояву творчих здібностей працівника, коли визначальним мотивом постає не лише заробітна плата, а й бажання самореалізації та самовияву.

Якість трудового життя мало досліджена як фактор мотивації, а особливо в тому плані, які саме компоненти ЯТЖ більше всього впливають на співробітників і які з них є важливими для створення комфортних умов праці.

**Метою статті** є дослідження взаємозв'язку мотивації праці та якості трудового життя працівників і пропозиції щодо вдосконаленні системи мотивації та підвищення ЯТЖ.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Дослідженням стимулювання праці найманих працівників займались А.О. Азарова, О.А. Грішнова, О.С. Виханський, С.Л. Іванова, О.А. Ковальчук, А.М. Колот, Н. Лук'янченко А.И. Наумов, В.В. Юкіш та інші. До числа зарубіжних авторів, які сформуваали концептуальні основи слід віднести роботи Дж. Хекмана, пов'язані зі створенням програм підвищення якості трудового життя в США. У роботах М. Альберта, М. Мескон, Ф. Хедоурі представлені розробки по застосуванню якості трудового життя в області управління людськими ресурсами в США.

Ще на початку ХХ ст. виникла школа "наукового управління" або "наукової організації праці", основні положення якої викладені в роботах американського інженера Ф. Тейлора (1856—1915) "Управління фабрикою" та "Принципи наукового управління". В аспекті дослідження проблем управління працею представники цієї школи шукали шляхи індивідуального розвитку працівників через зниження рівня втомлюваності, науковий відбір для роботи по відповідних професіях; вивчали можливості забезпечення відповідності здібностей людей і вимог робочого місця; вдосконалювали систему стимулювання праці. Ф. Тейлор вважав, що праця — це передусім індивідуальна діяльність, а тому вплив трудового колективу на робітника звичайно має деструктивний характер, зменшує продуктивність його праці[1, с.20].

У 50-60 рр. ХХ виникають різні мотиваційні теорії, покликані підвищити ефективність трудової діяльності працівників підприємств: («ієрархічна» теорія мотивації А. Маслоу, двофакторна теорія мотивації Ф. Герцберга, теорія придбання потреб Д. Мак-Клеланда) тощо.

При аналізі поняття ЯТЖ можна зіштовхнутись з великою кількістю трактувань даного поняття. Наприклад, Грішнова О. А. зазначає, що якість трудового життя — це систематизована сукупність показників, що характеризують умови праці в найширшому розумінні — умови

виробничого життя — і дають змогу врахувати міру реалізації інтересів і потреб працівника та використання його здібностей (інтелектуальних, творчих, моральних, організаторських, комунікаційних тощо)[ 2, с. 240] С. Робінсон визначив дану категорію як «діяльність організації, спрямовану на задоволення потреб її працівника шляхом створення механізмів, за допомогою яких співробітник отримує повний доступ до процесу прийняття рішень, що визначають його життя на роботі» [4, с. 39]. Зарипова А.А. вважає, що це є найважливішою умовою росту продуктивності праці, показником оцінки ефективності соціально-трудова відносин та використання трудового потенціалу, а також задоволення матеріальних потреб робітника[ 3, с. 26].

Французькі дослідники вважають, що концепція ЯТЖ охоплює здоров'я та безпеку на роботі, оплату праці, якість зайнятості, навчання та розвиток кар'єри, рівність, відносини з колегами та керівниками, визнання, автономія, баланс між роботою та життям, здорові звички та продуктивність[6].

Якість трудового життя конкретно пов'язана з рівнем щастя, яке людина отримує від своєї роботи. Кожна людина має різні потреби щодо цього, тому рівень якості їхнього трудового життя визначається тим, чи задовольняються ці потреби. Тобто, деякі люди можуть бути задоволені простою роботою з мінімальною заробітною платою, якщо вона допомагає оплатити рахунки, інші вважають, що така робота є занадто стомлюючою або пов'язана з надмірною фізичною працею і знаходять таку позицію дуже незадовільною. Таким чином, вимоги до високої «якості роботи» у кожній людині різні [5].

**Викладення основного матеріалу.** Підвищення якості трудового життя передбачає поліпшення соціально економічного змісту праці, розвитку тих характеристик трудового потенціалу, що дозволяють роботодавцям більш ефективно використовувати інтелектуальні, творчі, організаторські, моральні здібності людини. Відповідно якість трудового життя повинна створити умови для того, щоб дати вихід творчим здібностям працівника, коли головним мотивом стає не тільки заробітна плата, а й задоволення від трудових досягнень внаслідок самореалізації і самовираження.

Основні положення, концепції якості трудового життя включають: самореалізацію працівника внаслідок задоволення від досягнень у праці, що є головним мотивом порівняно з заробітною платою та кар'єрою; трудову демократію (демократія на виробництві), що на рівні підприємства означає розширення можливостей участі працівника в управлінні; постійне професійне зростання працівника, розвиток його найрізноманітніших здібностей.

ЯТЖ включає такі характеристики, як кар'єрне зростання, заробітна плата, графік роботи, взаємовідносини з колегами та начальством, охорона праці та соціальний пакет[7].

Нами було проведено дослідження серед різних вікових категорій у соціальній мережі. Опитування було розроблено з метою виявити

найбільш впливові чинники впливу на якість трудового життя, та їх вплив на мотивацію працівників. В ньому прийняло участь 55 осіб, з них 36 жінок і 19 чоловіків, віком від 18 років.

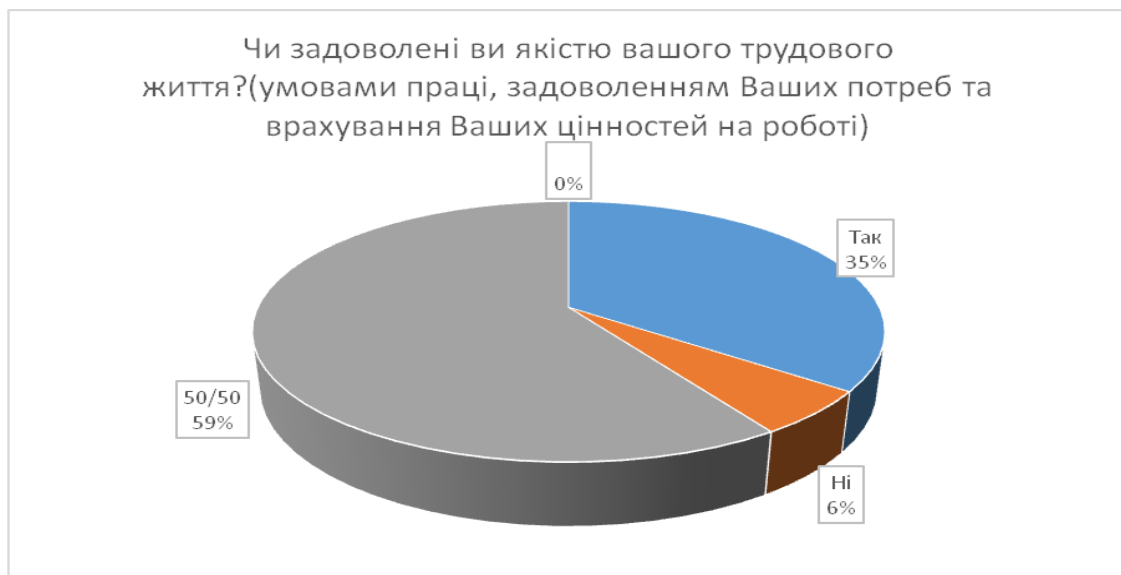


Рис.1. Опитування користувачів у соціальній мережі щодо якості трудового життя. Джерело: складено автором на основі даних опитування

Більша частина респондентів не є повністю задоволеною станом якості трудового життя. Отже, можна сказати, що майже 7 осіб з 10 мають певні проблеми з умовами праці, задоволенням потреб та врахуванням цінностей кожного окремого працівника. Надалі це буде розглянуто більш детально.



Рис.2. Опитування користувачів у соціальній мережі щодо того, що саме подобається в їхній роботі Джерело: складено автором на основі даних опитування

Як ми бачимо, більшості респондентів подобається робочий процес та творчий підхід у роботі(24%) та заробітна плата(22%). Тобто, можна сказати, що працівникам важлива творчість у робочому процесі та його змістовність, але не менше важливим фактором є заробітна платня.

Найменш усього акцентують увагу на графік роботи та існуючі можливості для творчого і особистісного розвитку.(рис.2).

### Що вам не подобається на вашій роботі?

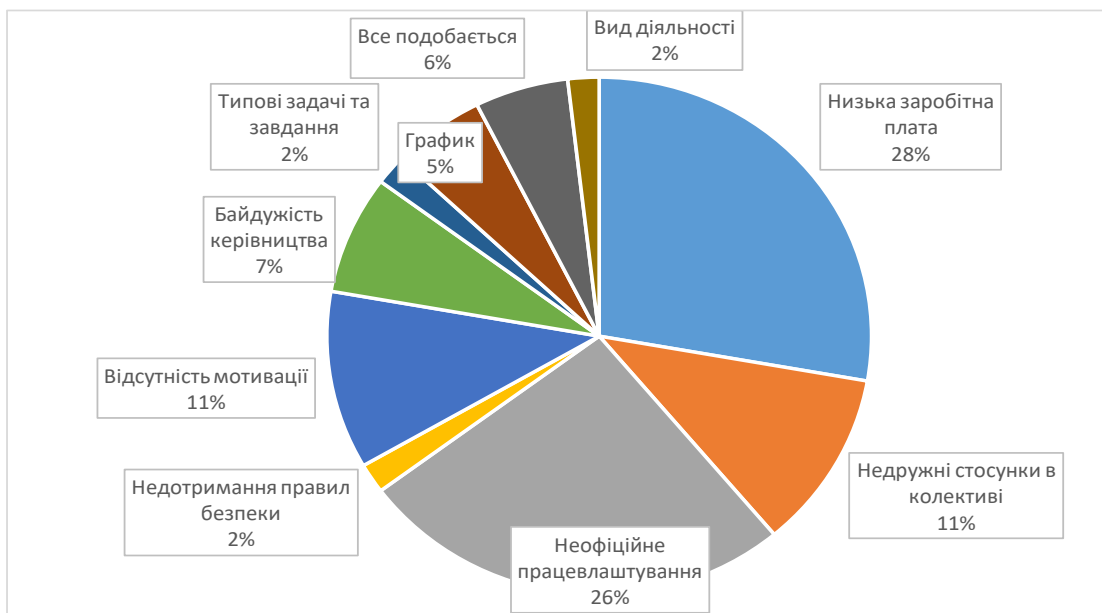


Рис.3. Опитування користувачів у соціальній мережі щодо того, що саме не подобається в їхній роботі. Джерело: складено автором на основі даних опитування

Кількість чинників, які негативно впливають на ставлення до роботи, є дуже різноманітною. Найбільш усього респондентів не влаштовує неофіційне працевлаштування та низька заробітна плата. До цього переліку входить також відсутність мотивації, недотримання правил безпеки, недружні стосунки, байдужість керівництва тощо. Тобто, як і було сказано вище, перелік очікувань та побажань працівників є дуже великим і потребує великих витрат.

Також, можна зробити висновок, що заробітна плата є одним з основних факторів, які можуть позитивно або негативно вплинути на сприйняття роботи в цілому.

Однією з причин, чому респондентам подобається їхня робота є небайдужість до самої сфери діяльності, зацікавленість у ній. І лише потім йдуть такі показники як можливості реалізації творчого потенціалу, різноманітність завдань та підхід до розвитку персоналу в організації. Серед тих, кому нецікава їхня робота, найбільша кількість зазначила, що їх не влаштовує монотонна праця та неможливість розкрити творчий потенціал. На попередній діаграмі можна побачити, що ті кому подобається їх робота не виділяють наявність нетипових завдань, як головний фактор привабливості роботи, але їхня відсутність та монотонність праці одразу погіршує відношення працівника до роботи в цілому.



Рис.4. Опитування користувачів у соціальній мережі щодо того, чи цікава їм їхня робота. Джерело: складено автором на основі даних опитування

Враховуючи той факт, що більшість респондентів повністю або частково задоволена своєю роботою, можна сказати про важливість таких факторів як можливість впливати на управлінські рішення, дотримання правил безпеки, контроль керівництва та справедливість заробітної плати.

**Висновки.** Таким чином, проаналізувавши результати опитування, можна зробити висновки що на незадоволеність станом ЯТЖ працівників впливають такі чинники:

1. Низька заробітна плата
2. Неофіційне працевлаштування
3. Низька мотивація
4. Недотримання правил безпеки
5. Недружні стосунки в колективі
6. Байдужість керівництва
7. Незмістовність праці

З метою підвищення ЯТЖ автор пропонує наступні заходи щодо вдосконалення системи мотивації праці:

1. Підвищити заробітну плату правникам підприємств
2. Офіційно працевлаштовувати працівників
3. Розробити якісну систему мотивації
4. Дотримуватися правил безпеки
5. Вжити заходів щодо поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі
6. Уважно ставитись до працівників, звертати увагу на їхній емоційний стан та їхні потреби
7. Уникати монотонності в праці, впроваджувати творчі завдання.

#### Список використаних джерел

1. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. - К.: Знання-Прес, 2000.-313с.

2. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник. — К. : Знання, 2006. — 559 с.

3. Зарипова А.А. Якість трудового життя персоналу організації//Челябинский гуманитарий. – 2012. – Т. 1. № 18. – с. 26-27

4. Третьяк С.В.Якість трудового життя: як його виміряти та забезпечити у сфері послуг// Бизнесконсалтинг. — 2005. — № 3. — С. 39—43.

5. Що таке якість трудового життя [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://careertrend.com/about-5079610-meaning-quality-work-life.html>.

6. Якість трудового життя [Електронний ресурс] // UBR: CRHA- 1 серпня 2018.- Режим доступу: <https://ordrecrha.org/ressources/revue-rh/volume-21-no-3/comment-40-ans-recherches-peuvent-convaincre-direction>

7. Якість трудового життя: як її виміряти [Електронний ресурс] // UBR:IEDRS- 16 серпня 2018.- Режим доступу: <https://www.iedrs.com/qualite-de-vie-au-travail-comment-la-mesurer/>

*The essence of the concept of the quality of working life as one of the factors of increasing productivity, and its components are considered. The factors influencing the quality of working life are investigated. The aim of the study is to consider the relationship of labor motivation and the quality of working life of workers at enterprises. According to the results of the study, the directions of improving the quality of working life are proposed.*

**Keywords:** *motivation, personnel values, quality of working life, employee, enterprise.*

Дата надходження до редакції: 11.04.2019

**УДК 330**

**Ю.Г. Сербин**, исполнительный директор,  
заместитель управляющего ОАО «Могилевский завод  
«Строммашина»,

**О.М. Сафонова**, студент,  
ЧУО Могилевский филиал «БИП-Институт правоведения»,  
г. Могилев, Республика Беларусь

## **СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ, ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ МОГИЛЕВСКОЙ ОБЛАСТИ**

*В статье проводится анализ динамики численности трудового потенциала Могилевской области (Республика Беларусь) за 2013-2017года. Исследования проводятся в рамках кафедральной темы научно-исследовательской работы «Развитие малого предпринимательства в регионе: проблемы и пути решения» кафедры экономики Могилевского филиала «БИП-Институт-правоведения».*

**Ключевые слова:** кадры, трудовой потенциал, анализ трудовых ресурсов региона.

В условиях рыночной экономики экономическим субъектам необходимо оперативно реагировать на быстроменяющуюся среду и успешно руководить трудовыми, техническими, финансовыми и другими процессами производственной деятельности. Поэтому необходимо более детально и подробно изучать используемые при анализе методы оценки хозяйственной деятельности. Особое внимание уделяется проблеме применения системы производственного учета к проблемам производительности и эффективности труда. Основные показатели рынка труда области представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Основные показатели рынка труда Могилевской области за 2013-2017 гг.

Показатель	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
Численность населения, тыс. чел.	1072,6	1070,8	1067,7	1064,3	1058,8
городского	840,7	846,4	850,2	852,0	851,6
сельского	231,9	224,4	217,5	212,3	207,2
Из общей численности населения население в возрасте, тыс. чел.:					
моложе трудоспособного	178,8	181,0	183,3	185,0	185,4
трудоспособного	632,5	623,4	613,0	603,2	600,8
старше трудоспособного	261,3	266,4	271,4	276,1	272,6
Удельный вес населения по основным возрастным группам, %					
моложе трудоспособного	16,6	16,9	17,2	17,4	17,5
трудоспособного	59,0	58,2	57,4	56,7	56,8
старше трудоспособного	24,4	24,9	25,4	25,9	25,7
Численность занятого (в среднем за год) населения, тыс. чел.	486,1	477,0	471,8	461,6	451,6
Численность зарегистрированных безработных на конец года, чел.	2178	3151	5219	4162	2680
Уровень зарегистрированной безработицы, в % от численности рабочей силы	0,4	0,7	1,1	0,9	0,6

Примечание – источник: [ 1 ].

Данные таблицы 1 показывают, что в области отмечается устойчивое снижение численности населения с 1072,6 тыс. чел. в 2013 г. до 1058,8 тыс. чел. в 2017 г. При этом численность городского населения на протяжении анализируемого периода возрастала ежегодно, кроме 2017 г., а общий прирост городского населения составил с 840,7 тыс. чел. до 851,6 тыс. чел.

Таким образом общее снижение численности населения области связано с заметным его снижением на селе – с 231,9 тыс. чел. в 2013 г. до 207,2 тыс. чел. в 2017 г. Данный отток населения скажется на объемах сельскохозяйственного производства, если не будет обеспечена дальнейшая механизация и автоматизация сельскохозяйственных работ.

Отмечаются изменения в составе населения по возрасту. Так увеличивается количество населения в возрасте моложе трудоспособного: с 178,8 тыс. чел. в 2013 г. до 185,4 тыс. чел. в 2017 г. Увеличилась численность населения и старше трудоспособного возраста с 261,3 до 272,6 тыс. чел. При этом в 2017 г. отмечается численность населения указанных возрастов. В дальнейшем будет видно, является ли данное снижение долгосрочным трендом.

Таким образом, в области отмечается ежегодное снижение численности населения в трудоспособном возрасте: с 632,5 до 600,8 тыс. р., что непосредственно влияет как на обеспеченность трудовыми ресурсами экономики области, так и на уровень соотношения между трудоспособным и нетрудоспособным населением.

Удельный вес трудоспособного населения за пять лет снизился с 59,0 до 56,8 %, при этом в 2017 г. этот показатель несколько увеличился – на 0,1 п.п., что является важным макроэкономическим показателем. За пять лет на 1,3 п.п. до 25,7 % увеличился удельный вес нетрудоспособного населения области старше трудоспособного возраста, что влечет за собой рост нагрузки на фонд социальной защиты населения.

Отмечается значительное снижение численности занятого населения области – с 486,1 до 451,6 тыс. чел., т.е. почти на 30 тыс. чел. за пять лет. Это во многом связано с ростом трудовой миграции населения и может привести к нехватке квалифицированных кадров для экономики области.

Безработные, зарегистрированные в органах по труду, занятости и социальной защите, – трудоспособные граждане, постоянно проживающие на территории Республики Беларусь, не имеющие работы и заработка, которые зарегистрированы в органах по труду, занятости и социальной защите по их постоянному месту жительства в целях поиска подходящей работы, ищущие работу и готовые приступить к ней. Уровень зарегистрированной безработицы – отношение численности безработных, зарегистрированных в органах по труду, занятости и социальной защите, к численности рабочей силы (занятые и безработные, зарегистрированные в органах по труду, занятости и социальной защите).

Численность безработных области за пять лет последовательно возрастала за период 2013-2015 г. с 2178 до 5219 чел., затем отмечается снижение безработных к 2017 г. до 2680 чел. Таким образом уровень зарегистрированной безработицы в области после роста в 2015 г. до 1,1 % к 2017 г. снизился до 0,6 %. Отмечается не высокий уровень зарегистрированной безработицы, что характерно для всей республики.

Структуру занятого населения области по формам собственности отразим в таблице 2



Таблица 2 – Структура занятого населения Могилевской области по формам собственности за 2013-2017 гг.

Годы	Всего	В том числе по формам собственности					
		государственная	частная	из нее собственность			иностранная
				негосударственных юрлиц	смешанная без государственного участия	смешанная с иностранным участием	
в процентах к итогу							
2013	100,0	43,7	54,6	15,9	23,3	4,0	1,7
2014	100,0	41,7	56,2	16,0	23,1	4,7	2,1
2015	100,0	42,6	55,0	14,1	23,0	4,5	2,4
2016	100,0	43,6	54,0	13,3	22,6	4,3	2,4
2017	100,0	43,8	53,6	13,9	21,7	4,1	2,6

Примечание – источник: [1,2].

Данные таблицы 2 показывают, что в структуре занятого населения по формам собственности выделяется население, занятого на предприятия государственного сектора (чуть более 40 %) и на предприятиях смешанной собственности без государственного участия (чуть более 20 %).

Отмечается снижение удельного веса занятых в организациях негосударственных юридических лиц за пять лет с 15,9 до 13,9 % и рост удельного веса занятых на иностранных предприятиях – с 1,7 до 2,6 п.п.

Таким образом с учетом участия государства в предприятиях с частной форме собственности обеспечивает уровень занятости населения на государственных предприятиях и предприятиях с участием государства на уровне более 50 %.

От эффективности государственного управления такими предприятиями во многом зависит и ситуация с занятостью в области.

Структуру занятого населения области по видам экономической деятельности отразим в таблице 3.

Данные таблицы 3 показали, что в структуре занятых по видам деятельности выделяются такие отрасли, как обрабатывающая промышленность (снижение удельного веса занятых в общей численности за пять лет составило с 25,1 до 23,2 %), оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов (12,1 %), образование (рост удельного веса с 11,3 до 11,6 %), сельское, лесное и рыбное хозяйство (10,2 %). В целом отмечается снижение числа занятых в сфере производства за пять лет на 0,2 п.п. до 44,6 % и соответственно, рост числа занятых в сфере услуг до 55,4 %.

Таблица 3 – Структура занятого населения по видам экономической деятельности за 2013-2017 гг.

Виды деятельности	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
1	2	3	4	5	6
в процентах к итогу					
Сфера производства	46,8	46,5	45,5	44,8	44,6
сельское, лесное и рыбное хозяйство	10,2	10,3	10,4	10,5	10,2
промышленность	29,5	29,1	28,2	28,3	28,8
горнодобывающая промышленность	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1
обрабатывающая промышленность	25,1	24,7	23,8	23,3	23,2
снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой, кондиционированным воздухом	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2
водоснабжение, сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	1,1	1,2	1,2	1,8	2,3
строительство	7,1	7,1	6,9	5,0	5,6
Сфера услуг	53,2	53,5	54,5	55,2	55,4
оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов	12,1	12,3	12,4	12,4	12,1
транспортная деятельность, складирование, почтовая и курьерская деятельность	5,6	5,5	5,7	5,9	6,0
услуги по временному проживанию и питанию	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7
информация и связь	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
финансовая и страховая деятельность	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2
операции с недвижимым имуществом	2,0	2,0	2,1	1,9	2,0
профессиональная, научная и техническая деятельность	1,6	1,6	1,7	1,7	1,7
деятельность в сфере административных и вспомогательных услуг	1,6	1,7	1,7	1,7	1,6
государственное управление	4,6	4,6	4,6	4,8	4,8
образование	11,3	11,3	11,3	11,5	11,6
здравоохранение и социальные услуги	7,2	7,3	7,5	7,8	8,0
творчество, спорт, развлечение и отдых	1,8	1,7	1,9	1,9	1,9
прочие виды услуг	1,1	1,3	1,4	1,5	1,6

Примечание – источник: [1,2].

Таким образом, в экономике области за пять лет произошли небольшие структурные изменения в сфере занятости в пользу сферы услуг.

#### Список использованных источников

1 Регионы Республики Беларусь: статистический сборник том 1, 2018. – Минск: Национальный статистический комитет республики Беларусь, 2018. – 803 с.

2 Труд и занятость в республике Беларусь: статистический сборник, 2018. – Минск: Национальный статистический комитет республики Беларусь, 2018. – 310 с.

*In article the analysis of dynamics of number of labor capacity of the Mogilev region (Republic of Belarus) for a 2013-2017god is carried out. Researches are conducted within a cathedral subject of research work "Development of small business in the region: problems and solutions" departments of economy of the Mogilev branch of "PIP-institute-jurisprudence".*

**Keywords:** *shots, labor capacity, analysis of human resources of the region.*

Дата надходження до редакції: 25.02.2019

УДК 331.5:331.56

*Г.Я. Стеблій, професор, кандидат економічних наук,  
професор кафедри економіки та інформаційних технологій,*

*М.П. Панковець, доцент, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри економіки та інформаційних технологій,*

*К.С. Калинець, доцент, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін,  
Львівський інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»,  
м. Львів, Україна*

## **ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ І БЕЗРОБІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЦІ**

*Обґрунтовується необхідність створення цивілізованого ринку праці, який би дозволив розв'язати проблеми зайнятості та безробіття в Україні. Аналізуються причини зростання рівня безробіття у вітчизняній економіці та його негативні соціально-економічні наслідки. Пропонуються основні напрями державного регулювання ринку праці та робиться акцент на наявність вагомих можливостей для підвищення рівня зайнятості і зниження рівня безробіття.*

**Ключові слова:** *зайнятість населення, безробіття, ринок праці, кваліфікація, робоча сила, конкурентоспроможність.*

**Постановка проблеми.** Соціальна спрямованість ринкової економіки, що закладена в основу європейських цінностей розвитку, дозволяє сформулювати національну модель цивілізованого ринку праці, що забезпечує узгодження та координацію попиту і пропозиції праці, визначення її ціни, організацію оплати та соціальний захист працівників. Це є запорукою вирішення проблеми ефективної зайнятості населення та

зниження рівня безробіття і можливості уникнення гострих соціальних конфліктів у вітчизняній економіці.

**Аналіз останніх досліджень** засвідчує актуальність формування національного ринку праці та визначення його основних критеріїв, на підставі яких економіка України може досягнути достатньої зайнятості населення та подолати зростаючий рівень безробіття на тлі вимушеної міграції українців. Цю проблеми розглядають у своїх працях вчені-економісти В.Близнюк, О.Волкова, А.Гальчинський, В.Геєць, С.Гринкевич, О.Ляницька, Л.Мельничук, С.Панчишин, І.Петрова, К.Семенова, Н.Руденко, Л.Ярова та інші. Однак низка питань і надалі залишаються дискусійними. Зокрема, подальшого дослідження в цьому напрямі потребує наукового обґрунтування обраних урядом програм та проведення економічної політики щодо державного регулювання ринку праці та поліпшення ситуації у сфері зайнятості і зниження безробіття на основі створення розгалуженої мережі інститутів працевлаштування, поліпшення їх фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення.

**Мета наукової статті** – це дослідження проблеми зайнятості населення і безробіття у вітчизняній економіці на основі формування цивілізованого, динамічного та гнучкого ринку праці, що дозволить забезпечити ефективну систему працевлаштування.

**Виклад основного матеріалу.** Зайнятість населення є однією із ключових макроекономічних проблем України, про що свідчить формування довготривалого, застійного типу безробіття в економіці, розвиток неформального та нелегального сегментів ринку праці, поглиблення тенденції до міграції робочої сили закордон.

Із позиції сучасної економічної теорії проблеми зайнятості населення, тобто поширення явища безробіття, в розвинутій ринковій економіці зумовлені трьома основними причинами: пошуком бажаного місця праці, що потребує певного часу, впродовж якого працездатні особи поповнюють лави безробітних; негнучкістю заробітної плати, яка залежить від дії законів про мінімальну заробітну плату і діяльності трудових спілок; недостатнім сукупним попитом, який виникає в ході ділового циклу, коли національна економіка перебуває у фазі спаду [1, с.435-437]. Варто зазначити, що безробіття не може бути доцільним ні в економічному, ні в соціальному плані, оскільки його зростання створює цілий комплекс проблем: скорочується купівельна спроможність населення, бюджет втрачає платників податків, фірми – персонал. Також зростає ризик соціального напруження, збільшуються витрати уряду на підтримку безробітних.

Початок становлення національного ринку праці в Україні пов'язують із ухваленням у 1991 р. Закону України «Про зайнятість населення». Згідно із цим законом, українська держава відмовилася від монопольного права на працевлаштування і забезпечення абсолютної зайнятості населення, взявши натомість на себе зобов'язання здійснювати матеріальне (у вигляді

надання допомоги з безробіття) та соціальне ( через професійну перепідготовку, допомогу в пошуку робочого місця тощо) підтримання працівників, що втратили роботу й офіційно отримали статус безробітних. Саме в цей період в Україні були створені базові елементи інфраструктури ринку праці, зокрема Державна служба зайнятості. Однак процес формування національного ринку праці відбувається повільно і суперечливо. І це аж ніяк не випадково, адже сфера зайнятості була однією з найбільш здеформованих сфер економіки України за часів її перебування у складі СРСР.

Сучасний етап розвитку економіки України характеризується трансформаційними процесами, позитивний результат яких не може бути досягнутий без опанування якісно нового рівня кваліфікації робочої сили та її конкурентоспроможності. Система забезпечення кадрами має гнучко реагувати на зміни потреб виробництва. Однак відсутність комплексного підходу до потреб кадрового забезпечення виробничої сфери як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях призвела до зростання невідповідності між попитом на працівників певної кваліфікації і фактичною професійно-кваліфікаційною структурою пропозиції робочої сили. В результаті простежується фактична невідповідність кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до кількості найнятих працівників, які скористалися послугами служби зайнятості, та до реальних потреб у робочій силі.

Важливою проблемою ринку праці України є зростання частки безробітних із вищою освітою. Можна стверджувати, що останнім часом в Україні загалом постійно погіршується ситуація із зайнятістю молоді. Питома вага молодих людей у загальній кількості безробітних досягла 30%. Слід зауважити, що молодь становить окрему, особливу частину ринку праці, яка розвивається не так, як увесь ринок. З одного боку, молодий вік сприяє більшій креативності, рішучості щодо зміни та пошуку роботи, з іншого - молодим фахівцям не вистачає належного досвіду, вмінь та навичок, щоб мати високу конкурентоспроможність на ринку праці [3, с. 51]. На цьому тлі постає ще одна важлива проблема - зростаюча зовнішня мобільність робочої сили, яка проявляється у щораз більших обсягах зовнішньої трудової міграції. Трансформаційні економічні перетворення в Україні, політичний курс до євроінтеграції, а також запровадження безвізового режиму перетину кордонів із країнами ЄС створили можливості для появи її нових форм та видів [6, с. 755]. При очевидних позитивних ефектах міжнародної міграції, зростання її масштабів в Україні набуває загрозливих розмірів.

Унаслідок зазначених вище та низки інших причин, зокрема зумовлених широкомасштабними воєнними діями на сході України, рівень безробіття у вітчизняній економіці зростає.

Згідно наведених даних таблиці 1. можна зробити наступні висновки:

1) значної шкоди Україні завдала світова фінансова криза 2008-2009 рр.. Найбільшого скорочення зайнятості на початку кризи зазнали такі сектори, як промисловість та будівництво. В Україні кількість офіційно зареєстрованих безробітних у 2008 р. становила всього 6,9%, у 2009 р. – 9,6%, у 2010 р. – 8,8%, а у 2013 році всього 7,7% . Отже, впродовж 2010–2013 рр. безробіття в Україні поступово зменшувалося, вказуючи на подолання кризового стану ринку праці;

2) у 2014 р. безробіття збільшилось на 2%, зрісши від 7,7% до 9,7%. Причиною цього стали зміни зовнішньополітичної ситуації в Україні: анексія Криму та військові дії на сході країни;

3) на кінець 2018 року рівень безробіття досягнув 9%. За результатами статистичного спостереження економічної активності населення України, кількість зайнятого населення віком 15–70 років у 2018 р. становила 16 млн. осіб, а кількість безробітних відповідного віку – 1,7 млн. осіб [7].

Таблиця 1.

<b>Рівень безробіття з 2000 по 2018 рр.</b> (кількість населення в тис.)						
	Всього Населення	Економічно активне населення	Зайняте Населення	Безро- бітне насе- лення	<b>Рівень безробіття</b>	Зареєстро- ваних безробітних
<b>2000</b>	48923,2	21150,7	18520,7	2630,0	12,4%	1178,7
<b>2001</b>	48457,1	20893,6	18453,3	2440,3	11,7%	1063,2
<b>2002</b>	48003,5	20669,5	18540,9	2128,6	10,3%	1028,1
<b>2003</b>	47622,4	20618,1	18624,1	1994,0	9,7%	1024,2
<b>2004</b>	47280,8	20582,5	18694,3	1888,2	9,2%	975,5
<b>2005</b>	46929,5	20481,7	18886,5	1595,2	7,8%	891,9
<b>2006</b>	46646,0	20545,9	19032,2	1513,7	7,4%	784,5
<b>2007</b>	46372,7	20606,2	19189,5	1416,7	6,9%	673,1
<b>2008</b>	46143,7	20675,7	19251,7	1424,0	6,9%	596,0
<b>2009</b>	45962,9	20321,6	18365,0	1956,6	9,6%	693,1
<b>2010</b>	45778,5	20220,7	18436,5	1784,2	8,8%	452,1
<b>2011</b>	45633,6	20247,9	18516,2	1731,7	8,6%	505,3
<b>2012</b>	45553,0	20393,5	18736,9	1656,6	8,1%	467,7
<b>2013</b>	45426,2	20478,2	18901,8	1576,4	7,7%	487,6
<b>2014</b>	42928,9	19035,2	17188,1	1847,1	9,7%	458,6
<b>2015</b>	42760,5	17396,0	15742,0	1654,0	9,5%	461,1
<b>2016</b>	42584,5	17303,6	15626,1	1677,5	9,7%	407,2
<b>2017</b>	42386,4	17193,2	15495,9	1697,3	9,9%	352,5
<b>2018</b> (поч. IV кварт. )	42220,8	17292,1	15743,6	1548,5	9,0%	287,1

з 2014 р. – без урахування окупованих територій (Криму, Севастополя, частини Донбасу)

Джерело: Інтернет ресурс <https://index.minfin.com.ua>

Як стверджують експерти з питань національної економіки та макроекономічної політики, економіка України зараз перебуває у глибокій депресії. Аби вибратись із неї та повернутись до показників докризового 2013-го року, потрібно, на думку фахівців, щонайменше 7 років за умови збереження досягнутих у 2018 році 3% темпів річного економічного зростання. Також існує багато сумнівів щодо достовірності офіційних статистичних даних, які не дозволяють об'єктивно оцінювати реальну ситуацію з безробіттям в Україні. Зокрема статистика безробітних не враховує працівників, зайнятість яких є частковою, які задіяні в сезонних роботах і отримують нерегулярні доходи. Неможливо також підрахувати число осіб, які «втратили надію» на працю і не стають на облік в державній службі зайнятості, а також безробітних, які надають неправдиву інформацію про фактичну реалізацію свого права на працю [6, с. 753]. При цьому статистика також не враховує, що близько 7 млн. наших співвітчизників виїхали закордон на заробітки, а близько 2 млн. селян живуть лише на доходи від власного присадибного господарства [3, с. 50].

Загалом до негативних соціально-економічних наслідків безробіття ми відносимо:

1) незайняту робочу силу, що означає неефективне використання економічного потенціалу суспільства і веде до його прямих економічних втрат;

2) зниження кваліфікації працівників в умовах тривалого безробіття. За результатами досліджень, працівник навіть після 3 місяців безробіття досягає попередньої продуктивності праці лише приблизно через 7 місяців [2, с.182-184];

3) падіння попередньо досягнутого рівня життя. Допомога із безробіття в Україні є істотно меншою, ніж середня заробітна плата і має тимчасовий характер, тому зростання безробіття знижує купівельний та інвестиційний попит, скорочує обсяги заощаджень у населення. Якщо взяти до уваги допомогу з безробіття в розвинутих країнах світу, то, наприклад, у Франції безробітні впродовж 30 місяців отримують 79% свого місячного заробітку, як страхову допомогу. Відповідний показник у Німеччині складає 72%, у Португалії - 81%, у Бельгії - 82%. Тривалість виплат коливається від 1 до 5 років. У Бельгії вони взагалі безстрокові, відтак можливо з допомоги по безробіттю одразу переходити до отримання пенсії [23];

4) значні психологічні травми, які фахівці порівнюють із такими важкими обставинами в житті людини, як смерть близьких, тюремне ув'язнення тощо. Соціолог з Університету Хопкінса Харві Бреннер, який вивчає понад 30 років соціальні наслідки безробіття в США, встановив, що збільшення безробіття в національних масштабах на 1% викликає збільшення кількості самогубств на 4,1%, пацієнтів у психіатричних закладах – на 3,4%, ув'язнених – на 4%, а число убивств зростає на 5,7% [23].

Водночас безробіття несе прямі економічні втрати для всього суспільства. Коли частина людей залишається без роботи, це означає, що виробництво скорочується у порівнянні з обсягом, що міг бути досягнутий в умовах повної зайнятості. Згідно з оцінками експертів, збільшення безробіття на 1% призводить до втрати майже 2% обсягу річної продукції, тобто суспільство не отримує конкретний обсяг товарів і послуг. Економісти визначають продукцію, яка втрачається унаслідок зростання циклічного безробіття, як відставання обсягу валового продукту, що виробляється в умовах фактичної зайнятості, від потенційного ВВП, що виробляється в умовах повної зайнятості, - так званий ВВП-розрив (ВВП-розрив = Потенційний ВВП - Фактичний ВВП).

Щоправда поряд із негативними наслідками безробіття можна відзначити й окремі позитивні сторони цього явища:

по-перше, незначне безробіття є найважливішою умовою нормального й безперервного функціонування ринкової економіки. Воно формує необхідний резерв робочої сили;

по-друге, внаслідок зміни структурного безробіття забезпечується важливий для виробництва перерозподіл кадрів та їх зосередження в тих галузях, що продукують найбільш необхідні для споживачів блага та демонструють найвищу дохідність;

по-третє, роботодавці мають можливість підібрати для себе найбільш висококваліфікованих спеціалістів. Відбувається стимулювання працівника до систематичного підвищення своїх фахових навичок і вмінь;

по-четверте, безробітна людина має більше вільного часу і може приділяти його родині, вихованню дітей, самоосвіті, одержуючи при цьому допомогу з безробіття [4, с. 22-30].

Тим не менше, безробіття – це завжди трагедія для тих, хто через нього втрачає законне стабільне джерело доходів для існування. Тривала професійна бездіяльність веде до соціальної деградації людини, до втрати кваліфікації, до пошуку сумнівних джерел доходу. Відрив від трудової діяльності, існування коштом соціальних допомог призводить до втрати людиною самоповаги, занепаду її моральних засад тощо [5, с.122]. Масове безробіття призводить до значних соціальних і політичних змін, часто у формі дуже гострих соціальних конфліктів.

У той же час, в Україні існують величезні можливості для підвищення рівня зайнятості. Серед них – розвиток приватного підприємництва, малого бізнесу, сфери послуг, фермерства, всієї ринкової інфраструктури тощо. Для цього потребується кваліфіковане державне регулювання усього ринку праці, важливим показником якого є відсоток ВВП, який витрачається на здійснення відповідних програм. На жаль, даний показник в Україні складає приблизно 0,3% ВВП, тоді як у розвинутих країнах, зокрема США, Японії, Бельгії, він досягає від 0,5% до 3% ВВП цих країн [1, с.443].

Досвід багатьох країн показує, що особливо важливе значення мають



такі чотири напрями державного регулювання ринку праці: 1) стимулювання зростання зайнятості шляхом збільшення кількості робочих місць; 2) державна професійна підготовка та перепідготовка робочої сили; 3) сприяння найманню робочої сили; 4) соціальне страхування безробіття.

### **Висновки.**

1. Зайнятість населення є однією із ключових макроекономічних проблем України, про що свідчить формування довготривалого, застійного типу безробіття в економіці, розвиток неформального та нелегального сегментів ринку праці, поглиблення тенденції до міграції робочої сили закордон.

2. Унаслідок недостатньої конкурентоспроможності учасників національного ринку праці, зростання частки безробітних із вищою освітою, зростаючої зовнішньої мобільності робочої сили, яка проявляється у щораз більших обсягах зовнішньої трудової міграції, широкомасштабних військових дій на сході України рівень безробіття у вітчизняній економіці зростає.

3. До негативних соціально-економічних наслідків безробіття відносяться: незайнята робоча сила, зниження кваліфікації працівників в умовах тривалого безробіття, падіння попередньо досягнутого рівня життя, значні психологічні травми безробітних, прямі економічні втрати для всього суспільства, зниження ефективності праці та погіршення якості продукції і зниження її конкурентоспроможності.

4. Досвід багатьох країн показує, що особливо важливе значення мають такі чотири напрями державного регулювання ринку праці: 1) стимулювання зростання зайнятості шляхом збільшення кількості робочих місць; 2) державна професійна підготовка та перепідготовка робочої сили; 3) сприяння найманню робочої сили; 4) соціальне страхування безробіття.

### **Список використаних джерел**

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: підручник: у 2 кн./ С.М.Панчишин, П.І.Островерх, І.В.Грабинська, Г.Я.Стеблій та ін.; за ред. С.М. Панчишина, П.І.Островерха.- 3-тє вид., випр. і доп.- Л.: Апріорі, 2017.- Кн.1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка.-567 с.

2. Безробіття в Україні: причини, види, наслідки // Наукові доробки молоді – вирішенню проблем Європейської інтеграції: Збірник наукових статей у 2 т.- х.: Континент, 2008 Т 2. – 2008. С.182-184.

3. Лисюк О.С. Безробіття як соціально-економічна проблема населення України // Збірник наукових праць ВНАУ. – 2012. – № 4(70). – С. 48-53.

4. Петрова І.Л. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування: монографія/ І.Л. Петрова. – К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 450 с.

5. Руденко Н.В. Питання оптимізації регулювання зайнятості в умовах відкритої економіки України /Н.В. Руденко // Зовнішня торгівля: право та економіка. – №6. – 2007. – С.120-126.

6. Ярова Л.Г. Аналіз рівня безробіття в Україні та напрямки його подолання // Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського. Електронне наукове фахове видання. – 2016. №10 – С. 752-755.

7. Сайт Міністерства фінансів України - <https://index.minfin.com.ua>

8. Навчальні матеріали он-лайн – <http://pidruchniki.com/>

*The necessity of creating a civilized labor market, which would solve the problems of employment and unemployment in Ukraine. The causes of unemployment increase in the national economy and its negative social and economic consequences are being analyzed. The main directions of the state regulation of the labor market are offered and emphasis is placed on the availability of significant opportunities for raising the level of employment and reducing unemployment level.*

**Key words:** *employment, unemployment, labor market, qualification, labor, competitiveness.*

Дата надходження до редакції: 04.04.2019

УДК 331.556.4:330.341](477)

*В.Р. Чаплінський, кандидат економічних наук,  
старший викладач кафедри економіки підприємства,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ**

*Розглянуто особливості трудової міграції, проаналізовано тенденції міжнародної міграції в Україні, відмічено переваги та недоліки даного явища для економіки країни.*

**Ключові слова:** *міграція, трудова міграція, ринок праці.*

**Постановка проблеми.** Складана економіко-політична ситуація яка існує більше 5 років в Україні створила важкі умови праці та життя для населення: девальвація національної валюти, військова агресія на сході країни, зниження соціальних стандартів, невпевненість у «завтрашньому дні» та ряд інших факторів змусило громадян до трудової міграції .

Проблема міграції трудового населення у ХХ-ХХІ ст. гостро стоїть не тільки для України, але й ряду європейських країн, однак у кожного з різних причин. У промислово розвинених країнах створюються диспропорції на ринках праці у зв'язку з демографічними проблемами, а

саме, відбувається процес старіння нації, що суттєво призупиняє темпи розвитку та створює додатковий тиск на існуючих платників податків. Також міжнародна трудова міграція багато в чому нівелює негативні наслідки масштабної реструктуризації, що відбувається в багатьох країнах світу і супроводжується збільшенням кількості безробітних, загостренням проблем бідності та економічної нерівності.

Однак, трудова міграція в Україні характеризується в першу чергу потужними потоками грошових переказів мігрантів направлених на підтримання життєвого рівня громадян. За оцінкою Світового банку, Україна була ареною активних міграційних процесі та входить до п'ятірки найбільших постачальників мігрантів у світі, поступаючись лише Мексиці, Індії, Китаю та Росії [1, с.229].

**Аналіз дослідження проблеми.** Питаннями аналізу та впливу трудової міграції на економіку країни займалися такі українські вчені, як: Н. Бортник, М. Долішній, С. Дорогунцов, А. Доценко, Я. Жупанський, А. Загробська, Ф. Заставний, С. Копчак, Ю. Корчак-Чепурківський, Е. Лібанова, О. Малиновська, В. Онікієнко, Т. Петрова, Ю. Пітюренко, С. Пирожков, О. Піскун, І. Прибиткова, М. Птуха, Ю. Римаренко, У. Садова, В. Стешенко, С. Стеценко, В. Товкун, О. Хомра, О. Шаблій, М. Шаленко, Л. Шепотько та інші.

**Метою статті** є дослідження трудової міграції, факторів, що її спричиняють та їх впливу на економічне становище країни.

**Виклад основного матеріалу.** Трудова міграція – складний соціально-економічний процес, що визначається різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками, серед яких – природно-кліматичні, демографічні, етнічні, соціальні, економічні. Найбільший вплив на міграційні процеси мають соціальні та економічні чинники. З огляду на це, дослідники вирізняють дві основні функції міграції: соціальну та економічну.

До соціальної функції, перш за все, відносять намагання задовольнити потреби в доходах завдяки змінам місця проживання, професійному зростанню, поліпшенню умов праці та рівня життя. Економічна функція міграції полягає в забезпеченні певного рівня мобільності робочої сили, її територіальному перерозподілі й забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних районах [2, с.41].

У зв'язку із затяжною економічною кризою та погіршенням соціально-економічного становища питання трудової міграції в Україні стало досить гострим. Протягом 2014-2017 рр. спостерігається чітка тенденція до збільшення показника зовнішньої міграції та скорочення показника міграційного приросту (Табл. 1).

За даними таблиці 1 можна відмітити різке скорочення кількості прибулих за останні 6 років, а саме, на 48001 осіб (62,9%) та збільшення

вибулих на 5717 осіб (39,4%), що у свою чергу призвело до скорочення міграційного приросту на 53718 осіб, тобто на 86,9%.

Таблиця 1.

*Міждержавний міграційний рух населення у 2014–2017 рр. (осіб)*

Міграційні показники	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Відхилення 2017 р. від 2012 р.
кількість прибулих	76361	54100	42698	30659	14311	28360	-48001
кількість вибулих	14517	22187	21599	21409	6465	20234	5717
міграційний приріст, скорочення (-)	61844	31913	21099	9250	7846	8126	-53718

Розроблено за даними [3, с.119]

З квітня 2016 року по вересень 2017 року інформація формувалася на основі наявних адміністративних даних, які надійшли від окремих органів реєстрації (виконавчих органів сільської, селищної або міської ради, сільських голів (у разі якщо відповідно до законодавства виконавчий орган сільської ради не утворено)).

Очевидно, що ці показники є заниженими, по-перше за рахунок нелегальних мігрантів, по-друге за рахунок легальних трудових мігрантів, які не реєструються в офіційних міграційних органах України. Офіційна статистика розподілу мігрантів за країнами дає можливість встановити головні міграційні коридори. Найбільше в Україну мігрує населення з Молдови, Узбекистану, Білорусі, Азербайджану. Росія, Молдова, Білорусь, Польща є країнами-сусідами України, яка має з ними спільний кордон, тому потужні міграційні потоки з цими країнами є зрозумілими. Молдова є, крім цього, державою де рівень життя офіційно нижчий, ніж в Україні. Ще варто зазначити, що в Україну дуже багато мігрує осіб з самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки. Наявність в переліку головних країн, з яких прибувають в Україну, мігранти з Узбекистану і Азербайджану, пояснюється тим, що ці країни відомі на пострадянському просторі, як країни "постачальники" трудових мігрантів у малопrestiжні сектори економіки.

Серед країн, до яких найбільше мігрують громадяни України, за офіційною статистикою, виділяються: Німеччина, США, Ізраїль, Білорусь, Польща. Тобто, передусім сусіди України (Білорусь, Польща), економічно розвинені країни (США, Німеччина, Ізраїль).

Дана ситуація характеризується незадоволеністю, переважно трудового населення, соціально-економічним становищем у країні. Кожного року з України виїжджають тисячі молодих та амбітних людей, які впевнені, що тільки закордоном зможуть покращити рівень свого життя та досягти самореалізації. Досліджуючи кількість мігрантів за віковими групами, слід відмітити, що переважна більшість, а саме, 43,2% від усієї кількості

вибулих мігрантів у 2017 р., були молоді люди віком від 15-29 років [3, с.121].

Проаналізувавши дані досліджень соціологічної групи «Рейтинг», можна визначити, що близько 80% опитаних українських мігрантів шукають сезонну або короткострокову роботу закордоном і планують знаходитися за межами України не більше 6 місяців. Тільки 15 % українців розраховують отримати довгострокове працевлаштування з перспективою назавжди залишитись у тій чи іншій країні.

За даними досліджень компанії Research & Branding Group у 2017 році третина від усього населення України при можливості готова назавжди покинути державу та переїхати в іншу країну на постійне місце проживання, тоді як більша половина мешканців не готова до такого серйозного кроку. Ще близько 10% населення не змогли надати відповіді на питання щодо можливої еміграції. Більшою мірою така рішучість залежить від віку опитаного населення: чим вищий вік, тим менша готовність переїхати в іншу країну (табл. 3) [4].

Дана ситуація із постійно зростаючим показником міграції негативно впливає також на ринок праці, оскільки все більше і більше економічно активного населення мігрує закордоном. Одним з найважливіших показників, які характеризують стан ринку праці України є зайнятість населення. Характерною особливістю національного ринку праці за період з 2010 по 2017 роки є значне падіння чисельності економічно активного населення у віці 15-70 років відповідно з 20 894,1 тис. осіб до 17 854,4 тис. осіб. Особливо глибоке падіння рівня економічної активності спостерігалось у 2014 в порівнянні з 2013 роком – з 64,9% до 62,4%. Якщо розглядати зайняте населення серед населення працездатного віку, то тут спостерігається наступна ситуація: протягом досліджуваного періоду найвищий показник зайнятості – 17 889,4 тис. осіб у 2013 році, далі в динаміці по роках найнижчий стан показника у 2015 році – 15 442,0 тис. осіб. і спостерігається скорочення кількості зайнятого населення. Починаючи з 2014 по 2017 рік складна політична та економічна ситуація в Україні спричинила значний спад кількості зайнятого населення, більш ніж на 1 692,2 тис. осіб. У відсотковому відношенні на кінець 2017 року зайняте населення працездатного віку становить 64,5 %, що практично демонструє найнижчий рівень зайнятості за останні 7 років.

Наслідки такої ситуації для України є двоїстими, а саме: відбувається постійне поповнення іноземної валюти в Україні, що позитивно впливає на баланс так і на курс національної валюти; зменшення реального (статистичного) показника безробіття; інтеграція до світового ринку праці, запозичення передових знань, умінь. Разом з переваги існує і ряд недоліків, в першу чергу, це втрата Україною найбільш конкурентоспроможної частини власної робочої сили (особливо науковців і фахівців), що призводить до уповільнення темпів науково-технічного прогресу; втрата кваліфікації, оскільки особи з високим рівнем професійної підготовки

здебільшого виконують за кордоном малокваліфіковану роботу; вкладання державою коштів у підготовку фахівців для потреб власної економіки (затрати на навчання на всіх освітніх рівнях), які, у результаті, створюють додану вартість за межами країни; трудова міграція, як масове явище, не сприяє наповненню пенсійного й соціального фондів через відсутність відрахувань від заробітної плати заробітчан; погіршення сімейних стосунків через довготривалу відсутність членів родин: виникає нестача батьківської уваги, деформуються родинні цінності, виховується легковажне ставлення до життя.

Як стверджують дослідники, існують наслідки, які є двозначними (як позитивними, так і негативними) для української держави. До них можна віднести, наприклад, те, що трудова міграція, з одного боку, знімає напруженість на ринку праці в Україні, але, з іншого, – призводить до втрати значної кількості професіоналів. Подібне стосується культурного аспекту трудової міграції. Безперечно, українці “несуть у світ” свої традиції, звичаї, але багато з них, вивчаючи іноземну мову задля отримання високооплачуваної роботи, втрачають українську ідентичність [5, с.486].

Отже, не дивлячись на велику частку зовнішнього міграційного руху, більшість українців повертаються на Батьківщину, бо не готові залишати країну назавжди, а також хочуть, аби їх діти жили саме в Україні. І ці факти мають мотивувати для створення відповідних умов життя та праці для українців на Україні.

### Список використаних джерел

1. Стрільченко Є. В. Трудова міграція: аналіз законодавства зарубіжних країн у сфері працевлаштування / Є. В. Стрільченко // Держава і право. Серія : Юридичні і політичні науки. – 2012. – № 56. – С. 228–233.
2. Костенко А. М. Аналіз сучасного стану трудових міграційних потоків та напрямів їх державного регулювання / А. М. Костенко, Н. Д. Світайло // Економічний часопис – XXI. – 2009. – № 3–4. – С. 40–44.
3. Демографічний щорічник. Населення України за 2017 рік./М.Б. Тімінова. – К:Держава служба статистики України – 2018. – С. 137
4. Sayt Svitua (2017) Perspektyvni ukraintsi dedali chastishe vyizhdzhaiut zakordon: statystyka [Promising Ukrainians are increasingly traveling abroad: statistics]. Available at: <http://svitua.com.ua/news/201701/2236perspektyvni-ukrayinci-dedali-chastishe-vyizhdzhaiut>
5. Wolowyna O. Effect of the “4th” wave immigration on the language situation of person of Ukrainian ancestry in the United States / O.Wolowyna // Зб. матер. IV міжн. наук.-практ. конферен. [“Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”], (Львів, 23–24 серп. 2013 р.) / Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою. – Львів : Львівська політехніка, 2013. – С. 478–485.

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

*Л.В. Щетініна, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри управління персоналом та економіки праці,  
С.Г. Рудакова, кандидат технічних наук,  
доцент кафедри управління персоналом та економіки праці,  
І.В. Копилова, студентка 4 курсу,  
ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»,  
м. Київ, Україна*

## ДИСКРИМІНАЦІЯ В ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

*Метою статті є дослідження проблемних аспектів українського трудового законодавства, які стосуються моментів рівності у виборі та доступі до професійної сфери. У статті розглядаються причини виникнення гендерних стереотипів професій, можливості їх спростування на державному рівні. Обґрунтовано шляхи подолання гендерних стереотипів та важливість формування суспільної думки у боротьбі з ними.*

**Ключові слова:** *гендерна рівність, законодавство, професійні стереотипи, державна політика, гендерні права та можливості.*

**Вступ.** Актуальність проблеми дискримінації в трудовому законодавстві підтверджується тим, що для дотримання європейського напрямку розвитку України необхідним стало реформування законодавства. Угода про Асоціацію між Україною та ЄС від 2014 року передбачає гарантування гендерної рівності для жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя.

Удосконалення нормативної бази і прийняття рівності на законодавчому рівні – перший крок до прийняття її в суспільстві. Адже дискримінація та стереотипи, які зараз вважаються загальноприйнятою нормою, можна виправити лише за допомогою суспільного обговорення та закріплення на законодавчому рівні.

Зараз ми позиціонуємо себе як країна з демократичним устроєм та рівними правами для всіх, незалежно від статі, переконань, раси, віросповідання чи інших ознак. Здавалося б, суспільство «переросло» момент, коли ці ознаки могли б завадити професійному розвитку. Але в реальності тільки в 2017 році було скасовано перелік з 450 заборонених для жінок професій, досі існує проблема «скляної стелі», стереотип «суто жіночих» та «суто чоловічих» професій, тобто існує професійна сегрегація.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема дискримінації в трудовому законодавстві і гендерної рівності піднімається у працях таких сучасних вчених, як П. Ільєнко, Ю. Спасенко, О. Шершенюк, О. Вілкова, Г. Герасименко, С. Кравцов, В. Волинець, Г. Спіцина.

Також проводилися всеукраїнські опитування з питань гендерної рівності у професійній сфері. У 2013 році соціологічним дослідженням з питань поділу на жіночі і чоловічі професії займалася Соціологічна група «Рейтинг». У дослідженні взяли участь 2000 респондентів.

Станом на квітень 2013 року результати були наступні. «Майже 60% опитаних підтримують думку, що деякі професії є суто «чоловічими», а деякі – «жіночими». Не згодні з цим – 36%, ще 5% – не визначились...Майже кожна десята опитана жінка отримувала відмову у працевлаштуванні через стать. Такі відповіді частіше давали респонденти середнього віку з високим рівнем освіти. Разом з тим, 6% чоловіків також отримували відмову у працевлаштуванні через стать.» [3; с. 3]

На думку опитаних, такі професії як «міліціонер», «політик», «бізнесмен», «науковець» більше притаманні чоловікам, ніж жінкам. Натомість такі професії як «продавець» чи «секретар» – більше притаманні жінкам. Водночас, «менеджер», «журналіст» чи «лікар» однаково притаманні як чоловікам, так і жінкам.

Результати цього дослідження стали поштовхом до написання статті і проведення подібного опитування. Відповіді респондентів – сигнал про те, що питання гендерної рівності та рівних можливостей професійного розвитку повинне встановлюватися на рівні законодавства. Адже з 2013 року в українському суспільстві були вже зроблені кроки для подолання гендерних стереотипів у професіях. В тому числі, змінам піддалася і правова база.

Так, до грудня 2017 року діяв Наказ МОЗ України від 29 грудня 1993 року № 256 «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок». До кінця 2017 року українським жінкам був заборонений доступ до 450 професій. Зазначений перелік докорінно суперечив міжнародним зобов'язанням України з гендерної політики та законодавчим вимогам ЄС.

В списку забороненого були, зокрема: водіння великогабаритних машин (пожежні, водолазки тощо); професії у сферах металообробки; електротехнічного та хімічного виробництва; лісозаготівельних робіт; тощо, управління літками, потягами (в т.ч. метро), автобусами.

Офіційно в Україні не існує гендерної дискримінації. Вона заборонена Конституцією та Законом "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні". Але, наприклад, станом на січень 2018 року Україна посіла 116 місце із 144 держав за чисельністю представлених жінок в парламенті.

**Мета.** Метою дослідження є експертиза нормативно-правових актів України для виявлення правових норм, які гальмують процес забезпечення рівного доступу чоловіків і жінок до усіх професійних сфер.

Гендерні стереотипи у сфері праці формувалися століттями. І навіть ті аспекти, які можуть здаватися маловажливими для суспільного розвитку,



можуть бути суттєвими в спростуванні гендерних стереотипів. Згадуємо відому «Теорію розбитих вікон» Джеймса Квінна Вілсона і Джорджа Келлінга, яка говорить про те, що недотримання людьми елементарних, дрібних на перший погляд правил і норм поведінки, провокують оточення теж забути про правила. Там, де довго не ремонтують одне розбите вікно, значно зростає ризик подальших ушкоджень і мародерства.

**Виклад основного матеріалу.** Гендерний паритет відображений у низці законодавчих актів України: Кодексі про шлюб і сім'ю; Кодексі законів про працю; Кримінально-процесуальному кодексі, Цивільному кодексі України; Кодексі України про адміністративні порушення, а також в Законах України “Про зайнятість населення”, “Про пенсійне забезпечення”, “Про охорону праці”, “Про державну службу” тощо.

Крім цього, в Україні діють спеціальні Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” (2012 р.) та “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” (2005 р.)» [5]

Для ведення кадрового діловодства на підприємствах та в установах використовується Класифікатор професій. З одного боку, документ є формальним і не повинен впливати на існування гендерних стереотипів в доступі та обранні професій, але цифри говорять про те, що переважна частина професій у Класифікаторі, а саме 8831 найменування, прописана в чоловічому роді. Причиною є зручність ведення документації. Це можна прийняти за правило, а назву професії в Класифікаторі розглядати як суто статистичну ознаку. Але виникає логічне запитання, чому 35 назв професій використовуються суто в жіночому роді, навіть за наявності можливості змінити рід слова на чоловічий. Наприклад:

- «Акушерка» — код КП 3232;
- «Секретар-друкарка» — код КП 4115;
- «Сестра медична» — код КП 3231;
- «Швачка» — код КП 7436;
- «Ворожка» — код КП 5152;
- «Економка» — код КП 5121;
- «Мереживниця» — код КП 7432.

Професії з цього переліку брали участь в опитуванні [3], і більшість респондентів визнала те, що вони є суто жіночими. Крім цього, гендерний стереотип для цієї професії підтверджується Класифікатором професій та іншими нормативно-правовими документами. На практиці ми розуміємо, що трудова діяльність за цими професіями може виконуватися як жінками, так і чоловіками. На звернення розробників КП до МОЗ стосовно зміни назви таких назв професій, як «Головна медична сестра», «Сестра медична», «Акушерка» на «Головний медичний брат», «Брат медичний» і «Акушер» відповідно була отримана відповідь (Лист МОЗ України № 11.02-07/21 від 18 лютого 2010 р. до ДУ НДІ соціально-трудових відносин), що «Запропоновані назви професій визначені тільки в жіночому роді та не можуть бути змінені на чоловічі, оскільки потребуватимуть аналогічних змін у низці нормативно-правових документів». [7] Виникає запитання, чи в такому випадку є більш доцільною зміна назв міст та

вулиць? Це аналогічні зміни в правових актах, які мають відбуватися і мають сприяти розвитку суспільної свідомості.

На нашу думку, якісним змінам у законодавстві для забезпечення рівності і гідної праці для всіх заважає надмірна бюрократизація суспільних процесів. Приклад, наведений раніше, доводить, що державні органи влади не вважають проблемою розбіжність у гендерній приналежності співробітника і назви посади.

Ст. 174, 175 КЗпП та ст. 10 Закону України про охорону праці забороняють жінкам підіймати і переміщувати речі, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, працювати в нічний час без крайньої необхідності для цього. Але ж кожна людина має право обрати для себе бажану сферу діяльності. Потрібно оцінювати працівника за бажанням, здібностями та навичками, а не за статтю. Жінка та чоловік можуть мати однакові фізичні можливості (сила м'язів, здатність витримувати навантаження), це індивідуальний параметр.

Задля кращого розуміння доцільності змін у трудовому законодавстві було проведено опитування серед 100 респондентів. Респонденти – економічно активне населення віком 18-40 років. Якщо дивитися на вибірку респондентів з погляду теорії поколінь Вільяма Штрауса та Ніла Хоува, це покоління Y – найбільша і найбільш активна частка сучасного суспільства.

71,8% респондентів погодились з тим, що розподіл видів зайнятості за гендерною ознакою на законодавчому рівні є недоцільним. 15,3% - вважають його необхідним і правильним. 12,9% - не визначилися.

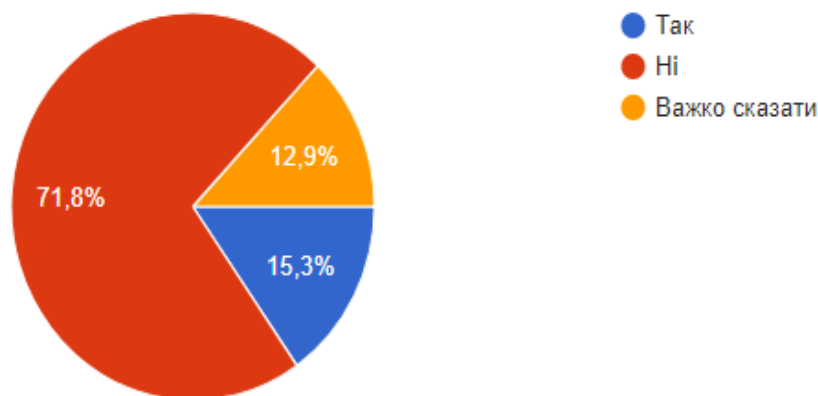


Рис. 1.

Доцільність розподілу видів зайнятості за гендерною ознакою на законодавчому рівні

Також для 54,1% респондентів при виборі професії важливо, як буде звучати назва їх посади

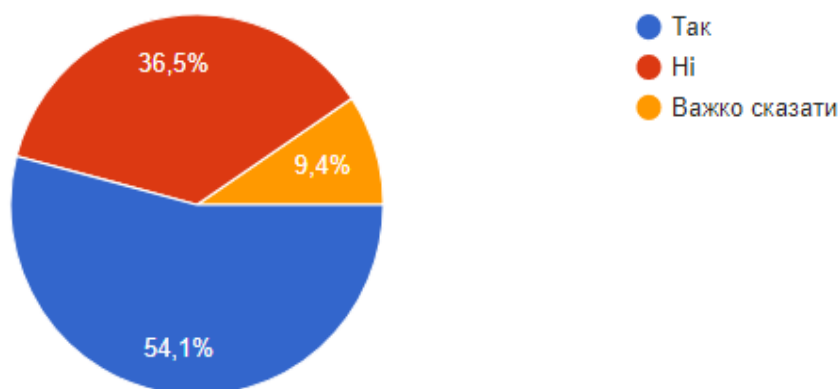


Рис. 2. Важливість назви посади для респондентів при виборі професії

Для 36,5% респондентів цей аспект не є важливим, а 9,4% - не визначилися.

Але при цьому професії «Акушерка», «Медична сестра» та «Швачка» 85%, 71% та 86% респондентів віднесли до суто жіночих.

При аналізі результатів опитування було виявлено 3 коментарі під пунктом «Коментарі та побажання», які говорили про те, що жінки фізично не здатні виконувати певний перелік робіт, який здатний виконувати чоловіки. На нашу думку, здібності не залежать від статі. При підборі працівників на певну посаду важливо орієнтуватися на індивідуальні психо-фізичні характеристики, бажання працювати у певній сфері.

#### **Висновки та пропозиції**

Отже, зміни в законодавстві, зміни в формальних документах призводять як до позитивних, так і до негативних зрушень в усіх сферах суспільного життя. Це є ефективним методом боротьби з гендерними стереотипами, пов'язаними з професіями.

Тому, на нашу думку, було б логічно запровадити 2 альтернативні варіанти для кожної назви в класифікаторі професій без зміни в організаціях та установах документів, які вже існують, щоб уникнути бюрократичної тяганини. В трудових книжках протягом певного періоду можна внести правки. Це необхідно для того, щоб професія не ставала фактором і засобом гендерного поділу, не створювала гендерних стереотипів та відкривала рівні можливості при виборі професії для кожного. Доцільно переглянути загальноприйняте в суспільстві уявлення стосовно гендерних ролей, запровадити освітні програми, молодіжні організації, які б допомагали в освоєнні нестереотипних професій.

### Список використаних джерел

1. Ільєнко П. Глобальні тенденції економічного і соціального розвитку та їх вплив на гідну працю в Україні / П. Ільєнко, Ю. Спасенко. // Україна: аспекти праці. – 2018. – №3. – С. 23–29.
2. Шершенюк О. М. Проблема трансформації гендерного аспекта безробіття в Україні / Олена Миколаївна Шершенюк. // Економіка. Фінанси. Право. – 2017. – №11. – С. 19–21.
3. Жіночі та чоловічі професії. // Соціологічна група "Рейтинг". – 2013.
4. Наказ МОЗ України від 29 грудня 1993 року № 256 «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок»
5. Ратушний М. Гендер в Україні: юридичний аналіз і рекомендації для ЗМІ / Максим Ратушний. // ІМІ. – 2014.
6. Класифікатор професій України ДК 003:2010
7. Лист МОЗ України № 11.02-07/21 від 18 лютого 2010 р. до ДУ НДІ соціально-трудових відносин
8. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
9. Закон України «Про охорону праці» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

*The article is aimed at studying the problematic aspects of the Ukrainian labor legislation, which relate to the issues of equality in elections and access to the professional sphere. The article deals with the reasons for the emergence of gender stereotypes of the professional sphere and the possibilities of their refuting at the state level. The ways of overcoming gender stereotypes and the importance of this issue in the formation of public opinion are substantiated.*

**Keywords:** *gender equality, legislation, professional stereotypes, state policy, gender rights and opportunities.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

## Розділ 5. Розвиток індустрії гостинності: історичний, географічний та економічний аспекти

УДК 338.483.13:392.72"20"

*С.Е. Баженова, доктор історичних наук,  
професор кафедри  
туризму та готельно-ресторанної справи,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### ТУРИЗМ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

*В статті зроблена спроба висвітлити суть національної держави та вплив на неї проявів глобалізаційних процесів. Висвітлюються також функції туризму, які здатні опанувати негативні впливи глобалізації та зберегти унікальність соціокультурного простору.*

**Ключові слова:** *глобалізація, національна держава, туристичні практики.*

Питання збереження національної держави у наш час є надзвичайно актуальним, оскільки глобалізація сучасного світу охопила сьогодні майже усі сфери буття людини: економіку, політику, культуру, соціальні відносини тощо. У тому числі глобалізаційні процеси так або інакше позначилися й на функціонуванні національної держави як основного інституту життєдіяльності людини і суспільства. Коли виникає й що являє національна держава? У свідомості багатьох світ, у якому ми живемо, являє сучасну політичну карту, чітко розмежовану державними кордонами. Саме така карта видається нам звичною. Як звичним видається й те, що кожна людина є громадянином тієї або іншої держави, з відповідними громадянськими правами й обов'язками. Те саме стосується і нашої національної приналежності до певної нації. Втім, так було не завжди. Народження сучасних національних держав є феноменом відносно недавнього минулого. Передусім зауважимо, що між поняттями «держава» і «країна», що доволі часто використовують як синонімічні, існує суттєва різниця. Так, поняття «держава» означає політичну систему влади, встановлену на певній території, особливого роду організацію. Тоді як поняття «країна» більше відбиває культурні та загальні географічні (спільність території) сенси.

Майже до XVIII століття світ не знав національних держав у традиційному розумінні. Не існувало і націй як таких. Тут потрібно також зробити наголос на тому, що поняття «нація» і «етнос» також не тотожні. Етноси виникають ще на зорі людської цивілізації у первісному

суспільстві. Вони являли собою стійку сукупність людей зі схожими психофізіологічними ознаками. Основу зазначеної сукупності становили спільність культури і відповідна організація суспільного життя. Нація ж є етапом розвитку етносу, що характеризується масовим становленням автономної особистості, секуляризацією свідомості та культури (домінування секулярних форм свідомості), формуванням громадянського суспільства і національної держави. На етапі становлення нація може асимілювати різні етнічні групи.

Дискутуючи з приводу часу появи новочасних національних держав дослідники називають різні дати (від XVI до XVIII століть), відповідно пов'язують їх становлення з тими чи іншими подіями чи процесами. Серед них якнайчастіше називають капіталізм, пізнє Відродження, Реформацію, Просвітництво тощо. Вважаємо, що у даному випадку оперування якоюсь конкретною датою принципово невірно. Утворення націй і національних держав за своєю природою є складним, суперечливим і довготривалим процесом. Одні елементи виявлялися раніше, інші – пізніше.

І все ж нації й національні держави у сучасному розумінні є, за словами відомого західного дослідника Ернста Геллнера, продуктом модернізації або суспільно-політичного осучаснення суспільства. Власне «модернізація» поняття доволі багатогранне. У даному випадку воно означає процес переходу від традиційного суспільства до індустріального, урбанізацію і розвиток ринкової економіки. Модернізаційні процеси об'єктивно спричиняють процеси національної інтеграції, формування спільноти людей, що отримує назву «нація».

у процесі народження нації виникає необхідність у політичному самовизначенні. Найприйнятнішою формою цього самовизначення є національна держава, очолити яку належить представникові власної нації.

Ключовою ознакою національної держави є суверенітет, який є основою існування держави у якості самостійної юридичної одиниці та учасника міжнародних відносин. Слід підкреслити, що національні держави існують не в ізоляції, а у комплексі інших національних держав, які можуть бути такими незалежно від форм державного правління.

Фактично протягом усього XX століття роль держави об'єктивно збільшувалася.

У чому виявляється та як впливає глобалізація на національну державу?

Свій безпосередній прояв глобалізація знаходить у формуванні: планетарного інформаційного простору; світового ринку капіталів, товарів і робочої сили; у інтернаціоналізації проблем безпеки, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, впливу на навколишнє середовище; уніфікації культурного простору; трансформації міжнародних відносин (найвиразніше це демонструє «ерозія» характеристик ключових акторів світової політики, якими є національні держави).

Фактично йдеться про те, що люди перестали жити у відмежованих один від одного просторах. Гроші, різноманітні товари, технології, ідеї, культурні установки та ін., навіть всупереч національним урядам, здатні перетинати будь-які кордони. Це об'єктивно впливає на зміну природи національної держави. Відбувається перерозподіл функцій держави на наднаціональний і субнаціональний рівні, активізуються пошуки моделі державного устрою, а проблеми збереження державного суверенітету (у традиційному розумінні) постають як найактуальніші. Передусім занепокоєння висловлюються з приводу часткової втрати державою економічної самостійності, адже саме у економічній площині глобалізація виявляє себе з найбільшим розмахом.

Відповідно, йде мова про формування так званого «глобального ринку», де держава все більше відчуває себе своєю «гіперкорпорацією», яка підпорядковується вимогам бізнесу.

Суттєвою мірою економічний суверенітет держави підривається діяльністю наддержавних і трансдержавних суб'єктів, якими є міжнародні фінансові інститути і транснаціональні корпорації (ТНК). У своєму розпорядженні вони мають ресурси, що значно перевищують можливості багатьох держав.

Свідченням зростання економічної взаємозалежності та часткової втрати економічної самостійності багатьох держав є поява інституцій, яким делеговано право координації фінансових ринків, утвердження стандартів економічної політики, торгових тарифів і митних зборів. Серед таких зазвичай називають Всесвітню торгову організацію, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку та ін.

Найбільшою радикальністю серед прибічників глобалізації вирізняється позиція К. Омае, праця якого «Кінець національної держави» стала свого роду маніфестом підпорядкування державної влади інтересам міжнародного бізнесу. Держава, на думку К. Омае, перетворюється на «ностальгічну фікцію: вона, можливо, й зберігає відомий політичний сенс, втім повністю девальвується з погляду економіки». Відповідно, пропонується відмовитися від «картографічних ілюзій» і змиритися із неминучістю розмивання економічних кордонів під впливом чотирьох факторів, або чотирьох «І»: «Інвестицій», «Індустрії», «Інформаційних технологій» і «Індивідуального споживання» (поняття «індустрія» покликане позначити експансію транснаціональних корпорацій). Мірилом слабкості національної держави К. Омае вважає силу транснаціонального бізнесу.

Звужуючи сферу діяльності національних урядів, глобальний ринок розмиває основи державного суверенітету у політичній площині, що виявляється у зростанні політичної взаємозалежності країн та народів та девальвації права національної держави самостійно вирішувати внутрішні проблеми.

З позицій теорії управління, утворюється новий пейзаж політичного простору, де «державний суверенітет поступається місцем вимушеним формам компромісу, а держава втрачає монополію на законне представництво загальних інтересів». За таких умов втрачається частина владного контролю за міжнародним становищем, отже й можливості відстоювати суверенні права.

Значною мірою виникнення нових форм соціальної інтеграції зумовлено тим, що громадянське суспільство перестає розглядати державу у якості головного і незамінного механізму реалізації своїх потреб. Суспільні організації щодалі претендують на головну роль у реалізації інтересів соціальних груп, відсторонюючи державу на другий план. Таким чином, державна влада і державний суверенітет розпорошуються не тільки на міжнародній арені, а й у межах національних суспільств. Культурна глобалізація постає з технологічної революції і економічної глобалізації. Вона сприяє руйнації національних культур та експансії уніфікованих культурних товарів. Це стає ще одним суттєвим викликом для національної держави, а фактично – загрозою для її існування.

Уживана усюди стандартизована (здебільшого американізована) культура проникає крізь державні кордони, нівелює національні відмінності й створює культуру «гомогенну», «масову», «доступну всім культуру, що претендує на роль універсальної культури епохи глобалізації». Одним із наслідків такої глобалізації є «глобалізація мас», тобто поява людей, що здатні жити, споживати і мислити однотипно.

Суттєвим чинником девальвації національної культури – цементуючої основи національної держави, є «трансформація національної специфіки мислення під впливом уніфікованої англійської мови», що виступає основою поширення універсального способу життя й культури.

Розмивання національної культури стає каталізатором «регіоналізації» країн маже на усій політичній карті світу, що послідовно відбирає у держави монополію на владу. Сьогодні триває процес активного відособлення національно-етнічних культур, про що свідчить той факт, що територіальна цілісність і культурна єдність національної держави стикаються з вимогами відокремлення і визнання політичного суверенітету, які висувають місцеві або регіональні представники культурних ідентичностей.

Чи означає глобалізація кінець національної держави? Передусім заперечення викликає погляд на глобалізацію як на безальтернативний процес чи, принаймні, домінуючу тенденцію. Існують певні сумніви й з приводу реальності пропонованих прогнозів щодо втрати державного суверенітету, часто-густо вказується на суперечливі глобалізаційні процеси: подальше культурне та соціально-групове розмаїття, ускладнення і секуляризацію світу, відмирання традиційних і появу нових функцій держави.



Серед науковців існує думка, що навіть ослаблення присутності держави у регулюванні економічного життя і зниження податкових надходжень є радше свідченням «ослаблення господарчої ролі» й конкурентоспроможності певної держави у «конкретних історичних обставинах», аніж девальвації національного суверенітету як такого.

Останнім часом гомогенізація культурних практик і формування мультикультурної спільності, що начебто підриває основи національної культури, а як наслідок – національної держави, наштовхується на все більше відвертий опір. У багатьох країнах це спричиняє появу консервативно- націоналістичних рухів. Та й самі національні держави докладають сьогодні чимало зусиль, спрямованих на підтримку національної культури. І у цьому ряд дослідників вбачає «функціональну реструктуризацію» держави – послаблення її економічних преференцій і набуття пріоритетності гуманітарних векторів.

Вважається, що масова інтеграція культури у сферу державної діяльності відбулася приблизно наприкінці 1980-х років. Це було зумовлено очевидною неієднотністю подальшого розвитку суспільства на суто економічних і науково-технічних критеріях. Тривале ігнорування історичного і культурного середовища начебто призвело до поширення серед багатьох народів «шаблонних культурних схем епохи глобалізму». Однак сьогодні, в умовах коли культурна політика перетворилася на складову національної безпеки багатьох розвинутих держав, культура виступає механізмом, що дозволяє запобігати нівелюванню культурної самобутності народів, зберігати власне історичне минуле, традиції, релігійні особливості тощо. Фактично, у багатьох країнах Європи (особливо у Франції, Італії, Німеччині, Австрії та ін.) культура і унікальна спадщина перетворюються на «найважливіше джерело конкурентоспроможності». Не дарма протягом багатьох десятиліть ці країни займають провідні місця у рейтингу туристичної популярності.

Важливо підкреслити, що інформаційні та комунікативні технології (радіо, телебачення, Інтернет, бездротовий зв'язок та ін.), будучи неабиякою силою, що сприяє поширенню масовою культури, уніфікації мислення і життєвих практик, відкривають нечувані можливості до фрагментації і появи нових соціальних, релігійних, політичних, культурних та ін. відмінностей. Особливо помітною стає активізація національно-етнічних спільнот. Серед науковців неодноразово висловлювалася думка про те, що формування «людини безнаціональної» супроводжується процесами відродження «людини етнічної». Отже, у даному випадку виявляється обоюдна природа глобалізації, з одного боку – вона уніфікує світ, з іншого – вона ж його і структурує, урізноманітнює, робить дедалі неоднорідним, сприяє ренесансу традиційної народної культури. Розглядаючи перспективи національної держави не можна заперечувати, що відбувається системний перегляд її функцій. І природа цих змін зумовлена не тільки процесами глобалізації, а й загальним

поступом людства на шабель постіндустріального інформаційного суспільства. Тому, скоріше за все, ми є свідками занепаду не держави як такої, а держави у традиційному розумінні, тобто – народження якісно нової, дотепер не зовсім зрозумілої, держави «нової сучасності».

Чи є туризм чинником збереження національної держави в епоху глобалізації? Трансформувались з модерної практики організації дозвілля на важливий соціальний інститут, що має власні інституційні функції, туризм постає у вигляді масового соціокультурного явища, з яким змушені рахуватися як національні уряди, так і міжнародні організації. Необхідність замислитися над роллю туризму в сучасному світі викликана й прогнозами його розвитку на найближчі десятиріччя, які з упевненістю дозволяють стверджувати про його подальшу експансію. Розглядаючи функції туризму потрібно виходити із того, що сам туризм є складною системою, що втілює декілька рівнів взаємодії з людиною, суспільством і навколишнім світом.

По-перше, туризм – соціальна практика. По-друге, туризм – це сфера дозвілля. По-третє, туризм є формою споживання. По-четверте, туризм постає у якості культурного феномену. По-п'яте, туризм – галузь економіки. Крім того, туризм активно взаємодіє із навколишнім середовищем. Названі характеристики феномену туризму втілюються у його функціях, серед яких можна виокремити: економічну, соціально-культурну, рекреаційну, екологічну, комунікативну, світоглядну.

Будучи виявом і втіленням глобалізації, туризм, як і сама глобалізація має подвійну природу. З одного боку, його позитивний вплив на різні аспекти економічного, суспільно-політичного і культурного життя є безсумнівним. Однак з іншого боку, у глобалізованому світі чимраз помітнішим стає його негативний вплив.

Останніми десятиріччями спостерігається й прагнення місцевих та регіональних спільнот опанувати глобалізацію шляхом створення відповідного соціокультурного і національного антуражу. Не виключено, що саме у такому контексті слід розглядати «зачарування історією», що його демонструє нинішній європеець. Адже культу минулого, як свідчить густота і розмах «меморіальних практик» (появи нових і нових музеїв, святкування історичних дат, зусиль зі збереження пам'яток старовини тощо), нині помітно зріс.

Не можна не відзначити й надмірне захоплення різними рейтингами, як то вибори нових семи «чудес», найпривабливіших за різними критеріями міст сучасного світу, популяризацію найвідвідуваніших туристичних об'єктів та «найвидатніших» представників тієї чи іншої країни. Йдеться фактично про те, що експансія туризму супроводжується комерціалізацією усіх аспектів суспільного буття, перетворюючи історичні пам'ятки, народні звичаї і свята, природні ландшафти на туристичні атракції.

Сучасний туристичний бізнес має бути зацікавленим у підтримці проектів, розрахованих на підтримку культурних та інших традицій місцевого населення, збереження культурної спадщини нації. У багатьох розвинутих країнах прибутки від туризму спрямовуються на збереження історико-культурних пам'яток, національних звичаїв та традицій. І це є доволі симптоматично. Передусім це свідчить про зміну споживацьких моделей нинішнього покоління туристів. Окрім звичних вимог до туристичної поїздки (здебільшого, це комфорт, якість обслуговування, різноманіття пропонованих товарів і послуг, своєрідність навколишнього середовища, екологічна безпека тощо), туристи зацікавлені у екзотичних і унікальних послугах. Різноманітні фестивалі, національні свята та інші заходи, поряд зі збереженням національних традицій, виступають сьогодні у якості важливої складової туристичної конкурентоспроможності держави. Очевидно також і те, що організація сучасних туристичних практик розрахована на отримання певних так би мовити «святкових вражень». Сучасна людина, повсякденне життя якої сповнене клопоту, завдяки багатьом місяцям напруженої праці отримує дещо більше, аніж туристичний продукт. Святковості туристичній подорожі надає хоча б її обростання своєрідними, всім відомими, ритуалами. У найзагальнішому вигляді можна виокремити ритуали, що передують подорожі (вибір туру, збори), ритуали під час подорожі (неодмінні відвідини «найтуристичніших» об'єктів, фотографування), та ритуали після подорожі (вручення сувенірів, показ фотознімків, обмін враженнями). Туристична мандрівка справедливо розглядається як святковий період життя, під час якого розмиваються деякі соціальні обмеження, а фінансові витрати нерідко диктуються ірраціональними мотивами. З такого погляду туризм можна розглядати і як одну із форм соціального ескапізму, тобто втечі від реального життя. А точніше формування у людській свідомості тимчасового ілюзорного життя з відповідним «візуальним рядом» для різних цільових груп, що владою видовищної маніпуляції формує відповідне уявлюване «казкове» життя. Нерідко людиною оволодіває захоплення, вона потрапляє у світ колективних мрій. І не можна не відзначити очевидну позитивну роль цього явища як варіанту зняття соціальної напруги. Соціальна значущість туристичного досвіду виявляється й на рівні внутрішнього світу людини, міжособистісних стосунків, соціуму.

Таким чином, не зважаючи на загрози національній державі проявів глобалізму, туризм, його позитивний вплив здатні опанувати небезпечні прояви глобалізації. Туризм залишається дієвим соціальним інститутом, здатним вирішувати небезпечні процеси світового співтовариства. Він сприяє національній різноманітності і поліфінії культурного життя, оскільки ґрунтується на культурних і природних відмінностях, що розглядаються нині серед найважливіших територіальних ресурсів.

Виходячи з цього, туризм постає як потужний генератор, який виконує у такий спосіб, в умовах глобалізації, нову роль для національної держави.

*The article attempts to highlight the essence of the national state and the impact of the manifestations of globalization processes on it. Also highlighted are tourism functions that are able to capture the negative effects of globalization and preserve the uniqueness of the socio-cultural space.*

**Key words:** globalization, national state, tourist practices.

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 339.3(477)**

*Т.Л. Боднарчук, кандидат економічних наук, старший викладач,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

### **ЯРМАРКИ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСТИННОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВА ДОСВІДУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

*Розкрито особливості українських ярмарків ХІХ – початку ХХ ст. як важливих центрів економічного та культурного життя. Проаналізовано тенденції та динаміку розвитку вітчизняної ярмаркової торгівлі. Охарактеризовано масштаби та структуру товарообороту найбільших українських торгів.*

**Ключові слова:** економічна історія України, внутрішня комерція, ярмарки, торги, ярмаркова торгівля, стихійна торгівля.

Система ринково-індустріальних трансформацій на теренах України характеризувалася інтенсифікацією внутрішньої комерції, важливим інфраструктурним елементом якої були ярмарки. Уже у першій половині ХІХ ст. ярмарки стали як основним центром економічного життя, так і культурного розвитку тогочасних українських губерній. Як зазначає І. Аксаков, вітчизняні торги являли собою «ланцюг гуртових чи оптових ярмарків на Україні, що слідує одна за одною протягом року, належать до однієї системи та відвідуються, головним чином, одними й тими ж торговцями» [1, с. 1]. Це були центри стихійної торгівлі, де укладалися найкрупніші торговельні договори (часто за участю іноземних гуртових покупців), демонструвалися технічні новаторства, зав'язувалися ділові контакти, створювалися акціонерні підприємства. З іншого боку, ярмарки були вагомим культурно-побутовим явищем та демонстрували як матеріальні, так і духовні надбання українців: тут можна було побачити колоритний український одяг та предмети побуту (посуд, інше

господарське приладдя), книги та ікони, спробувати національні страви та напої, послухати українську музику та народні перекази, спостерігати аматорські театральні вистави тощо. Українські ярмарки, проведення яких приурочувалося до великих релігійних свят, притягували значну кількість купців, торговців та туристів як з усієї Російської імперії, так і з-за кордону.

Процес організації та проведення торгів на Україні мав свою специфіку. Зокрема, ярмарки проходили за підтримки та під контролем державних органів й лише при наявності відповідних дозволів: губернського керівництва, якщо тривалість торгу складала 7 днів; земських управ, якщо ярмарки організовувалися на два тижні; Міністерства внутрішніх справ і фінансів Російської імперії у випадку значної тривалості торгів [2, с. 2]. За участь у ярмарках були встановлені відповідні збори, розміри яких визначали міські та сільські управи.

У 1807 р. відповідними положеннями Торгового статуту усі імперські ярмарки поділялися на дві групи – головні (великоросійські) та звичайні. Пізніше до групи головних торгів були приєднані й інші – із товарооборотом 5 млн. руб. [2, с. 3–4]. Зокрема, серед українських ярмарків до цієї групи потрапили найбільші харківські (Хрещенський, Покровський, Троїцький та Успенський), полтавські (Ільїнський, Маслянський та Вознесенський) та київський (Стрітенський) ярмарки. Переважна більшість українських ярмарків була змішаного типу, проте розвивалися й спеціалізовані ярмарки (вовняні, кінні, з продажу худоби, шкіряні, по збуту хмелю) тощо. Великі оптові та довготривалі ярмарки ставали центрами налагодження масштабних та тісних ділових зв'язків й створювали сприятливі умови для розвитку інфраструктури гостинності: навколо найбільших торгів розвивалися своєрідні гостьові комплекси з гостьовими домами, готелями, пабами, шинками, ресторанами тощо. Дрібні ярмарки відігравали важливу роль у нівелюванні підприємницької інерційності селян та наглядним чином демонстрували матеріальну та духовну культуру нижчих верств населення, зв'язок міста та села.

У перші десятиліття XIX ст. в українських губерніях нараховувалося більше 2 тис. дрібних та великих ярмарків, до 50-х рр. XIX ст. їхня кількість знизилася на 16,7% [3, с. 85–86]. Найбільше скорочення кількості ярмарків відмітне у Волинській, Київській та Подільській губернії, натомість, суттєво зріс показник щодо Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній. У той же час, відбувається нарощування товарообороту ярмаркової торгівлі. У 1854 р. загальний товарооборот на 10 провідних українських ярмарках склав 196 млн. руб. [1, с. 47]. У 1863 р. сумарний обсяг привозу та вивозу на вітчизняних ярмарках сягнув 198,8 млн. руб., що становило 33% від загальноімперського показника. У 1894 р. обсяг операцій ярмаркової торгівлі лише Правобережної та Лівобережної України склав 172,7 млн. руб. (16,7%) [4, с. 109].

У зв'язку із розвитком стаціонарної та постійної торгівлі питома вага

ярмарків у структурі торгівлі суттєво знизилася і склала на початок ХХ ст. 6–7% [4, с. 108]. В цілому ж, відмітним є зростання як кількості ярмарків, так і товарообороту. Зокрема, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії нараховувалося 16 тис. ярмарків із загальним оборотом 1 млрд. руб., при цьому на український регіон припадало 3 тис. ярмарків, тобто більше 18% [5, с. 4]. Як і на початку досліджуваного періоду більшість із цих ярмарків (87%) були дрібними сільськогосподарськими, близько 12% – середнього розміру із оборотом 10–100 тис. руб. і лише менше 1% – великі оптові ярмарки із товарооборотом до 1 млн. руб. У 1908–1910 рр. на українські ярмарки було завезено та реалізовано продукції на суму 70 млн. руб (майже 30% від загального обороту на російських ярмарках) [6, с. 33, 50, 141, 212]. Суттєво зросла й кількість великих та дрібних ярмарків, зокрема, на початок ХХ ст. лише в Харківській губернії їх налічувалося близько 890, у Полтавській – більше 255, у Таврійській – більше 100 [7, с. 43].

Серед українських торгів найбільше економічне значення мали саме харківські – Хрещенський, Успенський, Покровський та Троїцький. У 1842 р. торговельний оборот на харківських ярмарках складав 20,5 млн. руб., у 1846 р. – 25,1 млн. руб., при цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва і лише 10% імпортних товарів [8, с. 74]. Значне зростання обсягів торговельних операцій спостерігалось уже з початку 50-х рр. ХІХ ст. Зокрема, у 1854 р. на основні харківські ярмарки було привезено товару на суму 24,4 млн. руб., а продано – на суму 11,2 млн. руб., при цьому залишок нереалізованого товару склав майже 46% привозу [1, с. 56, 149]. За період 1846–1854 рр. товарооборот харківських ярмарків зріс майже на 46%. При цьому, половина товарообороту припадала на Хрещенський ярмарок, а найменшу частку у загальній структурі складав товарооборот Троїцького торгу, ймовірно, в силу його вузької спеціалізації. Зокрема, Троїцький ярмарок був головним центром торгівлі вовною, інші – реалізовували різноманітні групи товарів, зокрема, бавовняні, вовняні, шовкові, ювелірні, галантерейні, шкіряні та металеві вироби, цукор, худобу тощо.

Харківські ярмарки були досить популярними, зокрема, уже в 60-х рр. ХІХ ст. сюди з'їжджалося більше 50 тис. купців, торговців, комерсантів. Своєї значної ролі у вітчизняній ярмарковій торгівлі харківські торги не втратили й у кінці досліджуваного періоду, про що свідчать показники товарообороту. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в середньому в рік на харківські ярмарки завозили продукції на суму 100 млн. руб., а продавали на суму 54 млн. руб. [5, с. 5].

Протягом досліджуваного періоду вагому роль у вітчизняній ярмарковій торгівлі відігравали ярмарки Полтавської губернії, зокрема, Льїнський у Полтаві, Маслянський та Вознесенський у Ромнах. Зокрема, за період 1846–1854 рр. товарооборот Маслянського ярмарку сягнув 5,5 млн. руб., а Вознесенського – 4,3 млн. руб. [1, с. 102]. У 1868–1872 рр.

середньорічний обсяг ввозу та вивозу Маслянського ярмарку складав уже більше 8 млн. руб., а Вознесенського – 7,9 млн. руб. [2, с. 24, 26]. За обсягом продажів найбільшим був Ільїнський ярмарок, зокрема, у 60-х рр. XIX ст. у деякі роки сюди було завезено та продано продукції на 48 млн. руб. [2, с. 12]. У структурі ярмаркової торгівлі 2/3 складала продукція вітчизняного виробництва і лише 1/3 – імпортні товари. У вітчизняній товарній групі лідируючі позиції належали вовняним, бавовняним, суконним та хутряним виробам. Серед іноземних товарів лідувала вовна.

У 1882 р. у Полтавській губернії нараховувалося в цілому 1030 ярмарків, з яких лише Ільїнська та торги у Ромнах були оптовими центрами торгівлі, решта – дрібними ярмарками, де селяни реалізовували сільськогосподарську продукцію та кустарні вироби [9, с. 7]. Серед таких ярмарків слід виокремити лубенські, роль яких особливо зросла у другій половині XIX ст. Їхній товарооборот був досить незначним, до прикладу, у 1888–1890-х рр. в середньому склав 400 тис. руб. [9, с. 7]. Сюди привозили товари як зі всієї Полтавської, так і Чернігівської, Харківської та Київської губерній, зокрема, таку продукцію як: дошки, вози, сільськогосподарський інвентар та інструменти, меблі, дерев'яний, фаянсовий та скляний посуд, гончарні вироби, селянський одяг, книги, ікони, мед, хліб, сіно, коні, худоба, сало, овочі та фрукти, віск, риба тощо.

Домінуючі позиції у торгівлі зберігали й київські ярмарки, зокрема, Стрітенський та Хрещенський. Середній товарооборот Стрітенського ярмарку у 1835–1844 рр. складав 800 тис. руб., у 1845–1854 уже 2 млн. руб., а у 1855–1860 рр. – уже 2,6 млн. руб., тобто фактично за 25 років зріс у три рази [3, с. 106–107]. Тут реалізовувалася не лише роздрібна торгівля, але й укладалися гуртові угоди на продаж різних груп товарів, завдяки чому ярмарок наблизився до західноєвропейського зразка – до форми розрахункових палат і бірж. Хрещенський ярмарок спеціалізувався на торгівлі цукром. Зокрема, у 1868–1872 рр. середній оборот цукрової торгівлі складав більше 4,7 млн. руб. [2, с. 29]. Серед київських спеціалізованих торгів важливо вказати й житомирський хмільний ярмарок, вперше організований у 1908 р. для потреб південно-західного хмільництва. Уже у перші десятиліття XX ст. тут ярмаркові обороти сягали 100 тис. руб. [2, с. 51].

Вагома роль належала ярмаркам півдня України, зокрема, Троїцькому (Кривий Ріг), Макіївському (Макіївка), Георгієвському (Єлисаветград), Покровському (Каховка), Покровському (Вознесенськ), Петропавлівському (Катеринослав), які були центрами продажу великої рогатої худоби, хліба, вина та іншої продукції. Зокрема, на Георгієвському ярмарку торгували бавовняними, вовняними, льняними, шовковими, конопляними, ювелірними виробами, галантереєю, бакалією, лісоматеріалами, худобою, кіньми тощо. У 1854 р. товарооборот ярмарку складав 3,5 млн. руб., до 60–70-х рр. XIX ст. показник зріс на 60% (у 1865 р. – 5,6 млн. руб., а у 1871 р. – 5 млн. руб.) [1, с. 49; 2, с. 32]. Покровський

ярмарок Херсонської губернії спеціалізувався на торгівлі бавовняними, льняними, конопляними, вовняними, шкіряними, залізними виробами, рогатою худобою, кіньми, хлібом. У 1868 р. товарооборот ярмарку складав майже 2,6 млн. руб., а до 1871 р. – зріс майже на 58% [2, с. 37]. Каховський ярмарок Таврійської губернії був центром продажу мануфактурних виробів, бакалії, галантереї, продукції миловаріння, сала, смоли, тютюну тощо. Сюди приїжджали купці з Одеси, Херсона, Сімферополя, Миколаєва, Керчі тощо. У 60-х рр. XIX ст. товарооборот ярмарку коливався уже в межах 2–3,5 млн. руб. На Петропавлівський ярмарок в Катеринославі за три роки (1868–1870 рр.) було привезено в середньому товару на 1683 тис. руб., а продано – на 1050,8 тис. руб. [2, с. 43]. У структурі торгівлі домінували ювелірні та шкіряні вироби, іспанська вовна, галантерея та бакалія.

Українські ярмарки виступали своєрідним барометром рівня економічного розвитку регіону: тут демонструвалися промислові досягнення вітчизняних підприємців, кустарів та селян. Торги сприяли інтенсифікації зовнішньоторговельних зв'язків, активізації внутрішньої комерції, розвитку посередницьких сфер (фінанси, кредит, банківська справа, страхування тощо). Продукція, яка реалізовувалася через ярмаркові торги, та культура ведення торгівлі були яскравим свідченням й рівня духовного та побутового розвитку українських губерній.

#### **Список використаних джерел**

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 395 с.
2. Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868–1872 г.). Санкт-Петербург : тип. М-ва вн. дел, 1873. 75 с.
3. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII століття до 1861 року). Київ, 1962. 206 с.
4. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ, 1968. 192 с.
5. Денисов В.И. Ярмарки. Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума (отд-ние), 1911. 139 с.
6. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Киев, 1913. 482 с.
7. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. СПб., 1914. 60 с.
8. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. Кн.2. СПб., 1854. 322 с.
9. Забело Я.П. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок : Описание Лубенской Покровской ярмарки 28 сент. - 2 окт. 1891 г. Полтава : Типо-лит. И.А. Дохмана, 1892. 34 с.



*The peculiarities of Ukrainian fairs of XIX – early XX centuries as important centers of economic and cultural life are revealed. The tendencies and dynamics of domestic fair trade development are analyzed. The scale and structure of the largest Ukrainian trades' turnover are described.*

**Key words:** *economic history of Ukraine, internal commerce, fairs, trade, fair trade, spontaneous trade.*

Дата надходження до редакції: 25.04.2019

УДК 172.4:379.8.093:379.8.095

*Т.Є. Веселовська, кандидат технічних наук,  
доцент кафедри туризму  
та готельно-ресторанної справи,  
Камянець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ЗВИЧАЇ ГОСТИННОСТІ НА ПОДІЛЛІ**

*Феномен гостинності для України має важливе змістовне навантаження. Гостинність як складова туризму виконує важливу економічну, дипломатичну, політичну та культурну функції. Чим більше людей буде залучено до оптимізації туризму на території України, тим більше можливостей і перспектив з'явиться для її розвитку і процвітання.*

**Ключові слова:** *гостинність, культура, соціокультурний феномен, заклади гостинності, український простір, туризм.*

**Актуальність теми дослідження.** У міжкультурному спілкуванні поняття «гостинність» має високу соціальну значимість. Традиційно гостинність вважається рисою притаманною людині, для якої характерні привітність, уважність, хлібосольність, щедрість згідно з культурою і побутом певного соціуму. Роль гостинності у контексті формування взаємної поваги людини до людини, збагачення власної культури, що позитивно представляє себе в структурі іншої культури, переоцінити неможливо. Подорожній відкривається тільки тоді, коли відчуває повагу й гостинність щодо себе, побачить відкритті обличчя, щирі посмішки, зацікавленість. При входженні в іншу культуру, коли є своєрідне «відчуження», закритість - спілкування наштовхується на острах і недовіру, які притаманні людині. Гостинність має створити атмосферу відкритості, довіри, демократизму, свободи спілкування та взаємної поваги, тому важливим є виявлення особливостей гостинності як

соціокультурного феномену на Поділлі, визначення шляхів її практичного впровадження у просторі туризму.

**Виклад основного матеріалу.** За Р. Браймером «Гостинність – це секрет піклування і обслуговування. Турбота, виявлена до гостя, здатність відчувати потреби клієнта, - невлімові риси в поведінці обслуговуючого персоналу. Індустрія гостинності є поняттям для багаточисельних форм підприємництва, які спеціалізуються на ринку послуг, з'язаних з прийманням і обслуговуванням гостей» [1, с.27].

Гостинність – одне з фундаментальних понять людської цивілізації – яка давно петворилася в індустрію, де зайняті мільйони професіоналів. Індустрія гостинності об'єднує туризм, ресторанный і готельний бізнес, громадське харчування, відпочинок і розваги, організацію конференцій і нарад [2, с.12].

Таким чином, індустрія гостинності – це комплексна сфера діяльності працівників, що задовольняють вимоги і побажання туристів» [3, с.18–19]. Гостинність об'єднує людські спільноти, створюючи взаємну довіру між ними, підтримку й захист від негараздів, які за різними обставинами практично завжди супроводжують подорожнього. Пізнання й розуміння цього аспекту гостинності, формування технологій її здійснення – завдання якісної соціальної політики, обґрунтованої філософії і всебічно розвиненої культури [2, с.1-2].

Вигідне географічне положення Поділля сприяло тому, що тут споконвіку із сходу на захід, із півночі на південь проходили важливі транзитні поштові та торгові шляхи, які з'єднували Східну Європу із Західною. Основна частина доріг на Поділлі почала впорядковуватись в XVIII-XIX ст. Поштові тракти мали регулярне пасажирське сполучення і спеціальну поштову службу, поштові станції, комплекси господарських і промислових будівель. Основна частина цих трактів сходилася у найбільших торгових центрах Поділля: Вінниці, Могилів-Подільському, Барі, Кам'янці-Подільському, Заліщиках, Тернополі, Проскурові, Волочиську.

Корчми, як заклади української гостинності здавна стояли на торговельних і чумацьких шляхах, де подорожуючі мали змогу зупинитися на нічліг (заїзд) [3]. Особливістю корчми було те, що фасадом вона була обернена до дороги, хоча схожа на селянську хату. Корчма мала два приміщення, які розділяли сіни. Одне – житло корчмаря, друге – торгове з прилавком, столами і стільцями для гостей. В корчмах не лише продавали напої, а й обідали, вечеряли, тому корчми вважали осередками гостинності, характерними для українського селянства [4, с.167].

«Корчма – як народний клуб», соціально придатний не тільки для селян, а й для духовенства. В недільні чи святкові дні сюди, як до народного клубу, сходилися не лише п'яниці, а й статечні люди, чоловіки і жінки, побачитися з приятелями, дізнатися про новини, подивитися на людей [3, с.184-185]. Та внаслідок домінування негативних явищ

наприкінці 19 ст. корчма повністю втрачає значення, як закладу гостинності українців і перетворюється в «питейное заведение», яке відвідувати вважалося непристойно, особливо дівчатам, але в становленні українських закладів гостинності корчма займала чільне місце і відіграла важливу роль в житті селянства. Корчма стала прототипом сучасних українських ресторанів та барів.

Однією з характерних рис спілкування в побуті українців є гостинність, яка становить не тільки обов'язковий компонент їхнього способу життя, а й частину світосприймання, вірувань і повір'їв. Вона проявляється в різних формах взаємин між людьми, в національному характері, темпераменті [4, с.9].

Суттєво відрізняється гостинність сільських і міських жителів. Селяни радо приймуть нежданого гостя, міські жителі - тільки запрошеного на відповідний час. Загальні вимоги щодо піклування гостем дотримуються всіма народами і є найціннішою традицією повсякденної культури.

Гостинність українських селян відбилася у численних приказках: «Пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре», «Гість – на щастя», «Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі». Українці завжди дуже шанували хліб. Хліб на столі вважався найбільшою святинєю. "Хліб-сіль – символ глибокої прихильності, поваги, гостинності, братерської дружби, взаємодопомоги, святості, чистоти і благородства намірів..." [4, с.161-163]. Тому природно, що господарі робили все, щоб почастивати прибульця. З часом це переросло у звичай обов'язкового частування гостей. На столі завжди мав лежати кусень хліба та щіпка солі — головні атрибути хлібосољства. Вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити того, хто частує [5].

Головним у звичаї частування було таке правило: «Спочатку нагодуй людину, а потім вже й розпитуй її». При цьому вважалося непристойним дізнаватися в подорожнього або гостя про мету його приходу. Було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому, скуштувавши трапези або обігрівшись біля вогнища.

Українська оселя була відкритою для кожного подорожнього, гостя або жебрака але деякі умови гостювання суворо регламентувалися. Не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. Засуджувалося гостювання в будні дні — тоді родичів або сусідів відвідували лише у господарських справах, а ритуал прийому гостя в такому разі спрощувався. Поширеним правилом прийому гостя, котрий прийшов хоча б у звичайній справі, залишалося обов'язкове запрошення зайти до хати «хоча б на хвилинку». Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. З цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба з сіллю. Якщо гість нагодився

під час обіду, його обов'язково саджали за спільну трапезу. Етичною нормою для гостя було покуштувати кожної страви, а на закінчення подякувати за хліб-сіль. Якщо ж гість з'являвся в інший час, його частували найкращим, що було у хаті. Коли гість не мав часу пригоститися за столом, його садовили на лаву біля печі, протерши її чистою ганчіркою. Гість обов'язково мусив присісти, оскільки у противному разі «старостам не сидіти у цій хаті» [6].

Коли в гості приходили спеціально - ритуал гостини значно ускладнювався. На Поділлі приводом для гостини слугували великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості. Обов'язково сходилися на похорони і поминки.

Відповідно до народного етикету гості приходили за запрошенням. Воно лунало наприкінці кожного гостювання: «Приходьте вже й ви до нас»,— зверталися гості до господарів. До приходу гостей ретельно готувалися — пекли хліб, готували святкові страви, подарунки дітям, яких було прийнято залишати вдома. У гості йшли також із подарунками: хлібом та горілкою.

Прошені гості завжди приходили на обід. Кожна господиня вважала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони лишилися задоволеними. При цьому годилося припрошувати до кожної страви: «Прошу покійно: чим багаті, тим і раді, звиняйте!». Форма частування також грала неабияку роль. До кожного з гостей господиня мала підійти з припросинами, інакше вони лишалися невдоволеними: «Було що їсти й пити, та принуки не було». За гостиною завжди спілкувалися, а у свята співали застільних пісень. Поважали гостей, які любили і вміли добре поїсти, і зневажали тих, котрі їли мало й погано: «Як хто їсть, так і робить» [6].

Під час української святкової гостини-трапези гостей садовили на найзручніші місця, а найдорожчих – на почесне місце, покуття. Господарі, як правило, не сідали за стіл, а прислужували, постійно запрошуючи гостей їсти: господиня – жінок, господар – чоловіків. Гості ж перед кожною новою стравою чекали запрошення і розпочинали їсти тільки після неодноразової «принуки»; самостійно вони не сміли ні брати щось зі столу, ні виходити з-за столу і процес трапези був тривалим. Сигналом до його закінчення слугувало внесення хліба з сіллю. Словами «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу» гості дякували господарям за гостину і гостинність.

Співчуття викликали старці, жебраки, прочани, убогі каліки, що жили милостинею. Їх вважали «божими людьми», жаліли, не відпускали без подаяння: шматка хліба з цибулею чи часником, огірка, іноді навіть шматка сала чи жмені пшона [6].

Поширеною формою дворянської гостинності були «звані обіди». Система харчування у XIX ст. вищих верств соціуму на Поділлі містила ознаки європейської (польської, французької), української, російської

культур, що закріпило відособлення дворянства. Культурне життя дворянства було підпорядковане певним традиціям та звичаям. Вагоме місце у ньому займав етикет світських заходів і прийомів. Кінець XVIII – перша половина XIX століття – це період активізації французько-українських культурних взаємозв'язків, зростання рівня французької еміграції до України. В цей проміжок часу Польща відновила своє панування на Поділлі. Магнати і шляхта знову стали владною силою, яка не лише диктувала політику, а й пропагувала стиль життя.

Формування українського етикету відбувалося під впливом французької еміграції, зокрема художньої інтелігенції, гувернерів, приватних учителів, викладачів середніх та вищих навчальних закладів, художників та архітекторів, які стали на українських теренах носіями західноєвропейської культури і сприяли включенню численних її елементів до вітчизняного громадського і побутового життя. Саме французи в період другої половини XVIII століття відіграли велику роль у формуванні морально-психологічних настанов та естетичних смаків українського панства, що і відобразилось у правилах українського етикету. О.А.Іваненко вважав, що «присутність французьких емігрантів відіграла роль чинника, що сприяв інтеграції вітчизняної культури до європейського інтелектуального простору» [7, с.12]. В Україні у ці часи стало модним пригощати гостей не лише суто українськими стравами, а й завезеними з-за кордону, зокрема фруктами: динями, персиками, інжиром, виноградом, грушами, яблуками тощо. Щодо етикету прийому напоїв, то на противагу західним сусідам в Україні було прийнято випивати вино, пиво та інше спиртне одним духом, а не маленькими ковтками. Проте швидке сп'яніння вважалось непристойним. В історичному романі «Тричі продана» письменник Петро Наніїв описує український стіл: «Тут і печені поросята з хроном у рильцях, і смажені гуси, бігоси, турецький інжир, прусська халва, ласощі краківських та віденських цукерень. В солом'яних чохлах одутлі пляшки бордоського пуншу, каламутні напої вінницьких та барських винокурень, барильця міцного тридцятирічного меду» [8, с.16].

Святковому настрою сприяло вбрання господарів та гостей. Ось як зустрічав гостей Фелікс Потоцький: «...на порозі став сам господар палацу граф Фелікс Потоцький. На ньому темно-зелений полковницький мундир з регаліями, на голові соболиний шлик зі страусовим пером, при боці шабля з дзвінкої дамаської криці» [8, с.16]. Гості графа прибули на бенкет у святковому вбранні: «Серед гостей – поважні генерали в роззолочених мундирах, чиновники в білих, посипаних тертою крейдою перуках, бриголови, флегматичні, з масними очима і тонкими блідими руками служителі віри католицької, молоді панянки й паничі, поважні дами різного віку з моноклями, кістяними віялами в руках, в дорогих платтях з довжелезними шлейфами» [8, с.16]. Отже, основний принцип одягу панства – прикрасити особу, зробити її об'єктом мистецтва, який, як і будь-яка красива річ, приносить естетичну насолоду оточуючим. Після

бенкету гості переходили до танців. Проте при бажанні вони могли повернутися, щоб наповнити келихи вином. «Виголосили тост за пана-господаря, задзеленчав кришталю. Тост за тостом – і загомоніли, пожвавішали від хмелю гості, зал заповнився гамором, жартами ... Лакеї винесли стіл, на його місце прикотили масивний клавесин, і під зображенням святої мадонни весело забриніли струни. Знову задзвеніли келихи, заіскрилось прозоре вино, закружляли у танку пари» [8, с.17]. Музика лунала гучно: «Стоголосий імпровізований хор гримів гармонійно й урочисто, здавалося, що люди зійшлися не на бенкет, а в храм з приводу великого свята» [8,с.17].

Відповідно до моделі поведінки дворян мали місце й інші форми приймання гостей: гра в карти у вузькому колі друзів, влаштування дитячих свят, повсякденні гостювання, але всі вони заборонялись під час посту [5, с.183].

Характерною рисою застільних обрядів українців, незалежно від їх соціального стану, було освячення їжі перед споживанням. Прості люди читали «молитви при трапезі», а високе панство запрошувало священнослужителів: «В кутку під лампадою – окремих стіл для святих отців, яких запрошено сюди для освячення та благословення палацу» [5, с.182].

Святкова і буденна гостинність дворянства відзначалася етикетними нормами, окрім гостювань, обідів поєднувалася з балами, відвідуванням театру, дворянського зібрання. Орієнтуючись на західні зразки гостинності модель великосвітського побуту поступово втрачала зв'язок з національними культурно-побутовими традиціями.

Українська гостинність мала і має багато проявів, традицій, ритуалів. Її основу складає традиційна селянська побутова культура, яка забезпечила збереження в гостинності цілого пласта елементів, що характеризувалася взаємозв'язком і взаємопроникненням виробничої і духовної сфер. Святкова гостинність в Україні завжди була пов'язана з календарними релігійними святами. Традиції колядування, щедрування, засівання, що в якості обов'язкової деталі передбачали добре частування, повинні були забезпечити родючість, достаток. Цю обрядову місію виконувала сільська молодь, яка мала відвідати і привітати всі родини, бо співи, колядки, щедрівки були свого роду молитвами–формулами щастя–закляттями. Зміни в українській гостинності з'являються починаючи з ХІХ століття у зв'язку з процесами трансформації суспільства в індустріальне. Це змінило прояви гостинності в родинному та у ритуальних формах гостинності. Поступово сільська побутова культура трансформувалася у міську, формується індустрія гостинності, з'являється поняття туризму зі збереженням національних ознак української гостинності. [9]. Відзначаючи українські традиції гостинності Зінченко В. А. зауважує, що лише в ХХ ст. вона набуває власних їй рис як виду суспільно-економічної і соціально-культурної діяльності. Важливим етапом в історії розвитку

вітчизняного туризму став період у 1970–80-тих рр. Внаслідок економічного зростання, поліпшення добробуту населення, підвищення його освітньокультурного рівня склалися відносно сприятливі умови для розгортання масового туристсько-екскурсійного руху, перетворення туризму на галузь економіки з розгалуженою інфраструктурою [10, С.14].

**Висновок.** Кожному туристу цікаво познайомитися з кулінарією країни, в яку він прибув. З іншого боку, ритуал гостинності передбачає вміння господарів нагодувати гостя тим, чим він харчується дома, тому запропонувати гостю знайому страву – знак вищої поваги до нього з боку господарів. Щира гостинність починається з тонкої делікатності, яка не дає гостю відчувати себе на чужині і залишає добру та вдячну пам'ять про візит. З розвитком суспільства ускладнюється й інститут гостинності, що приводить до необхідності розробки цілісної системи гостинності. Проявляючись різними формами в різних культурах гостинність трансформувалася з часом, тому розвиток готельно-ресторанного бізнесу, туризму, соціальна мобільність підтверджує укоріненість інституту української гостинності.

### Список використаних джерел

- 1.Браймер Р. А. Основы управления в индустрии гостеприимства. М.: Аспект Пресс, 1995. 382 с.
2. Уокер Дж. Р. Введение в гостеприимство: учебник; пер. с англ. Н. Н. Михайлова. М.: ЮНИТИ, 1999. 464 с.
- 3.Левицький О. Очерки народной жизни в Малоросии во второй половине XVII ст.// Киев. старина. – 1901. – Т.72, №2. – С.180-216.
- 4.Русавська В.А. Гостинність в українській традиційній культурі: навч. пос. – Київ: «Видавництво Ліра-К», 2015.- 280с.
5. Словник символів / О. І. Потапенко [та ін.]. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
6. Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5469998/page:16/>
7. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Оксана Анатоліївна Іваненко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
8. Наніїв П. Тричі продана : [історичний роман] / Павло Наніїв. – К. : Радянський письменник, 1990. – 302 с.
9. Гарбар, ГА., 2013. Філософія гостинності в українському просторі туризму (соціально-філософський аналіз) автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філософії наук (09.00.03- соціальна філософія та філософія історії), Київ, 32с.
10. Зінченко, ВА., 2003. 'Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. XX ст. (на основі діяльності «Супутника»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», Донецьк, 19 с.

*The phenomenon of hospitality has an important sense bearing load for Ukraine. Hospitality, as an integral part of tourism, fulfills important economic, diplomatic, political and cultural functions. The more people will be attracted to the optimization of tourism in Ukraine, the more opportunities and prospects will appear for its development and prosperity.*

**Key words:** *hospitality, culture, social and cultural phenomenon, hospitality establishments, Ukrainian space, tourism.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

**УДК 911.3**

**І.І. Ковтуник**, кандидат географічних наук, старший викладач,  
кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна

### **КУРОРТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ – БАЛЬНЕОЛОГІЧНИЙ САНАТОРІЙ «УКРАЇНА» І КЛІМАТИЧНИЙ КУРОРТ «ДНІСТРОВСЬКА РІВ'ЄРА»**

*Сьогодні особливо зростає значення регіональної туристичної політики. Регіональними стратегіями розвитку областей Західного регіону, куди входить і Хмельницька обл., до 2020 року визнано рекреацію і туризм як пріоритетні складові соціально-економічного розвитку регіону. Особливо важливим є те, що рекреаційно-туристичний потенціал виступає достатньо активним чинником розвитку відпочинку, а також спричиняє додатковий стимулюючий вплив на розвиток транспорту і технологій, інфраструктури, сфери послуг, будівельної індустрії та інших сфер економіки. В Хмельницькій обл. основу природного потенціалу складають тектонічні ресурси, бальнеологічні ресурси, рекреаційні ландшафти, оздоровчі ресурси, природно-заповідні об'єкти та території історико-культурного призначення. В даній статті досліджено курорти Хмельницької обл. на базі бальнеологічних та кліматичних ресурсів.*

**Ключові слова:** *курорт, бальнеологічний курорт, кліматичний курорт, санаторій «Україна», курорт «Дністровська рів'єра».*

**Постановка проблеми.** Хмельницька область має високий рівень концентрації природно-географічних рекреаційних ресурсів, у тому числі тих, які мають лікувальні, оздоровчі, рекреаційні властивості та широко використовуються в курортному господарстві, тому їх аналіз є надзвичайно актуальним, оскільки розкриваються значні перспективи



розвитку курортного господарства і рекреаційної діяльності та туризму в цілому на теренах області.

**Аналіз публікацій.** Дослідженням ресурсів Хмельниччини присвячені ряд публікацій, з них монографія «Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку» та «Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині», в яких автор даної статті досліджує природно-географічні ресурси хмельницької обл.

**Мета і завдання статті.** метою статті є дослідити курорти хмельницької області – бальнеологічний санаторій «Україна» і кліматичний курорт «Дністровська рів'єра». Згідно мети, були поставлені наступні завдання:

1. дослідити наявні на території хмельницької обл. мінеральні води і кліматичні умови та ресурси.

2. Проаналізувати діяльність бальнеологічного санаторію «Україна».

3. Дослідити діяльність кліматичного курорту «Дністровська рів'єра».

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Одним із найважливіших факторів лікувальної рекреації в Україні є наявність природних *мінеральних вод* (загальна мінералізація становить понад 1 г/л), унікальними є їх специфічний склад і терапевтична дія. Хмельниччина – одна з найбагатших в Україні областей за різноманітністю видів та запасами мінеральних вод. Сукупність багатоконпонентних органічних та хімічних речовин, газового складу та мікрофлори визначають їх оригінальність та надзвичайно високу бальнеологічну активність під час лікування різноманітних хвороб та виведення з організму радіонуклідів.

Все це визначається унікальними тектонічними умовами і геологічною структурою Хмельниччини. Схили Українського кристалічного щита, Подільського плато, розломи Товтрового кряжу рифогенного походження природно сформували унікальний мінералогічний і тектонічний потенціал на водорозділі Подільської височини. Це й визначило появу великої кількості родовищ різноманітних мінеральних вод, схожих за своїми лікувальними властивостями до «Нафтусі», «Миргородської», Кавказьких мінеральних вод, а також позитивний бальнеологічний потенціал геомагнітних аномалій, який спостерігається в межах Товтр і активно діє як лікувальний фактор на курортах Макова, Сатанова та інших лікувально-оздоровчих центрах регіону. І в даному випадку, можна говорити про практично невичерпні запаси лікувальних вод. На базі багатьох родовищ функціонують санаторно-курортні заклади, найвідомішим із яких є Хмельницький обласний міжгосподарський санаторій «Україна», розташований на мальовничих схилах Медоборів, – справжня перлина Поділля [3, с. 37].

Обласний міжгосподарський санаторій «Україна» розташований у с. Маків Дунаєвецького району Хмельницької обл. на відстані 96 км. від м.

Хмельницького і 17 км. від м. Кам'янця-Подільського поблизу траси Хмельницький-Чернівці.

Корпуси міжгосподарського санаторію «Україна» знаходяться в хвойно-листяному парку на березі штучного озера. Навколо санаторію розташований розкішний лісопарк площею 19 га., штучне озеро з блакитною прозорою водою площею 9 га. Саме, приблизно, в цьому місці починається гориста місцевість – Подільські Товтри, які надалі переходять в Карпати. Місцевість вкрита лісами, чисте повітря, м'який клімат, наявність Маківського родовища мінеральних вод, рівнозначних відомим джерелам типу «Нафтусі», «Миргородської» та Кавказьких мінеральних вод, все це робить санаторій «Україна» унікальним курортом Хмельниччини.

На базі санаторію ведеться наукова робота, проводяться науково-практичні конференції.

Історія створення санаторію розпочалася на початку 70-х рр. минулого століття. На горі Сідлатиця маківчани посадили парк, неперевершена краса якого і досі не залишає байдужим жодну людину. На території даного парку правління колгоспу «Україна» вирішило побудувати власну водолікарню для колгоспників. На цьому прекрасному місці, серед молодого парку, вирости білостінні споруди, оздоблені кахляними орнаментами. Навколо водолікарні було розбито клумби і споруджено оригінальний фонтан. Круті сходи спускаються до мальовничого озера.

В січні 1975 р. міжгосподарський санаторій «Україна» вперше гостинно відчинив двері для відпочиваючих. У 1980-1982 рр. на території санаторію «Україна» були відкриті унікальні родовища мінеральних вод, які за своїми властивостями рівнозначні відомим джерелам типу «Нафтусі», «Миргородської» та Кавказьких мінеральних вод. Відкриття Маківських родовищ мінеральних вод покращило показники лікування хворих в оздоровниці. Завдяки цьому відбувся розвиток та реорганізація Маківського курорту.

Сьогодні в санаторії використовуються два джерела мінеральних вод:

- «Перлина Поділля» – гідрокарбонатно-натрієва вода слабкої мінералізації (1,0-1,1 г/л), яка містить підвищений специфічний бальнеологічний компонент – органічну речовину (0,066-0,132 г/л). Добовий дебіт 46 м<sup>3</sup> (тип «Нафтуса»).

- «Маківська» – хлоридно-натрієва вода малої та середньої мінералізації (4,8-5,2 г/л) без вмісту специфічних компонентів. Добовий дебіт 60 м<sup>3</sup> (тип «Миргородська») [2, с. 29-30].

Інфраструктура санаторію «Україна» досить розвинута. Всі кабінети оснащено необхідним твердим і м'яким інвентарем, медичним обладнанням, що дає змогу обстежувати хворих на високому рівні. Відпочиваючі забезпечені кваліфікованою консультативною допомогою спеціалістів. Рекреанти відвідують процедурні кабінети в першій половині

дня – з дев'ятої до чотирнадцятої години. Лікувально-діагностична робота в санаторії провадиться комплексно, на сучасному рівні знань, диференційовано, забезпечуючи індивідуальний підхід до кожного відпочиваючого; широко використовуються біохімічні, клінічні, інструментальні, функціональні та інші методи дослідження. За час існування санаторію було оздоровлено близько 70 тис. чоловік.

Санаторій «Україна» пропонує комплексне лікування та оздоровлення, яке включає лікування на базі двох джерел мінеральної води, лікування штучними мінеральними водами, лікувальними грязями, озокеритом, електрофарезом, перлинними ваннами, ароматизованими ваннами з натуральними оліями хвої, циркулярним душем, душем Шарко; широко використовується лікувальна фізкультура та масаж. Санаторій оснащений рентгенологічним кабінетом, кабінетом гастродуоденоскопії, дуоденального зондування, кишкових зрошень, Н-метрії, колоноскопії, електрокардіограми, гідротерапії, гальваногрязьовий кабінет, озокеритний кабінет, фізіотерапевтичний кабінет, кабінет мануальної терапії, фітотерапії, голкорексфлексотерапії, масажний кабінет, кліматотрон, бювет.

Ресурсний потенціал гідромінеральної бази та можливість курортно-рекреаційного і промислового використання визначається загальною вивченістю умов формування і поширення мінеральних вод, сформованістю сучасної курортно-рекреаційної інфраструктури, ступенем курортологічної вивченості і результатами бальнеологічних оцінок лікувальних мінеральних вод [5, с. 15].

Клімат, погода, їх комфортність і вплив на самопочуття людини є визначальними чинниками розвитку для більшості функціональних типів територіальних рекреаційних систем, туристичних комплексів і масових видів туризму [4, с. 53].

Вся територія Хмельницької обл. знаходиться в смузі кліматичного комфорту. Клімат Хмельниччини зумовлений її географічним положенням в центральній частині Правобережної України та впливом Подільської і Волинської височин. Мікроклімат регіону формується на фоні загальних кліматичних умов під впливом особливостей рельєфу Товтрового кряжу, тому особливо теплий мікроклімат спостерігається в долині Дністра й гирлових ділянках його лівих приток. Отже, Товтри відіграють кліматично-регулююче значення для регіону Придністров'я.

В зоні Придністров'я особливо виділяється підзона – Середнє Придністров'я. Середнє Придністров'я займає вигідне місце серед потенційних курортних районів країни. В цьому районі знаходяться надзвичайні за красою території, які відрізняються унікальністю природних ландшафтів, яскравим прикладом поєднання живописного ландшафту та відпочинку на воді є *Дністровська рів'єра*.

Дністровська рів'єра – це місцина, де р. Смотрич (притока р. Дністер) безпосередньо впадає в р. Дністер. Дане місце називають устям, звідси і назва села, на території якого знаходиться курорт Дністровська рів'єра.

Устя – село в Слобідсько-Кульчієвецькій сільській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. Площа с. Устя становить 1,196 км.<sup>2</sup> Населення складає 529 осіб.

Історія с. Устя є надзвичайно цікавою. Колись воно було с. Мукша, за назвою місцевої р. Мукша, яка протікає неподалік від м. Кам'янець-Подільського. Сама р. Мукша, імовірно, названа за іменем богині Мокоші (в той час поклонялися давнім богам), припускають географи. Адже долина р. Дністер була заселена людьми ще з часів раннього палеоліту. Цьому факту сприяв особливий, схожий до середземноморського, мікроклімат, родючі землі, придатні для землеробства і скотарства, ріка, багата рибою. Існує легенда про підземний хід, що зв'язував між собою печери на правому березі р. Мукші з с. Устя.

Пізніше с. Устя називалося Устям Дністровим та Устям Смотрицьким.

За радянських часів с. Устя було місцем побудови дач працівників м. Кам'янець-Подільського, в основному, наукових і освітніх закладів, а також місцевих заводів.

З кінця ХІХ ст. і до вересня 1939 р. ці місця були олюбленими місцями відпочинку поляків, угорців та австрійців.

З давніх часів р. Дністер була судноплавною і століттями відігравала роль головної транспортної артерії, яка зв'язувала Прикарпаття та Пониззя з Балканами та Близьким Сходом. У ті часи з півдня Дністром доставлялися античний посуд, тканини, вироби з металу й інші товари, а племена, що проживали на території Подністров'я вивозилися зерно, шкіру, хутро та інше. З часів Київської Русі до середини ХІХ ст. рікою сплавливали до чорноморських портів цінну деревину, так званий корабельний ліс, хліб, мед, хутро, вироби місцевих ремісників, зброю і ін. Наприкінці ХVІІІ початку ХІХ ст. французький принц Шарль-Анрі-Ніколя-Отто де Нассау-Зіген, який був наближеним до Катерини ІІ, зробив блискучу воєнну кар'єру та мешкав протягом довгого часу в с. Тинна (нині Дунаєвецької сільської територіальної громади Дунаєвецького району Хмельницької обл.), навіть, розробив план поглиблення русла річки. Сьогодні узбережжя р. Дністер є олюбленим місцем рекреації як місцевих жителів м. Кам'янець-Подільського (від м. Кам'янець-Подільського до с. Устя лише 12 км.), так і мешканців району, області, країни, багатьох іноземних туристів. Також Дністер є популярним місцем серед місцевих рибалок. Помандрувати рікою можна на прогулянкових теплоходах «Хотин», «Буковина», «Поділля» або на круїзному кораблі «Юрій», що розпочинає хід від с. Раковець Городенківського району Івано-Франківської обл., місткістю до 200 осіб [1, с. 94].

Існує інфраструктурний заклад з однойменною назвою – готельний комплекс «Дністровська Рів'єра», який знаходиться в с. Велика Слобідка Слобідсько-Кульчієвецької сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Комплекс «Дністровська Рів'єра» задовольняє рекреаційні потреби найвибагливіших туристів у пляжному відпочинку, надаючи різноманітні послуги – чисті пісчані пляжі, поступовий вхід у воду, пляжний інвентар, прохолодні чи гарячі напої залежно від сезону рекреації, спеціальні місця для пікніка, гідроцикли і водні лижі, пляжний футбол та волейбол, теніс, дитячі атракціони.

Дністровська Рів'єра пропонує надзвичайно широкий спектр відпочинку – проведення цікавих екскурсій, організація захоплюючих прогулянок на теплоходах, надання площі для проведення змістовних з'їздів, семінарів, конференцій, організація корпоративних заходів, проведення урочистих подій, надання анімаційних послуг, турецька лазня, фінська лазня, сауна.

Готельний комплекс «Дністровська Рів'єра» створює дуже якісний туристичний продукт і пропонує комфортабельні номери, щоденне прибирання в номері, сніданок, включений у вартість номеру, бар та ресторан, що пропонує українську і європейську кухні, а також страви з дністровської риби, зал для проведення фуршетів та банкетів на 140 осіб, цілодобова робота рецепції, кваліфікований менеджмент, стоянку для автомобільного або водного видів транспорту, більярд, привітний персонал.

Варто відмітити, який відпочинок на Дністровській рів'єрі є не тільки пасивним відпочинком. Адже видатних природно-географічних, історико-культурних і етнокультурних туристичних ресурсів уздовж річки предостатньо. Тут можна побачити унікальні острови, скелі, печери, монастирі, замки, а також стоянки первісних людей. Можна зробити зупинку в неповторному м. Кам'янці-Подільському, м. Хотині, Бакоті.

Відпочинок на річках і водоймах зараз стає таким же привабливим, як і на морських узбережжях. Володіючи значним розмаїттям водних об'єктів в Хмельницькій області необхідно розвивати водну рекреацію, де кожний відпочиваючий зможе обрати водно-рекреаційну діяльність в залежності від своїх інтересів і туристичної кваліфікації. У водній рекреації поєднуються елементи активного відпочинку, пізнання, оздоровлення, фізичної культури та спорту. Водна рекреація доступна кожній людині незалежно від віку. Ось чому, туризм на воді поділяє перше місце з пішохідним за кількістю осіб зайнятих в ньому.

**Висновки.** Багатство та унікальність природно-рекреаційних ресурсів в Хмельницькій обл. створює передумови для розвитку курортного господарства, а за рахунок нього й економіки регіону за рахунок їх ефективного використання, дає підстави сподіватися, що на території

Хмельниччини рекреація згодом переросте у потужну індустрію відпочинку, фізичного й духовного відновлення, глибокого національного самоусвідомлення, екологічної освіти і виховання рекреантів, тому рекреаційна сфера повинна бути визнана в області як одна з пріоритетних.

### Список використаних джерел

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Білецька Г. А. Рекреаційні ресурси мінеральних вод Хмельницької області / Г. А. Білецька // Довкілля та здоров'я. – 2008. – № 4. – С. 28-31.
3. Заставецький Б. І., Заставецька О. В., Дітчук І. Л. Географія Хмельницької області. – Тернопіль: орендне п-во «Тернопільська обласна друкарня», 1995. – 96 с.
4. Ковтуник І. І. Орографічні (ресурси рельєфу) рекреаційні ресурси Хмельниччини / Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині: колективна монографія [кол. авторів; за ред.: С. А. Копилов (гол. ред.), С. Е. Баженова (наук. ред.)]. – Кам'янець-Подільський: в-во Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2017. – 168 с.
5. Ковтуник І. І. Рекреаційні ресурси Хмельниччини / Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія [кол. авторів; за ред.: С. А. Копилов (гол. ред.), С. Е. Баженова (наук. ред.)]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун. ім. Івана Огієнка, 2015. – 192 с.

*Today especially grows the importance of regional tourism policy. Regional development strategies areas of the Western Region to 2020, in which Khmelnytska region is included, recognized recreation and tourism as priority components of socio-economic development. It is particularly important that the recreational-tourism potential acts quite an active factor in the development area, and causes additional stimulating effect on transport and technology, infrastructure, services, construction industry and other sectors of the economy. In the Khmelnytska region the foundation of natural potential contents tectonic resources, recreational landscapes, balneological resources, recreational resources, natural protected areas and areas of historical and cultural significance. In this article the resorts of Khmelnytska region on the basis of balneological and climatic resources are investigated.*

**Key words:** resort, balneological resort, climatic resort, resort «Ukraine», resort «Dnistrovska rivyera».

Дата надходження до редакції: 01.05.2019

*Б.О. Опря, кандидат історичних наук,  
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **ОСНОВНІ РИСИ ІННОВАЦІЙНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ В КІНЦІ ХХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

*У статті розглянуто основні риси інноваційного туристичного продукту, котрий створюється на туристичному ринку для задоволення побажань сучасного туриста.*

*Ключові слова: транспорт, туристичний продукт, інновації, пакет, тур.*

Формування основних рис інновацій туристського продукту припало на другу половину ХХ ст. та на початок ХХІ ст. У зазначений період модернізації піддалися всі сфери економіки та безпосередньо галузі пов'язані із туристичним бізнесом: транспорт, готельна і ресторанна справа, індустрія розваг. Найголовнішою інновацією туристського продукту в цей період стає об'єднання усіх видів обслуговування в єдиний пакет, котрий відповідає бажанню туриста.

Важливою складовою будь-якої туристичної подорожі є транспорт. Транспортна революція ініціювала створення особливого продукту туристичного бізнесу – пакетного туру. Зниження вартості туристських перевезень досягалося за рахунок чартерних рейсів, в першу чергу авіарейсів.

Чартер (англ. Charter — зафрахтувати судно) – це рейс за спеціальним замовленням для перевезення пасажирів по заданому маршруту в обумовлений заздалегідь час. Замовником (або консолідатором) чартерного рейсу може бути туристична фірма, велике підприємство, навчальний заклад, суспільно-політична партія і т. д. Регулярні рейси виконуються відповідно до розкладу руху повітряних суден, сформованих перевізником і опублікованих в комп'ютерному банку даних, тоді як чартерні рейси є нерегулярні перевезення, не включені в основний розклад і виконуються відповідно до договору чартеру за затвердженим планом (графіком) чартерних перевезень.

У ціну квитка на регулярному рейсі закладені всі ризики, літак полетить в будь-якому випадку, навіть з єдиним пасажиром на борту. Викуповуючи заздалегідь всі місця в літаку, турфірма бере ці ризики на себе, за оптовий продаж авіакомпанія істотно знижує ціну оренди літака [1].

Вважається, що перший чартерний авіапереліт був здійснений фірмою Томаса Кука в 1927 році для спортивних вболівальників, які прямували з

Нью-Йорка в Чикаго. Однак масове застосування туроператорами чартерних рейсів почалося в 1950-ті роки на основі молодіжного та студентського туризму. Чартерні авіарейси послужили основою переходу туристського бізнесу до формування «пакетних турів», які включали в себе весь комплекс основних послуг: перевезення, розміщення, харчування, розваги тощо. Інколи туристичний продукт асоціюють з поняттям «туристичний пакет» - основним (обов'язковим) комплексом послуг, які надаються в подорожі за індивідуальним або груповим планом, який має серійний характер, пропонується в широкий продаж. Туристичний пакет включає чотири обов'язкових елементи: туристичний центр, транспорт, послуги розміщення, трансфер [2].

Принцип пакетного туру поширився на інші засоби пересування, в першу чергу на автобуси. Виник спеціалізований пакетний продукт – автобусний тур. Кожен турист в зазначеному турі за невеликі кошти може отримати максимальний набір послуг та задовільнити свої пізнавальні потреби [3].

Також важливою особливістю турпродукту в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. є його уніфікація та стандартизація. Туристичний ринок постійно збільшується та змінюється тому виробники туристичного продукту використовують уніфікацію туристичних послуг, щоб знизити витрати, на вартість та залучити більше споживачів. Вивчення ринку споживачів туристського продукту показувало, що значна кількість потенційних туристів мають аналогічні мотивації та вимоги до сервісу, які піддаються стандартизації та класифікації. Об'єктами стандартизації в галузі туризму визначені туристичні послуги та процеси туристично-екскурсійного обслуговування. Стандартизації підлягають усі об'єкти туристичної індустрії: готелі та інші засоби розміщення, засоби транспорту, об'єкти громадського харчування, культурно-розважальні заклади, об'єкти пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного та іншого призначення, а також діяльність усіх туристичних організацій. У будь-якій галузі, де б не проводилася стандартизація, основною вимогою є її системність, тобто забезпечення взаємної погодженості, несуперечності, уніфікації та виключення дублювання вимог. Необхідність і достовірність оцінки якості туристичного продукту активізується через постійно зростаюче залучення країн у міжнародний туристичний ринок. Високий попит на туристичні послуги в усьому світі робить необхідним взаємне визнання результатів діяльності різних підприємств сфери туризму [4].

Туристська індустрія продає «мрію» та «невідчутний продукт» тому логічно, що споживач прагне отримати гарантії вдалого відпочинку: «зірковість» готелю, клас ресторану, фіксований набір послуг. Уніфікований сервіс для масового туриста комфортний тим, що виключає не тільки несподівані приємні враження, а й неприємні сюрпризи. У відповідь на цю тенденцію нові курорти облаштовувалися по сервісному шаблону. Прагнення до зниження цін і масовість породжували безликість,



пакетний принцип розвитку туризму почав показувати і свої негативні сторони. Пошук власного обличчя DESTИНАЦІЯМИ і туроператорами в наш час привів до верифікації традиційних турпродуктів і до появи принципово нових, більш індивідуалізованих пропозицій.

У пошуках індивідуалізації пропозицій істотно розширилася географія туризму. Внаслідок розвитку транспортних засобів переміщення усі найвіддаленіші куточки землі стали доступними для потенційного туриста. Розпочалася спеціалізація туристських регіонів за змістом запропонованих турпродуктів, тобто з'являються нові DESTИНАЦІЇ. Туристська DESTИНАЦІЯ – це вирішальний елемент регіональної туристської системи і суб'єкт управління регіонального розвитку. Її можна сприймати як територію із певним переліком засобів обслуговування й послуг, зручностей для забезпечення всіляких потреб туристів. Інакше кажучи, туристська DESTИНАЦІЯ містить у собі найбільш важливі й вирішальні елементи туризму, необхідні для туристів. Регіон туристської DESTИНАЦІЇ є одним з найважливіших у туристській системі, тому що самі туристські DESTИНАЦІЇ і їхній імідж залучають туристів, мотивують візит, у такий спосіб активізують всю туристську систему. Саме слово «DESTИНАЦІЯ» у перекладі з англійської означає «місцезнаходження; місце призначення». Термін «туристська DESTИНАЦІЯ» було уведено до застосування в сфері управління регіонального розвитку у середині 1980-х рр. [5].

Кожного року туроператори намагаються створити інноваційний туристичний продукт та запропонувати споживачу ті послуги, котрих раніше не було на туристичному ринку. Для реалізації даного задуму досліджуються побажання потенційних туристів через аналіз туристичного ринку та створюються інноваційні туристичні послуги. Надзвичайно популярними на сьогоднішній день серед туристів є екологічні тури. «Незайманих» куточків землі, де «не ступала нога людини», стає все менше. Червона книга зникаючих видів тварин і рослин поповнюється дуже швидко, цивілізація змінює життя всіх народів, навіть ізольованих груп і племен, так що встигнути побачити, те, що зникає є потужною мотивацією для розвитку екологічного туризму. Варіантами таких турів є відвідування національних парків, де існують види зникаючих тварин та рослин. При організації таких турів сучасні турагенства співпрацюють з організаціями із захисту природи і навколишнього середовища. Органічним доповненням туру стає безпосередня участь (справою або грошима) у порятунку зникаючих видів тварин, рослин, збереження навколишнього середовища тощо. Найбільш популярними напрямками екотуризму в світі є: Перу, Індія, Кенія, Еквадор, Коста-Рика та багато інших незайманих людиною природних просторів [6].

Ексклюзивні, екзотичні тури, унікальні індивідуальні маршрути користуються все більшою популярністю, оскільки зростає число людей, які включили подорожі у своє повсякденне життя. Такі досвідчені споживачі мають потребу в незвичайних турах, здатних їх здивувати та

подарувати нові враження. Найбільш популярними напрямками екзотичних турів для туристів є: Сейшельські острови, Таїланд, Занзібар, Полінезія, Малайзія, Домінікана, Мальдіви, Канари. Актуальними для сучасного споживача є ексклюзивні тури з культурно-пізнавальною мотивацією. До них можна віднести досить численні гастрономічні тури та винний туризм. Лідируючу позицію в цьому сегменті займає Франція. Інтерес до культури, історії, традицій та звичаїв країни розглядається через призму гастрономії та культури споживання вина. Такі ексклюзивні тури дуже гнучкі. Вони можуть становити самостійну туристську пропозицію, а можуть бути складовою будь-якого туристичного продукту у вигляді екскурсій.

Останнім часом популярності також набуває креативний туризм основна задача організаторів – не розслабити туристів, а створити для них такі умови, щоб вони змогли відкрити для себе щось нове, зарядитися позитивом, відволіктися від повсякденних проблем. Головна увага приділяється не місцю, куди відправляється група туристів, а враженням, які вони можуть отримати і створенню особливої атмосфери. Одним із популярних на сьогоднішній день нових видів туризму є CouchSurfing. Каучсерфінг – це світова гостьова мережа у вигляді он-лайн сервісу, створена з метою сприяння процесу глобалізації [7].

Його історія починається у 2000 році. Тоді засновник сайту, молодий американець Кейсі Фентон, купив дешевий авіаквиток до Ісландії. Не маючи достатньо грошей на готель, він розіслав близько 1500 листів ісландським студентам з проханням надати нічліг. Незабаром він знайшов нових друзів, які погодилися не просто надати нічліг, а й показати справжній молодіжний Рейк'явік. Після незабутньої подорожі Кейсі зрозумів, що потрібно відкрити можливість подібних пригод і для інших людей. Через три роки була запущена бета-версія сайту, а вже в січні 2004р. сайт [couchsurfing.org](http://couchsurfing.org) став доступний усім бажаючим [8]

Члени світової спільноти CouchSurfing вважають своєю місією «створення надихаючого досвіду» і пропагують спосіб подорожування, який пробуджує в людині природний інтерес дізнаватися про щось нове. Подорожуючи і спілкуючись з місцевими жителями, можна зрозуміти внутрішнє життя країни, навчитися міжнаціональній толерантності і знайти друзів. Відповідно, розширюються рамки сприйняття світу, відбувається безперервний культурний обмін.

Сучасним трендом є і подорожі автостопом – це різновид туризму, мета якого полягає у використанні для пересування попутних автомобілів (безквитковий проїзд у маршрутному транспорті не вважається автостопом, якщо на це не отримано згоду водія, машиніста чи кондуктора). Турист-автостопщик не користується послугами готелів, кемпінгів чи турфірм. Єдиний транспортний засіб – будь-який попутний транспортний засіб, який має вільне місце і можливість безкоштовно підвезти. Ночують такі туристи на природі або у знайомих чи випадкових людей. Стихійне пересування автостопом виникло з появою

автомобільного транспорту на початку ХХ ст. Згодом велику роль у просуванні світового автостопа зіграли хіпі, оскільки автостоп давав їм можливість подорожувати і знайомитися з різними людьми, не витрачаючи грошей, яких у них, зазвичай, і не було [8].

Одним із найкорисніших для мандрівників ресурсом є сайт Hitchwiki.org, який містить карти з кращими місцями для автостопа в усіх країнах світу. Втім, у Західній Європі пересуватись складніше через значну кількість автобанів, на яких заборонено ловити машини. Серед європейських країн перше місце посідає Німеччина. У цій країні позначена 931 точка автостопа. Україна, яка за площею є найбільшою в Європі, в цьому списку займає 30-е місце з 16-ма точками. Вона випереджає лише такі країни, як Молдова, Білорусь та Ліхтенштейн, які поступаються розміром. Щоправда, досвідчені хітч-хайкери кажуть, що не варто повністю довіряти цим картам, адже інформація може виявитись застарілою. Перевірити ці дані краще в додаткових джерелах, таких, як Google maps, де можна визначити стан дороги та приблизний потік машин [9].

Під час фінансової кризи 2007 – 2010 рр. у США, коли люди були змушені скорочувати свої бюджети і, зокрема на подорожі та відпочинок, набув популярності так званий Staycation (daycation, nearcation, домашній туризм). Цей вид відпочинку передбачає організацію відпустки вдома без виїзду за межі звичного середовища проживання, організацію одноденних поїздок з метою огляду місцевих пам'яток, парків, музеїв або участь у певних культурно-спортивних заходах, або поїздки на одну-дві ночі до родичів чи знайомих. При цьому, після встановлення початкової та кінцевої дати проводиться перспективне планування відпустки, розробляється екскурсійна програма та плануються інші заходи. Основна мета – створення відчуття традиційної відпустки. Staycation має свої переваги: немає ніяких витрат на житло (власний дім перетворюється на «готель» з відповідним харчуванням); витрати на транспорт мінімальні, оскільки відвідуються найближчі населені пункти: немає стресів, пов'язаних із традиційними подорожами (пакування валіз, дальні переїзди, очікування в аеропортах). Серед недоліків Staycation: знаходячись близько до місця роботи, людина може піддатися спокусі піти на роботу; важко уникнути повсякденних побутових проблем; відсутність можливості покинути, хоча б на певний період часу, звичне середовище проживання [10]. Проте, питання Staycation як виду туризму досить суперечливе. Адже відомо, що характерною рисою туризму є тривалість подорожі не менше 24 годин, а Staycation не підпадає під цю категорію, оскільки передбачає організацію одноденних поїздок.

Надзвичайно цікавим є туристичний продукт пов'язаний з подієвим туризмом. Основна мета поїздки приурочена до якоїсь події. Унікальні тури, поєднують в собі традиційний відпочинок та участь в самих видовищних заходах планети, котрі поступово завойовують все більшу

популярність. Подієвий туризм – це неперевершена атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подієвого туризму – безліч яскравих неповторних моментів. Це перспективний і динамічно розвиваючийся вид туризму. Цільова аудиторія подієвого туризму – це забезпечені туристи з доходом вище середнього, а також компанії, що складаються з декількох пар [11].

В Україні подієвий туризм почав розвиватися не так давно, а саме з 90-х років ХХ ст. Його поява була зумовлена потребою споживачів у нових емоціях та враженнях. Офіційно туристичні компанії розпочали реалізацію подієвих турів лише в 2002 році. Нині цей вид туризму в нашій країні розвивається досить повільними темпами. Загалом мешканці України подорожують до інших країн, щоб відвідати масштабні події, відомі на весь світ, зокрема Олімпійські ігри, Євробачення, Бразильський чи Венеціанський карнавали.

Отже, основними напрямками інноваційної діяльності в туризмі є розробка нових видів турпродукту, використання нових туристських ресурсів, використання нових технологій у виробництві традиційних продуктів, зміни в організації виробництва та споживання традиційного турпродукту, запровадження нових підходів у маркетингу та менеджменті, виявлення нових ринків збуту та запровадження нетрадиційних варіантів організації дозвілля.

### **Список використаних джерел**

1. Що таке чартерний рейс? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.alltravels.com.ua/2018/01/23/charter-flight/>
2. Зорін І. В., Каверіна Т. П., Квартальнов В. А. Туризм як вид діяльності [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://infotour.in.ua/zorin06.htm>
3. Що таке автобусний тур ? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://aldi-tour.com.ua/ukr/notes/6-Scho-take-avtobusnij-tur.html>
4. Стандартизація та сертифікація туристичних послуг [Електронний ресурс]. Режим доступу : [https://pidruchniki.com/2015060965070/turizm/standartizatsiya\\_sertifikatsiya\\_turistichnih\\_poslug](https://pidruchniki.com/2015060965070/turizm/standartizatsiya_sertifikatsiya_turistichnih_poslug)
5. Семенов В. Ф., Герасименко В. Г., Горбань Г. П., Богадьорова Л. М. Управління регіональним розвитком туризму [Електронний ресурс]. Режим доступу : [http://tourlib.net/books\\_ukr/semenov61.htm](http://tourlib.net/books_ukr/semenov61.htm)
6. Види та місця для екотуризму [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://tursvit.info/vydy-ta-mistsya-dlya-ekoturyzmu/>
7. App Store [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://itunes.apple.com/ru/app/couchsurfing-travel-app/id525642917?mt=8>
8. Малиновська О. Ю., Ісакова А. І. Інноваційні види туризму [Електронний ресурс]. Режим доступу : [file:///C:/Users/1/Downloads/gt\\_2014\\_27\\_8.pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/gt_2014_27_8.pdf)

9. Google maps [Електронний ресурс]. Режим доступу : [www.google.com/maps/](http://www.google.com/maps/)

10. Staycation: как провести отпуск дома или рядом с ним [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://style.rbc.ru/impressions/5b6bfd709a7947c5f6e56291>

11. Бабкін О. В. Спеціальні види туризму [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://infotour.in.ua/babkin09.htm>

*The article considers the main features of an innovative tourist product, which is created on the tourist market to meet the wishes of a modern tourist.*

**Key words:** *transport, tourist product, innovation, package, tour.*

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

**УДК 338.48**

*І.Г. Смирнов, доктор географічних наук, професор,  
академік АН ВО України,  
Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка,  
м.Київ, Україна*

### **ВІРМЕНСЬКА СПАДЩИНА В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ, ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗРОБКИ ТРАНСКОРДОННИХ УКРАЇНСЬКО- ВІРМЕНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ТУРІВ**

*Розкрито особливості вірменського спадку в Україні та Польщі, як ресурсу для розвитку туризму. Охарактеризовано історичні та сучасні споруди вірменського походження у Львові, Кам'янці-Подільському, Івано-Франківську, Білгород-Дністровському, смт Голованівську та Ялті (в окупованому Росією Криму). Відображено вірменську спадщину в Польщі. Запропоновано використання вірменської спадщини в Україні та Польщі для організації транскордонного українсько-польського туру для вірменів – громадян Республіки Вірменія та вірменів – громадян України.*

**Ключові слова:** *вірмени, Україна, Польща, етнічний туризм, ресурсна база, транскордонний українсько-польський тур.*

**Постановка наукової проблеми.** Україна та Вірменія географічно є досить віддаленими країнами, але їх пов'язує не тільки спільне існування у «Радянській імперії», але й тісні економічні та культурні зв'язки протягом більше ніж 1 тисячі років. Вірмени відомі ще з раннього середньовіччя, як організатори транзитної торгівлі та активні учасники відповідних торговельних шляхів в Україні (таких як Галицько-Подільський шлях

Дністром, Соляний чумацький шлях вздовж Дніпра тощо), фундатори вірменських торгівельних осередків (Львів, Кам'янець-Подільський, Білгород-Дністровський, Голованівськ) на цих шляхах, що з'єднували країни Азії (зокрема Близького Сходу) з країнами Західної Європи (зокрема Польщею, Німеччиною тощо). З тих часів в Україні залишилось достатньо багато різноманітних пам'яток вірменського походження, які можуть скласти потужну ресурсну базу для розвитку туризму. Такий туризм може бути орієнтований не тільки на туристів з Вірменії та вірменської діаспори за її межами (де, між іншим, проживає 2/3 вірменів), але й на інших туристів – як українських, так і іноземних. При цьому вірменські історичні релігійні (християнські) та історико-архітектурні пам'ятки відрізняються своїм незвичним східним колоритом, який особливо цікавить туристів. Така ситуація вже нині спостерігається у Львові, Кам'янці-Подільському, де туристичні об'єкти з вірменськими коренями є інтегральними складниками екскурсійних маршрутів у цих містах. З іншого боку, туристичний обмін між Україною та Вірменією нині є мінімальним, що пояснюється, мабуть, складними політичними та соціально-економічними ситуаціями, у яких знаходяться наші країни. Так, останніми роками в'їзного туризму з Вірменії до України не зафіксовано взагалі (зате є трудові мігранти), а з України до Вірменії щорічний туристопотік не перевищує 100 осіб, хоча пропозиції українських турфірм щодо турів до Вірменії в Інтернеті присутні. Зате в Україні існує значна вірменська діаспора, зокрема у Києві, Харкові, Одесі та інших містах (офіційно біля 100 тис., неофіційно біля 500 тис. осіб), що є досить активною і організованою у Спілку вірменів України (зазначимо, що, згідно перепису населення 2001 р., у Вірменії проживало 1633 етнічних українців). Для українських вірменів вірменські пам'ятки, що розташовані на території України та пов'язані з історичними українсько-вірменськими зв'язками та вірменською історією, безперечно являють собою особливу цікавість, отже, на них (вірменське населення України) теж слід орієнтувати інформаційно-рекламне просування туристичної продукції, пов'язаної з вірменським спадком в Україні. Зазначимо, що між Україною та Вірменією укладено Угоду про співпрацю у галузі туризму (1999 р.), є договори про співпрацю між містами-побратимами Єреваном та Києвом (2001 р.), Одесою (2000 р.), а також між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Єреванським державним університетом (1997 р.), Національним технічним університетом України «Київський політехнічний інститут» та Державним інженерним університетом Вірменії (2004 р.). У травні 2013 р. у Єревані було встановлено пам'ятник Т.Г.Шевченку. З вищевикладеного зрозумілою є актуальність статті.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій** з теми статті, показав, що їх небагато. Зокрема, можна відзначити праці таких дослідників як І.Гаюк [1], Я.Дашкевич [2], М.Орлова, С.Редіна, С.Ярьоменко [3], Л.Аветисян [4]. При цьому конкретно туризму присвячена лише одна стаття - М.Орлової,

С.Редіної, С.Ярьоменко [3]. З іншого боку вірменським пам'яткам в Україні приділено досить багато матеріалів у Інтернеті [5;6;7], отже, вони викликають цікавість у туристів.

**Метою статті** є розкриття регіональних особливостей вірменського спадку в Україні та Польщі для розвитку туризму та розробки спільних транскордонних українсько-польських турів для вірменів Республіки Вірменія та України.

**Виклад основного матеріалу.** Вірменія першою серед країн світу прийняла християнство, як державну релігію, отже, вірмени є відданими вірянами Христа. А храми вони мають унікальні, подібні за архітектурними формами незалежно від часу побудови. Більшість вірменських храмів, у т.ч. ті, які збереглися нині в Україні, подібні до еталонних християнських будівель Великої Вірменії, зведених ще у IV-VII ст., зокрема на кафедральний собор в Ечміадзіні. Взагалі в Україні вірмени залишили великий історико-архітектурний спадок, який є значним туристичним ресурсом для розвитку як іноземного, так і внутрішнього туризму. Старовинна культурна нація, яка з давніх-давен роз'їхалася із рідних земель і заснувала свої осередки по всьому світу, мала значні міські громади у полісах Галичини, Поділля, Причорномор'я та Криму. Головним храмом українських вірмен був кафедральний Успенський собор у Львові, а от найгарнішим вірменським храмом в Україні вважається церква у Ялті. Отже, вірменський спадок в Україні найбільш концентровано виражений у Львові, Кам'янці-Подільському, Івано-Франківську, Білгороді-Дністровському Одеської області, Голованівську Кіровоградської області та Ялті (АР Крим, нині окупована Росією) (табл.1).

**Таблиця 1. Регіональні особливості вірменського спадку в Україні, як туристичного ресурсу (авторська розробка за [5;6;7]).**

Місто	Об'єкти					Час спорудження (ст.)
	Вірменська площа (ринок)	Вірменська церква / з дзвіницею	Вірменська вулиця	Вірменський квартал	Вірменські житлові та торговельно-складські будинки	
1. Львів	-	+/+	+	+	+	XIV-XVII
2. Кам'янець-Подільський	+	+(зруйнована)/+	-	+	+	XV-XVII
3. Івано-Франківськ	-	+	-	-	-	XVIII
4. Білгород-Дністровський	-	+/-	-	-	-	XIV-XIX
5. Голованівськ	-	+/-	-	-	-	2003 р.
6. Ялта	-	+/-	-	-	-	поч.XX

**Вірменська громада Львова**, що є однією з найстаріших, віками створювала у місті осередок свого національного життя з унікальною архітектурою і неповторним духом найдревнішої східної християнської культури. Вірмени, вигнані з батьківщини монголо-татарською навалою середини XIII століття і позбавлені державності, знайшли гостинний прихисток на галицькій землі. Одна з найдревніших східних християнських націй принесла до Львова разом зі своїми капіталами творчий пошук і ремісничу вправність ювелірів, шкіряників і гаптувальників. Та найкраще вірмени від віків освоїли купецький фах. Торговельні каравани зі східних країн до Європи були майже цілковито вірменською монополією. Національні громади у стародавньому Львові займали кожна свою територію. Вірмени селилися за мурами міста у північній частині, неподалік центральної Ринкової площі. Тут містився осередок григоріанського єпископства, який підпорядковувався лише голові вірменської церкви – Католикосові усіх вірмен. Світським життям громади керував вїт і рада старійшин. Вірмени для залагодження внутрішніх проблем громади користувалися власним звичаєвим законодавством. Вірмени мали свою школу, шпиталі, бібліотеку, театр, а 1616 р. заснували навіть першу вірменську друкарню. Забудова Вірменського кварталу була своєрідною, з урахуванням тогочасних традицій, зокрема багато будинків до другої половини XVIII століття мали широкі в'їзні брами, у деяких вони збереглися й до сьогодні. Вірмени, відірвані від батьківщини, як люди торгіві і бізнесові, не могли довго зберігати своєї ідентичності. Лише асиміляція була шляхом збереження статків і соціального становища львівських вірменів. 1630 р. вірменський архієпископ Миколай Торосович прийняв католицизм, але на користь цьому народові цей акт не пішов: якщо у середині XVII ст. у Львові мешкало понад дві тисячі вірменів, то на початку XX ст. їх у Львові практично не залишилось, хіба що поляки з полонізованими вірменськими прізвищами. Нова хвиля вірменів у Львові почалася після 1939 р., з приходом радянської тоталітарної влади. Зараз цю громаду у місті складають вірмени, вихідці з різних куточків колишньої радянської імперії – СРСР.

Історія вірменської церкви у Львові почалася у XIV ст., хоча у місті вірмени з'явилися ще у другій половині XIII ст. Їх запросив засновник Львова Данило Галицький. Спочатку вони мешкали біля підніжжя Замкової гори, але пізніше перебрались в околиці Низького замку. З'явився вірменський квартал та вулиця Ормянська (Вірменська польською). А у другій половині XIV ст. (1363-1370 рр.) було збудовано храм Успіня Богородиці. Вірмени відігравали значну роль у житті Львова. Це були майстерні ремісники та знані торговці. Львів для них був дуже зручним містом, адже стояв на перетині двох цивілізацій та значної кількості торгових шляхів із Сходу на Захід (і навпаки). Тому вірменський квартал у Львові поступово зростав. Зростали і запити щодо богослужінь, тому Львів став єпархіальним центром вірменів Русі та Валахії (Румунії) ще у XIV ст.,



а церква Успіня Богородиці стала кафедральним собором. За подальшу історію собор розбудовувався й поступово перетворився на архітектурний ансамбль. 1437-го р. навколо нього звели арочну галерею, у 1571-му поряд з'явилась струнка дзвіниця (архітектор П.Красовський), 1630-го прибудували західну наву, у 1682-му з'явився вірменський жіночий монастир бенедиктинок. У XVII ст. до комплексу собору увійшов вірменський банк, у XVIII – палац архієпископів, пам'ятна колона з фігурою Христофора та дерев'яний вівтар із композицією «Голгофа» (у дворику). Собор є унікальним взірцем вірменської архітектури. Він змурований із каменю і має товщину стін 140 см. Купол собору тримається на пустотілих ребрах, що викладені із обмазаних глечиків (голосників). Весь комплекс собору дуже компактний і ховається серед щільної львівської забудови.

У 1908-1927 рр. відбувалася масштабна реставрація собору Успіння Богородиці. Керував нею архітектор Ф.Менчинський. Тоді було додано західну вхідну частину, стіни апсид храму декорували накладними арками та орнаментами (у дусі давньовірменських). Над навою зробили різьблену дерев'яну стелю, а у бані – мозаїку. Нині похмура таємничість вірменського собору Успіня Пресвятої Богородиці у Львові захоплює і дивує більшість відвідувачів.

**Кам'янець-Подільський** вперше згадується у вірменських хроніках 1062 р., але у самому місті вірмени з'явилися приблизно наприкінці XIV ст. Свій головний храм - собор святого Миколая (Нігола), вони звели у 1495 р, а 1935 р. його знищили комуністи. Зараз можна побачити лише фундамент святині. На щастя, поряд із оточеним муром соборним дворичем збереглася дзвіниця собору – одна з найпотужніших башт Старого міста, а ще поряд, у Миколаївському провулку, знаходиться невеличка Миколаївська церква із триярусною дзвіницею - вона колись теж була вірменською. Дзвіниця Вірменської катедри була зведена 1565 р. зодчим Затіком Григором в стилі раннього Відродження. Дзвіниця має п'ять ярусів, а вхід до неї обрамлений різьбленим кам'яним порталом. На першому ярусі зроблене циліндричне склепіння в апсиді, що знаходиться у товщі східної стіни. Вхід на другий ярус — по зовнішній дерев'яній або кам'яній внутрішній драбинах. Комунікація з іншими верхніми ярусами — дерев'яними драбинами. Третій і п'ятий яруси мають бійниці з розширеними на обидві сторони щокими. П'ятий ярус має чотири наріжні округлі вежки з невеликими баньками, барабани яких відрізняються шатровим завершенням, при цьому кожна з вежок має по три бійниці у кшталті ключа. Висота дзвіниці сягає 38 м. В проекції споруда майже квадратна за розмірами - 11 на 10,7 м. Товщина стін в першому ярусі становить 2,67, у четвертому — 2,03 м. 1958 р. споруду дзвіниці було відреставровано. В інтер'єрі першого ярусу, на стінах і у віконних відкосах, збереглися фрески XVII-XVIII ст., виявлені під час досліджень 1978 р. У 1982 р. завершено роботи з розчищення і закріплення стінопису

фахівцями з Київської реставраційної майстерні. Також дослідникам вдалося встановити подібність архітектурних елементів цієї будівлі з церквою Аменапркіч в Санаїні (Вірменія). 1985 р. під кам'яним мощенням підлоги першого ярусу на глибині 1,8 м виявлено скарб. До складу скарбу входили найцінніші предмети церковного начиння, заховані священиками у 1922 р. Список знайдених предметів нараховував 448 позицій. До найцікавіших знахідок слід віднести церковну чашу, датовану 1581 р. і прикрашену вірменським текстом. Окремі речі зі скарбу. Нині дзвіницю використовують для своїх потреб прочани Вірменської апостольської церкви.

Собор святого Миколая (Нігола) до 1790-р. був кафедральним храмом вірменської громади - саме до цього року вірмени мали у місті своє самоврядування. 1791 р. львівський вірменський архієпископ Туманович переосвятив храм - відтоді він став парафіяльним костелом. Варто нагадати, що вірмени Західної України та Польщі із 1630 р. були в унії із Римом. Їхнім головним центром був Львів, а Кам'янець входив у вірмено-католицьку архідієцезію, тому тодішніх вірмен міста вважали католиками. Нині вірмено-католицька архієпархія у Львові теж існує, але вона є малочисельною (біля 30 осіб), а головною церквою вірмен у світі вважається Вірменська Апостольська церква (їй же передано і головний храм вірмен України - собор Успіння Богородиці у Львові). У 1672 р. під час штурму Кам'янця-Подільського турками вірменський собор було пошкоджено, його відбудували лише у 1756-1767 рр. У період російської влади на Поділлі почалися погані часи для вірменського собору. 1891 р. до Росії вивезли бібліотеку храму - надзвичайно цінні старовинні фоліанти та рукописи, а у 1922 р. храм взагалі закрили. 1935 р. взагалі став останнім роком існування стародавньої святині - його повністю розібрали, залишивши лише фундамент та арочний вхід з боку вірменської вулиці, які можна побачити нині.

Ще один кам'янецький храм, розташований у Миколаївському провулку, має заплутану історію. Більшість джерел називає його вірменською церквою св. Миколая, але це не зовсім правильно, адже тоді, коли церква була вірменською, вона називалася Благовіщенською, а Миколаївською її назвали вже греко-католики. Перший храм на цьому місці вірмени збудували у 1398 р. У 1577 р. церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці відбудували у камені і цей храм служив вірменській громаді Кам'янця аж до 1672 р., доки його не зруйнували турки. На початку XVIII ст. вірменин Богдан Лятинович відбудував храм, але у значно менших розмірах. Після відновлення собору 1767 р. він функціонував, як каплиця. 1811 р. греко-католики, які не мали власної церкви у Кам'янці, виклопотали у вірмено-католицького єпархіального керівництва дозвіл перетворити Благовіщенську каплицю на греко-католицьку церкву та переосвятили її на церкву святого Миколая.

Відразу після заснування **Станіславова (нині Івано-Франківськ)** у місті Потоцьких з'явилися дві конкуруючих громади торгівців і ремісників - євреї та вірмени. Створення вірменської церкви в цьому місті пов'язане з обома цими громадами. А вже у 1663 р. через рік після заснування міста вірмени збудували свій перший храм. Він був дерев'яним і простояв майже сто років. У середині XVIII ст. вірмени відігравали значну роль у житті Станіславова й займали цілий квартал. Вони хотіли мати власний великий мурований храм і його почали будувати 1743 р. Закладку наріжного каменю здійснив власник міста, коронний гетьман Юзеф Потоцький, але офіційний дозвіл на будівництво він видав лише у 1748 р., а будівництво стін почалося ще через п'ять років – причиною був брак коштів. Щоб компенсувати дефіцит коштів, Потоцький видав універсал, за яким змусив єврейську громаду сплачувати щорічно 1000 злотих на будівництво вірменського храму. І вони платили, щоправда, не завжди повну суму, й не завжди вчасно. Невідомо, які важелі застосував Потоцький, але євреї фінансували будівництво собору Непорочного Зачаття Діви Марії вірменської громади до самого закінчення – 1763 р. Собор збудували у стилі європейського бароко, його навіть називали взірцем цього стилю. Сюди перенесли чудотворний образ Божої Матері із старої церкви. Після поділу Польщі й встановлення австро-угорської влади у місті вірмени почали масово переїжджати до Угорщини, у Станіславові їх залишилося дуже мало й храм довелося закрити. Із 1971 р. у приміщенні храму існував музей релігії та атеїзму. Нині вірменський собор Івано-Франківська можна назвати колишнім, адже зараз тут діє Покровський собор Української Автокефальної Церкви. У Франківську його часто називають «блакитна церква».

По-своєму цікавою й однією із найдавніших є церква Сурб Аствацацін (Успіння Богородиці) у **м.Білгород-Дністровському** Одеської обл., хоча, на жаль, вона нині перебуває у поганому стані. Взагалі ця вірменська церква на типовий храм не дуже схожа, адже вона є наполовину підземною і низенькою, довгою, у плані - Т-подібною. Це споруда базилікального типу, збудована із місцевого пісковика. Існує припущення, що цей храм було збудовано греками, як монастирська обитель. Відомий дослідник історії вірменів Молдавії і Румунії Сіруні вказує, що в 1384 р. католикос Теодорос призначив Ованеса єпископом вірмен Львова, якому підпорядковувалися і вірмени Аккермана (колишня турецька назва Білгорода-Дністровського). Зважаючи на те, що храм спочатку призначався для монастирських потреб, вірменська громада добудувала приміщення для проведення ритуальних служб. 1699 р. добудовано вівтарний блок, а 1827 р. - збільшено довжину будівлі із західного боку, зведено західний портик з чотирма колонами, перебудовано південний притвор. Церква набула хрестоподібного вигляду, який зберігся до наших днів.

Наступне українське поселення, де є вірменський спадок, - це **сміт Голованівськ** Кіровоградської обл. Поки що його важко назвати

популярним туристичним центром України, але перспективу ним стати це містечко має. Нині ж єдине, що запам'ятовується туристам після відвідин Голованівська, - розкішний вірменський храм, зведений на кошти віцепрезидента Спільки вірмен України Вачаганом Ростомяном – це вірменська церква Св.Кирила. Отже, Голованівськ все ж таки має шанс привабити не тільки українських, але й іноземних туристів, зокрема з Вірменії, Франції (де значна вірменська діаспора) тощо.

Що стосується **Криму**, то тут існує чимало храмів та інших будівель, збудованих за вірменськими (рідше грузинськими) архітектурними традиціями, зокрема у Керчі, Феодосії, а також у Гаспрі, Ореанді, Лівадії – населених пунктах Великої Ялти, де є храми, зведені не вірменами, але дуже схожі на вірменські. Але найгарнішим вірменським храмом в Україні вважається церква Св. Ріпсіме у **Ялті**, що була зведена на кошти заможного бакинського нафтопромисловця, мецената і вірменина за національністю Погоса Тер-Гукасяна. За основу для церкви Св. Ріпсіме архітектор узяв ескіз однойменного, легендарного для вірмен, храму в Ечміадзіні, але значно переробив його. Хоча існуюча церква Св.Ріпсіме у Ялті нагадує своїми обрисами й деякими деталями вірменську святиню VII ст., але загалом цей храм є унікальним і неповторним, адже відрізняється за масивністю (оригінальний храм більш приземкуватий), кольором (для будівництва використали сірий фороський туф) та декоративним оздобленням. Проект храму був розроблений у 1905 р., його будівництво почалося у 1909 р. й тривало вісім років.

Крім вищезазначених вірменських пам'яток в Україні у статті [3] згадується ще біля 40 об'єктів, що у той або інший спосіб пов'язані з вірменським спадком та об'єднані у два ареали – правобережно-західний та північно-причорноморський. Ураховуючи сучасні реалії, зокрема, російську окупацію Криму, де знаходиться більшість вірменських пам'яток північно-причорноморського ареалу, та порівняно слабкий зв'язок деяких об'єктів на сході України з вірменською історією (це переважно вулиці та провулки у містах, що носять назву «Вірменські»), за нашою думкою, не має сенсу виділяти вищеназвані ареали. Натомість, на підставі маркетингового підходу у туризмі, пропонуємо виділити основні осередки вірменської історії та культури в Україні (а це, власне, і є Львів, Кам'янець-Подільський, Івано-Франківськ, Білгород-Дністровський, Голованівськ), які виступають ресурсною базою відповідного туризму, та головні генератори потоків туристів вірменського походження в Україні, а це міста – центри областей з найбільшою вірменською громадою - Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв [3]. Відповідно концентрувати маркетингово-рекламну компанію з приваблення туристів вірменського походження як з Вірменії та України, а також з інших країн зі значною вірменською діаспорою слід на найбільших осередках вірменської історії, культури, архітектури в Україні (за [3] «вірменських колоніях»), а саме – Львові і Кам'янці-Подільському, де «вірменська

тематика» екскурсій органічно поєднується з загально-туристичним оглядом історичного спадку цих міст, а також відвіданням музеїв, картинних галерей, гастрономічних закладів (ресторанів, кав'ярень, у т.ч. вірменської кухні).

Історія вірменської діаспори в Україні та Польщі дуже сильно поєднана, оскільки за часів першої Речі Посполитої (XIV-XVIII ст.) її східними частинами були нинішня Правобережна Україна, Галичина, Поділля, Волинь, Прикарпаття. Саме ці українські землі і стали місцем, де вірменські мігранти в силу історичних причин і знайшли свою нову вітчизну. Об'єкти вірменської релігії, культури, архітектури збереглися в Україні і Польщі донині і являють собою потужний ресурс для розвитку туризму, у т.ч. етнічного, цікавого як для вірменів з Вірменії, так і вірменів з України, де вірменська громада сягає 0,5 млн чол. Включення вірменських пам'яток Польщі до спільних україно-польських туристичних маршрутів може значно підвищити атрактивність відповідних етнічних турів для громадян Вірменії та громадян України вірменського походження. Якщо вірменські пам'ятки в Україні знайшли відображення в українській туристичній науковій літературі, то про вірменські пам'ятки у Польщі наукових праць в Україні практично немає. Отже, є на часі дослідження вірменської спадщини у Польщі, як туристичного ресурсу, та розгляд Польщі, як дестинації етнічного вірменського туризму у контексті створення, пропозиції та промоції у Республіці Вірменія та в Україні спільного українсько-польського турпродукту з боку українських турфірм.

Вірмени (корінні мешканці Вірменії) є однією з дев'яти державно визнаних національних меншин у Республіці Польща. Одночасно вони, як і вірмени України, становлять частину світової вірменської діаспори, яка складає дві третини від величини населення Республіки Вірменія. Чисельність вірменів у Польщі нині оцінюється в 40-80 тис. осіб, з них 8 тис. становить тзв. «стара еміграція», тобто нащадки вірмен, які прибули до Польщі в XI – XVII ст., а решта – відноситься до тзв. «нової еміграції», яка відбулася після II Світової війни, особливо по розпаду СРСР. Історія появи вірменів на території України та Польщі сягає XI ст., коли завоювання Вірменії та її поділ у 1080 р. був здійснений Візантійською імперією та державою турків-сельджуків. Ця подія спричинила масову еміграцію вірменів, у т.ч. до Давньоруської держави (тобто на територію сучасної України). Наступна хвиля вірменської еміграції до України відбулася у XIII ст. по нападу татаро-монголів. У Польській державі вірмени опинились у XIV ст. після приєднання королем Казимиром Великим Галицької Русі з м.Львовом, де вже існувала значна вірменська колонія. 1356 р. король Казимир своїм указом затвердив права львівських вірменів на свою релігію, самоуправління та суд, а 1367 р. дозволив вірменському єпископу Грегорові виконувати його обов'язки та збудувати кафедральний собор у Львові. Ці королівські привілеї створили підстави правового та політичного перебування вірменів у Польщі. Відтоді їх

чисельність на землях України, захоплених тогочасною Польською державою, зростала, відповідно вони розселилися по інших містах, таких як Кам'янець-Подільський, Бар, Бережани, Тисмениця, Кути, і навіть Казимеж на Віслі, а від XVI ст. – у тзв. «приватних» містах феодалів (Замость, Сандомир, Язловець, Станіславів (нині Івано-Франківськ), Городок, Могилів-Подільський тощо).

Вірмени внесли до польської культури багато нового у різних сферах. Представниками вірменської меншини у Польщі були численні видатні державні діячі, вчені, митці та військові. Зокрема, польські вірмени брали участь у битвах на полях Грюнвальду, Варни, Хотина, Кам'янця-Подільського, Львова, Язловця та Відня. Під час останньої битви у XVII ст. перемога короля Яна III Собеського над турецьким військом була забезпечена за участі як українських козаків, так і п'яти тисяч вірменів. Також під час двох світових війн у XX ст. вірмени воювали, у т.ч. на польському боці. При цьому сильно постраждали представники вірменської церкви, яких переслідували та знищували як за німецької окупації, так і за просовіцької влади у Польщі.

Вірмени, що проживали від XIV ст. у східних (українських) містах Речі Посполитої, зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському, Станіславові (Івано-Франківську), Коломиї, Кутах тощо долучилися до Брестської унії. За оцінками біля 1660 р. Католицький костел вірменського обряду у Польщі нараховував 3500 віруючих, 20 священників та 15 церков. Прихильники унії вірменської церкви з Римо-католицьким костелом у Польщі вже тоді були міцно полонізовані [11]. Серед польських вірменів були як письменники, так і вчені. Так у першій половині XVII ст. був відомий Симеон з Замостя (р.н. 1584), який у вірменській літературі дістав назву Симеон Лехаці («лехаці» вірм. – поляк). На межі XVII-XVIII ст. діяв Степанос Рошка, автор «Хроніки» та «Вірменсько-латинського словника». Польською мовою писав свої твори монах-домініканин вірменського походження Садок Баронч (1814-1892), який опублікував працю «Життя відомих вірменів у Польщі» (Львів, 1856). Більш відомими є вірменські діячі, що зробили внесок у польську культуру, наприклад, поети Ш.Шимонович, брати Ю.-Б. та Ш. Зиморовичи, видатний діяч в галузі освіти та педагог періоду Конституції 3 травня ксьондз Г. Пірамович, а також художник Т. Аксентович (1859-1938), професор Краківської художньої академії. З Краковом був також пов'язаний Я.Яскевич (1754-1809), хімік та природознавець, фундатор Краківського ботанічного саду.

Для туристів-вірменів (як з Республіки Вірменія, так і з України) під час відвідин українського Львова буде цікаво дізнатися, що однією з найвідоміших постатей серед львівських вірменів у першій половині XX ст. був архієпископ львівський обряду вірмено-католицького Ю.Теодорович (1864-1938). Довоєнні джерела характеризують його, як видатного та популярного проповідника. Навіть сьогодні вірмени у Польщі шанують його пам'ять, доказом чого є урочисте святкування 80-тої річниці

його смерті у 2018 р. та видання книги та диску з записом його промов з 1938 р., яке було здійснене коштом «Фонду культури та спадщини польських вірменів». Взагалі у довоєнному Львові вірмени були відомі та шановані. Багато українців та поляків відвідувало місцевий вірменський кафедральний собор, щоб послухати архієпископа Ю.Теодоровича, хоча вони і не належали до вірменської церкви. Також були добре відомі у місті вірменські бали, які організовувались під час карнавалу у залах львівського літературно-артистичного казино (тепер у цій імпозантній споруді знаходиться Будинок вчених).

Під час Другої світової війни вірменська спільнота у Польщі зазнала великих втрат. Польські вірмени були переслідувані як радянською (за інтелігентське походження), так і німецькою (через схожість з євреями) владами. Багато польських вірменів здійснювало героїчні вчинки, наприклад, Д.Каєтанович, останній очільник львівського єпископства Вірмено-католицької церкви, врятував життя сотням євреїв, яким він видавав фіктивні свідоцтва про хрещення; а чимало, як підполковник В.Туманович, долучилися до лав Армії Крайової. Після закінчення Другої світової війни багато польських вірменів разом з польським населенням Волині та Галичини, були переселені на захід та північ Польщі, до тзв. «Повернених земель» (у межах сумно відомої операції «Вісла»).

Тоді ж вірмени, які опинилися у різних містах Польщі, почали об'єднуватись у свої національні організації. Спочатку, згідно з багатовіковою традицією, ці організації утворювались на базі Вірмено-католицької церкви (осередки у Гданську та Глівіце), а пізніше – вже у світських формах. Так, 1980 р. у Кракові було створено «Коло зацікавлених вірменською культурою» при Польському демографічному товаристві. Подібні утворення також з'явилися у Варшаві та Гданську. Нині в Кракові діє також «Товариство вірменської культури». 2006 р. ординатор Вірмено-католицької церкви у Польщі, єпископ Ю.Глемп створив «Фонд культури та спадщини польських вірменів», який нині здійснює активну культурну, наукову, видавничу діяльність та має під своєю опікою численні «арменіки» (об'єкти вірменської культурно-історичної спадщини у Польщі). Після припинення існування СРСР та наступної складної геополітичної та матеріальної ситуації, у якій опинилася незалежна Республіка Вірменія, до Польщі почали прибувати тисячі вірмен у пошуках праці.

Нині територія Республіки Польща поділена на три вірмено-католицькі парафії: 1. Північна парафія з центром у м.Гданську, де діє вірменська церква св. Петра і Павла, та яка включає 9 єпархій. 2. Центральна парафія з центром у м.Варшаві, де знаходиться Ректорський вірменський костел (церква) Res Sacra Miser, та яка охоплює 18 єпархій. 3. Південна парафія з центром у м.Глівіце, де знаходиться вірменська церква св.Трійці, та яка об'єднує 14 єпархій. Крім вищенаведених вірменських церков у Гданську, Варшаві, Глівіце цікавість для туристів також являють будинки вірменських кварталів з хачкарами (вірменськими хрестами,

вирізьбленими на камені) у Замості, Жешуві та деяких інших містах Польщі. У Вроцлаві хачкар знаходиться на Вірменській площі.

Цікавим для туристів з Вірменії та з України (українських вірменів) буде знайомство з вірменськими школами у Польщі. Такі школи нині існують у Варшаві та Кракові у вигляді суботніх шкіл для дітей польських вірменів, де вивчається передусім вірменська мова та література, а також історія, культура, вірменські танці тощо. Заняття проводять дипломовані вчительки, вірменки за походженням.

**Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.** Туристичні зв'язки між Україною та Вірменією на даний час розвинуті недостатньо та не відповідають потужному ресурсному потенціалу для розвитку туризму, який є як в Україні, так і у Вірменії. Щодо України, то цей потенціал слід більш активно рекламувати та просувати не тільки у Вірменії, але й у вірменській діаспорі, що досить потужно представлена в нашій країні та зосереджена, зокрема, у великих містах, таких як Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв та ін. З іншого боку вірменський історико-архітектурний спадок в Україні представлений біля 40 об'єктами, але ті з них які розміщені в Криму (нині окупованому Росією) є досить проблемними для відвідування (наприклад, монастир Сурб Хач, де раніше проводився щорічний фестиваль вірменського мистецтва з однойменною назвою). За цих умов увагу вірмен з України та закордоння – потенційних туристів, яких цікавлять об'єкти вірменської спадщини у нашій країні, за нашою думкою, слід орієнтувати на найбільш цікаві та істотні залишки вірменської колонізації, які нині представлені у двох колись найбільших осередках вірменської цивілізації в Україні, а саме – Львові і Кам'янці-Подільському, де збереглися до нашого часу цілі вірменські квартали з церквами, монастирями, шпиталями, вулицями та площами, що носять назву «вірменські». Тому можливі туристичні маршрути в Україні для представників вірменської діаспори і повинні, за нашою думкою, концентруватися на цих двох містах, при цьому можливі різноманітні комбінації таких турів, наприклад, «Львів – Кам'янець-Подільський», окремо Львів та Кам'янець-Подільський (де вірменський складник входить до загальноміської екскурсії), «Львів - Івано-Франківськ», «Кам'янець-Подільський – Хотин – Чернівці» та ін. Крім України також Польща володіє значними туристичними ресурсами для розвитку етнічного вірменського туризму. Але самі польські дослідники визнають, що відповідний туристичний ресурсний потенціал є більшим в Україні, зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському тощо. Об'єднання цих ресурсів у межах спільного транскордонного українсько-польського туру для вірменів Вірменії та України було б вдалим бізнесовим заходом, який за відповідної маркетингової підтримки та промоції на туристичних виставках у Вірменії, Україні, Польщі, підвищить цікавість до відвідання українських та польських старовірменських пам'яток з боку вірменів (зокрема, громадян Республіки Вірменія), для яких цікавим буде



відвідання як України, так і Польщі, віза до якої є рівнозначною отриманню Шенгенської візи.

### Список використаних джерел

1. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні / І.Гаюк. –Т.1. – Львів: Афіша, 2012. – 980 с.
2. Дашкевич Я.Р. Вірменські колонії в Україні 16-18 ст. // Енциклопедія історії України /Ред.кол.: В.А.Смолій (голова) та ін.: НАН України; Інститут історії України. – Т.1: А-В. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
3. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму України, пов'язані з вірменським народом/ М.Л.Орлова, С.С.Редіна, С.Г.Ярмоменко // Культура народів Причорномор'я. – 2014. - №267. – С.98-104.
4. Аветисян Л.В. Генеза та перспективи розвитку вірмено-українського співробітництва / Л.В.Аветисян // Політичне життя. - 2016. - №4. – С.75-80.
5. <http://ukrainaincognita.com/khramy/virmenskyi-spadok-u-lvovi>
- 6.<http://ukrainaincognita.com/khmelnyska-oblast/kamyanets-podilskyi/kamyanets-podilskyi-virmenska-dzvinysya>
7. <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/armenian-quarter/5567-virmenska-vulica>
8. Смирнов І.Г. Вірменський спадок в Україні, як туристичний ресурс. Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми і перспективи розвитку. Матер. Всеукр.наук.-практ. інтернет-конф. Вип.48. Переяслав-Хмельницький: ДПУ імені Григорія Сковороди, 2019. С.25-32.
9. Смирнов І.Г. Маркетинговий аспект вірменського спадку в Україні, як туристичного ресурсу. Сучасний стан та перспективи розвитку економіки, обліку, менеджменту, фінансів і права. Зб. тез доповідей міжн. наук.- практи. конф. У 7 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2019. Ч.5. С.20-22.
10. Ormianie w Polsce [Електронний ресурс]. URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Ormianie\\_w\\_Polsce](https://pl.wikipedia.org/wiki/Ormianie_w_Polsce)
11. Król-Mazur R. Ormianie polscy i Ormianie w Polsce. [Електронний ресурс]. URL: <https://kuriergalicyjski.com/.../6128-ormianie-polscy-i-ormia>

*The features of the Armenian heritage in Ukraine and Poland as a resource for tourism development are revealed. The historical and modern buildings of Armenian origin in Lviv, Kamyanets-Podilskyi, Ivano-Frankivsk, Bilhorod-Dnistrovskyi, Golovanivsk and Yalta (in the Russia-occupied Crimea) are described. The Armenian heritage is shown in Poland. The use of the Armenian heritage in Ukraine and Poland for the organization of a cross-border Ukrainian-Polish tours for Armenians - citizens of the Republic of Armenia and Armenians - citizens of Ukraine is proposed.*

**Key words:** Armenia, Ukraine, Poland, ethnic tourism, resource base, cross-border Ukrainian-Polish tours.

Дата надходження до редакції: 08.04.2019

*А.Ю. Хоптяр, кандидат історичних наук,  
асистент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

## **РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В КАМ'ЯНЦІ- ПОДІЛЬСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПЕРЕДУМОВИ, ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН**

*Стаття висвітлює передумови та сучасний стан туристичної галузі в Кам'янці-Подільському, який вважається головним туристичним осередком Поділля.*

**Ключові слова:** історико-архітектурні пам'ятки, туристичні потоки, візний туризм, внутрішній туризм, туристичний хаб.

Сьогодні туризм посідає одне із чільних місць в системі світових суспільно-економічних відносин. За визначенням Всесвітньої торгівельної організації, туризм – це діяльність, що пов'язана з переміщенням людини між місцем постійного проживання і проведенням дозвілля. У сучасному світі ця прибуткова галузь економіки набуває важливого значення для господарства окремих регіонів і цілих країн. Вона щорічно зростає на 5 %, і такі темпи за прогнозами аналітиків будуть зберігатись ще щонайменше 15-20 років. Внесок туризму у всесвітній ВВП у 2012-2017 рр. сягнув позначки у 10%, він же створив 290 млн (або ж 10%) робочих місць, обслуговуючи понад 1,2 млрд туристів. Активно розвивається туристична галузь і в Україні. Станом на 2017 р. наша країна займала 88 місце у світовому рейтингу привабливості, а візний туристичний потік налічував 13,3 млн осіб. Одним із системотворчих осередків туризму в Україні є Кам'янець-Подільський, що справедливо носить назву «туристичної перлини Поділля». Дане дослідження торкатиметься, насамперед, оцінки передумов і сучасного стану туристичної галузі в Кам'янці-Подільському, що системно впливає на розвиток туризму усього подільського регіону [2; 16].

Різноманітні регіональні аспекти туризму в Україні досліджує ціла низка науковців, зокрема І. Криховецький, О. Мальська, Л. Черчик, В. Школа, [7, 11, 19] та ін. Специфічні та загальні риси Хмельниччини туристичної вивчають: С. Баженова, О. Гуменюк, О. Костюк, О. Танасійчук тощо. [1; 3; 6; 13] Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, дана тема далека від наукового вичерпання. Таким чином, подальший аналіз тенденцій розвитку туризму в Кам'янці-Подільському є надзвичайно актуальним для визначення викликів та пріоритетів місцевої туристичної галузі в наступні роки.

Кам'янець-Подільський – місто з давніми традиціями гостинності. Уже не одне десятиліття до цієї туристичної перлини Поділля щороку приїздять

сотні тисяч туристів. Такою популярністю Кам'янець користується завдяки низці передумов, що вигідно вирізняють його з-поміж інших міст краю. Загалом, усі передумови можна розподілити на 3 великі групи: природньо-ландшафтні, історико-культурні та інфраструктурні.

Перша група характеризує винятковий природній ландшафт Кам'янця-Подільського. Адже історична частина міста розташовується на скелястому півострові, оточеному унікальним за своєю формою звивом каньйону р. Смотрич, що нагадує грецьку літеру  $\Omega$ . У всьому світі налічується лише чотири міста зі схожим розташуванням на «омегаподібних» річкових мисах. Кам'янець також є частиною Національного природнього парку «Подільські товтри», який у 2008 р. увійшов до переліку «7 природніх чудес України». На його території можна зустріти 145 видів рідкісних рослин і тварин, занесених до Червоної книги України [17].

Друга група передумов є, на наш погляд, визначальною. Вона окреслює історичну спадщину Кам'янця-Подільського як суспільно-політичного, економічного та культурного центру Подільського регіону епох Середньовіччя та Нового часу. В історичній частині міста розташовується Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (НІАЗ), що налічує 145 історико-архітектурних пам'яток. За цим показником Кам'янець займає третє місце серед усіх населених пунктів України, поступаючись лише Києву та Львову. Вражає не лише кількість, але і компактне розташування та винятковість найбільш шанованих туристами пам'яток. Чільні позиції посідає Кам'янець-Подільський замок, що у 2008 р. був проголошений одним із «7 історичних чудес України». Серед інших визначних місць туристичного інтересу також варто згадати Кафедральний костел св. апостолів Петра і Павла, Домініканський костел св. Миколая, комплекс міських укріплень Польської та Руської брам тощо. Сьогодні на території міста діє низка відділів Кам'янець-Подільського Державного історичного музею-заповідника та НІАЗ «Кам'янець», які представлені виставками Магдебурзького права, грошей, старожитностей, галереєю мистецтв, ката і тортур тощо. Функціонує і кілька приватних музеїв, найбільші з яких – «Замки України в мініатюрі», Музей зброї та фортифікацій «Руська брама» та ін. Окремо слід зазначити про культурну спорідненість Кам'янця з історією одразу семи народів, яка сформувала унікальне архітектурне обличчя міста. Недарма Кам'янець-Подільський також називають «містом семи культур», адже його історію творили українці, литовці, поляки, вірмени, євреї, турки та росіяни [4; 17].

Третій комплекс передумов включає в себе усі інфраструктурні фактори, характерні для міста. В наш час Кам'янець-Подільський є зручним регіональним туристичним хабом, неподалік від якого зосереджена значна кількість місць туристичного інтересу: Хотинський замок, Бакотський скельно-печерний монастир, комплекс кришталевих печер біля с. Кривче тощо. Також з радянських часів місту в спадок

дісталась розвинута інфраструктура гостинності. Через Кам'янець-Подільський у 1970-1980-х рр. проходило 2 всесоюзних та 2 республіканських туристичних маршрути, а загальна кількість туристів сягала 500 тис. на рік. Серед об'єктів індустрії гостинності того часу найвизначнішими були туристична база «Подільська» на 700 місць, готелі «Україна», «Смотрич» (нині – готель «7 днів») та ін. [14].

Вищезазначені фактори закладають міцне підґрунтя для росту туристичної індустрії в Кам'янці-Подільському у наш час. Станом на 2018 р. у місті зареєстрована 21 туристична фірма (бл. 15% від загальної кількості суб'єктів туристичної діяльності в Хмельницькій обл.), а екскурсійні послуги надають понад 70 кваліфікованих екскурсіводів. Інфраструктура гостинності налічує 92 засоби розміщення, серед яких понад 20 одиниць – заклади готельного типу. Особливою популярністю користуються готелі «7 Днів» (номерний фонд – 218 од.), «Клеопатра» (83 од.), «Reikartz» (40 од.), «Ксенія» (бл. 50 од.) тощо. Загальна місткість засобів розміщення дозволяє обслуговувати більше 4 тис. туристів щодобово та бл. 1,5 млн осіб щорічно. Звісно, сезонний характер туризму у Кам'янці передбачає значні перепади туристичного потоку в залежності від пори року, адже місцевий туристичний сезон триває лише 6 місяців [15].

Впродовж останніх років відвідуваність туристів у місті коливалася в діапазоні 160-240 тис. туристів на рік. Пікові показники відмічалися у 2008-2010 рр., а також у 2016-2017 рр. Зокрема у 2016 р. до Кам'янця з туристичною метою завітало 248 тис. осіб, що наразі є рекордним показником за останні 25 років. Ці досягнення залишають далеко позаду усі інші міста Поділля, але, звісно, не виглядають захмарними у порівнянні з провідним туристичним центром України – Львовом, який у 2017 р. прийняв бл. 2.1 млн. гостей. Щороку до Кам'янця також прибувають тисячі іноземних туристів. Традиційно, найбільшим попитом місто користується у польських мандрівників (бл. 60% від усіх іноземців), слідом ідуть туристи з Німеччини (11%) та США (8%) [5].

Примітно, що у 2018 р. спостерігався незначний спад туристичної активності у місті, а відвідуваність скоротилась до 228 тис. осіб. Ми схильні вбачати в такій низхідній тенденції ефект від встановлення безвізового режиму з країнами Європейського союзу та зростання питомої ваги виїзного туризму [12].

Загалом, туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського. Лише прямий туристичний збір міста у 2018 р. склав 264 тис. грн., а сума доходів від музейних об'єктів в 2018 р. – понад 5 млн. грн. У 2019 р. очікувана сума туристичного збору сягає понад 1 млн. грн. Загальні ж прибутки від туризму оцінюються в 5% міського бюджету [8].

Підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити, що попри доволі значні здобутки, місцева туристична індустрія зберігає відчутний

нереалізований потенціал. Головними перепонами на шляху розвитку туризму є недосконалість сучасної законодавчої бази, недостатній рівень сервісу, а також низька матеріальна забезпеченість більшості населення. Усі ці чинники відчутно гальмують зростання внутрішнього туризму. Разом із тим, війна на Сході України негативно впливає і на в'їзний туризм, який міг би потенційно приносити місту значні прибутки.

### Список використаних джерел

1. Баженова С.Е. Сучасний стан туристичної галузі в Хмельницькій області / С. Е. Баженова // Вісн. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Економічні науки. – 2013. – Вип. 8. – С. 314-315.
2. Беспала О. А. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туристичного ринку в Україні [Електронний ресурс] / О. А. Беспала // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2017. – № 6 (34). – С. 9- 17. – Режим доступу до журн.: <https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No6/9.pdf>.
3. Гуменюк О.В. Розвиток туризму в Хмельницькій області як складова характеристика міжнародного бізнесу регіону / О.В. Гуменюк // Актуальні проблеми розвитку рекреаційного бізнесу в Україні та підвищення його конкурентоспроможності. – 2014. – С. 27.
4. Заремба О. О. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник [Електронний ресурс] / О. О. Заремба. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://muzeum.in.ua/index/istoriya.html>.
5. Кам'янець туристичний: статистика іноземних туристів [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamanec-turisticnij-statistika-inozemnih-turistiv>.
6. Костюк О.М. Туристичні ресурси і розробка туру Хмельницькою областю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourismbook.com/books/book-42/chapter-1451/>.
7. Мальська М.Я. Основи туристичного бізнесу : навч. посіб. / М.Я. Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух – К. : Центр навч. літ-ри, 2004. – С. 67.
8. Новий туристичний сезон у Кам'янці-Подільському проходитиме під трендом прозорості сплати податків готельєрами та рестораторами [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://km.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/370083.html>.
9. Перспективи розвитку туризму Хмельницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tourism-book.com/books/book42/chapter-1451/>
10. Програма розвитку туризму в Хмельницькій області на 2013– 2015 роки. Затверджено Рішенням обласної ради від 19 червня 2013 року.
11. Розвиток туристичного бізнесу регіону : [навч. посіб.] / за ред. І.М. Школи. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 292 с.

12. Стало відомо скільки туристів відвідали Кам'янець за 2018 рік [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://kp.20minut.ua/Podii/stalo-vidomo-skilki-turistiv-vidvidali-kamyanets-za-2018-rik-10738856.html>.

13. Танасійчук О.Ю. Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини / О.Ю. Танасійчук // Геополітика и екогеодинаміка регіонів. – 2014. – Т. 10., вып. 2. – С. 790-798.

14. Турбаза "Подільська" [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://kamyanec.livejournal.com/77820.html>.

15. Туристична газуль Кам'янця-Подільського, як один із факторів сталого розвитку міста [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: [https://auc.org.ua/sites/default/files/3\\_savchuk\\_turyzm\\_kamyanec-podilskyu-11.pdf](https://auc.org.ua/sites/default/files/3_savchuk_turyzm_kamyanec-podilskyu-11.pdf).

16. У рейтингу туризму Україна посідає 88 місце [Електронний ресурс] / телеканал ЗІК. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: [https://zik.ua/news/2017/04/17/u\\_reytingu\\_turyzmu\\_ukraina\\_posidaie\\_88\\_mist\\_se\\_zvit\\_davosu\\_1081057](https://zik.ua/news/2017/04/17/u_reytingu_turyzmu_ukraina_posidaie_88_mist_se_zvit_davosu_1081057).

17. Фенцур В.В. Становлення історико - архітектурного заповідника [Електронний ресурс] / В.В. Фенцур. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: [http://niazka.com.ua/info/istoria\\_niaz.shtml](http://niazka.com.ua/info/istoria_niaz.shtml).

18. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природногеографічні та економічні аспекти розвитку : [колективна монографія] / за ред. С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженової (наук. ред.)). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Розд. 7. – С. 120-149. 10. Черчик Л. М. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку рекреаційного природокористування в Україні / Л. М. Черчик // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 180–186.

*This article reveals preconditions and modern status of a touristic industry in Kamyanets-Podilsky, which is considered to be the main touristic hub of Podillya region.*

**Key words:** *historical attractions, tourist flows, outer tourism, inner tourism, touristic hub.*

Дата надходження до редакції: 02.05.2019

## Розділ 6.

### Економічна безпека як основа соціально-економічного розвитку

УДК 338.22.021.4

*О.А. Паршина, доктор економічних наук, професор,  
Ю.І. Паршин, доктор економічних наук, доцент,  
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,  
м. Дніпро, Україна*

#### МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

*Зазначено актуальність проблеми дослідження економічної безпеки національного господарства. Визначено основні види економічної безпеки держави. Надано аналіз складових елементів економічної безпеки. Запропоновано використання синергетичного підходу та формування інтегральної оцінки економічної безпеки національного господарства з урахуванням впливу сукупності факторів.*

**Ключові слова:** *економічна безпека, національне господарство, оцінка рівня економічної безпеки, методологічні підходи.*

Від економічної безпеки національного господарства безпосередньо залежить рівень конкурентоспроможності країни та можливість формування умов забезпечення сталого економічного розвитку національної економіки.

Питаннями економічної безпеки соціально-економічних систем різних рівнів ієрархії вчені займаються ще з середини ХХ ст. Зазначимо, що дослідженню проблеми економічної безпеки присвячено значну кількість наукових робіт [1, 2, 4, 5, 8, 9], зокрема слід відзначити праці О. Барановського, Л. Герасименко, М. Єрмошенко, С. Іляшенко, О. Користіна та багато інших. Економічну безпеку вчені досліджують на різних рівнях соціально-економічних систем, зокрема на рівні держави [1, 3, 8], на рівні регіонів [2, 5] та на рівні окремих підприємств [4].

Значну увагу вчені приділяють різним видам економічної безпеки держави [1] та окремим складовим безпеки, зокрема розглядається економічна [1, 2, 9], фінансова [3], продовольча [10] та інші. Враховуючі вагомні результати досліджень сучасних вчених [1, 2, 4, 5, 8, 9 та ін.], доцільно зазначити, що у загальній структурі економічної безпеки системи будь-якого рівня ієрархії можна виділити такі види як техніко-виробнича, технологічна, енергетична, фінансово-кредитна, екологічна, продовольча тощо (рис. 1).

Окрему увагу слід надати методологічним питанням щодо визначення кожної складової та їх адитивного врахування в ході кількісного оцінювання.

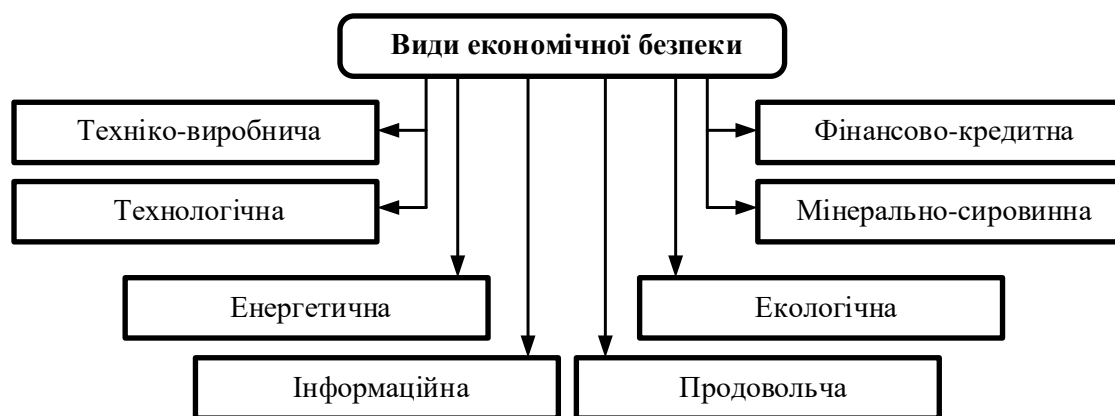


Рис. 1 Види економічної безпеки системи

Техніко-виробничу безпеку системи на рівні держави або системи регіонального рівня необхідно розглядати як здатність промислового комплексу держави або промислового сектору регіонального рівня або підприємства оперативно ліквідувати негативні наслідки у разі виникнення будь-яких негативних ситуацій.

Технологічна складова економічної безпеки повинна зумовлювати такий стан науково-технічного потенціалу системи, який буде гарантувати конкурентоспроможність вітчизняних товарів та послуг на світовому ринку. Ця складова ґрунтується на використанні наукоємної та високотехнологічної продукції, підґрунтям якої у тому числі є самостійна розробка новітніх технологічних рішень та винаходів, які мають забезпечити лідерство у провідних галузях національного господарства. Реалізація технологічної складової є можливим лише за умов інноваційного розвитку реального сектору національного господарства.

Важливою складовою економічної безпеки є енергетична складова, яка передбачає гарантоване забезпечення якісних фізичних поставок енергоносіїв для внутрішнього споживання та усунення негативного впливу можливих коливань цін на них. Основним напрямом роботи повинно бути забезпечення диверсифікованої структури імпорту енергоносіїв та енергоресурсів, а також впровадження та використання енергозберігаючих технологій.

Інформаційна безпека передбачає запобігання несанкціонованому доступу, використанню, розкриттю, спотворенню, зміни, дослідження, запису або знищенню інформації, незалежно від форми її подання.

Фінансово-кредитна складова економічної безпеки може бути визначена як можливість держави, регіону або підприємства отримувати, розміщувати та використовувати вітчизняні й зарубіжні кредити та інвестиції, а також розраховуватися за ними в межах, що забезпечують стійке функціонування національної валютно-фінансової системи та задоволення суспільних потреб в складних економічних умовах з динамічним впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.



Мінерально-сировинна безпека передбачає забезпеченість економіки національного господарства найважливішими видами сировини і мінералами у розмірах, які є необхідними для виробництва конкурентоспроможної продукції та ефективного функціонування системи національного господарства.

Екологічна складова передбачає створення умов запобігання нанесення шкоди галузями економіки навколишньому середовищу та соціуму. Задля її реалізації створюється система екологічної безпеки, на яку покладено функції забезпечення з урахуванням заданого рівня ймовірності щодо допустимого негативного впливу природних та антропогенних чинників на навколишнє середовище, а також на саму людину.

Продовольча складова передбачає забезпеченість національної економіки продовольством у розмірах, необхідних для ефективного функціонування національного господарства. Продовольча безпека повинна забезпечувати стійке виробництво основних продуктів харчування та їх доступність населенню.

Автор наукової праці зазначає [10], що продовольча безпека – це такий стан економіки країни, при якому гарантується стабільне забезпечення переробної промисловості сільськогосподарською сировиною, населення – достатньою кількістю безпечних і повноцінних продуктів харчування з урахуванням отриманих доходів, а також відносна незалежність від імпорту сировини та продовольчих товарів.

Таким чином, економічну безпеку можна розглядати як такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати та забезпечувати стійкість до внутрішніх й зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави. З метою забезпечення відповідного рівня економічної безпеки має бути визначена доцільність заходів та обґрунтовані стратегічні рішення з підвищення ефективності економічного розвитку [7] на будь-якому рівні державного або регіонального управління, що потребує розробки відповідного методичного підходу до кількісної оцінки економічної безпеки.

Проведені дослідження засвідчують, що вітчизняними та зарубіжними вченими розроблено ряд методик щодо оцінки економічної безпеки. Методику розрахунку рівня економічної безпеки України запроваджено на рівні Міністерства економіки України [6]. Методологічним аспектам щодо визначення критеріальних оцінок економічної безпеки держави присвячено монографію Г.А. Пастернак-Таранушенко [8]. У той же час залишаються невирішеними деякі питання методичного характеру, в тому числі такі, що стосуються визначення можливих загроз та формування відповідних індикаторів економічної безпеки. Сучасні умови, в яких функціонують економічні системи або їх підсистеми різного рівня ієрархії, постійно змінюються, що потребує необхідності внесення відповідних змін як до наукових підходів, так і до методик щодо їх оцінювання.

Виділяють різні підходи до оцінки економічної безпеки, зокрема, при розгляді економічної безпеки регіону можна відзначити динамічний, економетричний, макроекономічний, експертно-рейтинговий, економіко-математичний та комплексний підходи [9, с. 26]. Використання динамічного підходу дозволяє здійснити оцінку динаміки розвитку регіону за темпами зростання його основних макроекономічних показників. Макроекономічний підхід дозволяє порівняти основні макроекономічні показники з їх граничними значеннями. Доцільним є використання експертно-рейтингового підходу у разі визначення рейтингових, бальних та експертних оцінок при ранжируванні регіонів за рівнем загроз. Безумовно важливого значення набуває використання економетричного та економіко-математичного підходів завдяки здійсненню кількісного оцінювання на основі багатовимірною статистичного аналізу та визначення наслідків загроз шляхом кількісного виміру шкоди.

В залежності від рівня ієрархії системи, що досліджується, вважаємо доцільним поєднання різних підходів з використанням комплексного [9] та синергетичного підходів [11]. Таким чином, на підставі обраного підходу, або поєднання підходів, має бути сформований методологічний підхід до кількісної оцінки економічної безпеки системи. Зазначимо, що з метою кількісного визначення рівня економічної безпеки має бути запропонована інтегральна характеристика стану економіки відповідного рівня ієрархії соціально-економічної системи національного господарства з урахуванням впливу сукупності економічних, фінансових, політичних, соціальних, технологічних, екологічних та інших факторів.

Рівень економічної безпеки необхідно оцінювати за допомогою сукупності критеріїв і показників. Критерії економічної безпеки мають відображати якісну сторону, на основі якої вибудовується система протидії загрозам економічної безпеки, а показник економічної безпеки пропонується у вигляді кількісної характеристики здатності об'єкта економічної безпеки зберігати стан і протистояти небезпеці можливого недосягнення цілей економічного розвитку за поставленими критеріями.

До критеріїв економічної безпеки можна віднести такі елементи:

- конкурентоспроможність економіки;
- ресурсний потенціал і можливість його розвитку;
- відтворювальний процес і ступінь його технологічної зрілості;
- наука і ступінь її інтеграції у виробництво та інші сфери життєдіяльності суспільства;
- фінансово-кредитна система та її вплив на ефективність використання ресурсного потенціалу;
- незалежність і можливість протистояти зовнішнім загрозам;
- соціально-економічні умови життя суспільства і всебічного розвитку особистості кожної людини;
- відповідність господарського механізму рівню розвитку і якісного стану продуктивних сил;

– ефективність функціонування капіталу і праці, ступінь його відповідності загальносвітовим тенденціям (продуктивність, фондівдача, фондомісткість тощо);

– цілісність території та економічного простору;

– діяльність тіньової економіки тощо.

Процедурі оцінки економічної безпеки передуює етап моніторингу соціально-економічних показників розвитку підсистем та збору необхідних даних. Оскільки економічна безпека відображає рівень захищеності економіки від загроз її розвитку, то логічно в рамках методики оцінки економічної безпеки проводити моніторинг її загроз.

Загальну класифікацію загроз можна представити за наступними критеріями [5, с. 142-145]: визначення місця виникнення загрози (зовнішні, внутрішні), природи, ступеня сформованості (потенційні, реальні), ймовірності реалізації (висока, середня, низька), сфери прояву впливу (міжнародна, політична, економічна, оборонна, соціальна, духовна, науково-технологічна, інформаційна, екологічна тощо), можливості прогнозування, рівня наслідків (глобальні, локальні), величини нанесеного збитку та ступеня суб'єктивного сприйняття.

Взагалі загрози слід класифікувати на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх загроз економічної безпеки можна віднести:

– зовнішньополітичні загрози: територіальний сепаратизм, політичне протистояння з центром;

– валютно-фінансові загрози: відтік валютних коштів, збільшення зовнішнього боргу, нефункціональне використання валютних коштів;

– економічні загрози: витіснення з ринку, втрати зовнішнього ринку, деградація виробничих засобів, криміналізація економіки.

До внутрішніх загроз економічної безпеки можна віднести:

– загрози в реальному секторі економіки: спад виробництва, втрату ринків, втрату основних фондів, відмова від підтримки підприємств, згортання наукових досліджень, скорочення замовлень на високотехнологічних виробництвах, втрату кваліфікованих кадрів;

– загрози в соціальній сфері: зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення, втрату трудових навичок;

– виробничі та енергетичні загрози: відкритість ринку для імпорту, загострення цінових диспропорцій, падіння виробництва енергії, переважання імпортової продукції.

Слід зазначити, що до найбільш суттєвих зовнішніх загроз економічної безпеки слід віднести: відтік капіталу за кордон, кадрового потенціалу, наростання імпортової залежності за багатьма видами сировини та товарів.

У багатьох дослідженнях крім понять загроз, використовуються поняття факторів дестабілізації, небезпек і викликів. Фактори дестабілізації викликають кризові ситуації і загрози економічній безпеці, що знаходить своє відображення в системі кількісних показників

(індикаторів), які у свою чергу реалізуються в економічній безпеці. До факторів дестабілізації відносять:

- спад виробництва і втрату внутрішнього або зовнішнього ринку;
- згортання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, розпад наукових колективів, скорочення замовлень на високотехнологічну продукцію, домінування сировинної галузі;
- втрату продовольчої незалежності;
- зростання безробіття та ослаблення трудової мотивації;
- криміналізацію економіки;
- деградацію природної системи тощо.

Методологію дослідження економічної безпеки територій різного рівня О.М. Дюжилова пропонує виконувати у кілька етапів [5, с. 53-61]:

1. Оцінка загроз економічній безпеці.
2. За підсумками виявлення та проведення оцінки загроз формування напрямків робіт і заходів з їх нейтралізації або зниження ступеня дії.
3. Розробка стратегічних і концептуальних основ розвитку економіки регіону на прогностичний період з урахуванням забезпечення економічної безпеки.
4. Формування сценаріїв розвитку на період прогнозування з урахуванням варіантів розвитку умов зовнішнього середовища.
5. Розрахунок прогностичних значень основних показників і рівнів економічної безпеки за різними сценаріями на різних етапах прогностичного періоду.
6. При необхідності виконання корекції умов прогнозування і планів.

Важливим чинником впливу на економічну безпеку має тіньова економіка – негативне явище що має нечіткі обсяги і не враховується офіційною статистикою. Більш цього можна стверджувати, що це явище складне і багатопланове, а межі цього поняття у різних дослідників суттєво відрізняються. Багато науковців та дослідників надають різні визначення цьому поняттю, але на наш погляд основою у визначенні тіньової економіки є те, що це не контрольовані суспільством виробництво, споживання, обмін і розподіл матеріальних благ. Саме такий підхід повинен бути в основі розрахунків, які повинні виконувати органи статистичних служб, установ чи відділів.

Слід також зазначити, що оцінка економічної безпеки повинна опиратись на моніторинг показників (індикаторів) економічної безпеки. Індикатори економічної безпеки мають відображати рівень загроз економічній безпеці, тобто, через систему індикаторів потрібно здійснювати основний моніторинг економічної безпеки системи, що досліджується. Індикаторами економічної безпеки будемо вважати нормативні характеристики і показники, які в кількісній формі мають відображати рівень загроз економічній безпеці та мають високу чутливість й мінливість, і тому має бути можливість вчасного попередження органів управління про можливі небезпеки у зв'язку зі зміною макроекономічної

ситуації у сфері соціально-економічної політики. За умов запровадження комплексної оцінки, вважаємо за доцільне, враховувати взаємодію індикаторів у сукупності визначених їх функцій, що дозволить здійснити моделювання рівня економічної безпеки та сформулювати наукове підґрунтя обґрунтування стратегічних рішень.

Зазначимо, що взаємодія індикаторів існує завжди, і якщо за певних умов наростання небезпеки показники виходять за встановлені межі, то ситуація набуває такого характеру, що потрібно приймати обґрунтовані рішення. Таким чином найвищий ступінь економічної безпеки досягається за умови, коли вся система показників має знаходитися у межах їх допустимих відповідних значень.

### Список використаних джерел

1. Види економічної безпеки держави [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://simplehomebusinesssystem.com>
2. Дюжилова О.М. Вопросы оценки экономической безопасности региона / О.М. Дюжилова // Региональная экономика: теория и практика. – 2015. – № 14. – С. 53-61.
3. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М.М. Єрмошенко. – К.: КНТЕУ, 2001. – 309 с.
4. Економічна безпека: навчальний посібник / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко. – КНУВС, 2008. – 400 с.
5. Куклин А.А. Экономическая безопасность регионов: теоретико-методологические подходы и сравнительный анализ / Куклин А.А. // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 6–1. – С. 142-145.
6. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ від 02.03.2007 р. № 60 // Міністерство економіки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
7. Паршин Ю.І. Стратегія забезпечення сталого економічного розвитку національного господарства: теорія, методологія і практика: монографія / Ю.І. Паршин. – Дніпропетровськ: Університет імені Альфреда Нобеля, 2016. – 408 с.
8. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія / Г. А. Пастернак-Таранушенко. – К.: Київський економічний інститут менеджменту, 2003. – 320 с.
9. Теория и практика оценки экономической безопасности / под общ. ред. В.В. Карпова, А.А. Кораблевой. – Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2017. – 146 с.
10. Чеботарева М. С. Продовольственная безопасность в России и мире: сущность и проблемы // Молодой ученый. – 2012. – №8. – С. 149-151.
11. Parshina E.A Synergetical approach to the management of product's competitiveness. // Scientific Reports on Recourse Issues 2010. – Freiberg: Technische Universität Bergakademie Freiberg, Germany, Volume 1, 2010. – P. 398-404.

*The relevance of the economic security study of national economy was noted. Basic types of economic security of the state have been identified. The analysis of the economic security components has been given. Synergistic approach to the quantitative estimation has been suggested. Integral estimation forming of economic security of national economy taking into account influence of aggregate factors has been offered.*

**Keywords:** *economic security, national economy, estimation of the economic security, methodological approaches.*

Дата надходження до редакції: 21.04.2019

УДК 316.42:371.2:330.46(477)

**Ю.М. Харазішвілі**, доктор економічних наук,  
старший науковий співробітник,  
головний науковий співробітник відділу проблем  
регуляторної політики та розвитку підприємництва,  
Інститут економіки промисловості НАН України,  
м. Київ, Україна

## **РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА РІВЕНЬ ОСВІТИ - ОСНОВА ІСНУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ**

*Проаналізовано умови існування середнього класу, до яких віднесено достатній рівень життя, високий рівень освіти та незалежна громадянська позиція і політична активність, за якими середнього класу в Україні практично не існує. Запропоновано перелік індикаторів рівня життя та рівня освіти, визначено їх порогові значення та проведено ідентифікацію рівня життя та рівня освіти, що засвідчує їх критично низький рівень. Розроблено стратегічні сценарії розвитку до 2025 р. позицій безпеки для моніторингу наближеності поточних значень індикаторів до бажаних значень сталого розвитку та оцінення ефективності заходів макроекономічної політики.*

**Ключові слова:** *середній клас, рівень життя, рівень освіти, індикатори, порогові значення, інтегральний індекс, стратегічні сценарії*

**Актуальність проблеми.** Узагальнюючи численні визначення, *середній клас* - група людей, що має стійкі доходи (рівень життя), достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб, високий рівень освіти і кваліфікації, незалежну громадянську позицію і займають в суспільстві проміжне становище: між дуже багатими та бідними. Відповідно до сторінки "American middle class" [1], особи, що належать до середнього класу в загальному, мають: *комфортабельні стандарти*

*життя, значну економічну безпеку, чималу робочу автономію та покладаються на свої знання для самозабезпечення.*

Однак, представники середнього класу в Україні, за висловлюваннями фахівців [2-4], жодним чином не відповідають критеріям, встановленим для представників середнього класу демократичних держав світу. Між тим, до середнього класу себе зараховують близько половини українців. Проте, експерти вважають [5], що "...за двома головними ознаками – рівнем життя та рівнем освіти, до середнього класу в Україні можна віднести близько 10 % населення. Якщо ж додати до цього ще один визначальний чинник – політичні вподобання і політичну активність, – то частка українського середнього класу вийде не більшою, ніж 5 %, тобто на межі статистичної похибки”.

У класичному розумінні, у будь-якій розвиненій країні середній клас – рушій зростання потенціалу держави. Але, на жаль, в Україні середнього класу практично не існує. За оцінками Швейцарської фінансової групи (Credit Suisse), щоб належати до середнього класу у Швейцарії, потрібно мати 73,0 тис. дол. річного доходу, США – 50,0 тис., Китай – 28,0 тис., Польща – 25 тис. [6].

За даними експертів, приналежність до середнього класу слід визначати за такими критеріями:

1. Стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних та соціальних потреб;
2. Значний рівень достатку, який дозволяє забезпечувати процвітання власної сім'ї;
3. Наявність особистої власності та достатньої кількості майна;
4. Зазвичай високий рівень освіти;
5. Усвідомлення себе щасливою людиною;
6. Розуміння власного статусу та готовність його відстоювати;
7. Високий рівень соціального розвитку;
8. Висока тривалість життя.

Отже, найголовнішими ознаками існування середнього класу є рівень життя та рівень освіти. Звідси виникає актуальне питання: чи відповідає рівень життя та рівень освіти в Україні економічно розвиненим країнам та якими повинні бути стратегічні значення відповідних індикаторів, щоб відповідати вимогам сталого розвитку?

**Мета статті** - ідентифікація рівня соціальних складових рівня життя та рівня освіти населення України з позицій безпеки та наукове обґрунтування стратегічних орієнтирів їхніх індикаторів в контексті сталого розвитку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Кожна з країн, яка намагається реалізувати стратегію сталого розвитку, в тому числі в соціальній сфері, прагне розробити свій набір індикаторів сталості. Тому більшість науковців на даний час розходяться у поглядах щодо кількості індикаторів та їх змісту. Отже, будь-який наведений перелік соціальних

індикаторів рівня життя та освіти відображає бачення авторів. Більш того, жоден набір індикаторів не може бути досконалим і остаточним, тому потребує подальшого розроблення та удосконалення з плином часу, щоб відповідати конкретним країнам, пріоритетам та можливостям.

З урахуванням викладеного пропонується наступний перелік індикаторів рівня життя [7, с. 10] та рівня освіти [8, с. 160] (ресурсне забезпечення, як однією зі складових рівня освіти) (табл. 1).

Таблиця 1

**Індикатори сталого розвитку рівня життя та рівня освіти\***

Рівень життя	Рівень освіти (ресурсне забезпечення)
1. Рівень використання праці(S <sup>6</sup> )	1. Рівень охоплення вищою освітою, на 10 тис. нас;
2. Рівень оплати праці у випуску (S)	2. Рівень охоплення середньою освітою, % до кількості дітей відповідного віку;
3. Рівень ВВП, створеного тінговою оплатою праці, % ВВП, (D)	3. Рівень охоплення дошкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку;
4. Рівень тінгової зайнятості до загальної, % (D)	4. Рівень державного фінансування освіти, % до випуску;
5. Рівень видатків на освіту до випуску, % (S)	5. Рівень державного фінансування вищої освіти, % до випуску;
6. Рівень видатків на охорону здоров'я до випуску, % (S)	6. Рівень державного фінансування середньої освіти, % до випуску;
7. Відношення середньої ЗП до ПМ (S)	7. Середні витрати на 1 учня (студента), тис. дол.. США за ПКС;
8. Питома вага заробітної плати у структурі доходів населення, % (S)	8. Рівень капітальних вкладень в освіту, % до загальних видатків на освіту;
9. Рівень пенсійних видатків до випуску, % (S)	9. Рівень оплати праці в освіті до випуску;
10. Рівень дефіциту ПФУ до випуску, % (D)	

\* Складено за [7], [8].

Частина індикаторів розраховується за даними Держстату України, інша – є похідними від офіційних статистичних даних та розраховуються за допомогою макроекономічної моделі загальної економічної рівноваги “Альфа” [9].

Для досягнення мети статті застосовується сучасна *концепція сталого розвитку* [10, с. 41-43] позицій безпеки, що “...являє собою управлінську конструкцію, яка містить загальне системне уявлення щодо шляхів переходу від поточного становища об’єкта управління до бажаного”, та включає наступні етапи:

1. Визначення структури сталого розвитку.
2. Визначення меж безпечного існування.
3. Ідентифікація рівня сталого розвитку.
4. Визначення дисбалансів сталого розвитку.
5. Об ґрунтування стратегічних орієнтирів сталого розвитку.

<sup>6</sup> S – стимулятор, збільшення якого бажано; D – де стимулятор, зменшення якого бажано.



6. Визначення впливу загроз та розроблення інституційних заходів.

Визначення меж безпечного існування є найважливішим етапом обґрунтування вектору порогових значень<sup>7</sup>, порівняння з якими інтегрального індексу переводить поняття “розвиток” в поняття “безпека” [10, с. 70-72].

З урахуванням виявлених недоліків існуючих підходів [10, с. 72-81] запропоновано методологію інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки (держави, регіону, підприємства), яка використовує: форму інтегрального індексу – *мультиплікативна*, метод нормування – *комбінований*, вагові коефіцієнти – *динамічні*: на основі застосування методу “Головних компонент” та методу “Ковзної матриці”. Використовуючи запропонований підхід, отримаємо динаміку інтегральних індексів рівня життя та рівня освіти у порівнянні з інтегральними пороговими значеннями (рис. 1).

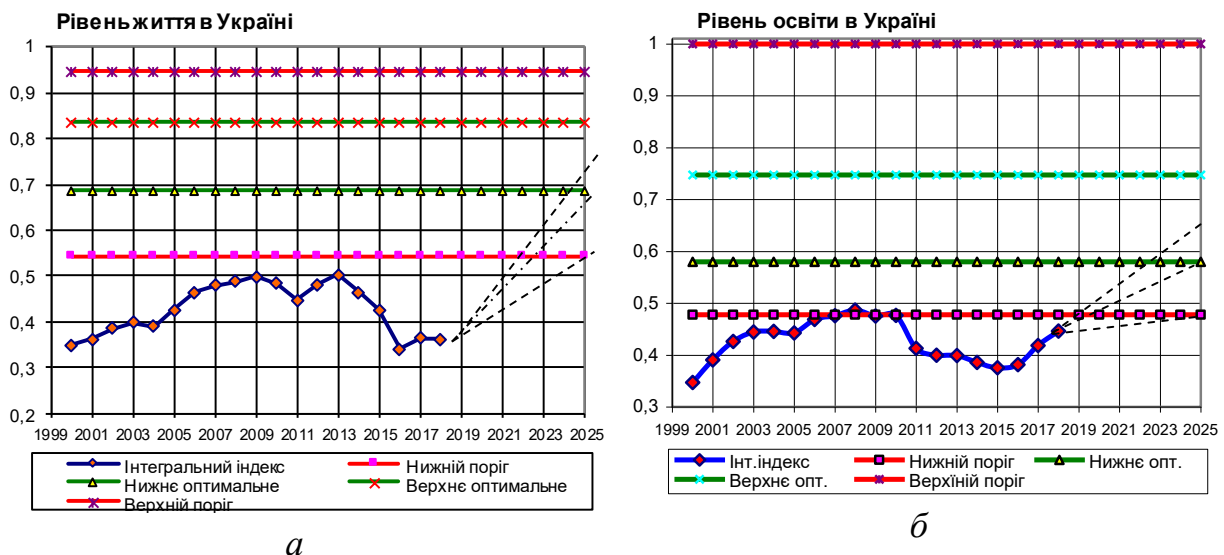


Рис. 1. Динаміка інтегральних індексів рівня життя та рівня освіти в Україні (пунктиром – стратегічні цілі).

Як бачимо з розрахунків, як рівень життя, так і рівень освіти знаходяться нижче нижнього порогового значення, що свідчить про реальний стан загроз: з десяти індикаторів рівня життя сім знаходяться у критичній зоні (нижче нижнього порогу), а з восьми індикаторів рівня освіти – шість у критичній зоні. Найголовнішими загрозами рівня життя та рівня освіти за вагомістю впливу та віддаленістю від точки сталого розвитку є наступні (табл.2), що визначені через розрахунок коефіцієнтів еластичності:

<sup>7</sup> Вектор порогових значень: нижнє критичне, нижнє порогове, нижнє оптимальне, верхнє оптимальне, верхнє порогове, верхнє критичне.

Таблиця 2

**Найважливіші загрози рівня життя та рівня освіти\***

Рівень життя	Рівень освіти (ресурсне забезпечення)
1. Рівень оплати праці у випуску.	1. Рівень фінансування освіти загалом.
2. Рівень офіційного ВВП, створеного тіньовою оплатою праці.	2. Рівень фінансування вищої освіти.
3. Рівень видатків на охорону здоров'я.	3. Рівень оплати праці в освіті.

\* Розрахунок автора

Критично низький рівень життя та рівень освіти населення України не дає можливості відродитися середньому класу - рушію зростання потенціалу держави. За висловлюванням директора соціологічної служби Центру Разумкова Андрія Биченко [5]: "...Викривлена система української економіки, де лівова частка виробництва зосереджена в руках великого і дуже великого бізнесу, а більша частина населення працює або на нього, або на державу, яка виплачує мізерні зарплати своїм службовцям (заробітна плата доктора наук дорівнює заробітній платі прибиральника на трамвайній зупинці), зумовлює і викривлену систему розподілу суспільства за класами". Тому середній клас тікає за межі України у пошуках гідної оцінки своєї кваліфікації.

Таблиця 3

**Стратегічні значення індикаторів рівня життя за сценаріями розвитку у 2025 р. \***

Показник	Реалістичний сценарій	Оптимістичний сценарій	Повноцінний сталий розвиток
1. Рівень використання праці	0,8176	0,8884	0,94
2. Рівень оплати праці у випуску	0,2163	0,2693	0,29
3. Рівень офіційного ВВП, створеного тіньовою оплатою праці, %	29,025	19,42	6,50
4. Рівень тіньової зайнятості, %	20,57	13,94	12,5
5. Рівень видатків на освіту, %	2,73	3,78	3,35
6. Рівень видатків на охорону здоров'я, %	2,77	4,60	5,6
7. Відношення ЗП до прожиткового мінімуму, %	5,59	6,28	5
8. Питома вага ЗП у структурі доходів населення, %	42,25	48,06	55
9. Рівень пенсійних видатків у випуску, %	5,53	6,83	8,0
10. Рівень дефіциту (-) / профіциту (+) ПФУ у випуску, %	-1,53	-1,15	-0,94

\* Розраховано автором.

Головною метою соціальної політики, а також її складових (в тому числі освіти), є досягнення сталого розвитку. Стратегічне бачення сталого

розвитку передбачає спочатку визначення: на якій відстані від бажаного рівня розвитку знаходяться індикатори рівня освіти. Критерієм досягнення рівня сталого розвитку є середнє значення між нижнім та верхнім оптимальними значеннями – *гомеостатичне плато* [10, с. 195], у межах якого існує негативний зворотній зв'язок та забезпечуються найкращі умови існування динамічної системи. Визначено такі сценарії розвитку (див. рис. 1 ): реалістичний – досягнення рівня нижнього порогового значення; оптимістичний – досягнення рівня нижнього оптимального значення; повноцінний сталий розвиток – досягнення рівня середнього оптимального значення.

Знання стратегічних цілей обумовлює необхідність вирішення завдання декомпозиції інтегрального індексу, тобто синтезу необхідних значень складових та їх індикаторів для знаходження інтегрального індексу в заданих межах методом адаптивного регулювання [10, с. 83-89] (табл. 3,4).

Таблиця 4

**Стратегічні значення ресурсних індикаторів рівня освіти України за сценаріями сталого розвитку у 2025 р.\***

Показник	Реаліст. сценарій	Оптиміст. сценарій	Повноц. сталий роз.
1. Рівень охоплення вищою освітою, на 10 тис. населення.	372,80	421,20	375
2. Рівень охоплення середньою освітою, на 10 тис. населення.	1015,46	1270,86	1497,5
3. Рівень охоплення дошкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку.	57,26	63,17	85
4. Рівень державного фінансування освіти, % до випуску.	2,65	3,33	3,35
5. Рівень державного фінансування вищої освіти, % до випуску.	0,5854	0,8109	0,86
6. Рівень державного фінансування середньої освіти, % до випуску.	1,2194	1,3906	1,415
7. Середні витрати на 1 учня/студента, тис. 467дол. США за ПКС.	4,504	6,147	11,1
8. Рівень капітальних вкладень в освіту, % до загальних видатків на освіту.	3,151	4,513	9,95
9. Рівень оплати праці в освіті у випуску.	0,1864	0,2255	0,29

\* Розраховано автором.

Стратегічні орієнтири ресурсних індикаторів рівня освіти по кожному року прогнозування, що визначені з урахуванням чутливості впливу кожного окремого індикатора на інтегральний індекс, є, по-суті, стратегічним планом на середньо-, або довгострокову перспективу. Визначені стратегічні орієнтири рівня освіти на рівні ресурсних індикаторів необхідні для порівняння з фактичними значеннями

індикаторів при моніторингу, для визначення наближеності до бажаних показників сталого розвитку та ефективності заходів макроекономічної політики.

### **Висновки.**

1. В Україні немає національної системи моніторингу рівня життя та якості освіти, основним завданням якої є формування об'єктивної системи індикаторів, їх обрахунку, наукового обґрунтування меж безпечного існування – вектору порогових значень, тобто освітніх й життєвих стандартів з урахуванням досвіду економічно розвинених країн, *ідентифікації* рівня якості життя та освіти – інтегрального оцінювання, *стратегування* – наукового обґрунтування стратегічних орієнтирів на середньо- та довгострокову перспективу.

2. Запропоновано перелік індикаторів рівня життя та ресурсних індикаторів рівня освіти України, визначено їх динаміку та вектор порогових значень з урахуванням досвіду економічно розвинених країн, що є необхідною умовою для подальшої ідентифікації та стратегування рівня життя та рівня освіти.

3. Проведено ідентифікацію рівня життя та рівня освіти через визначення динаміки інтегральних індексів за сучасною методологією оцінювання з динамічними ваговими коефіцієнтами, що засвідчує їх критичний стан за всі роки існування незалежної України.

4. Визначено вагомість впливу загроз на рівень освіти через розрахунок коефіцієнтів еластичності, якій засвідчує три пріоритетних напрямку впливу: *для рівня життя*: рівень оплати праці у випуску, рівень офіційного ВВП, створеного тіньовою оплатою праці, рівень видатків на охорону здоров'я; *для рівня освіти*: рівень державного фінансування освіти загалом, рівень державного фінансування вищої освіти та рівень оплати праці в освіті, що становлять загрозу національній безпеці країни.

5. Критично низький рівень оплати праці, низький рівень видатків на охорону здоров'я, освіту та високий рівень тінізації економіки і зосередженість лівової частини виробництва в руках олігархату заважають економічному зростанню України та не сприяють відродженню середнього класу – головного рушію зростання потенціалу держави.

6. Розроблено стратегічні сценарії розвитку рівня життя та рівня освіти за реалістичним, оптимістичним та сценарієм повноцінного сталого розвитку з науковим обґрунтуванням відповідних стратегічних орієнтирів індикаторів до 2025 р. для моніторингу наближеності поточних значень індикаторів до бажаних значень сталого розвитку та оцінення ефективності заходів макроекономічної політики.

### **Список використаних джерел**

1. Dennis, Gilbert (1998). *The American Class Structure*. New York: Wadsworth Publishing. [ISBN 0-534-50520-1](#).

2. Лібанова Е.М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. *Ukr. socіum*, 2003, № 1(2). С. 146-164.
3. Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // *Україна-2002. Моніторинг соціальних змін*. - К., 2002. - С. 60-79.
4. Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // *Україна-2002. Моніторинг соціальних змін*. - К., 2002. - С. 46-59.
5. Зануда А. Середній клас в Україні: нечисленний і невливовий. *BBC Україна*, 5 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604\\_ukraine\\_middle\\_class\\_az](https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az)
6. Чорна Н. Середній клас України: відновити втрачене. *Finance.ua*. 14.09.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.finance.ua/ua/news/-/410426/serednij-klas-ukrayiny-vidnovyty-vtrachene>
7. Харазішвілі Ю.М. Методологічні підходи до оцінки рівня економічної безпеки держави. *Наука та наукознавство*. 2014. № 4. С. 44-58.
8. Харазішвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість життя в системі соціальної безпеки. *Економіка України*. 2018. № 11-12. С. 157-171.
9. Харазішвілі Ю.М., Любич О.О. Системне моделювання соціально-економічного розвитку України. *Банківська справа*. 2006. № 3. С. 46-65.
10. Харазішвілі Ю.М. Системна безпека сталого розвитку: інструментарій оцінки, резерви та стратегічні сценарії реалізації. *НАН України, Інститут економіки промисловості*. Київ, 2019. – 304 с.

*The conditions of the existence of the middle class, which include a sufficient standard of living, a high level of education and an independent civic position and political activity, according to which the middle class practically does not exist in Ukraine, is analyzed. The list of indicators of the standard of living and level of education is offered, their thresholds are defined and identification of the standard of living and level of education is determined, which testifies to their critically low level. Strategic development scenarios for 2025 to develop security positions to monitor the proximity of current indicators to the desired values of sustainable development and to assess the effectiveness of macroeconomic policies.*

**Key words:** *middle class, standard of living, level of education, indicators, thresholds, integral index, strategic scenarios*

Дата надходження до редакції: 24.04.2019

*А.В. Цедрик, младший научный сотрудник, аспирант,  
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,  
г. Минск, Республика Беларусь*

## **АНАЛИЗ ПОТЕНЦИАЛА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ МЕСТНЫХ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В БЕЛАРУСИ (ГОРЮЧИЕ СЛАНЦЫ, БУРЫЕ УГЛИ, ТОРФ)**

*У даній статті розглянуто потенціал використання низки місцевих паливно-енергетичних ресурсів, на яких концентрують свою увагу органи державного управління. Торф, горючі сланці і бурі углі здатні успішно увійти до складу мінерально-сировинної бази країни і почасти вирішити питання нестачі власної енергії. Грамотний економічний прорахунок, наявність висококваліфікованого персоналу, наявність техніки і чітко вивірене рішення по залученню прямих іноземних інвестицій здатні вирішити дану задачу.*

***Ключові слова:** аналіз використання, ефективне паливо, паливно-енергетичні ресурси, необхідні інвестиції.*

Десятилетиями энергетика Республики базируется на импортируемом высококачественном топливе. Из местных видов топлива (далее – МВТ) в энергетический баланс вовлечены только нефть, торф и дрова. Следует отметить, что в структуре МВТ Беларуси более 50% приходится на долю горючих сланцев. Горючие сланцы по своим качественным характеристикам не являются эффективным топливом, в первую очередь, из-за высокой зольности (более 80%) и низкой теплотворности. Запасы бурого угля также не используются чаще из-за низких качественных свойств, больших затрат на добычу и охрану окружающей среды [1].

**Актуальность работы** обусловлена тем, что в Республике Беларусь значительное внимание уделяется рациональному использованию минеральных ресурсов как основе материального производства и национальной безопасности страны. Экономика Беларуси обеспечена собственными топливно-энергетическими ресурсами (далее – ТЭР) лишь на 15 %. Поэтому одним из перспективных направлений в целях снижения зависимости от импорта ТЭР, обеспечения энергетической безопасности, повышения энергоэффективности может стать использование горючих сланцев, запасы которых значительны на территории Беларуси. Так, в соответствии с Концепцией национальной безопасности Республики Беларусь в составе основных угроз выделяются истощение минеральных ресурсов, низкий уровень самообеспечения ресурсами, недостаточное развитие систем учета природных ресурсов. Стратегия развития геологической отрасли и интенсификации освоения минерально-сырьевой базы Республики Беларусь до 2025 года предусматривает развитие экономического механизма ресурсопользования, а также разработку системы экономических показателей, позволяющих оценить эффективность вовлечения полезных ископаемых в

хозяйственный оборот, повышение экономической ответственности в принятии соответствующих управленческих решений.

На изменение объема и структуры ТЭР большое значение оказывает проводимая страной политика в области энергосбережения и стимулирования потребления использования местных и возобновляемых источников энергии (далее – ВИЭ). Страной достигнут значительный прогресс, однако многое еще предстоит сделать, в первую очередь, в создании системы экономических стимулов и институциональной среды, поддерживающей энергосбережение и частных инвесторов, работающих с ВИЭ [2, с.2].

**Основной целью** работы является анализ ряда местных видов топлива, являющихся наиболее перспективными для вовлечения в топливно-энергетический баланс Республики Беларусь с учетом повышения цен на важнейшие мировые энергоносители и изменением ее рыночной конъюнктуры.

**Основными задачами**, поставленными в данном исследовании, является анализ:

-объема запасов ряда местных видов топливно-энергетических ресурсов (горючие сланцы, бурые угли, и топливного торфа) в Беларуси, динамики добычи – в отношении торфа топливного;

-перспектив использования для энергетических целей горючих сланцев и бурых углей в Республике Беларусь;

-для топливного торфа – объемов и доли использования торфа и торфяных брикетов в топливно-энергетическом балансе страны.

Исходя из табл. 1, можно сделать вывод, что основу топливной и энергетической промышленности Беларуси составляет нефть (импортируемая в основном из Российской Федерации). Из местного сырья следует традиционно отметить залежи торфа. А бурый уголь и горючий сланец не вовлечены в народнохозяйственный комплекс страны. В современных общемировых социально-экономических и геополитических условиях следует снова пересмотреть сценарии развития некоторых альтернативных вариантов добычи и использования группы полезных ископаемых, имеющих в своём составе полезную энергию.

**Табл. 1 – Состояние минерально-сырьевой базы Беларуси на 2017 год**

Полезные ископаемые, наименование	Количество месторождений, в шт.		Балансовые запасы, млн. т.
	Разведанные	Разрабатываемые	
Нефть	78	54	55,6
Уголь бурый	4	-	144,7
Горючие сланцы	2	-	422,3
Торф	72	50	160,6

Источник: Стратегия развития геологической отрасли и интенсификации освоения минерально-сырьевой базы Республики Беларусь до 2025 года [3].

**Табл. 2 – Производство (добыча) природных видов топливно-энергетических ресурсов 2012-2017 гг.**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Торф топливный, тыс.т.	2679	2269	1433	1000	1457	2045

Источник: по данным Национального статистического комитета Беларуси [3].

Если брать во внимание данные Стратегии развития геологической отрасли и интенсификации освоения минерально-сырьевой базы Республики Беларусь до 2025 года, составляют порядка 160 млн.т. Учитывая среднюю добычу торфа за последнее десятилетие (в размере 2 млн.т.), их запасов может хватить приблизительно на 70-80 лет непрерывной добычи (производства).

Исходя из таблицы 3 можно сделать заключение, что за последние 5-6 лет добыча торфа топливного, выраженного в тысячах тонн условного топлива, сокращалась. Только в 2017 году она возросла в абсолютном и относительном выражении. Доля торфа топливного по отношению ко всему валовому потреблению ТЭР колебалась приблизительно в пределах 1–2 %. Наибольший абсолютный показатель был продемонстрирован в 2012 году, наименьший – в 2015 году. Показатели различаются более чем в 2,6 раза. Данную ситуацию можно объяснить общим падением в период кризисной нестабильной ситуации (конец 2014 – 2016 гг.) на рынке потребления и производства практически всех видов ТЭР.

**Табл. 3 – Производство торфа топливного и его доля, выраженная в процентах (в %) от валового потребления топливно-энергетических ресурсов в Республике Беларусь (тысяч тонн условного топлива; в угольном эквиваленте)**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Производство (добыча) торфа топливного	911	817	487	340	495	654
Валовое потребление топливно-энергетических ресурсов (ТЭР)	43553	38753	39514	36270	35805	36851
Доля, в %, пр-ва торфа топливного от валового потребления ТЭР	2,09	2,11	1,23	0,94	1,38	1,77

Источник: разработка автора по данным Национального статистического комитета Республики Беларусь [4].

Что касемо месторождений *бурых углей* Беларуси, то они расположены в Припятском Полесье. *Прогнозные запасы составляют более 1,5 млрд. т., в том числе разведанные (балансовые экономически целесообразные) - в 145 млн. т.* Житковичское, Бриневское (Петриковский район) и Тонежское (Лельчицкий район) являются детально разведанными месторождениями.



Залежи угля не разрабатываются, т.к. уголь залегает на большой глубине, имеет малую мощность пластов и невысокое качество. Заявленными потребителями продуктов переработки бурого угля данных месторождений являются концерн «Белнефтехим», а также многие предприятия Министерства энергетики Беларуси. Себестоимость добычи 1 тонны бурого угля на этих объектах составляет 13,5 долларов [1,5].

Высокие ожидания связаны также с Букчанским (Лельчицкий район) и Приболовичским месторождением. В будущем оно будет иметь промышленное значение. Суммарные ресурсы данных месторождений около 450 млн. т. По анализам геологических материалов, усреднённые качественные характеристики бурых углей Бринёвского месторождения соответствуют требованиям, которые предъявляются по техническим условиям, как к энергетическим топливам, так и к исходному сырью для изготовления буроугольных брикетов [5].

Самый вероятный способ переработки бурых углей – сжигание для нужд энергетики, а именно для выработки тепла или электроэнергии. Сжигание одного килограмма бурых углей позволяет получить в среднем от 23 до 27 МДж (6,4–7,5 кВт\*ч) электроэнергии или 2,0 кВт\*ч электричества (при КПД 30 %).

Эффективность бурых углей Беларуси применительно к нуждам энергетики при их сжигании в котлах с кипящим слоем довольно высокая. Наиболее перспективным является двухстадийное сжигание — с генерацией и последующим дожиганием полученных углеводородных газов.

Однако из недр будет извлечено и захоронено в отвалах примерно 35 млн. т. горной массы (в соответствии с коэффициентом вскрыши, равным 3–4). Это серьёзным образом повлияет на экологию региона. Поэтому целесообразно рассмотреть применение технологии скважинной газификации бурого угля (по месту его залегания в литосфере) — ПГУ. Данная технология применяется для разработки угольных пластов со сложными горногеологическими условиями залегания, при этом совмещаются процессы обогащения угля, его переработка и получение готового продукта в виде газовых смесей [6].

Так, основными характеристиками качества углей, определяющими их энергетическую пригодность, являются: низшая удельная теплота сгорания горючей массы топлива –  $Q_n$ , ккал/кг, низшая теплота сгорания рабочего топлива –  $Q$ , ккал/кг, влажность –  $W_p$ , зольность –  $A_p$ , %, и выход летучих веществ –  $V$ , %.

Бурые угли, добываемые на территории СНГ, имеют достаточно широкий диапазон значений данных качественных показателей:  $Q_n = 5560–6900$  ккал/кг;  $W_p = 14–13$  %;  $A_p = 7,2–38,4$ %;  $Q_n = 1500–4350$  ккал/кг;  $V = 34–60$ %. По техническим условиям и внутриведомственным нормам средняя зольность бурого угля, подлежащего брикетированию, не должна превышать 30%, а для нужд энергетики – 35%, рабочая влажность исходного угля должна быть не более 55–59%, выход летучих веществ

должен быть не менее 55–59%, а удельная теплота сгорания горючей массы должна находиться в пределах 6000–6450 ккал/кг.

Добыча бурых углей может осуществляться шахтным и открытым способами, а также с применением технологии подземной газификации. Наиболее целесообразным, в том числе и с экологической точки зрения, является шахтный способ.

Для получения объективной и высокоточной информации, в том числе и для необходимого объема геологического материала для лабораторных исследований, РУП «Белгеологией» на месторождениях бурого угля Беларуси для получения кернов было пробурено 25 скважин. Средняя глубина составила 90 м, общий метраж – 2250 м. С целью проведения лабораторных исследований термохимического разложения бурого угля на жидкие и газообразные углеводороды в Институт проблем использования природных ресурсов и экологии Национальной академии наук Беларуси было отправлено 2,5 тонны бурых углей. Лабораторные эксперименты, проведенные на бурых углях, показали, что термическое разложение при температуре 600 °С данного вида полезных ископаемых для Бриневского месторождения обеспечивает выход жидких углеводородов в объеме 17–21%, газообразных — 19–22%, а полукокса — около 60%.

Что касается бурых углей Лельчицкого угленосия, то по данным Института природопользования НАН Беларуси И.И. Лиштваном и П.Л. Фалюшиным проведено предварительное исследование их качественных характеристик. Исследование показало, что влажность лельчицких бурых углей не требуют дополнительной подсушки при сжигании и энерготехнологической переработке, зольность этих углей составляет в среднем 30%, выход летучих веществ – 25-40% в расчёте на сухое вещество; низшая теплота сгорания – 4100 ккал/кг; выход гуминовых кислот – около 10% на органическое вещество, что свидетельствует о высокой степени метаморфизма. С экономической точки зрения эти данные мало о чём скажут. Эти данные, скорее, охарактеризовали возможности буроугольных проявлений одного конкретного месторождения [7].

На развитие инновационных технологий недропользования бурых углей Белорусского Полесья наибольший интерес вызывают экономические показатели, выдвигаемые заказчиком. Так, по Бриневскому месторождению капитальные затраты (имеются в виду суммарные инвестиции в основные средства) на 2017 год составили 1435,4 млн. долларов, операционные и эксплуатационные затраты — порядка 44,55 млн. долларов. По Житковичскому месторождению — 391,3 млн. долларов и 74,75 млн. долларов соответственно. Данные по Тонежскому месторождению выглядят таким образом — 262,3 млн. долларов и 45,4 млн. долларов.

Что касемо объёма требуемых инвестиций в уставный капитал по данным месторождениям, то по Бриневскому месторождению, по

подсчетам Института природопользования Национальной академии наук Беларуси, объём требуемых инвестиций в уставный капитал, технологии и технологические процессы составляет 267 млн. долларов, по Житковичскому месторождению — 391,3 млн. долларов, а по Тонежскому месторождению в размере 262,3 млн. долларов. Требуемые инвестиции для Лельчицкого месторождения в уставный капитал, технологии и технологические процессы составляет 578,7 млн. долларов, а суммарные инвестиции в основные средства оцениваются в размере 508 млн. долларов.

Кроме этого, при оценке эффективности различных вариантов технологий освоения месторождений бурого угля следует учитывать рентабельность, срок окупаемости затрат, время строительства предприятия и годовой экономический эффект. Стоит обратить внимание и на социальные факторы — условия труда рабочих [6,7].

*Белорусские горючие сланцы* распространены в Припятском сланцевом бассейне на площади около 20 тыс.км<sup>2</sup> на юге Минской области, в Гомельской и Брестской областях, в Любанском, Туровском и других районах.

Геоолгоразведочной экспедицией выявлено два месторождения с наилучшими качественными показателями: *Любанское и Туровское*. Промышленное значение имеют горючие сланцы верхнего фремена в западной части Припятского прогиба. Образованный ими сланцеподобный бассейн *обладает прогнозными ресурсами 8780 млн. тонн. Общие прогнозные запасы горючих сланцев в республике оцениваются цифрой в 11 млрд. тонн, в том числе до глубины залегания 300 метров запасы составляют около 6,5 млрд. тонн.*

Горючие сланцы Беларуси представляют собой глинистые, мергелистые, известковистые и туфогенно-карбонатные породы, содержащие от 2–3 до 28 % органического вещества сапропелевой природы [7].

Если взять во внимание качественные показатели горючих сланцев, то они не являются эффективным твердым топливом по причине своей высокой зольности. Этот показатель достигает 75 % и более. Показатели теплоты сгорания невысоки и в среднем составляют 5,8 МДж/кг. Выход смол составляет 7–8 %. Но необходимо учитывать, что получаемые при термической обработке горючих сланцев различные жидкие и газообразные компоненты, а именно пирогенетическая вода, первичный газ, газовый бензин, интересуют исследователя с точки зрения исходного сырья для получения ряда ценных продуктов. Так, фенолы, кетоны, летучие основания и кислоты извлекаются при очистке подсмольных вод. В процессе пиролиза данного вида минерального сырья возможно получение отопительного газа, мазута, бензола, толуола и сольвента. Как сырье для получения минеральной ваты и аглопорита по свойствам может быть использован сланцевый полукокс. В качестве наполнителя в плотных

и ячеистых бетонах может применяться зола горючих сланцев. Она также пригодна для производства керамических изделий (облицовочной и тугоплавкой керамики), для производства вяжущих (добавка ее к цементу в количестве 20–30 % значительно повышает его гидравлическую активность). Также пригодна и в сельском хозяйстве для известкования почв [8].

Следует отметить, что при переработке 10 млн.т горючих сланцев Туровского месторождения в год по технологии термической переработки с твердым теплоносителем можно получать около 650 тыс.т сланцевой нефти, 90-100 тыс. тонн газового бензина, *350-550 млн.м<sup>3</sup> природного газа.*

*Выводы:*

1. Таким образом, существуют различные направления и действия, призванные уменьшить долю использования газа и доминирующего поставщика энергоресурсов в страну. Однако эта политика не должна вестись просто из принципа смены поставщика, без учета экономической целесообразности. В этой связи, наилучшими направлениями являются большее использование местных источников энергии, а также общее повышение конкурентоспособности экономики путем реализации структурных реформ, в первую очередь в энергетическом секторе (реформа тарифов, реструктуризация, коммерциализация и приватизация предприятий сектора).

2. Вопрос добычи горючих сланцев и бурого угля останется актуальной на ближайшие десятилетия в Республике Беларусь. Нужно принять все меры для того, чтобы разведанные месторождения полезных ископаемых передавались в разработку субъектам хозяйствования, в промышленное освоение, концессию, привлекались реальные инвестиции в экономику.

3. На основании многолетних исследований горючих сланцев во всем мире и их практического применения в ряде стран можно сделать вывод, что сланцевые нефть и газ, получаемый из горючего сланца имеют хорошие перспективы использования, в частности в Беларуси, (на примерах стран ближнего зарубежья – Украина, Польша, Эстония). Следует заметить, что такое исследование обязательно должно быть комплексным, с учетом экономических, энергетических и экологических аспектов.

4. История добычи торфа топливного в промышленных масштабах насчитывает более полувека. Острой может остаться ситуация с его использованием для нужд населения, если приостановить процесс его добычи (или замедлить – как это происходит в настоящий момент). Правильная мелиорация почв, известкование и остальные необходимые процедуры по восстановлению и рекультивированию почв в тех местах, где торф добывается, может стать драйвером роста его добычи в тех регионах, где его запасы велики, добыча экономически целесообразна (в первую очередь, север и юг Беларуси).

### Список использованных источников

1. Ковхуто, А.М. Сланцы есть, газа нет / А.М. Ковхуто // Газета «Рэспубліка», Выпуск от 24.06.2014 г. – Минск, 2014.
2. Ракова, Е. Анализ энергетической и экологической ситуации в Беларуси с точки зрения перспектив экономической целесообразности и экологической безопасности / Е. Ракова // Исследовательский центр ИПМ, Белорусский институт стратегических исследований BISS – Минск, 2010 – 24 с.
3. Стратегия развития геологической отрасли и интенсификации освоения минерально-сырьевой базы Республики Беларусь до 2025 года – Минск, 2015 г.
4. Официальный сайт Национального статистического комитета. Раздел «Энергетика» – Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by>. – Дата доступа: 22.02.2019.
5. Минерально-сырьевые и топливно-энергетические ресурсы. – Блог «Экономика БГЭУ». – Раздел «Экономика Беларуси». – Режим доступа: <http://www.economy-web.org>. – Дата доступа: 20.02.2019.
6. Махнач А.А. Введение в геологию Беларуси / А.А. Махнач. – Минск: Ин-т геол. наук НАН Беларуси, 2004. – 198 с.
7. Разломы земной коры / А.И. Карабанов [и др.]; под общ. редакцией А. И. Карабанова. – Минск, 2007.
8. Ковхуто, А.М. Минерально-сырьевые ресурсы Республики Беларусь и проблемы их освоения / А.М. Ковхуто, Л.А. Шакалов // Журнал «Новости науки и технологий», №4 (23), - Минск, 2012 – С. 10-20.

*In this article the potential of use of a number of local fuel and energy resources on which state bodies concentrate the attention is considered. Peat, combustible slates and brown coals are capable to be successfully a part of mineral resources of the country and to partly resolve an issue of a lack of own energy. The competent economic miscalculation, presence of highly skilled personnel, existence of the equipment and accurately verified decision on attraction of direct foreign investments are capable to resolve this task.*

**Keywords:** *the analysis of use, effective fuel, fuel and energy resources, the indicator, demanded investment.*

**Примечание:** Исследование выполнено при финансовой поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований в рамках договора №Г18М-006 от 30.05.2018 г.

Дата надходження до редакції: 16.05.2019

**НАУКОВЕ ВИДАННЯ**

**ВІСНИК**

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО  
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

**Економічні науки**

**Випуск 14**

Підписано до друку 07.05.2019 р. Формат 60x84/16.  
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.  
Ум. друк. арк. 27,78. Тираж 300. Зам. № 924

Надруковано на ПП «Аксиома».  
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300.  
Тел./факс: (03849) 3 90 06, (067) 381 29 43.  
E-mail: [aksiomaprint@ukr.net](mailto:aksiomaprint@ukr.net), [sales@aksioma.org.ua](mailto:sales@aksioma.org.ua)  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1808 від 26.05.2004 р.